

Dejiny sú najnebezpečnejším produktom vypracovaným v laboratóriách nášho rozumu. Pobádajú k snom, opíjajú národy, prebúdzajú v nich falošné spomienky, zveličujú ich reflexy, rozjatrujú ich staré rany, zbavujú ich pokoja a uvrhujú ich do mánie veľikášstva alebo stihomanu.

Paul Valéry

V čase poroby nič sa tak rýchlo nezvrhne ako história.

Edgar Quinet

Sama história nemá čo ukázať. História je záznam o opakovaných neúspechoch človeka v snahe vymaniť sa z nenapraviteľnej povahy. Tí, čo v nej vidia pokrok sa mýlia práve tak, ako tí, čo v nej vidia postupnú degeneráciu.

T. Wilder

História nepotrebuje pomocnú ruku v tých vznešených chvíľach, keď je dokonalým tvorcom. Nijaký básnik sa ju nesmie pokúšať prekonať tam, kde vládne ona sama, ako naozajstný básnik a dramatik.

S. Zweig

Historické legendy sú dvojakého druhu: jedny sú vypestované umelo, druhé vznikli prirodzene. Jedny sú nerozumnou lžou, druhé neporozumenou pravdou. Jedny pod maskou učenosti zastierajú pravý stav vecí, druhé sú nepravdivým poznaním, usilovne hľadajúcim vlastný výraz.

F. Mehring

SPOLOČNOSŤ – POLITIKA – HISTORIOGRAFIA

IVAN KAMENEC

SPOLOČNOSŤ POLITIKA HISTORIOGRAFIA

Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti
v dvadsiatom storočí

IVAN KAMENEC

SPOLOČNOSŤ POLITIKA HISTORIOGRAFIA

**Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti
v dvadsiatom storočí**

IVAN KAMENEC

© Ivan Kamenec

© Historický ústav SAV

SPOLOČNOSŤ – POLITIKA – HISTORIOGRAFIA

Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí

Recenzenti: PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

PhDr. Milan Zemko, CSc.

Návrh obálky a grafická úprava: Jozef Hupka

Zodpovedná redaktorka: PhDr. Vlasta Jaksicsová

Technický redaktor: Jozef Hupka

Vydal: Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, spol. s r. o.

Publikácia vychádza v rámci projektu „Centra excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných slovenských dejín“ (CEVKOMSD) v Historickom ústave SAV.

Všetky práva vyhradené. Nijakú časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom žiadnych médií – elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných – bez predchádzajúceho písomného súhlasu Historického ústavu SAV a autora.

Bratislava 2009, Prodama, spol. s r. o.

ISBN: 978-80-89396-02-3

SPOLOČNOSŤ POLITIKA HISTORIOGRAFIA

**Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti
v dvadsiatom storočí**

IVAN KAMENEC

OBSAH

Namiesto úvodu	7
I. SPOLOČNOSŤ A POLITIKA	11
<i>1. kapitola</i>	
Kryštalizácia politického života na Slovensku v rokoch 1935 – 1937	13
<i>2. kapitola</i>	
Vývoj a organizácia slovenského židovstva v tridsiatych rokoch 20. storočia	35
<i>3. kapitola</i>	
Slovenská spoločnosť v rokoch 1939 – 1945	43
<i>4. kapitola</i>	
Reflexia holokaustu v slovenskej spoločnosti a literatúre	61
<i>5. kapitola</i>	
„Sociálne inžinierstvo“ a jeho dôsledky	69
<i>6. kapitola</i>	
Oslobodenecké mýty – prípad Slovensko	75
<i>7. kapitola</i>	
Fenomén rozhlasu v moderných (slovenských) dejinách	79
<i>8. kapitola</i>	
O hľadani dobra a zla v dejinách	87
<i>9. kapitola</i>	
Politická kultúra a kultúrnosť v moderných slovenských dejinách: predpoklady, schopnosti, ilúzie a realita	91
II. KULTÚRNE DEJINY – DEJINY KULTÚRY	97
<i>1. kapitola</i>	
Hlavné trendy kultúrneho vývoja na Slovensku v kontexte spoločenského a politického života v rokoch 1918 – 1938	99
<i>2. kapitola</i>	
Kultúrne paradoxy vo vzťahoch medzi satelitom a veľmocou. Slovenská kultúra pod nemeckým „ochranným patronátom“	115
<i>3. kapitola</i>	
Umelecký literárny text, ako prameň historiografického výskumu (Pokus o aplikáciu na básnické dielo Janka Jesenského)	123
<i>4. kapitola</i>	
Reflexie slovenských kultúrnych elít na február 1948	129
<i>5. kapitola</i>	
Zmietanie sa medzi politikou, kultúrnou tvorbou a vlastným svedomím	133

III. HISTORIOGRAFICKÉ REFLEXIE	141
<i>1. kapitola</i>	
Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku	143
<i>2. kapitola</i>	
Slovenské, české a československé dejiny: problém, či pseudopráblém?	169
<i>3. kapitola</i>	
Česká a slovenská historiografia v šesťdesiatych rokoch (trendy, výboje, nádeje a sklamanía)	177
<i>4. kapitola</i>	
Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989	187
<i>5. kapitola</i>	
Únava z historizmu?	199
<i>6. kapitola</i>	
Existuje generačný problém v slovenskej historiografii?	203
IV. OSOBNOSTI V DEJINÁCH, DEJINY V OSOBNOSTIACH	207
<i>1. kapitola</i>	
Osobnosť Ľudovíta Štúra v slovenskom politickom a spoločenskom živote v rokoch 1918 – 1948	209
<i>2. kapitola</i>	
Osobnosť Edvarda Beneša v historickej publicistike na Slovensku	215
<i>3. kapitola</i>	
Začiatky verejnopolitickej činnosti Jozefa Lettricha	221
<i>4. kapitola</i>	
Daniel Rapant – jubilejný a súčasný	231
<i>5. kapitola</i>	
Ľubomír Lipták v slovenskej a európskej historiografii	235
<i>6. kapitola</i>	
Vilém Prečan – historik a občan	239
<i>7. kapitola</i>	
Niekoľko osobných reflexií na Hertu Tkadlečkovú	243
Zhrnutie	251
Summary	255
Menný register	259

Motto:

Dejiny sú najnebezpečnejším produktom vypracovaným v laboratóriách nášho rozumu. Pobádajú k snom, opíjajú národy, prebúdzajú v nich falošné spomienky, zveličujú ich reflexy, rozjatrujú ich staré rany, zbavujú ich pokoja a uvrhujú ich do mánie veľikášstva alebo stihomanu.

Paul Valéry

* * *

V čase poroby nič sa tak rýchlo nezvrhne ako história.

Edgar Quinet

NAMIESTO ÚVODU

Vari žiadny úsek ľudského poznávania nepritahuje na seba toľko vážnej, no aj posmešnej, niekedy až zlostnej pozornosti a kritiky ako dejepisectvo – bez ohľadu na to, či má podobu serióznej vedeckej výpovede, publicistickej eseje alebo osobných spomienok. To však vôbec neznamená, že historiografia má nejaké výnimočné, exkluzívne postavenie v štruktúre spoločenských vied, resp. žeby určujúcou mierou ovplyvňovala myslenie, konanie a vývoj spoločnosti. Skôr naopak. Veď jej výsledky sa nedajú bezprostredne zmaterializovať a napokon väčšina populácie si ich – s výnimkou povinnej školskej výučby – ani veľmi nevšima. V lepšom prípade ich prijíma – pretavené už do tradičných vlasteneckých hesiel, resp. politických fráz – prezentisticky, účelovo. Pritom sa donekonečna opakuje známa, no už značne zvetralá a ošúchaná antická poučka o histórii ako učiteľke života. Zdá sa, že čím viac sa verbálne operuje dejinnými poučeniami a príkladmi, tým vypuklejšie sa prejavuje u ich hlásateľov disproporcía medzi racionálnymi historickými faktmi a vedomosťami. Český historik Karel Bartošek označil tento stav za „chorobu z histórie“.

Pragmatický, niekedy až cynický vzťah k dejinám a k dejepiscom sa asi najvýraznejšie prejavuje v postojoch jednotlivých politických reprezentácií – bez ohľadu na dobu, krajinu a v nej existujúci režim. Zjednodušene povedané: každý štát mal a má aj svojich „dvorných historikov“, ktorých si starostlivo pestuje. Tých autorov, ktorí mu z najrôznejších príčin nevyhovujú, v lepšom prípade odmieta, v horšom prípade diskriminuje a prenasleduje. Daný jav logicky vedie k deformovanému výkladu dejín, či si to už jeho autori uvedomujú alebo nie. Vari aj preto vzniklo už od čias antiky na adresu historikov a ich diel množstvo kritických, ironizujúcich a sarkastických vyjadrení, viac alebo menej vtipných bonmotov, no aj varovaní. Charles L. Montesquieu: „*Za despotickej tyranskej vlády historici falšujú pravdu, lebo nemajú dostatok slobody, aby ju mohli povedať.*“ Žiaľ, historici sa dopúšťajú tohto hriechu aj mimo rámca a obdobia despotickej vlády, resp. totalitných režimov. Neraz sa dostávajú do trápnej, nedôstojnej situácie lúštitela krížovky, ktorý dostane krížovku už s vopred vpísanou tajničkou. Jeho úlohou je už iba doplniť príslušné slová a písmená.

Účelové, „konzumentské“ chápanie histórie (národa, štátu, spoločnosti, jednotlivca) prináša so sebou ešte jeden negatívny dôsledok, lepšie povedané nevyhnutný predpoklad: umelé alebo priam násilné, no vždy programové prerušenie prirodzenej kontinuity dejinného vývoja. Najčastejšie sa to deje vtedy, keď v rýchlom slede dochádza k štátovým, resp. k systémovo-politickým či k iným revolučným (pseudorevolučným) zmenám, k celospoločenským ruptúram. Na tie boli slovenské dejiny 20. storočia skutočne bohaté, čo vo vedomí spoločnosti zanechávalo jednak spravidla negatívne stopy, jednak „biele miesta“, teda isté vedomostné vákuum, ktoré sa dalo a dá pomerne rýchlo zaplniť pôsobivými, citovo preexponovanými argumentmi. Historické vedomie slovenskej spoločnosti sa aj v 20. storočí formovalo v akejsi apologetickej polohe, čo čiastočne prevzala tiež slovenská historiografia. Bolo to pochopiteľné a v istých situáciách aj celkom legitímne, no čím ďalej tým viac sa daný jav stával istým anachronizmom a brzdou. Podobne to bolo aj s druhou axiómou slovenských dejín – s ich údajnou plebejskosťou.

Spomínané časté štátové a politické zmeny na Slovensku v 20. storočí síce ponúkali a ponúkajú historikom (a nielen im) priam nevyčerpatelný materiál na invenčný výskum a interpretáciu, no zároveň spôsobovali pretrhávajúce kontinuity národných a štátnych dejín. Každá nastupujúca politická garnitúra seba i verejnosť presviedčala, že vlastné dejiny národa a štátu sa začínajú až od nej. Z dejín si svojvoľne prisvojovala účelovo vyberané (zväčša legendarizované a zidealizované) osobnosti a udalosti, robiac z nich svojich ideových predchodcov, resp. seba vydávajúc za ich jediných oprávnených dedičov a nasledovníkov. Tento, povedané slovami historika Ľubomíra Liptáka, „*ludožrútsky vzťah*“ k dejinám možno so znepokojením pozorovať na slovenskej politickej scéne až podnes. Vymotáme sa niekedy z tohto bludného kruhu primitívneho politického pragmatizmu a zahanbujúcej nevedomosti?

Na Slovensku sa totiž vytvoril akýsi stereotyp, ktorý predpokladá, že po každej dôležitej, no iba čiastkovej štátovej či politickej zmene, sa musí automaticky zásadne preformovať aj „zmysel, koncepcia a filozofia slovenských dejín“. Paradoxom je, že práve pre podobné požiadavky sa nikdy doteraz nepodarilo „zmysel a koncepciu dejín“ dokonštituovať do nejakej pevne zakotvenej, všeobecne zrozumiteľnej a pre väčšinu spoločnosti prijateľnej podoby. A napokon: Existovala a existuje vôbec všeobecne platná koncepcia slovenských dejín? A ak áno, akú má vlastne podobu a akú hrá úlohu v slovenskej spoločnosti? Veď už spomínané obranárske a plebejské dejinné atribúty nemôžu byť serióznou koncepciou, ako ňou takisto nie je chápanie dejín v zmysle hugaristickom – antihugaristickom, čechoslovakistickom – antičechoslovakistickom, slovenskom – protislovenskom, náboženskom – ateistickom, národnom – internacionalistickom, kresťanskom – antikresťanskom, atď., atď. ... Domnievam sa, že tieto „koncepcie“ nevznikli z prirodzeného vnútorného vývoja samej historiografie, ale boli do nej vnášané zvonka aktuálnou politickou mocou, resp. jej zodpovedajúcimi spoločenskými pomermi.

* * *

Moja kniha má ambíciu dotknúť sa spomínaných problémov v takej podobe, ako ich autor vnímal a interpretoval v predchádzajúcich troch decéniách svojej odbornej práce. Prirodzene, som si plne vedomý, že jej jednotlivé kapitoly (hlavne tie, ktoré som napísal pred rokom 1989) sú z obsahovej, no najmä z terminologickej stránky výrazne poznamenané dobou svojho vzniku. Na druhej strane sú však zároveň svedectvom a vari aj dobovým prameňom vtedajšieho stupňa poznania a interpretácie skúmanej problematiky, ako aj všeobecného stavu slovenskej historiografie, zaoberajúcej sa témami zo slovenských dejín dvadsiateho storočia.

Práca so štyrmi tematickými okruhmi obsahuje dvadsaťsedem kapitol, ktoré sú zoradené jednak z pohľadu logickej a obsahovej nadväznosti a jednak chronologicky – podľa doby svojho vzniku. Žáner a forma jednotlivých kapitol sú rozmanité: od odborných štúdií, cez historické eseje, až po drobnejšie články. Z tohto dôvodu nie všetky sú vybavené štandardným poznámkovým aparátom. Text jednotlivých kapitol je zachovaný v pôvodnej podobe. Jeho úpravy sa týkali iba nepodstatných štylistických zásahov a spresnení. Práve preto v nich nájde pozornejší čitateľ na viacerých miestach aj slovné rovnaké vyjadrenia a závery, resp. opakované citácie jednotlivých dokumentov, čomu sa však nebolo možné – v záujme zachovania autenticity textu a logiky výkladu – vyhnúť.

Je úplne prirodzené, že jednotlivé kapitoly nemajú rovnakú kvalitatívnu úroveň. Ich text má neraz hypotetický charakter, niekde sú možno až príliš poznamenané subjektívnym prístupom a názormi autora alebo kladením znepokojujúcich otázok. Dúfam, že na ne budú priamo alebo nepriamo reagovať konštruktívne polemické ohlasy a odpovede. Pokiaľ sa tak stane, kniha dosiahne jeden zo svojich hlavných zámerov.

Na záver chcem vysloviť poďakovanie vedeniu Historického ústavu SAV, že mi v dnešnej, finančne nie veľmi priaznivej situácii umožnilo vydať túto publikáciu. Chcem poďakovať aj všetkým kolegom a recenzentom za ich pripomienky pri tvorbe jednotlivých kapitol, resp. pri záverečnom technickom spracovaní textov knihy. V tomto smere zvlášť ďakujem za neoceniteľnú pomoc svojej dcére Zuzke Kamencovej

Júl 2009
Bratislava

I. SPOLOČNOSŤ A POLITIKA

PRVÁ KAPITOLA

**KRYŠTALIZÁCIA POLITICKÉHO ŽIVOTA NA SLOVENSKU
V ROKOCH 1935 – 1937**

Koncom prvej polovice tridsiatych rokov sa nachádzala Československá republika v zdĺhavej hospodárskej depresii, čo výrazne vyhrcovalo jej vnútorné politické, sociálne a národnostné problémy. Ďalej sa prehľbovali jej vážne ťažkosti vyplývajúce z medzinárodného vývoja, v ktorom sa stále zreteľnejšie presadzovali agresívne a revizionistické sily, viac či menej otvorene zahrotené proti územnej celistvosti i samotnej existencii československého štátu. Tieto faktory sa premietali aj na Slovensko, kde boli ich následky miestnymi špecifickými podmienkami modifikované ešte do vyhranenejšej podoby, no zároveň aj spôsobovali, že východná časť republiky sa stávala z hospodársko-strategického aspektu stále významnejšou oblasťou štátu, čo kategoricky vyžadovalo riešenie jej nemalých ekonomických a spoločenských problémov. Uvedené skutočnosti v polovici tridsiatych rokov zrýchlili tep tunajšieho politického života a nútili aj československú vládu, resp. centrály jednotlivých politických strán sa zaoberať – viac ako v predchádzajúcich rokoch existencie republiky – problémami Slovenska. Pravda, zo strany vládnej či opozičnej buržoázie nešlo zďaleka o riešenie základných potrieb Slovenska, ale o pacifikovanie jeho hospodársko-sociálnych a najmä politicko-nacionálnych požiadaviek, resp. o získanie monopolu politickej moci v duchu vyhranenej nacionalizmu a presadzovania autoritatívnych, či priamo fašizujúcich metód vlády.

Po prekonaní ničivej hospodárskej krízy, ktorá z aspektu výšky priemyselnej výroby vrcholila síce roku 1933, no jej sociálne následky, najmä masová nezamestnanosť, pretrvávali, ba neraz sa ešte prehľbovali, poskytovalo Slovensko obraz ubiedenej, niekde doslova vyhladovanej krajiny.¹ Politická a hospodárska dezorganizácia, ťažkopádny styk s centrálnymi úradmi, predchádzajúce časté zmeny v politickej správe, majetkové presuny, odbúranie pozemkovej reformy – to všetko skomplikovalo riešenie slovenských problémov, ktoré vládnuce triedy, ani štátny aparát nechceli a ani neboli schopné riešiť – a to ani v reálnej perspektíve. Tento stav zákonite zostroval sociálne napätie, vyvolával permanentné triedne zrážky, spomedzi ktorých v marci 1935 rozrušila verejnosť v celej republike živelná vzbura roľníckeho obyvateľstva vo východoslovenských obciach Čerťižné a Habura.

K viditeľnému oživeniu hospodárskeho života na Slovensku dochádza od roku 1936, čo bezprostredne súviselo so zabezpečením obranyschopnosti republiky.² Na Slovensko sa presúvali, resp. sa tu budovali priemyselné strategicky dôležité podniky a elektrárne, s čím súvisela aj zintenzívnená výstavba komunikačnej siete, ktorá v druhej polovici tridsiatych rokov vzrástla o 800 km. Strategická a tým zároveň aj politická

¹ *Ten, kto cestuje po Slovensku a stýka sa s našim ľudom vidí, že skutočne v niektorých krajoch následkom zastavenia výroby v podnikoch, panuje hlad.* In: *Politika*, 5, 1935, č. 9.

² Faltus, J. – Průcha, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava 1967, s. 48-54.

úloha Slovenska sa neobyčajne zvýšila od roku 1935 po podpísaní československo-sovietskej zmluvy o vojenskej pomoci proti agresorovi. Jeho územie sa malo stať bezpečným mostom k mocnému a spoľahlivému spojencovi.

Ústrednou otázkou československej politiky v polovici tridsiatych rokov bolo zachovanie celistvosti republiky voči zahraničným agresívnym a revizionistickým silám. Pod vplyvom stupňujúceho sa nebezpečia podnikla vláda viac energických krokov, smerujúcich k podstatnému zvýšeniu obranyschopnosti štátu: predĺžila sa základná vojenská služba z 18 na 22 mesiacov, armáda bola modernizovaná a prezbrojená, bola vypísaná osobitná pôžička na obranu štátu a na jar 1936 Národné zhromaždenie schválilo branný zákon, ktorý zjednotil a zmodernizoval dovtedajšie právne predpisy o obrane štátu. Z hľadiska obranného, no aj ekonomického, mala pre Slovensko veľký význam výstavba pohraničného opevňovacieho systému, kde našli dočasnú prácu tisíce nezamestnaných obyvateľov. Stavba pevností a ich vnútorné vybavenie sa odrazili aj vo zvýšení výroby v príslušných priemyselných odvetviach. Od roku 1936 sa v republike postavilo 10 000 obranných stavieb trojakej veľkosti, z čoho na Slovensko pripadlo 1942 objektov. Na Slovensku sa stavali na rakúskej a maďarskej hranici v povodí riek Latorice, Ipľa, Dunaja a dolnej Moravy. V ďalšej, už nerealizovanej etape sa mali opevniť slovensko-poľské hranice.³ Do obranných príprav bolo stále viac zapájané aj civilné obyvateľstvo prostredníctvom vytvárania jednotiek civilnej protiletectkej obrany, národných gárd, oddielov. Stráže obrany štátu a ďalších branných, telovýchovných či iných záujmových organizácií. Obranné prípravy, ktoré v tom čase pohlcovali už temer polovicu štátneho rozpočtu, sa však stretali u širokých vrstiev obyvateľstva so spontánnou podporou.

Objektívne najväčším nebezpečenstvom pre Československo bola priama hrozba zo strany nacistického Nemecka, no na Slovensku sa prinajmenej do roku 1936 považovalo za hlavného zahraničného nepriateľa revizionistickými požiadavkami operujúce horthyovské Maďarsko, ktoré vo svojich plánoch otvorene rávalo s politickou silou tunajšej vyše polmilionovej maďarskej národnostnej menšiny, a čiastočne aj beckovské Poľsko. Najmä horthyovské Maďarsko prostredníctvom oficiálnych predstaviteľov a sústavnej propagandy celkom otvorene – na rozdiel od nacistov – dávalo najavo svoj záujem o anektovanie Slovenska, resp. časti jeho územia, pričom však využívalo nacistický tlak na všeobecnú revíziu versaillského mierového systému v Európe. Hitlerovské Nemecko sa v slovenskej politike a spoločnosti dlho považovalo iba za druhoradého činiteľa, ktorému treba venovať pozornosť len ako potenciálnemu spojencovi Maďarska, resp. Poľska. Okrem toho sa nacizmus pomerne dlho bagatelizoval (a to čiastočne aj v revolučnom robotníckom hnutí) a jeho barbarské metódy – napríklad „noc dlhých nožov“ v júni 1934 sa kvalifikovali ako symptómy slabosti a vnútorného rozkladu. Bolo príznačné, že tieto mylné predstavy, na Slovensku mechanicky vychádzajúce z geografických daností (695 km hranice s Maďarskom a 577 km hranice s Poľskom, podporovali a neraz aj vedome vyvolávali predstavitelia československej oficiálnej politiky, čím chceli paralyzovať nielen tunajšie autonomistické hnutie, ale aj akékoľvek snahy o uzna-

³ Chvojka, C.: *Poznámky k hospodárskej problematike československého pevnostného systému v tridsiatych rokoch*. In: *Historie a vojenství*, 1964, č. 5.

nie samobytnosti a suverenity slovenského národa. Minister zahraničia a neskorší prezident E. Beneš pri známom prednáškovom turné po Slovensku koncom roku 1933 (teda už po nástupe nacistov k moci) vo svojej hojne propagovanej reči k Slovákom seba-vedome vyhlasoval, že česko-slovenská zahraničná politika sa musí orientovať v prevažnej miere na obranu Slovenska proti maďarským, resp. poľským revizionistickým snahám, pretože „*náš pomer s Nemeckom je dobrý a takým ostane aj naďalej, no v boji proti nám celý nápor pôjde vždy proti Slovensku*“.⁴ Na druhej strane zasa slovenskí autonomisti s neskrývanou škodoradosťou, najmä po volebnom víťazstve Sudetonemeckej strany roku 1935, sledovali narastanie nacistickej výbojnosti proti Československu, naivne to považujúc iba za problém český, z čoho chceli pre seba ťažiť (čiastočne sa im to aj darilo) politický kapitál.⁵ Takéto, doslovne provinciálne, partikulárne stanoviská odhalovali zásadné ideové slabiny v buržoáznej koncepcii obrany štátu pred rastúcim vonkajším nebezpečenstvom. Politické strany a smery na Slovensku, resp. ich predstavitelia v polovici tridsiatych rokov veľmi málo ovplyvňovali československú zahraničnú politiku, no hrozivé medzinárodné udalosti ich nútili zaujať k nej stanovisko. Svoje kritické predstavy nemohli realizovať, no o to viac ich propagovali v súlade so svojimi celkovými politickými cieľmi. Najcitlivejšou otázkou bol pomer k zahraničnému nebezpečenstvu agresie, k bezprostredným susedom a spojencom štátu. Kmeňová devíza československej zahraničnej politiky – spojenectvo s Francúzskom a s malodohodovými štátmi – napriek ubezpečovaniu oficiálnych československých politických predstaviteľov a pretrvávajúcim ilúziám, sa ukazovala v konfrontácii s medzinárodnými udalosťami (najmä zavedenie brannej povinnosti v Nemecku, okupácia demilitarizovaného Porýnia, talianska agresia v Etiópii atď.) veľmi labilná a nespoľahlivá. To dávalo do rúk reakčných síl na Slovensku argument o potrebe zásadnej zmeny zahraničnej politiky v ústrety autoritatívnym štátom. Najďalej v tomto smere zašla Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorej politickí predstavitelia nadväzovali kontakty s vládnymi miestami v Poľsku a čiastočne aj styky s predstaviteľmi nacistického Nemecka imponujúceho ľudákom vypätou nacionalistickou politikou a bezohľadnou perzekúciou socialistického hnutia. Ľudákom pri týchto stykoch nešlo ani tak o ovplyvnenie zahraničnej orientácie štátu, ako o hľadanie morálnej podpory pre ich vnútropolitické ciele a zámery, čo bolo vzhľadom na agresívne plány Nemecka, resp. územné požiadavky Poľska voči Československu osobitne nebezpečné.

Významným komponentom československej zahraničnej politiky od polovice tridsiatych rokov bol jej vzťah k Sovietskemu zväzu, fixovaný v zmluve zo 16. mája 1935. Spojenectvo so sovietskym štátom prijímalo slovenské obyvateľstvo s uspokojením, s politickými nádejami a optimizmom, ktorý vyviedol jednak z triedno-politických a sociálnych sympatií, jednak z pohnútok citových pri zdôrazňovaní myšlienky slovenskej spolupatričnosti. Nikdy predtým sa v slovenskej tlači nepísalo toľko a v takom priaznivom tóne o Sovietskom zväze, jeho politických a hospodárskych úspechoch,

⁴ Beneš, E.: *Reč k Slovákom o našej národnej prítomnosti a budúcnosti*. Bratislava 1934.

⁵ „*Strach z Henleina je čoraz väčší*“. In: *Slovák*, 20. marca 1935; „*Henlein nie je nebezpečný pre nás Slovákov... nikde naše pozície nemôže ohroziť. Nech sa ho boja bolševici a židia*“. In: *Nástup*, 5, 1938, č. 20, s. 214-215.

resp. o jeho vojenskej zdatnosti. Československo-sovietske styky v oblasti ekonomickej, vojenskej a najmä kultúrnej dosiahli v rokoch 1935 – 1936 svoj vrchol, čo sa pozitívne odrazilo aj na Slovensku. Spojenecká zmluva ovplyvnila aj čiastočné zmiernenie perzekúcie slovenských komunistov, ktorí boli najaktívnejšími propagátormi jej dôsledného plnenia a úzkej spolupráce so Sovietmi. Na druhej strane slovenská buržoázia, sama nechápajúca triednu podstatu zahraničnej politiky sovietskeho štátu, využívala zmluvu na útoky proti komunistom, nabádajúc ich, aby sa vzdali triedneho revolučného boja, lebo ním vraj poškodzujú nielen záujmy Československej republiky, ale aj Sovietskeho zväzu.⁶

Zásadnými ideovými odporcami československo-sovietskej zmluvy a akejkoľvek spolupráce oboch štátov boli na Slovensku tunajšie iredentistické strany, fašisti a najmä ľudáci, ktorí svorne s nacistickou a horthyovskou propagandou začali označovať Československo za vojenskú základňu a ideové predmostie bolševizmu v strednej Európe. Napokon, aj čelní buržoázni predstavitelia štátu považovali túto spojeneckú dohodu iba za taktický manéver a pri rôznych príležitostiach dávali najavo, že československá vláda je ochotná sa pri vhodnej príležitosti vzdať tohto, pre ňu nepohodlného zväzku. Z tohto aspektu treba kvalifikovať aj pokusy M. Hodžu, prvého slovenského predsedu vlády, ktorý niekoľko mesiacov riadil aj zahraničný rezort, o vytvorenie politického bloku podunajských štátov. Táto koncepcia nielenže vylučovala zo stredoeurópskej politiky Sovietsky zväz, ale aj revidovala v reakčnom smere zásady dovtedajšej československej zahraničnej politiky. Veľký morálno-politický kapitál, ktorý pre obranu štátu nesporne vzišiel z československo-sovietskej zmluvy, ostal nevyužitý.

Diferencovaný pomer slovenskej politiky k zahraničným udalostiam sa veľmi výrazne ukázal a v praxi aj realizoval vo vzťahu k španielskej občianskej vojne. Zatiaľ čo meštacké a aj reformistické strany sa oficiálne pridržiavali pokryteckej zásady európskej buržoáznej politiky – „neintervencie“, komunisti sa jednoznačne postavili na obranu španielskej republiky a jej vlády ľudového frontu. Nešlo tu iba o morálnu podporu, ale KSC organizovala aj priamu materiálnu pomoc (peňažné zbierky) a najmä nábor do dobrovoľníckych jednotiek v rámci interbrigád. V ich radoch bojovalo v Španielsku viac ako 600 občanov zo Slovenska. Už v júli 1936 vydalo Krajské vedenie KSC na Slovensku výzvu, v ktorej žiadalo pomoc pre legálnu španielsku vládu a zároveň vyzývalo československé úrady, aby nebránili túto pomoc poskytovať.⁷ Komunistické heslo „*Pri Madride sa bojuje o Prahu*“ nebolo iba propagačným sloganom, ale plne ho potvrdil ďalší vývoj. Komunisti tvorili početne i organizačne najaktívnejšiu zložku slovenských interbrigadistov v Španielsku, v radoch ktorých bojovali však aj príslušníci, resp. prívrženci iných politických strán, čím sa v praxi realizovala – aj keď časovo a priestorovo veľmi obmedzene – požiadavka aktívneho zápasu proti fašizmu v rámci jednotného

⁶ Komunisti takéto poučovanie kategoricky odmietali: „*Treba povedať veľmi dôrazne (a najmä naše skúsenosti nás k tomu nútia), že všetky paky, ktorými Sovietsky zväz zachraňuje mier, zaväzujú revolučný pohyb pracujúcich, tak ako v minulosti k rozšíreniu a zostreniu triednych zápasov*“. In: DAV, 8, 1936, č. 8, s. 2.

⁷ V tejto súvislosti bol na Slovensku, vďaka komunistickej tlači, známy prípad J. Majka, príslušníka ľudáckej mládežníckej organizácie, ktorý bojoval a v novembri 1936 padol v radoch interbrigadistov.

frontu.⁸ Španielske udalosti sa tak stali jedným z katalyzátorov politickej polarizácie slovenskej spoločnosti. HSLS sa hneď po vypuknutí občianskej vojny v Španielsku postavila otvorene na stranu fašistických vzbúrencov a schvalovala aj intervenciu nemeckých a talianskych vojenských jednotiek. Svoje stanovisko zdôvodňovala ochranou náboženstva pred komunizmom,⁹ no hlavnou pohnútkou jej profašistických sympatií bol boj povstalcov proti vláde ľudového frontu, ktorej španielsky, no aj francúzsky príklad bol prítiažlivý aj pre demokratické sily v Československu. Ľudáci vcelku správne vystihli, že „vo vojne v Španielsku ide o zápas dvoch ideí“ a chválili povstalcov, že opäť „*chcú zaviesť v Španielsku poriadok a úctu k vrchnosti*“.¹⁰ Spolu s príslušníkmi Národnej obce fašistickej organizovali na Slovensku aj peňažné zbierky v prospech povstalcov. Ostré polemiky, rozdielne názory na španielsku občiansku vojnu, resp. na ďalšie medzinárodné udalosti, ktoré sa viac či menej dotýkali Československa, tvorili neoddeliteľnú súčasť politického vývoja na Slovensku vo všetkých jeho ideových smeroch a oblastiach. V polovici tridsiatych rokov sa Slovensko stáva vo výraznejšej podobe nielen objektom politiky, ale aj jej aktívnejším tvorcom v celoštátnych reláciách. Tento pohľad nemožno absolutizovať a aplikovať na všetky úseky spoločenského života, no práve v tomto období slovenská politická reprezentácia rôzneho ideového zamerania a triednej príslušnosti, ucelenejšie sformulovala – prvý raz od prevratových rokov – svoje predstavy na riešenie jednotlivých problémov politického i hospodárskeho života.

Do slovenskej politiky sa dostávajú nové faktory i osobnosti, ktoré ju ovplyvňujú a vzhľadom na ďalší vývoj aj menia. V slovenskom verejnom živote sa začala už začiatkom tridsiatych rokov formovať vekové a najmä politicky mladá garnitúra rôzneho ideového zamerania, nezaťažená predchádzajúcimi bojmi, politickými konexiami, záväzkami i neúspechmi, ktorá si uvedomovala nevyhnutnosť zmien v celom spoločenskom živote Slovenska. Akýmsi spoločným menovateľom nových politických prúdov, napriek ich prehlbujúcej sa ideovej rozpornosti, bolo uvedomenie si bytostnej súvislosti medzi riešením základných hospodárskych, resp. politických otázok a riešením slovenskej národnostnej otázky. Výrazne sa to prejavilo na I. zjazde mladej slovenskej generácie roku 1932 v Trenčianskych Tepliciach, kde sa však zákonite vyhranili zásadné rozpory (najmä medzi prívržencami komunistického a ľudáckeho smeru) o metódach a cieľoch riešenia slovenskej problematiky. Tieto rozdielne stanoviská sa ďalej prehlbovali, postupne prerástli až do roviny sporu medzi demokraciou a fašizmom, čo pravdepodobne aj prekazilo konanie II. zjazdu mladej slovenskej generácie pripravovaného na jún 1936.

Ústredným bodom záujmu všetkých vrstiev slovenskej spoločnosti bolo nájsť spôsob riešenia ťažkých ekonomicko-sociálnych problémov. Hospodárske oživenie v polovici tridsiatych rokov, na ktorom sa domáci slovenský kapitál zúčastňoval len veľmi malou mierou, vyvolávalo síce nádeje na trvalejšie zlepšenie situácie, no v skutočnosti tu nešlo o reindustrializáciu krajiny, ako to naznačovala čechoslovakistická propaganda. Zvýšená

⁸ Slovenské zvesti, 25. júla 1936.

⁹ „Necítite závan Španielska?... či nevidíte vlny komunistickej revolúcie?... nemôžeme sa so založenými rukami pozerat' na komunisticke nebezpečie“. In: Slovák, 6. augusta 1936.

¹⁰ Slovák, 24. júla 1936.

priemyselná výroba na Slovensku bola motivovaná strategickými dôvodmi a navyše podnikatelia využívali tunajšie lacné pracovné sily, čo vyvolávalo zostrenie sociálnych bojov, ktoré zvlášť intenzívne prebiehali na Slovensku roku 1936 v rámci veľkých štrajkov lesných, drevárskych, stavebných a poľnohospodárskych robotníkov. Novovybudované podniky nedokázali nahradiť straty, ktoré utrpel slovenský priemysel v predchádzajúcich rokoch. Uvedený stav vyvolával stále silnejšiu požiadavku intenzívnej industrializácie krajiny, ktorá by povzniesla slovenskú ekonomiku na kvalitatívne vyšší stupeň a pomohla by odstrániť niekde až katastrofálne sociálne pomery širokých vrstiev obyvateľstva. Požiadavka spriemyslenia Slovenska prenikla v rôznej forme do programu všetkých tunajších politických strán (mnohokrát iba ako propagačný predvolebný argument) a stala sa predmetom početných teoretických úvah popredných národohospodárskych odborníkov i námietom verejných vystúpení politikov. Predpokladané metódy realizovania industrializačných plánov sa pravdaže výrazne odlišovali podľa triednej príslušnosti a svetonázorovej orientácie autorov. Avšak predstava o Slovensku ako o agrárnom prívěsku „historických“ krajín, resp. o poľnohospodárskej komore republiky bola už v súdobých politických programoch na Slovensku neudržateľná.

Snahy o pozdvihnutie celkovej úrovne hospodárstva logicky viedli k pokusom o spoločný postup slovenskej buržoáznej politickej reprezentácie – aspoň v rámci presadzovania celokrajinských ekonomických záujmov. Organizačným výrazom týchto tendencií bol vznik a činnosť Nárusu – Národohospodárskeho ústavu pre Slovensko. Jeho tvorcovia si uvedomovali, že Slovensko nemôže hrať v rámci republiky „vlastnú hospodársku partiu“, no snažili sa vytvoriť centrálnu inštitúciu, ktorá by reprezentovala, prebojovala a koordinovala ekonomické záujmy slovenskej buržoázie ako celku. Nárus, ktorý vznikol roku 1931, no najvýraznejšie sa aktivoval až v polovici tridsiatych rokov,¹¹ bol poradným orgánom Krajinského úradu. Pozostával zo zástupcov všetkých slovenských centrálnych hospodárskych inštitúcií (Ústredného zväzu slovenského priemyslu, Zemedelskej rady, obchodných a priemyselných komôr) a politických strán – okrem maďarských a KSC. Jeho zložkami a čiastočne aj výkonnými orgánmi boli národohospodárske župné výbory. Podľa svojich tvorcov sa mala táto inštitúcia stať akýmsi slovenským hospodárskym parlamentom, čo prirodzene predpokladalo konkrétne decentralizačné opatrenia v celej štruktúre štátnej správy. Od roku 1935 vyvíjal Národohospodársky ústav veľmi intenzívnu činnosť a nebolo na Slovensku významnejšej hospodárskej udalosti, na ktorej by sa nebol snažil priamo, alebo aspoň svojím vplyvom participovať.

V plánoch Nárusu boli v popredí otázky všeobecnej právnej unifikácie, zaistenie alikvotného podielu štátnych objednávok pre slovenské podniky, prihliadanie na záujmy Slovenska pri uzatváraní medzištátnych hospodárskych dohôd. Okrem toho žiadal pre Slovensko primerané zvýšenie investičných prostriedkov na elektrifikáciu, komunikácie, vodohospodárstvo, na podporu rozvoja poľnohospodárskej výroby, no aj na školstvo a sociálnu starostlivosť. Pri presadzovaní týchto požiadaviek sa dôvodilo politickými argumentmi o potrebe hospodársky silného Slovenska v záujme celkového

¹¹ Karvaš, I.: *História a úlohy slovenského regionalizmu*. In: Národohospodárska župa západoslovenská v 20. výročí ČSR. Trnava 1938, s. 5-10.

posilnenia republiky ohrozovanej agresívnymi susedmi. Zosumarizované požiadavky predložila v apríli 1937 delegácia Národohospodárskeho ústavu aj prezidentovi Benešovi.¹²

Činnosť Nárusu, ktorého hlavnými ekonomickými teoretikmi boli I. Karvaš a P. Zaťko, vychádzala z politickej koncepcie slovenského regionalizmu a reprezentovala v prvom rade hospodárske záujmy slovenskej buržoázie ako celku. Na jeho cieľoch a akciách sa nepodarilo zainteresovať širšie vrstvy obyvateľstva, tým skôr, že pod zámienkou negatívneho postoja k štátu, zo spolupráce bola vylúčená najprogresívnejšia politická sila na Slovensku – komunisti. Akcie Nárusu zostávali zväčša iba na pôde návrhov, teoretických diskusií a priniesli veľmi skromné výsledky. Apelovanie na politických či hospodárskych predstaviteľov českého kapitálu o potrebe ekonomického posilnenia Slovenska v záujme stability republiky, ostalo nepovšimnuté. Činnosť a vplyv Národohospodárskeho ústavu boli nakoniec marené a oslabované aj malou aktivitou či váhavosťou jeho politických pracovníkov – predstaviteľov slovenských buržoáznych i reformistických politických strán, ktorí boli viazaní straníckou disciplínou, triednymi a partikulárnymi záujmami, čo bolo v častom rozpore s hospodársko-sociálnymi a konečne i politickými potrebami Slovenska. To vyvolávalo vnútri jednotlivých politických strán opozíciu, ktorej predstavitelia boli zväčša príslušníci mladšej, do verejného života ešte len vstupujúcej, no ambicióznej generácie. Nešlo tu však zďaleka iba o zápas jednotlivých vekových garnitúr o určovanie taktiky v postupe jednotlivých politických strán (aj keď generačný faktor tu nemožno celkom obísť), ale o širšiu snahu hľadania nových pružnejších stanovísk ku všetkým súdobým problémom verejného života, k čomu bola okolnosťami nútená aj slovenská meštiacka politická reprezentácia. Staré programy, najmä bezduchý ortodoxný centralizmus, ktorý mohol ešte nájsť určitú podporu na Slovensku v prvom decénií existencie republiky, sa stávali vzhľadom na dynamický politický vývoj na Slovensku stále väčším anachronizmom a v konečnom dôsledku veľmi nebezpečným faktorom, dávajúcim do rúk reakčných nacionalistických prúdov v slovenskom politickom živote vítané argumenty.

V tomto období do dlhodobého a bezvýchodiskového sporu o orientáciu slovenskej buržoáznej republiky centralistickým, či autonomistickým smerom zasiahla možnosť novej alternatívy – regionalizmus. Jeho nositeľmi boli mladší príslušníci slovenského verejného života, ktorí mali z ideovo-politických hľadísk najbližšie k slovenskému krídlu agrárnej strany, i keď zdôrazňovali, že stoja nad stranami. Regionalisti odmietali dovtedajší tvrdý centralistický kurz so všetkými jeho ekonomicko-sociálnymi dôsledkami, nestotožňovali sa ani s fikciou jednoty československého národa, hoci hovorili o potrebe československej kultúrnej a najmä štátnej jednoty. Podľa teoretikov slovenského regionalizmu, združených okolo časopisu *Politika*, československá národná jednota neznamenalá protiklad „*regionálnym slovenským národným hodnotám*“, ktoré vraj ešte väčšmi upevňovala. Regionalisti vytýkali ústrednej vláde, že nemá pre Slovensko ani po pätnástich rokoch trvania spoločného štátu žiadny konštruktívny program. Odmietavé stanovisko zaujali regionalisti aj k politickým cieľom, metódam a zahra-

¹² Faltus, J. – Průcha, c. d., s. 306.

ničnej orientácii slovenských autonomistov – v prvom rade ľudákov, s ktorými však mali viaceré spoločné požiadavky hospodársko-sociálneho charakteru. Reformisticko-socialistické hnutie považovali za slabé, nesamostatné a revolučnú činnosť komunistov odmietali ako v slovenskej spoločnosti cudzí a štátu nepriateľský faktor.

Spomínané stanoviská odhalujú triednu ohraničenosť slovenského regionalizmu a aj fakt, že regionalisti nemali teoreticky vôbec vyriešenú otázku slovenského národa a jeho samobytnosti; Nacionálnu otázku redukovali takmer výlučne na ekonomický, resp. sociálno-personálny problém. Napokon, veľmi nejasné, neprepracované, niekde až naivné boli aj ich predstavy o vlastných politických cieľoch, metódach a prostriedkoch na ich dosiahnutie. Svoj program zrovnoprávnenia Slovenska v rámci jednotnej republiky chceli dosiahnuť prostredníctvom postupných reforiem hospodárskeho i verejnopolitického života, ktoré by rešpektovali miestne – regionálne zvláštnosti a potreby krajiny. Na poli hospodárskom sa o to neúspešne snažili najmä prostredníctvom Národohospodárskeho ústavu. V politickej oblasti chceli dosiahnuť nápravu, jednak účinnejšou decentralizáciou verejnopolitického života – najmä zvýšením právomoci administratívno-správnych slovenských orgánov (v prvom rade krajinského zastupiteľstva, resp. Krajinského úradu), jednak podstatne väčším zastúpením Slovákov v štátnych a verejných službách. Tieto požiadavky boli síce aktuálne a pre slovenskú nezamestnanú inteligenciu zvlášť príťažlivé, no ich uskutočnenie by si bolo vyžadovalo hlbšie štrukturálne zmeny v celom administratívnom systéme, k čomu vládu česka buržoázia však nebola vôbec ochotná. Utvorením slovenského personálneho odboru pri Predsedníctve vlády v Prahe (bez väčšej právomoci), či zriadením expozitúry Krajinského úradu v Košiciach – to boli v rokoch 1935 – 1936 skôr symbolické akty „decentralizácie“, no nie kroky čo len k čiastočnému riešeniu slovenskej otázky v republike. Podobný ráz malo aj heslo silne propagované slovenskými koalíčnými politikmi – „*Slováci do Prahy!*“ Slovenský problém sa nemohol, prirodzene, riešiť ani na obnovených luhačovických česko-slovenských poradách, ktoré v lete 1936 organizovala Československá jednota. Bolo inak typické, že kým zo slovenskej strany sa venovala tejto akcii veľká pozornosť (zúčastnili sa jej ministri M. Hodža a I. Dérer), českí oficiálni predstavitelia ju ignorovali.

Akýmsi ideovým inšpirátorom i vplyvným ochrancom regionalistickej koncepcie na Slovensku bol M. Hodža – nepochybne najvýraznejšia osobnosť slovenského buržoázneho politického tábora v tridsiatych rokoch. M. Hodža svojou autoritou, podporou od novembra 1935 funkciou predsedu vlády, no aj nesporným politickým rozhľadom a oportúnnymi schopnosťami politického manévrovania stál nielen pri vzniku slovenského regionalizmu, ale výrazne zasahoval aj do formovania politickej taktiky i programu všetkých meštiackych strán na Slovensku. Hodža na rozdiel od iných slovenských centralistických politikov chápal akútnu potrebu riešenia slovenskej otázky, čo vo svojich častých vystúpeniach na Slovensku neustále zdôrazňoval, aj keď pojem „slovenský národ“ takticky nepoužíval – a ak áno, iba v zahmlenej podobe. Hodža sa snažil získať rozhodujúci vplyv a kontrolu nad samostatnou slovenskou politikou, vrátane autonomistickej opozície, a tým si vytvoril silné pozície jednak vo vláde, jednak

v rámci vlastnej agrárnej strany. Hodžove osobné ambície sa čiastočne saturovali, no požiadavky tlmočené regionalistami či novými politickými prúdmi v slovenských meštiackych stranách ostávali však naďalej nesplnené a takticky sa oddaľovali na „budúce pokojnejšie roky“, ktoré však neprichádzali. Tento stav postrehli a kritizovali aj otvorene čechoslovakisticky orientované politické kruhy na Slovensku, ktoré nevedeli pochopiť „plytký a úzky politický horizont českej politiky“ voči Slovensku.¹³ Slovenský regionalizmus nesplnil teda svoje ciele a nestal sa jednotiacou ideovou základňou slovenskej buržoáznej politiky, no nesporné prispel k jej určitej vnútornej diferenciacii, ktorá sa dotkla najmä slovenských centralistických strán – agrárnikov a sociálnych demokratov. Ich aktivita a aj vplyv boli na Slovensku od počiatku silne podväzované pražskými politickými centrámi. Tento diferenciacný proces sa začal na Slovensku tiež už skôr, na začiatku druhého decénia republiky, ale dozrieval a najvýraznejšie sa prejavil až v polovici tridsiatych rokov, bohatých na vnútropolitické udalosti.

Roku 1935 rozvírili hladinu verejného života na Slovensku najmä všeobecné voľby v máji a decembrová voľba prezidenta republiky. Obe tieto udalosti prerástli svoj funkčný rámec, lebo sa stali v prvom rade skúšobným kameňom pomeru demokratických a reakčných profašistických síl v Československu. Voľby na Slovensku síce nepri niesli nejaké prevratné zmeny, no aktivovali tunajší politický život vo všetkých jeho oblastiach. Boli príležitosťou zaujať postoje, jednak k ďalšiemu vývoju republiky z hľadiska jej vnútorného politického usporiadania, jednak k stále nástojčivejšie sa vynárajúcej slovenskej otázke. Koaličné strany – agráристи, sociálni demokrati i národní socialisti očakávali od volieb na Slovensku zachovanie dovtedajšieho mocenského rozloženia politických síl. Získali iba mierny prírastok hlasov, ktorý však vyplynul – podobne ako u väčšiny iných strán – z faktu, že roku 1935 volilo na Slovensku oproti roku 1929 o 200 000 občanov viac. S podstatnejším posilnením nemohli počítať, lebo v ich programoch absentoval konkrétny slovenský program, nehovoriac už o zaujatí stanoviska k základnej otázke samobytnosti slovenského národa a jeho postavenia v republike. V ich predvolebných prejavoch a heslách sa síce Slovensko spomínalo, sľubovala sa mu bližšie neurčená decentralizácia, no to bolo všetko. Na uvedenie „slovenského programu“ do politickej praxe nebolo v ústrediach koaličných strán dost' vôle, ani koncepcie. To si uvedomovali aj ich viacerí vedúci slovenskí politici, ale nedokázali na uvedenom fakte nič zmeniť, lebo boli viazaní stranickou disciplínou a najmä obavami, aby neboli pražskými ústrediami zbavení svojich funkcií (z čoho pre nich vyplývali aj nemalé materiálne výhody) a nahradení povolnejšími vykonávateľmi centralistickej politiky. Sociálni demokrati na Slovensku sa zasa nie neoprávnené obávali, že v prípade nejakej závažnejšej revízie vlastnej slovenskej politiky ich v budúcej vládnej koalícii vystriedajú ľudáci, čím sa permanentne zaoberali vo svojich politických kombináciách agráристи. Vedenie sociálnej demokracie na Slovensku apriórne odmietalo užšiu akčnú spoluprácu s komu-

¹³ *Prúdy*, 19, 1935, č. 7; *Prúdy*, 20, 1936, č. 9-10.

nistami,¹⁴ s neuveriteľnou skostnatenosťou liplo na fikcii jednotného československého národa a vyvodilo pre seba mylné poučenie z tragického osudu sociálnych demokratov v Nemecku a Rakúsku. To všetko tlačilo sociálnu demokraciu do bezvýhradnej podpory jestvujúceho buržoázneho systému, ktorý chceli síce čiastočne reformovať, no najmä chrániť pred pravým i ľavým radikalizmom – nerozoznávajúc priepastný rozdiel medzi fašistickým nebezpečenstvom a revolučným robotníckym hnutím. Všetky uvedené faktory síce vyvolávali viac či menej otvorenú kritiku vnútri centralistických strán na Slovensku, no očakávanie regionalistickej *Politiky*, že do pražského parlamentu pôjde „vyspelejšia delegácia zo Slovenska“, sa nesplnilo. Už krátko po voľbách ten istý časopis konštatoval, že aj „mladí slovenskí (koaliční — I. K.) poslanci kráčajú v šlapajach svojich starších kolegov“.¹⁵ S veľkými nádejami očakávala voľby Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorá predpokladala, že po niekoľkoročnej opozičnej politike a demagogickej nacionálnej propagande získa podobne ako roku 1925 podstatný prírastok hlasov, ktorý jej mal vydláždziť cestu do budúcej koalíciej vlády.¹⁶ S týmto svojím zámerom sa ľudáci vôbec netajili a na jeho realizovanie hľadali pred voľbami dočasných spojencov. Znova ožili plány a kombinácie o rozličných volebných blokoch, resp. povolebnej spolupráci jednotlivých strán. Aktuálnou sa opäť stala myšlienka celoštátneho katolíckeho bloku, na ktorom HSLŠ mala záujem – no iba pod podmienkou likvidácie Mičurovej odbočky lidovej strany na Slovensku. Českí ľudáci sa usilovali tiež o spoločný katolícky blok, ktorým chceli získať v parlamente rozhodujúce pozície a zároveň pritiahnúť HSLŠ do vlády, pacifikovať jej nacionalisticko-autonomistické tendencie. Podmienku ľudákov však neprijali a z nádejnej spolupráce, ktorej sa obávali najmä agrárci a reformistické strany, nebolo nič. Po tomto neúspechu HSLŠ odvrhla konfesijné kritérium a hľadala spojenca v opačnom náboženskom tábore – u Slovenskej národnej strany, s ktorou spolu s ukrajinskými a poľskými nacionalistami vytvorila spoločný volebný autonomistický blok, majúci jej priniesť „rozhodujúce víťazstvo“.¹⁷

Nádeje ľudákov sa však nesplnili. Blok získal síce na Slovensku najviac – 30 % odovzdaných hlasov, no z hľadiska autonomistického hnutia to bola stagnácia. Vlastný blok sa po voľbách rýchlo rozpadol, lebo s rozdelením získaných poslanceckých mandátov – ako ho režírovalo vedenie HSLŠ – neboli spokojní ukrajinskí partneri a najmä národnári, ktorí ako vždy naivne očakávali, že ich silnejší spojenec im pridelí viac (aspoň

¹⁴ Vedúca osobnosť sociálnej demokracie na Slovensku I. Déer v Robotníckych novinách 16. januára 1935 takto charakterizoval vzťah vzťah svojej strany ku komunistom: „S KSČ vedieme stály bezohľadný boj, my sme nikdy netajili svoje názory o škodlivosti komunistického hnutia a jeho programu... Činili sme tak vo vedomí, že si škodíme stranícky, lebo náš otvorený boj škodil našej popularite.“

¹⁵ *Politika*, 5, 1935, č. 10; Sociálno-demokratický časopis *Nový hlas* (3, 1935, č. 5-6) na okraj tohto javu –po voľbách 1935- poznamenal: „Noví mladí poslanci nemuseli meniť svoj vek... Stačilo, keď sa prispôbili a prijali ideológiu starých“.

¹⁶ „Musíme sa dostať k tej výške politickej moci, aby sme si v Prahe nemuseli práva a nároky vyžobovať, ale aby sme si ich pridelili sami... Keď budú mať Slováci vo vláde zástupcov, ktorí nie sú len reprezentanti odbočiek českých strán, vtedy aj ich slovo zaváži viac.“ In: *Slovák*, 15. mája 1935.

¹⁷ *Ide nám o ovládnutie Slovenska a preto nám je vítaná každá spolupráca.* In: *Slovák*, 25. januára 1935. Svoje spojenie s ukrajinskými autonomistami a poľskými nacionalistami odôvodňovala HSLŠ argumentom, že jej ide o „pacifikáciu týchto krajov“ – pred komunistickým vplyvom. In: *Slovák*, 9. mája 1935.

o jedno poslanecké kreslo), zo získaných pozícií. V Slovenskej národnej strane (SNS) – z podnetu a za finančného prispenia M. Hodžu – sa formovalo okolo *Slovenských národných novín* opozičné, tzv. bratislavské krídlo (J. Paulíny Tóth, V. Černák, M. Daxner). Táto skupina nesúhlasila so spojenectvom s ľudákmi a odmietala skostnatenu politiku, provinčnosť i metódy martinského vedenia strany.¹⁸ Povolebný vývoj a najmä spory s ľudákmi o poslanecké mandáty dali za pravdu postrehu, že „*úloha SNS v autonómnom bloku bola úloha nemohúcného, ktorý tancoval podľa toho ako v Ružomberku písali*“.¹⁹ Národnárska opozícia dokonca vo voľbách do krajinského zastupiteľstva postavila vlastnú kandidátku, no žiadny vplyv nezískala. Ďalej iba oslabil národnú stranu, ktorá bola už aj tak dlho v rukách väčších politických strán iba príležitostným, viac či menej použiteľným spojencom. Povolebné rozpory a otvorená kríza v SNS prinútili jej predsedu M. Rázusa stiahnuť sa z politického života.²⁰

Relatívne najväčší prírastok hlasov získala vo voľbách KSČ,²¹ čo bolo odrazom, jednak jej úlohy v sociálnotriednych zápasoch širokých vrstiev obyvateľstva počas veľkej hospodárskej krízy, jednak sa tu už odrážali niektoré nové prvky vo vzťahu k obrane republiky a vytvárania jednotného protifašistického frontu, hoci tieto komponenty sa u slovenských komunistov začali výraznejšie prejavovať až po VII. kongrese Kominterny, resp. po VII. zjazde strany roku 1936. Volebné úspechy komunistov vyvolali v slovenskom buržoáznom tábore prekvapenie, znepokojenie i vzájomné obviňovanie sa. Autonomisti a regionalisti tvrdili, že vzrast komunistov zapríčinila chybná pražská politika voči Slovensku. Centralistické strany zasa vyčítali ľudákovi, že ich nebezpečná a nezodpovedná politika, ako aj demagogická propaganda proti československým stranám na Slovensku pomohli komunistom k volebnému úspechu. „*Ludáci svojím nacionalizmom a sociálnou demagógiou sa stávajú mostom slovenského radikalizmu, ktorým vedie cesta ku komunistom. Ludáci si musia vybrať, alebo nechať všetkému voľný vývoj, alebo sa pustiť do bezohľadného boja s komunizmom*“.²²

Ďalšie politické strany na Slovensku, vrátane krajne pravicovej Národnej obce fašistickej a Národného zjednotenia nezískali vo voľbách pozoruhodnejšie výsledky. Nebezpečie pre republiku signalizoval skôr vývoj v politickom živote tunajších národnostných menšín. Opozičné maďarské buržoázne strany (kresťansko-sociálna a národná strana) vytvorili spoločný volebný blok, ktorý sa na rozdiel od predchádzajúcich rokov po voľbách nerozpadol, ale už anticipoval organizačné zjednotenie oboch strán, ktoré sa uskutočnilo v lete roku 1936. Maďarská buržoázno-nacionalistická opozícia nebola síce

¹⁸ Vlčko, I.: *Príspevok k dejinám Slovenskej národnej strany v rokoch 1932 – 1938*. Rukopis kandidátskej dizertačnej práce, uložený v knižnici Historického ústavu SAV.

¹⁹ *Slovenské národné noviny*, 31. augusta 1935.

²⁰ *Časopis Politika*, (6, 1936, č. 9) veľmi výstižne hodnotil udalosti v národnej strane: „*Slovenská národná strana i Rázus sa dlho pohybovali v hmle národného a politického idealizmu... Ak v tomto smere nenastane radikálna zmena, treba povedať, že národnári skončili a to bez politického výsledku*“.

²¹ Na Slovensku za KSČ hlasovalo 210.576 voličov – takmer o 60.000 viac ako v roku 1929. Boli to – podľa súdobej komunistickej interpretácie „*hlasy protestu proti kapitalistickému poriadku... a tiež súhlas s politikou triedneho boja socialistického súručenstva a priateľstva so sovietskym zväzom*“: Clementis, V.: *Vzduch našich čias*, II. Na vydanie pripravila Z. Holotíková. Bratislava 1967, s. 64.

²² *Zem*, 2, 1936. č. 7, s. 81.

taká agresívna a silná ako Henleinova Sudetonemecká strana, no svojou iredentistickou politikou, napojenou na oficiálne maďarské vládne miesta predstavovala vážne nebezpečenstvo pre celistvosť republiky. Do volebného bloku maďarských opozičných strán boli pribrané aj malé tunajšie nemecké strany, ale 150 000 občanov nemeckej národnosti na Slovensku v tridsiatych rokoch sa stále viac dostávalo pod vplyv veľkonemeckej orientácie. Predstavitelkou tohto smeru bola Karpatendeutsche Partei (KdP), ktorá sa postupne stala vlastne filiálkou Henleinovej strany na Slovensku a pod jej názvom aj kandidovala vo voľbách, kde získala asi dve tretiny hlasov tunajších nemeckých občanov. Maďarské iredentistické strany po svojom zjednotení nastolili požiadavku autonómie, ktorú vo svojej propagande príležitostne používala aj KdP. Obe tieto opozičné národnostné zoskupenia vedeli tak zneužívať problémy nevyriešeného česko-slovenského vzťahu v republike, čo ich logicky privádzalo – napriek protichodným politickým cieľom – na spoločnú platformu s ľudákmi.²³

Volebné výsledky na Slovensku neprinesli pre slovenský verejný život žiadne podstatnejšie zmeny, čo vyvolávalo všeobecnú nespokojnosť.²⁴ V programovom vyhlásení novej Malypetrovej vlády sa síce naznačovala (vo vládnom expozé vôbec prvýkrát) ochota riešenia niektorých konštantných slovenských požiadaviek (unifikácia zákonov, hospodárske posilnenie, administratívna decentralizácia), no bola to aj tentokrát iba všeobecná fráza, ktorej obsah vláda nespĺnila. Najfrekvencovanejšou otázkou na Slovensku po voľbách bol potenciálny vstup HSLS do vlády. V tejto súvislosti ľudáci predložili svoje požiadavky (obsiahnuté v 33 bodoch, týkajúcich sa hospodárskych, sociálnych, kultúrnych a personálnych otázok), v ktorých však nebola ani jedna zmienka o politickej autonómii. Ľudáci tak veľmi jasne naznačovali svoju ochotu ku kompromisu v záujme vstupu do vlády novej „panskej koalície“. V uvedenom čase, vo voľbách sklamaná HSLS bola v defenzíve a prechádzala vnútrostraníckou krízou, prehĺbenou vystúpením „staroludákov“ (M. Gažík, V. a Š. Ravaszovci), ktorí sa cítili zahnávaní a kritizovali vedenie strany, že príliš podlieha tlaku radikálneho krídla sústredeného okolo K. Sidora, resp. časopisu *Nástup*.²⁵ Rokovania o vstupe ľudovej strany do vlády sa však skončili neúspešne, čo okamžite u nej vyvolalo zostrenie opozičných postojov, propagandistické nastolovanie požiadaviek politickej autonómie. Ľudáci však aj neskôr dávali najavo, že majú „dobrú vôľu vstúpiť do vlády – ako jediný ozajstný politický zástupca slovenského národa“. Totalizátorské a supremačné ambície HSLS narážali, prirodzene, na zásadný odpor u sociálnych demokratov, no aj na nedôveru slovenských agrárnikov, ktorí boli najhorlivejšími prívržencami myšlienky vstupu ľudákov do vlády, presviedčajúc ich, že

²³ O problémoch politického vývoja medzi maďarskými a nemeckými obyvateľmi na Slovensku v druhej polovici tridsiatych rokov pozri bližšie: Purgat, J.: *Od Trianonu po Košice*. Bratislava 1971; Lipták, L.: *Fašizácia nemeckej menšiny na Slovensku*. In: *Nemecká otázka v Československu*. Bratislava 1962, s. 51-69.

²⁴ „Nič sa nezmenilo. Bude sa flakovať ďalej. Zostala demokracia a s ňou nezamestnanosť, ničenie obilia na jednej strane a podvýživa, samovraždy z biedy, ladom ležiace milióny na druhej strane. Zachránili sme demokraciu, ktorej sprievodným javom je hospodársky diktát Živnobanky a ostatných koncernov.“ In: *Nový hlas*, 3, 1935, č. 5-6.

²⁵ V júli 1935 výška brožúra, ktorá rozčerila hladinu politického života na Slovensku: *Voláme pred súd národa kliku, ktorá diktuje v ľudovej strane*.

„Slovensko sa môže spravovať iba z vlády a nie z opozície, a v HSLŠ mali by „politikári ustúpiť štátnikom“.²⁶ Toto úsilie sa oživilo v novembri 1935, keď sa stal ministerským predsedom M. Hodža. Vymenovanie slovenského politika prvý raz do takej významnej vládnej funkcie vyvolalo medzi slovenskými buržoáznymi a čiastočne aj reformistickými stranami veľké ilúzie i naivné nádeje, že táto personálna zmena pomôže rýchlo a hladko riešiť mnohé politické, nacionálne a hospodársko-sociálne problémy v zmysle zrovnoprávnenia Slovenska v republike.²⁷ Tieto ilúzie podporovalo aj Hodžovo vládne expoé, s relatívne obsiahlou pasážou týkajúcou sa slovenskej problematiky.²⁸

Každá strana si od Hodžu sľubovala dačo iné. Zatiaľ čo vládnuca česká buržoázia videla v ňom vhodnú osobnosť na „ukľudnenie“ Slovenska a paralyzovanie vplyvu ľudákov, prostredníctvom ich pritiahnutia do vlády, slovenská buržoázia videla v kompromisníckom Hodžovi vhodného tribúna na prebojovanie jej politických a hospodárskych záujmov v ústrednej vláde i na Slovensku. Hodža si bol tohto svojho zdanlivo kľúčového postavenia v československej politike vedomý a snažil sa ho využiť tak vo vláde, ako aj vo vlastnej republikánskej strane, kde tiež ašpiroval na vodcovské postavenie. V záujme tohto svojho cieľa sa snažil o využitie a podchytenie opozičných prúdov vnútri buržoázných strán na Slovensku. Najviac sa opieral o slovenské krídlo agrárnej strany, ktoré sa v polovici tridsiatych rokov dostalo viackrát do rozporu s oficiálnym straníckym vedením. Výrazne sa to prejavilo pri decembrových prezidentských voľbách, keď slovenskí agrárci odmietli podporiť ústredným vedením republikánskej strany vybraného kandidáta pravice, čo ovplyvnilo aj postoje ďalších slovenských strán - v prvom rade ľudákov. HSLŠ chcela byť pri prezidentských voľbách „jazyčkom na váhe“ a po dlhom váhaní sa rozhodla hlasovať za demokratického kandidáta, priznávajúc však, že jej „voľba Beneša nebola piesňou srdca, ale vyplývala z rozumového uvažovania“.²⁹

V druhej polovici roku 1935 dostala opozícia v slovenskej agrárnej strane konkrétnejšiu podobu sformovaním sa skupiny „mladých agrárnikov“ združenej okolo časopisu *Zem*.³⁰ V skutočnosti táto skupina bola tlmočníkom nespokojnosti a požiadaviek slovenského krídla agrárnej strany ako celku voči pražskému ústrediu. Slovenskí agrárci si boli dobre vedomí, že centralistická politika pražského vedenia, uplatňovaná nielen

²⁶ *Prúdy*, 19, 1935, č. 6.

²⁷ „Je to krok vpred aj vo veci štátu, aj vo veci Slovenska. Ani jeden premiér dosiaľ nebol prijatý s takým očakávaním ako Hodža“. In: *Zem*, 1, 1935, č. 3; „My veríme, že z premiérstva Hodžovho Slovensko a Slováci budú mať nielen slávu a česť, ale aj osoh morálny a hmotný“. In: Slovenské národné noviny, 7. novembra 1935; „Slovensko je pyšné, že dáva prvý raz republike ministerského predsedu. Dáva ho v dobách nadmieru vážnych.“ In: *Politika*, 5, 1935, č. 20; „Je to ohromný príspevok k česko-slovenskému vyrovnaniu, k rovnocennému postaveniu celoštátnej slovenskej zložky. Slovensko spolieha na svojho syna“. In: *Prúdy*, 19, 1935, č. 9-10, Na druhej strane ľudácka a sociálnodemokratická tlač privítala Hodžu v novej funkcii opatrne, skôr skepticky.

²⁸ „Štátna politika bude podporovať slovenský rozmach, lebo si je vedomá, že čím vyššia bude mravná a hmotná aktivita Slovenska, tým viac nových neopotrebovaných energií získa celá republika“. In: Národní shromáždění Republiky Československé ve druhém desetiletí 1929-1938. Praha 1939, s. 234-235.

²⁹ *Slovák*, 21. decembra 1935.

³⁰ O ideovom zameraní a politickej práci zemistov pozri bližšie: Zuberec, V.: *Čechoslovakizmus agrárnej strany na Slovensku v rokoch 1919-1938*. In: *Historický časopis*, 27, 1979, č. 4, s. 515-532. Čelnými predstaviteľmi zemistického krídla v agrárnej strane boli V. Moravčík a V. Lednár.

v štátnej sfére, ale aj vo vnútrostraníckom živote, poškodzovala myšlienku politického agrarizmu na Slovensku a oslabovala ho v boji proti najväznejšiemu konkurentovi – ľudákovi, ktorí vytykali slovenským agrárnikom ich ideovú a organizačnú nesamostatnosť. Z centralistických strán jedine agrárici nemali na Slovensku svoj výkonný výbor.³¹ Nebolo iste náhodné, že hlavnou požiadavkou, tlmočenou „zemistami“ bolo, popri odmietnutí myšlienky jednotného československého národa, organizačné osamostatnenie sa slovenskej časti agrárnej strany v podobe vytvorenia slovenského výkonného výboru s rozsiahlou kompetenciou. Zemisti svoje stanovisko zdôvodňovali argumentom, že „pri organizačnej rekonštrukcii treba brať do úvahy prudké tempo vývinu národného sebauvedomenia na Slovensku. Slovenský nacionalizmus je a dlho bude najvýznamnejším faktorom politického života na Slovensku“.³² Snaha slovenských agrárnikov o dosiahnutie autonómneho postavenia, inšpirovaná a podporovaná Hodžom však narazila na tvrdý odpor Beranovho vedenia republikánskej strany. Prejavilo sa to na zjazde strany v januári 1936, kde bol jednoznačne odmietnutý návrh na utvorenie slovenského krajienského výboru. Miesto neho zjazd schválil konštituovanie slovenského zemského zboru – formálnej inštitúcie, bez akejkoľvek kompetencie, čo vyvolalo u slovenských agrárnikov veľké rozčarovanie.³³ Snaha o zvýšenie vplyvu agrárnej strany na Slovensku tak stroskotala na celoštátnych mocenských záujmoch pražského ústredia. Po tomto neúspechu slovenskí agrárici, najmä ich „zemistické“ krídlo sa snažili aspoň presadzovať vlastné, pre Slovensko prispôsobené metódy politickej práce – no už bez úsilia o zmenu organizačnej štruktúry. Svojím ponímaním slovenského nacionalizmu chceli ostať „mostom k dorozumeniu s Čechmi“. Slovenskí agrárici boli najhorlivejšími prívržencami vstupu ľudákov do vlády, s ktorými chceli vytvárať hrádzu proti socialistickému a najmä „červenému nebezpečeniu“ – ako označovali v zhode s HSLŠ – snahu KSČ o vytvorenie ľudového protifašistického frontu.³⁴ Vcelku možno povedať, že nové, modernejšie politické tendencie u slovenských agrárnikov uviazli izolované v osídľach vlastnej strany, triednej obmedzenosti ich nositeľov a nakoniec po roku 1938 splynuli s ľudáckym totalizmom. Polarizácia politického života na Slovensku medzi demokratickými a profašistickými silami v druhej polovici tridsiatych rokov bola už príliš výrazná, aby sa dala preklenúť nejakými kompromisnými mostami, aj keď ich projektoval taký majster kompromisu, akým nesporne bol M. Hodža.

Kvalitatívne iného druhu bola vnútorná opozícia v slovenskej sociálnodemokratickej strane. Jej prívrženci sa už od roku 1933 združovali okolo časopisu *Nový hlas*, ktorý „bol tribúnou voľných názorov na problémy a taktiku socialistického hnutia na Slo-

³¹ „Republikánska strana na Slovensku nemá fórum, kde by sa slovenská vôľa prejavila... Na Slovensku v organizačnej štruktúre chýba nám zemský výkonný výbor – bez neho nebude strana tým čím by mala byť.“ In: *Zem*, 1, 1935, č. 1; „Centralistické spravovanie našej strany je najväčšou prekážkou našej práce na Slovensku a príčinou stagnácie agrárnej strany na Slovensku.“ In: *Zem*, 1, 1935, č. 4.

³² *Zem*, 1, 1935, č. 4.

³³ „Tak sme si to nepredstavovali... zbor nemá právomoc, iba sa schádza a reční... nech raz povedia tí, komu sa v záujme strany ustúpilo, ako sa vyhovie našim slovenským požiadavkám.“ In: *Zem*, 2, 1936, č. 9, s. 112.

³⁴ „Rudé nebezpečenstvo... komunizmus je práve takým nebezpečenstvom pre celistvosť štátu, ako nacistizmus... S komunizmom je treba jednať bezohľadne.“ In: *Zem*, 2, 1936, č. 12-14.

vensku... a bolo v ňom možné prejavíť aj iné názory, než aké sú nezbytné nutné v oficiálnych orgánoch strany a jej zložiek“.³⁵ Novohlasistická skupina sa vcelku výrazne rozchádzala s vedením slovenskej sociálnodemokratickej strany v názoroch na metódy a čiastočne i ciele politickej práce.³⁶ Jej predstavitelia boli prívržencami dôsledného udržiavania spojeneckých dohôd so Sovietskym zväzom a zaujímali nekompromisné postoje voči zahraničnému i domácejmu fašizmu. Odmietali aj chudokrvné pokusy Nárusu a regionalistov o reformnú nápravu slovenských hospodárskych a spoločenských problémov, s presvedčením vyhlasujú, že tieto závažné otázky môže vyriešiť až socializmus.³⁷ Vážnym nedostatkom slovenskej vnútrostraníckej sociálnodemokratickej opozície bolo, že sa vôbec nezaoberala citlivou národnostnou otázkou, resp. štátoprávnym postavením Slovenska v republike. Obávala sa (podobne ako oficiálne vedenie slovenskej sociálnej demokracie), že akákoľvek zmienka o tomto probléme by sa mohla vykladať i zneužívať v zmysle autonomistického separatizmu.³⁸ Neodôvodnená opatrnosť a nepochopiteľný konzervativizmus v národnostnej otázke paralyzoval vplyv novohlasistov v spoločnosti.

Najväčším pozitívom slovenskej sociálnodemokratickej opozície bol reálny postoj k snahe slovenských komunistov o vytvorenie jednotného protifašistického frontu, v čom sa vari najevidentnejšie rozchádzala s názormi pravicového vedenia strany, striktno odmietajúceho akúkoľvek reálnu spoluprácu s KSČ. *„V našej strane máme nepopierateľne mnohých príslušníkov, ktorých úsilie a poctivá vôľa po jednote sú silnejšie ako diktovaná opatrnosť... Ponuka komunistov je nám sympatická, lebo bez jednotnej robotníckej triedy sa nedá dosiahnuť socializmus... Je nutné utvoriť jednotný front s komunistami. Sme robotníckou stranou a nemôžeme sa preto stále stavať do pozície cudnej panny, ktorá musí odmietat' úkladné ponuky záletníka.“*³⁹ Mladí slovenskí sociálni demokrati mali však na druhej strane oproti komunistom dosť rozdielne názory na formy a metódy tvorenia spoločného ľudového frontu, ktorý považovali za prostriedok a nie za cieľ politického boja. Aj u nich sa objavovali výzvy, aby sa komunisti vzdali dôsledného triedneho boja za diktatúru proletariátu, ktorá sa dá vraj realizovať až vtedy, keď sa vyčerpajú všetky ostatné prostriedky, aby si „priznali svoje chyby“ a vrátili sa do sociálnodemokratického tábora. Novohlasisti priznávali síce aj chyby sociálnej demokracie ako vládnej strany, no odôvodňovali ich tým, že reformisti sa „zatažili pred proletariátom vládnu zodpovednosťou“ iba preto, aby zabránili príchodu ľudákov i henleinovcov do vlády. Okrem toho sľubovali, že k náprave dôjde aj budúcou výmenou politickej reprezentácie sociálnej demokracie na Slovensku: *„Vitalitou a pribojnosťou omladená a usmernená sociálna demokracia si vymení funkcionárov. Tí, ktorí už dozreli pre politickú penziu budú nútení ísť na miesto odpočinku, aby za nich nastúpili mladší, vernejší a opravdovejší socialisti, ktorí*

³⁵ *Nový hlas*, 3, 1935, č. 9-10. Predstaviteľmi novohlasistickej skupiny boli F. Komzala, F. Ziegler, D. Benau a ďalší.

³⁶ *„Upadli sme v nemilosť vlastných ľudí, ktorí hoci už starší a skúsení, veria ešte pohádkam o priateľstve vlkov s ovcami.“* In: *Nový hlas*, 3, 1935, č. 9-10.

³⁷ D. Benau v *Politike*, 5, 1935, č. 3-4.

³⁸ *Nový hlas*, 4, 1936, č. 3-4, s. 39.

³⁹ Tamže.

prakticky dovŕšia jednotu robotníkov a roľníkov, ktorí budú pripravenejšie a ochotnejšie realizovať socialistické požiadavky.“

Napriek všetkým odlišnostiam i politicko-ideovým obmedzeniam bola opozícia v slovenskej sociálnej demokracii (mala vplyv najmä medzi socialistickými akademikmi a inteligenciou vôbec) v tom čase jedinou politickou silou na Slovensku, vychádzajúcou aktívne v ústrety snahám komunistov o utvorenie jednotného protifašistického frontu. Revolučné robotnícke hnutie na Slovensku v polovici tridsiatych rokov prechádzalo dynamickou a dosť komplikovanou etapou svojho vývinu. Ideovo-politickým kompasom mu boli uznesenia a smernice VII. kongresu Kominterny a VII. zjazdu KSČ, ktoré orientovali komunistov na boj proti fašistickému nebezpečenstvu prostredníctvom vytvárania jednotného ľudového frontu so všetkými demokratickými silami spoločnosti. Táto téza čiastočne menila taktiku i bezprostredné ciele hnutia. KSČ musela v konfrontácii so zložitým vnútorným i medzinárodným vývojom republiky zaujať alebo nanovo sformulovať svoje stanoviská k takým problémom, ktoré v predchádzajúcich obdobiach jej činnosti nestáli v centre jej záujmu. Strana musela precíznejšie diferencovať – v teoretickej rovine i v každodennej politickej praxi – svoj postoj k fašistickej diktatúre a k buržoázno-demokratickému štátu, k meštiackym i k reformistickým stranám, resp. k ich vnútorným krídlam, musela sa detailnejšie zaoberať slovenskou národnou otázkou, problémom potenciálnych spojencov v boji na obranu republiky a zachovania jej demokratického systému. KSČ musela do určitej miery modifikovať a vysvetľovať svoje triedne postoje k armáde, k zbrojeniu a k ďalším opatreniam smerujúcim k obrane Československa. Všetky tieto neľahké úlohy musela plniť stále pod tlakom perzekúcie štátneho aparátu, nepriateľstva buržoáznych a nevráživosti reformistických politických strán, pričom nesmela zanedbať ani organizovanie a vedenie sociálnotriednych zápasov. To všetko vyžadovalo nebývalú akčnú pohotovosť strany i vysokú politickú a teoretickú vyspelosť jej čelných predstaviteľov, čo v slovenskom revolučnom robotníckom hnutí bol zvlášť aktuálny problém. Bolo logické, že aj v KSČ sa v tomto období dostávajú do popredia noví ľudia (napríklad V. Široký, J. Ďuriš, V. Clementis, no aj ďalší predstavitelia davistickej skupiny), ktorí vedeli pohotovo reagovať na rôznych fórach na aktuálne politické otázky, voliť nové i netradičné formy práce, s ktorými komunistická strana predstupovala pred verejnosť.

Najdôležitejšou praktickou úlohou komunistického hnutia na Slovensku v tomto čase bolo zladenie sociálnotriednych bojov širokých vrstiev obyvateľstva s protifašistickým zápasom na obranu republiky. Jedine na tejto základni bolo možné pomýšľať na vytvorenie širokej bázy ľudového frontu, pričom bolo treba akcentovať požiadavku riešenia slovenskej národnej otázky, ako aj problémov ďalších národností žijúcich na Slovensku. Od polovice tridsiatych rokov prudko vzrástla akcieschopnosť KSČ na Slovensku, jednak pri vedení veľkých sociálnych (štrajkových) bojov, jednak a najmä pri manifestačných akciách v prospech obrany republiky, usporadúvaných spoločne s ďalšími politickými organizáciami.⁴⁰ Vzrast aktivity a vplyvu komunistov s obavami pozorovala buržoázna propaganda, ktorá ich neustále obviňovala z nepriateľstva voči

⁴⁰ Bližšie: Plevza, V.: *KSČ a revolučné hnutie na Slovensku v rokoch 1929 – 1938*. Bratislava 1965.

republike, upierala im právo hovoriť o jej obrane pred vonkajším a vnútorným nebezpečením a vystríhala (najmä reformistov) pred skutočnosťou, že „komunisti zrevolucionizovali robotnícke voličstvo a pomocou neho tlačia na vedenie socialistických strán, aby vytvorili socialistický front“.⁴¹ Komunisti museli zlomyselne útoky (motivované neraz snahou o zákaz činnosti KSC vobec) odrážať a svoje stanoviská vysvetlovať širokej verejnosti: „*Sedemnášť rokov hovorili komunisti demokratom, aby sa neoddávali klamným nádejam, že ich režim formálnej rovnosti sa bude vyvíjať v rovnosti sociálnej a hospodárskej.*“ *V nových podmienkach, keď „v niekoľkých európskych štátoch kapitalisti poslali demokratov do koncentračných táborov... komunisti pokladajú za svoju čestnú politickú povinnosť dať svoje sily do služieb obrany demokracie a chrániť ju bez ohľadu na mienku, ktorú o nej mali a majú.*“⁴²

Stanovisko slovenských komunistov k aktuálnym otázkam vnútropolitického života veľmi presne formuloval vo svojom článku pre časopis *Politika* V. Clementis, ktorý objasnil s kým, proti komu a s akými prostriedkami chce KSC na Slovensku robiť aktivistickú politiku.⁴³ V článku Clementis zopakoval, že komunistická strana má za úlohu obranu práv a existencie všetkých národov republiky, obranu demokracie, no zároveň aj obranu sociálnych záujmov najširších ľudových vrstiev. Pripomenul, že táto úloha nie je v rozpore, ale v daných podmienkach v plnom súlade s úsilím KSC o vybudovanie socialistickej spoločnosti. Upozornil, že vnútorné fašistické nebezpečenstvo nehrozí iba od Henleinovej Sudetonemeckej strany, maďarských iredentistických strán a pravicovej opozície (HSLS), ale jeho nositeľmi sú aj vplyvné sily v koalíčných buržoáznych stranách (najmä u agrárnikov), ktoré rozhodujúcou mierou usmerňujú oficiálnu politiku štátu. V polovici tridsiatych rokov sa totiž vo všetkých zložkách buržoázneho tábora na Slovensku – bez ohľadu na ich centralistickú či autonomistickú orientáciu – volalo po vláde silnej ruky, usmernenej demokracii, silných vodcoch, hovorilo sa o únave z demokracie atď. Tieto hlasy a tendencie „*nevyvolala ani tak skutočná potreba ako skôr zlý príklad štátov s autoritatívnym režimom.*“⁴⁴ Clementisov článok v *Politike* vzbudil v slovenskej verejnosti veľkú pozornosť i ohlas. Oficiálni predstavitelia buržoáznych i reformistických strán odmietli „aktivizmus“ slovenských komunistov, vyhlasujúc ho iba za taktický manéver. V skutočnosti sa obávali nespornej príťažlivosti komunistického programu, ktorý popri tradičných sociálnych aspektoch nastoľoval aj aktuálne otázky obrany republiky, československého vlastníctva, demokracie, riešenia národnostných otázok atď. Boli to teda oblasti, ktoré dovedy pre seba uzurpovali iba meštiacke a reformistické strany, vyhlasujúc sa za jediných reprezentantov a ochrancov štátu. Komunisti tieto vážne otázky však zbavili demagógie, pseudopatriotizmu a dávali im kvalitatívne nový obsah.⁴⁵ Zvýšenú pozornosť venovali aj národnostnej problematike, najmä riešeniu česko-slovenských vzťahov, aj keď vzhľadom na medzinárodnú

⁴¹ *Slovák*, 16. septembra 1935.

⁴² L. Novomeský v *Slovenských zvestiach* 22. decembra 1936.

⁴³ „*O možnostiach aktivizmu komunistickej strany v ČSR.*“ In: *Politika*, 5, 1935, č. 16, s. 178-182.

⁴⁴ *Politika*, 7, 1937, č. 11.

⁴⁵ „*Sila národa a národnej obrany sa nedá vyjadriť len počtom kanónov, lietadiel, stojných pušiek... Sila armády je v prvom rade sila myšlienky, ktorou je celá armáda a celý národ vyzbrojený.*“ In: *DAV*, 7, 1935, č. 5.

situáciu a ohrozenie republiky neuprednostňovali otázku bezprostrednej úpravy štátového postavenia Slovenska. KSČ vtedy už pevne stála na pozíciách obhajoby samostatnosti slovenského národa a poukazovala na škodlivosť teórie nacionálneho čechoslovakizmu a jej negatívnych dôsledkov pre stabilitu štátu. Zároveň však odhaľovala aj triednu podstatu ľudáckeho nacionalizmu. Slovenskí komunisti upozorňovali, že „*idea československej národnej jednoty má jediný efekt: z jej popierania žije reakčná autonomistická ideológia*“.⁴⁶ Komunisti museli v tejto veľmi citlivej otázke zväzdať neľahký boj na dve strany: proti českému šovinizmu, rafinovane sa skrývajúcejmu za ideu nacionálneho čechoslovakizmu či dokonca za potrebu obrany československej štátnosti, a proti separatizmu nacionalistickej buržoázie, ktorú reprezentovali na Slovensku maďarské iredentistické strany a HSLS. Práve s týmito silami sa KSČ v rokoch 1936 – 1937 dostala do najostrejších konfliktov.

Politický vývoj ľudovej strany sa roku 1936 posúva ďalej doprava, radikalizuje sa v protivládnom a neraz i v protičeskoslovenskom smere. Tento zvrat nasledoval po definitívnom stroskotaní dlhotrvajúcich oficiálnych i súkromných rokovaní premiéra Hodžu s ľudákmi o vstupe HSLS do vlády. Rokovania boli na Slovensku veľmi pozorne sledované, lebo v nich šlo aj o presadenie niektorých požiadaviek (hospodársko-sociálneho a personálneho charakteru), na ktorých mali záujem aj iné buržoázne strany na Slovensku.⁴⁷ Stroskotali však jednak na neschopnosti vlády konštruktívne začať s riešením slovenskej otázky primeranou decentralizáciou - prekračujúcou aspoň rámec krajinského zriadenia, jednak a najmä na snahe ľudákov o totalitné ovládnutie Slovenska prostredníctvom vytvorenia osobitného slovenského ministerstva, ktoré by bolo v správe HSLS a sústreďovalo by právomoc viacerých ministerských rezortov.⁴⁸ Ľudáci netajili, že svoj vstup do vlády spájajú so „*zmenou systému a režimu*“ v zmysle „*skutočného ovládania Slovenska*“, „*keď už do vlády, tak chceme mať rozhodujúcu moc nad Slovenskom*“. Svojim potenciálnym buržoáznym koalíčnym partnerom sľubovali, že ak im odovzdajú vládu nad Slovenskom „*nepredlžovali by tu život komunizmu a marxizmu, ktorým sa darí len tam, kde je vláda slabá a neenergická*“.⁴⁹

Zostrenie opozičného kurzu HSLS, jej profašistickú ideovú orientáciu signalizoval piešťanský zjazd strany v septembri 1936⁵⁰ a najmä ďalšia činnosť jej radikálneho krídla. Ľudácki radikáli v nasledujúcich rokoch významne ovplyvňovali politiku celej strany, oslabenej vnútornými rozpormi (ktoré čiastočne tlmil svojou autoritou A. Hlinka), pričom využívali absenciu konkrétneho, detailne rozpracovaného programu.⁵¹ Ani piešťanský zjazd nevypracoval nejaký ucelený program. Mal viac manifestačný ako pracovný charakter. Ľudácka propaganda ho vydávala „*za snemovanie celého slovenského*

⁴⁶ DAV, 9, 1937, č. 4, s. 10.

⁴⁷ Prúdy, 20, 1936, č. 4.

⁴⁸ Mederly, K.: *Prečo nemôže slovenská ľudová strana vstúpiť do vlády*. Bratislava 1936.

⁴⁹ Slováč, 26. apríla 1935; Slováč, 19. mája 1935; Slováč, 5. júla 1936; Slováč, 19. septembra 1936.

⁵⁰ „*Po zjazde začneme ešte rozhodnejší boj za autonómiu, než sme ho viedli dosiaľ... Nech piešťanský zjazd vydá povel k využitiu všetkých prostriedkov, ktoré sa nám priam do ruky tisnú.*“ Slováč, 17. júla 1936; Slováč, 10. septembra 1936.

⁵¹ A. Hlinka: „*Program nedávam – moja činnosť je programom*“, Slováč, 28. augusta 1936; Hlinka nám je programom, Slováč, 17. septembra 1936.

národa“, ktorý vraj v plebiscite (priatím zjazdového manifestu) odobril politiku ľudovej strany.⁵² Ešte rok po zjazde tlačový orgán radikálov – časopis *Nástup* – hodnotil posledných desať rokov činnosti HSLS ako „blúdenie, kedy v strane boli tendencie ku kompromisu, taktizovaniu, čo dôsledná ideológia neznesie“. ⁵³ Vonkajším prejavom prevahy radikálneho krídla v strane bolo aj organizovanie pogromistických antisemitských akcií (golomiáda) v Bratislave v apríli 1936, i v januári 1937 rozvírená kampaň za amnestovanie V. Tuku, čo ukazovalo, k akým tradíciám svojej politiky sa chce ľudová strana vrátiť a akými metódami chce presadzovať svoje ciele.

Nebezpečnou črtou zjazdu i ďalšieho vývinu HSLS bolo, že sa na ňom uvažovalo o možnosti hľadania inonárodných, resp. zahraničných spojencov, ktorí by podporili snahy ľudákov o získanie politickej moci. Túto orientáciu demonštrovalo aj niekoľko zahraničných hostí zjazdu a neskôr o nej otvorene písala ľudácka tlač: „Treba sa rozhliadnuť a zistiť existenciu politických síl v republike, s ktorých spoluprácou by bolo možno počítať a znásobiť politické sily HSLS. Myslíme tu predovšetkým na spoluprácu s maďarskými stranami... Okrem toho je tu ďalšia možnosť: spolupráca s Henleinovou stranou.“⁵⁴ Piešťanský zjazd vyvolal v československom politickom živote veľkú pozornosť, dohady, predpovede i hodnotenia. Bolo typické, že meštiacka tlač prejavovala viac obáv z ľudáckeho separatizmu (ktorý v danom období ešte nebol bezprostredným reálnym nebezpečením), no prehliadala silné profašistické prvky v politickej orientácii HSLS. Aj slovenskí komunisti reagovali na piešťanský zjazd, v čase jeho konania vydali výzvu k „poctivým ľudákom“ upozorňujúc ich na nacionálnu a sociálnu demagógiu vedenia HSLS a najmä na jeho profašistickú orientáciu.⁵⁵ Vládne miesta sa snažili vplyv piešťanského zjazdu paralyzovať najmä otupením jeho radikálnych tendencií. Krátko pred zjazdom prijal M. Hodža generálneho tajomníka HSLS M. Sokola a v čase zjazdu bol na Slovensku – v rámci svojej prvej oficiálnej návštevy vo funkcii prezidenta – E. Beneš. Beneš sa dokonca v septembri 1936 stretol aj s A. Hlinkom (v Černoveji), rečnil na viacerých miestach o slovenskej otázke a jej riešení, predpovedajúc Slovensku „veľkú budúcnosť“. To všetko však boli iba politicko-propagačné gestá, no prezident nevedel a ani nechcel pochopiť podstatu slovenského problému.

V rokoch 1936 – 1937 mali svoje zjazdy aj ďalšie politické strany (agrárnici, sociálni demokrati, národní socialisti, ľudovci i komunisti). U meštiackych a reformistických strán neprinesli zjazdové rokovania žiadne podstatnejšie zmeny. Ich pôvodné plány, týkajúce sa Slovenska a riešenia jeho početných problémov sa z programov týchto strán opäť vytrácajú, alebo sa realizujú iba vonkajšími nepodstatnými gestami.⁵⁶ Vedeniu

⁵² *Slovák*, 22. septembra 1936.

⁵³ *Nástup*, 5, 1937, č. 18, s. 193.

⁵⁴ *Nástup*, 5, 1937, č. 20, s. 214.

⁵⁵ *Slovenské zvesti*, 17. septembra 1936.

⁵⁶ Napríklad v októbri 1936 nahradil v parlamente národnosocialistického poslanca I. Hrušovského, ktorý bol striktným zástancom československej národnej jednoty, známy básnik E.B. Lukáč. Mladí slovenskí sociálni demokrati si pred zjazdom sociálnodemokratickej strany na jar 1937 v Prahe stázovali, že „zjazd slovenských orgánov strany, ktorý sa prv pravidelne konával, ani slovenské zastupiteľstvo neboli už dlhé roky zvolané, hoci je celý rad otázok týkajúcich sa Slovenska, ktoré je nutné riešiť.“ In: *Nový hlas*, 5, 1937, č. 4, s. 31.

jednotlivých strán sa podarilo potlačiť aj vplyv vnútornej slovenskej opozície – tým viac, že tieto skupiny boli sklamané malými alebo nijakými výsledkami vlastných úsílí i Hodžovej reformnej slovenskej politiky. V reformistických stranách pretrvávali ilúzie o medzinárodnej stabilite československého štátu i jeho buržoáznodemokratického systému, ako aj o definitívnom odrazení náporu vnútorného fašistického nebezpečia (vo voľbách do Národného zhromaždenia a v prezidentských voľbách). Tieto mylné predstavy ďalej posilňovali odmietavé stanoviská vedenia strán k ponukám komunistov na spoluprácu v záujme spoločného protifašistického boja.⁵⁷

KSČ rozpracovala stratégiu protifašistického zápasu na báze jednotného ľudového frontu na svojom VII. zjazde v apríli 1936. Slovenskí komunisti už v príprave na zjazd zdôraznili, že podmienkou vybudovania protifašistického frontu bude zápas o uspokojenie hospodársko-sociálnych i politicko-nacionálnych požiadaviek Slovenska a v duchu týchto záverov sa obracali aj na sociálnodemokratickú stranu, vyzývajúc ju k spoločným akciám.⁵⁸ Napriek odmietnutiu neostávali komunisti len pri výzvach, ale naplňali ich v politickej praxi: v lete prebehla na Slovensku veľká vlna úspešných štrajkov poľnohospodárskych a čiastočne aj priemyselných robotníkov, konali sa tu početné manifestácie, ktoré mali výrazne politický - protifašistický charakter. KSČ organizovala tzv. *Dni zbratania pracujúcich všetkých národností Slovenska*, chcela paralyzovať nacionalistické štvanice ľudákov, maďarských iredentistov a nemeckých henleinovcov.⁵⁹ Roku 1936 sa prvýkrát aktívne zúčastnila na oslavách 28., resp. 30. októbra. Slovenskí komunisti boli iniciátormi početných protirevizionistických manifestácií, majúcich jednoznačne protifašistický a internacionálny charakter. V rámci hospodársko-sociálnych bojov, ktoré intenzívne strana organizovala aj roku 1937 a verejných manifestácií, sa spontánne vytvárala zdola akčná jednota demokratických príslušníkov jednotlivých, najmä robotníckych strán, no vinou ich vodcov nebola inštitucionizovaná. KSČ sa preto snažila uskutočniť zjednotenie na úrovni odborových organizácií, k čomu oficiálne vyzval zjazd Červených odborov vo februári 1937. Jednotlivé odborové zväzy Červených odborov boli pripravené vstúpiť do sociálnodemokratických odborov vo funkcii kolektívneho člena, no vodcovia reformistických strán neprijali ani túto ponuku a žiadali likvidáciu Červených odborov. Až potom boli ochotní pristúpiť k zjednoteniu odborov, ktoré vraj komunisti rozbili.⁶⁰

Napriek všetkým ťažkostiam a prekážkam komunisti sa postupne dostávali na čelo zápasov na obranu republiky pred fašistickým nebezpečenstvom, čo bola kardinálna otázka celej slovenskej politiky druhej polovice tridsiatych rokov, aj keď sa im nepodarilo realizovať jeden z najdôležitejších predpokladov úspešného splnenia tejto úlohy: vytvorenie jednotného ľudového frontu. Ich aktivita tak v oblasti sociálnych bojov, ako

⁵⁷ Národné shromáždění Republiky Československé v druhém desetiletí 1929 – 1938. Praha 1969.

⁵⁸ Plevza, V.: c.d., s. 403.

⁵⁹ Tamže, s. 421-422.

⁶⁰ *Nový hlas*, 5, 1937, č. 1.

aj vo sfére politickej im však priniesla ďalší rast autority v jednotlivých vrstvách slovenského obyvateľstva, čo s obavami pozorovala buržoázna tlač.⁶¹

Vyvrcholením úsilia slovenských komunistov o zjednotenie všetkých demokratických síl na báze protifašistického ľudového frontu bolo sformovanie Plánu hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska, ktorý prijala v máji 1937 celo-slovenská konferencia KSČ v Banskej Bystrici.⁶² Plán bol nielen reagenciou na aktuálne potreby Slovenska druhej polovice tridsiatych rokov, ale obsahoval tiež koncepčné programové požiadavky komunistov v slovenskej otázke vôbec. Plán nevznikol naraz, iba ako taktický ťah zodpovedajúci dobovým potrebám, ale začal sa postupne formovať v priebehu celej činnosti strany na Slovensku, prinajmenšom od polovice tridsiatych rokov. KSČ pri jeho zostavovaní vychádzala z poznania, že vonkajšiemu i vnútornému nebezpečeniu môže republika najúčinnejšie čeliť vyrovnaním hospodárskych, sociálnych a kultúrnych rozdielov medzi českými krajinami a Slovenskom, úplným zrovnoprávnením oboch národov. Komunisti si uvedomovali, že „Slovensko v porovnaní s historickými krajinami zostalo a je krajinou nižšej životnej úrovne... zaostáva za historickými krajinami... Preto je potrebné plán zostaviť. Je potrebné za uskutočnenie takéhoto plánu zošíkovať celé Slovensko bez rozdielu straníckej alebo inej príslušnosti. Takéto zošíkovanie sa volá: ľudový front.“⁶³

Plán bol teda koncipovaný ako organická súčasť vytvárania širokého protifašistického ľudového frontu a preto jeho viaceré požiadavky (najmä v hospodársko-sociálnej sfére) korešpondovali s návrhmi, ktoré v predchádzajúcich rokoch formulovali aj viacerí predstavitelia nekomunistických strán na Slovensku, čím sa pre ich presadzovanie vytvárala širšia základňa. Na rozdiel od týchto návrhov mal však plán komplexnejší charakter, reálne predpoklady skorej konkretizácie a vychádzal z vrcholne demokratických princípov tak na poli hospodársko-sociálnom, ako aj politickom a národnostnom. Plán nekládol žiadne maximalistické požiadavky. Ním nastolené problémy chcel riešiť „v najbližšom čase a pri daných možnostiach“ – t. j. v rámci existujúcich podmienok buržoáznodemokratického systému. Pravdepodobne z tohto dôvodu sa plán nesnažil ani nastoľovať v napätých podmienkach ohrozenia Československa otázky štátoprávneho postavenia Slovenska v republike. (O samobytnosti slovenského národa nebolo medzi slovenskými komunistami pochybností.)

Komunisti adresovali Plán hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska „na prediskutovanie celej verejnosti všetkým politickým stranám, odborom, spoločenským organizáciám a skupinám, ktoré sú ochotné bojovať proti fašizmu... v presvedčení, že v tomto pláne budú môcť nájsť styčné body všetky tieto organizácie a že budú vedieť nájsť k sebe cestu, aby sa za všeobecné potreby Slovenska spoločne zasadzovali“.⁶⁴ Buržoázne i reformistické strany, resp. ich predstavitelia Plán odmietli s ignorantským mlčaním.

⁶¹ „Na socialisticom nebi najsilnejšie svieti červená hviezda komunizmu.“ In: *Zem*, 3, 1937, č. 1, s. 60; „Ludácke voličstvo po húfoch prechádza ku komunizmu.“ In: *Zem*, 2, 1936, č. 15, s. 185; „Prvomájové prejavy komunistov prekvapili veľkosťou i vlasteneckým tónom.“ In: *Ludová politika*, 4. mája 1937; „Komunisti rastú a to najmä na našom Slovensku.“ In: *Slovák*, 6. októbra 1936.

⁶² *Dokumenty moderní doby*. Praha 1978, s. 305-314.

⁶³ V. Clementis v *Slovenských zvestiach*, 1. mája 1937.

⁶⁴ *Dokumenty moderní doby*. Praha 1978, s. 313.

Nevedeli prekročiť tieň svojej triednej a nacionálnej ohraničenosti. Strach a nedôvera k ľudovému frontu i k demokratizačným opatreniam navrhovaným v Pláne prevládol u nich nad skutočným nebezpečenstvom, ktoré republike hrozilo. Nesporným nedostatkom bola aj skutočnosť, že ani slovenskí komunisti nevenovali propagácii a vysvetľovaniu Plánu primeranú pozornosť.

Kryštalizácia politického života na Slovensku na začiatku druhej polovice tridsiatych rokov nepriniesla síce nejaké očakávané podstatnejšie zmeny, no naznačila východiská slovenskej politiky vo všetkých jej ideových smeroch nielen v období zosťreného zápasu na obranu republiky, ale aj v nasledujúcej etape protifašistického národnooslobodzovacieho boja. Mobilizácia demokratických a vlasteneckých síl na Slovensku bola síce značná, no nejednotná a roztrieštená. Rozbýjala sa o triednu ohraničenosť jej buržoáznych zložiek, o skostnatenosť vedení reformistických strán, o neschopnosť prekonania určitých recidív z predchádzajúcej politickej činnosti i o úzke hospodárske a politické záujmy jednotlivých skupín obyvateľstva. Najväčšou prekážkou pozitívnych snáh o vytvorenie jednotného protifašistického frontu bol fakt, že sa toto úsilie nepodarilo organizačne podchytiť, inštitucionalizovať a postaviť na jednotnú základňu, prijateľnú pre všetky zainteresované zložky.

1981

DRUHÁ KAPITOLA

**VÝVOJ A ORGANIZÁCIA SLOVENSKEHO ŽIDOVSTVA
V TRIDSIATYCH ROKOCH 20. STOROČIA**

Štruktúru a vývojové tendencie židovského obyvateľstva na Slovensku v druhom decéniu existencie Československej republiky možno sledovať a historicky rekonštruovať v niekoľkých navzájom sa prelínajúcich rovinách: náboženskej, politickej, národnostnej i kultúrnej. Pravdaže, postavenie tunajšej židovskej komunity bolo ovplyvnené nielen jej vlastným vnútorným vývojom, ale tiež domácimi spoločenskými podmienkami, ako aj zahraničnopolitickými faktormi. Medzi nimi nesporne najviac pozornosti i obáv vyvolávalo uchopenie moci nacistami v Nemecku, ktoré stále otvorenejšie deklarovalo svoje hegemoniálne i územné aspirácie voči československému štátu. Pre oficiálnych reprezentantov jednotlivých smerov slovenského židovstva to bol prinajmenšom varovný signál a nútil ich zaujímať pružnejšie a najmä aktívnejšie postoje k aktuálnej spoločenskej situácii. Treba ešte podotknúť, že slovenskí židia sa v tridsiatych rokoch postupne ocitli v troch štátových útvaroch so značne rozdielnym vnútorným režimom a zahraničnopolitickým postavením: Do októbra 1938 to bola demokratická Československá republika; od októbra 1938 do marca 1939 to bola autonómna Slovenská krajina ako súčasť tzv. druhej Československej republiky; od marca 1939 satelitný štát – Slovenská republika.

Po roku 1918 žilo na Slovensku okolo 135-tisíc osôb, ktoré sa hlásili k izraelitskej konfesii alebo k židovskému pôvodu. Od polovice tridsiatych rokov sa tento počet o niečo zvýšil v dôsledku prílevu imigrantov (utečencov) z okolitých krajín – najmä z Nemecka, Poľska a Rakúska. Po prvej Viedenskej arbitráži v novembri 1938 a následnom zabraní južných území Slovenska horthyovským Maďarskom sa počet židov na Slovensku znížil až o jednu tretinu, čo predstavovalo 45-tisíc ľudí. Slovenskí židia v Československu sa v tridsiatych rokoch podľa národnostnej orientácie členili do štyroch väčších skupín.¹ Až 72-tisíc, teda viac ako polovica sa ich hlásilo k židovskej národnosti. Toto prekvapujúco vysoké číslo nebolo vždy iba odrazom vedomého sa prihlásenia k ideológii sionizmu, ktorá v tom čase nemala ešte na Slovensku tak veľa prívržencov, ale odzrkadľovalo stav, keď mnohí židovskí obyvatelia, najmä prísneho ortodoxného náboženského zamerania, mechanicky stotožňovali svoju konfesiu s národnosťou a podľa tohto kľúča ju vpisovali aj do sčítacích hárkov. 44-tisíc židovských občanov sa hlásilo k slovenskej (v úradných štatistikách československej) národnosti a po necelých 10-tisíc židov deklarovalo maďarskú, resp. nemeckú národnosť. Nepatrné množstvo – asi 400 židovských obyvateľov si zahlásilo inú národnosť (poľskú, ukrajinskú, rusínsku, rumunskú).² Pravdaže, zápis do sčítacieho hárku neodrážal vždy skutočnú národnostnú orientáciu židovských respondentov, ktorí boli pri tomto akte ovplyvnení vlastnou náboženskou

¹ Československá statistika, Svazek 116, Praha 1935.

² Tamže.

tradičiou, no aj podmienkami, v ktorých sa práve nachádzali a chtiac-nechtiac sa im museli prispôbovať.

Veľká časť židov (ale aj Slovákov) si z bývalého Uhorska priniesla do československého štátu zaťažujúce dedičstvo čiastočného alebo úplného pomadařčenia, ktoré nie vždy v prajnom prostredí, dosť pomaly prekonávala. Nová židovská generácia, vychovaná už v demokratickom a na dané pomery aj veľmi tolerantnom duchu v československých školách, nemala dosť času, aby tento proces výraznejšie ovplyvnila. Práve v tridsiatych rokoch u viacerých oficiálnych zástupcov tunajšieho židovstva bola badateľná snaha o hľadanie pružnejších a iniciatívnejších krokov, vedúcich jednak k zvýrazneniu vlastnej identity, jednak k intenzívnejšej spolupráci s predstaviteľmi slovenského politického a verejného života. Reprezentovali ju nielen tunajšie židovské politické strany, ale najmä najrôznejšie spolky, záujmové a stavovské združenia, neraz prepojené na židovské náboženské obce ortodoxného, resp. neologického smeru.

V tridsiatych rokoch existovali na Slovensku dva významnejšie židovské stranicko-politické subjekty, ktoré mali však svoje organizačné centrály v Prahe, resp. v Brne. Bola to Židovská strana (ŽS) a Zjednotená socialisticko-sionistická strana robotnícka. Prvá z nich mala dvoch poslancov v pražskom parlamente a jedného zástupcu v Krajiniskom zastupiteľstve v Bratislave. Jej postavenie na Slovensku a v celej ČSR bolo čiastočne ambivalentné. Pokiaľ sa chcela politicky navonok presadiť, musela spolupracovať s inými politickými (nežidovskými) subjektmi (v parlamentných voľbách roku 1935 to bola sociálnodemokratická strana). Súčasne deklarovala, že sa „*necíti byť klasickou politickou stranou, ale zástupkyňou tej časti židov, ktorí sa hlásia k národnému židovstvu... jedinou skupinou, ktorá dáva najavo, že v ČSR existuje aj židovský národ*“.³ Svoju úlohu smerom k židovskému obyvateľstvu videla v tom, aby mu pomáhala „*odolávať lákavým asimilačným snahám*“. Židovská strana bola akýmsi voľným dedičom Ľudového zväzu židov na Slovensku, ktorý vznikol už v roku 1919.⁴

Smerom navonok Židovská strana mnohokrát deklarovala svoju lojalitu voči československému štátu, čo zvlášť zdôrazňovala v tridsiatych rokoch, kedy takmer vo všetkých okolitých krajinách dochádzalo k otvorenej perzekúcii, resp. diskriminácii židovských obyvateľov. Uvedený vývoj spôsobil, okrem iného aj ďalšie oslabovanie, viac emocionálnych, než racionálnych, väzieb časti slovenského židovstva na uhorskú minulosť. Ako v roku 1933 rozčarovane písal súdobý budapešťiansky časopis *Magyar-ság*, že predtým jednoznačne promadařsky orientovaný Zväz hornouhorských židov „*nechce mať už nič spoločného s Maďarmi*“, a navyše na svojom bratislavskom zhromaždení, za prítomnosti zástupcu českej židovskej komunity i slovenských verejných činiteľov „*prijal rezolúciu proti revízii trianonskej zmluvy*“.⁵ V lete 1933 rečník na verejnom zhromaždení Židovskej strany v Bratislave apeloval na svojich poslucháčov: „*Nesmieme byť i naďalej domácimi sluhami pánov, ako sme to robili v bývalom Uhorsku, hrajúc úlohu takzvaných domácich židov. Nesmieme byť asimilantami, stúpecami iných politických strán. V dnešnom zápase dobra a zla nebudme len divákmi, ale zapojme sa do neho dľa možnosti*

³ *K židovskej otázke na Slovensku*. Bratislava 1936.

⁴ Jelinek, J. A. : *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Zborník statí, I. časť. Bratislava 1999, s. 79.

⁵ *Magyar-ság*, 26. októbra 1933.

činne. V tomto zápase sa musíme vradiť do jednej línie s Československou republikou bez najmenšieho váhania, s celou oddanosťou ako menšina, ktorá má zachovať konsolidované pomery v republike.“⁶ Vo všetkých svojich programových či oficiálnych dokumentoch i na verejných vystúpeniach sa strana postavila proti separatistickým, dezintegračným snahám, ktoré ohrozovali ČSR a jej politický systém. Zdôvodňovala to nielen svojím záujmom o jednotu republiky, ale aj argumentom, že práve separatistické, resp. autonomistické hnutia sú najviac infiltrované antisemitskými náladami a požiadavkami.

V tomto smere sa Židovská strana celkom logicky dostala do konfliktu s najsilnejším politickým, stále radikálnejším opozičným subjektom na Slovensku – s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSLS), ktorej tlačový orgán v hektickom lete 1938 na adresu tunajšej židovskej komunity výhražne napísal, predznamenávajúc tak jej blížiaci sa tragický osud: „Aspoň sme si s našimi židmi na čistom. Vieme, že sú našimi nepriateľmi, nielen čo sa týka svetového názoru, ale sú proti nám aj politicky. Židia sú proti autonómii Slovenska! To si dobre zapamätáme a v príhodnom čase to židom ešte pripomenieme.“⁷ Svoj nepriateľský, prinajmenšom odmietavý postoj voči židom deklarovala klerikálna Hlinkova strana už vlastne od svojho vzniku a v tridsiatych rokoch tieto tendencie v jej vnútri ešte zosilneli. Výrazom toho bol aj návrh jedného z jej poslancov (K. Sidora) z roku 1937, aby sa slovenskí židia vysťahovali do sovietskej autonómnej židovskej republiky v Birobidžane. Židovskí predstavitelia sa márne snažili dosiahnuť eliminovanie antisemitskej propagandy v ľudáckej tlači, čo predseda strany A. Hlinka podmienil tým, aby slovenská židovská politická reprezentácia prešla na štátoprávnu platformu autonómie Slovenska a jasne zaujala kritické stanovisko k pražskému centralizmu. Pre židovských obyvateľov to bola neprijateľná a nesplniteľná podmienka. Veď nemohli sa ako tradične diskriminovaná menšina postaviť proti štátu, ktorý im zaručoval – vlastne ako jediný v strednej Európe – plné občianske práva a demokratické slobody. Okrem toho, mali pred očami každodennú nepriateľskú propagandu tlače a verejných zhromaždení autonomistickej HSLS. Mimochodom, šéfredaktorom oficiálneho tlačového orgánu tejto strany bol už spomínaný poslanec K. Sidor.

Viaceré súdobé politické subjekty na Slovensku si „židovskou kartou“, t. j. antisemitskou terminológiou permanentne radikalizovali svoj politický a sociálny program. Treba konštatovať, že takáto demagogická propaganda neostávala bez ohlasu. Veď masám sľubovala rýchle a ľahké riešenie všetkých sociálnych problémov, na ktoré bolo medzivojnové Slovensko skutočne bohaté. Noviny a propagandistické tlačoviny tunajších, aj keď málo vplyvných fašistických politických strán presviedčali svojich čitateľov, že „antisemitizmus je tým korením, ktorým sa posilňuje každý radikalizmus, aby mohol plodiť, aby mohol pre masy produkovať trvalé hospodárske hodnoty“.⁸ Aj pod zahraničným vplyvom stupňujúce sa antisemitské útoky viedli predstaviteľov slovenského židovstva, aby intenzívnejšie hľadali ochranu u oficiálnych predstaviteľov štátu. V roku 1937 ich delegáciu prijal aj predseda vlády, ktorú funkciu práve vykonával vplyvný slovenský

⁶ Slovenský národný archív (SNA), fond (f.). Policačné riaditeľstvo (PR) Bratislava, Mat. 63/2.

⁷ Slovák, 31. augusta 1938.

⁸ Občianske noviny 1. novembra 1937.

politik Milan Hodža.⁹ Ten prisľúbil garantovanie všetkých občianskych práv židom v republike, no v tom čase udalosti už dostávali iný, pre osudy židovských obyvateľov tragický spád.

Židovská strana so svojím vyhraneným sionistickým programom však v tridsiatych rokoch nereprezentovala všetky vrstvy a záujmy tunajšieho židovského obyvateľstva. Zďaleka nebola jeho integrujúcou zložkou, hoci tieto ambície jednoznačne mala a deklarovala ich. Vnútri židovskej komunity bolo viacero ideových prúdov či skupín, ktoré hľadali východiská pre optimálne postavenie slovenských židov v iných víziách a metódach, než ponúkala sionistická ideológia a jej praktická realizácia. Vari najvplyvnejším oponentom jej boli konzervatívne ortodoxné kruhy, ktoré nehodli z viacerých príčin prekročiť tradičnú oportúnnu politiku prosieb, vykupovania si drobných ústupkov a prispôsobovania stále meniacim sa spoločenským a politickým podmienkam. Nemali záujem o aktívne realizovanie samostatnej židovskej politiky v modernom zmysle slova. Pokiaľ sa politicky angažovali, tak to bolo v rámci existujúcich nežidovských politických strán, niekedy dokonca aj v tých, ktoré mali autonomistický program, a nezakryte používali antisemitskú rétoriku. Spor medzi sionistami a ortodoxnými židmi (v trochu zjednodušenom delení) mal asi aj svoje vyhranené, často intolerantné náboženské pozadie. Veď ešte v roku 1940, kedy situácia slovenských židov bola už úplne iná ako v tridsiatych rokoch „*v jednom slovenskom vidieckom meste tamojší ortodoxný rabín vyhlásil kľiatbu proti sionistickým organizáciám a ich prívržencom*“.¹⁰

Ďalší ideový prúd v rámci židovskej komunity na Slovensku v tridsiatych rokoch predstavovala početne pomerne silná skupina židovských občanov, ktorí sa hlásili k ľavicovým, socialistickým politickým stranám, vrátane komunistickej. Táto orientácia nebola vždy podmienená iba ideologickými a úzko politickými dôvodmi, ale vari ešte viac túžbou naplniť víziu úplnej rovnoprávnosti občanov, kde sa neberú do úvahy žiadne národnostné, náboženské či rasové kritériá. Okrem toho je treba povedať, že tlačové orgány ľavicových strán najotvorenejšie vystupovali proti antisemitskej propagande, čo sa napríklad ukázalo aj v ostrej kritike spomínaného už Sidorovho návrhu na vysťahovanie židov do Birobidžanu, resp. v odsúdení niektorých antisemitských pogromistických akcií, ktoré sa na Slovensku v tom čase sporadicky vyskytovali.¹¹ Na druhej strane angažovanie sa židovských občanov v rámci ľavicových strán, vytváralo priaznivé podmienky, aby boli židia kolektívne označení za šíriteľov „židobolševizmu“. Takéto obvinenia bolo možné často pozorovať nielen v propagandistických materiáloch, ale sa dostali aj do oficiálnych programových dokumentov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany z rokov 1936 a 1938.¹²

Oficiálne vedenie slovenského židovstva sa úporne bránilo týmto obvineniam a viackrát sa verejne dištancovalo od skupín židovských osôb, ktoré sympatizovali so socialistickým, resp. komunistickým hnutím. Odmietali kolektívne obviňovanie židovstva

⁹ Jelinek, J. A.: cit. dielo, s. 88.

¹⁰ Haderech, 27. júna 1940.

¹¹ DAV, roč. 9., 1937, č. 4.

¹² Paučo, J.: *Politicko-národný program Hlinkovej slovenskej ľudovej strany*. Bratislava 1943; *Slovák*, 7. októbra 1938.

a jeho mechanické stotožňovanie s bolševickou, internacionalistickou a ateistickou ideológiou, ktorá navyše v praktickej aplikácii (v podmienkach vtedajšieho Sovietskeho zväzu) je protidemokratická a teda v konečnom dôsledku namierená proti životným záujmom židovských občanov a ich hlbokému náboženskému presvedčeniu.¹³ Lavicový smer v židovskom hnutí totiž rovnakou mierou odmietal ideológiu židovskej národnej identity i myšlienku vytvorenia vlastného štátu v Palestíne, ako aj programovú asimiláciu s väčšinovým národom, ako aj náboženskú exkluzivitu a mesianizmus ortodoxných vrstiev židovského obyvateľstva. Po každej stránke optimálne riešenie postavenia židovského obyvateľstva v štáte a v spoločnosti videli „židovskí lavičiar“ v socialistickej revolúcii. Bola to tiež jedna z draho zaplatených ilúzií v dejinách (nielen slovenských!) židov.

Osobitným a zo všetkých strán kritizovaným krídlom vnútri židovského obyvateľstva na Slovensku boli hlásatelia programovej asimilácie so slovenským národom. Prvý, no nereálny pokus o vznik židovskej politickej strany s proslovenským asimilačným programom sa objavil už tri roky po vzniku Československa. Podľa iniciátorov tohto projektu „je potrebné vyvolať pozornosť vlády a širokej verejnosti na náš slovenský národnostný cit, aby sme neboli považovaní za Židov, ale za Slovákov“.¹⁴ Asimilačné aktivity silno ožívali práve v tridsiatych rokoch, čo súviselo, jednak s dorastaním mladej, už v slovenských školách odchovanej generácie, jednak s hrozivým zahraničnopolitickým a vlastne i vnútorným vývojom v republike. Hlavnými prívržencami tohto smeru bola časť židovských intelektuálov (napríklad známy bratislavský lekár H. Roth), ale najmä vysokoškolskí i stredoškolskí študenti.

V júni 1933 vzniklo v Bratislave, za prítomnosti zástupcov viacerých slovenských vysokoškolských študentských spolkov Združenie židovských akademikov – Slovákov. Novozaložená organizácia, ktorá pracovala až do roku 1938 si dala za úlohu „hájiť slovenské záujmy bez straníckopolitických tendencií... neprispôbovať sa vysokým kruhom, ale širokým vrstvám obyvateľstva. Nenapodobňovať všednú asimiláciu, ale pochopiť osudovú cestu slovenského národa. Nebudeme hovoriť o slovensko-židovskom zblížovaní, ale ho konkrétne naplňovať.“¹⁵ Na pôde Združenia často odznievala kritika jednak na adresu židovských obyvateľov pre ich nechuť angažovať sa v slovenskom verejnom živote a celkovú pasivitu, jednak proti antisemitskému zneužívaniu slovenských štátoprávných, resp. národnoemancipačných požiadaviek zo strany radikálnych nacionalistických síl. Združenie vysvetlovalo príklon židovskej mládeže ku komunizmu a k socializmu tým, že „židovstvo nie je prijímané slovenskou politikou a mládež chce byť činná“.¹⁶

V polovici tridsiatych rokov vznikol aj málo vplyvný Zväz slovenských židov, ktorý podľa svojich stanov sledoval cieľ, „aby sa židia na Slovensku cestou kľudného vývoja včlenili do národa slovenského“.¹⁷ Zväz sa svoj program snažil spopularizovať pred židovskou i slovenskou verejnosťou v osobitnej brožúre.¹⁸ Programové asimilačné snahy sa

¹³ *K židovskej otázke na Slovensku*. Bratislava 1936; SNA, f. PR, Mat. 63/2.

¹⁴ SNA, f. Minister s plnou mocou pre správu Slovenska, 4195/1921.

¹⁵ SNA, f. PR, 88/657.

¹⁶ SNA, f. PR, 89/708.

¹⁷ SNA, f. PR, 63/2.

¹⁸ Löwenbein, T.: *Slovensko-židovské hnutie a jeho poslanie*. Bratislava 1938.

však na židovskej strane stretli s malým ohlasom a na druhej strane vyvolali odmietavú reakciu práve u radikálnych nacionalistických síl, ktoré vždy židom najviac vytýkali ich malý záujem o potreby slovenského národa: „Židia sú tým väčším nebezpečím, že sa cítia byť cudzincami. Všetky asimilačné pokusy sú márne. Lepší je jeden sionista, ktorý túži po Palestíne, ako štyria židia, ktorí sa vydávajú za Slovákov. Fašizmu sa boja ako čert svätenej vody, lebo ten im vidí do kariet.“¹⁹ Treba ešte poznamenať, že prívržencami nacionálnej (nie kultúrnej či náboženskej) asimilácie židov s väčšinovým národom boli aj viaceré významné demokratické osobnosti v Československu, ktoré v tomto procese videli optimálne riešenie stupňujúceho sa napätia a ohrozenia práv židovských občanov. Možno tu spomenúť napríklad známu novinárku Milenu Jesenskú, ktorá v lete 1938, kedy do Prahy a vlastne do celej republiky prichádzali židovskí utečenci z Nemecka a Rakúska, čo vyvolávalo v domácom obyvateľstve neželané a nebezpečné antisemitické nálady, v týždenníku *Prítomnost* vyslovila názor, že najspolahlivejšou hrádzou proti antisemitizmu „je splynutie židov s národom, v ktorom po storočia žijú... fyzické i psychické splynutie židov s inými národmi je jedine ľudské, rozumné a dôstojné riešenie – ak im svet dá k tomu možnosť“.²⁰

Politické a štátoprávne zmeny po mníchovskom diktáte a prvej Viedenskej arbitráži na jeseň roku 1938 posunuli otázky postavenia a aktivít židovského obyvateľstva na Slovensku do jednoznačne zhoršených podmienok. Oficiálne reprezentácie slovenskej židovskej komunity (sionistického i konzervatívneho ortodoxného smeru) sa snažili čeliť novému, zatiaľ skôr tušenému, než pocitovanému smeru slovenskej oficiálnej politiky, verbálnym prihlásením sa k autonómnej Slovenskej krajine v rámci ČSR. Takéto stanoviská tlmočili vláde prostredníctvom listov, alebo osobnými delegáciami viaceré židovské organizácie ešte predtým, než boli rozpustené a vzápätí zakázané. Židovská strana na Slovensku, ktorá sa odpojila od svojej pražskej centrály, v telegrame z októbra 1938 ubezpečovala vládu o „oddanosti židovského obyvateľstva Slovensku a jeho ochote spolupracovať na zdravom vývoji vlasti“.²¹ O mesiac neskôr Židovská strana poslala vláde obsiahle memorandum, v ktorom prihlasuje seba a židovských občanov „do služieb autonómneho Slovenska.“ Súčasne v ňom navrhla vlastné iniciatívy, ktoré majú profesne pripravovať tunajšiu židovskú mládež na budúci odchod do Palestíny. V politických pasážach memoranda sa jeho autori kategoricky dištancovali od socialistickej a internacionalistickej ideológie, no zároveň s obavami upozorňovali na nebezpečne sa šíriace antisemitické prejavy v krajine, ktoré sú tolerované a dakedy aj iniciované úradmi.²²

Po násilnom rozpustení Židovskej strany (v rámci „glajchšaltovania“ celého verejného a politického života) sa stala jej neoficiálnou nástupkyňou Židovská ústredná úradovňa, ktorá ešte v januári 1939 usporiadala konferenciu, kde sa deklarovali zásady a požiadavky vyššie spomínaného memoranda a vyslovila sa nereálnu nádej, že „úprava budúceho nežitia slovenského národa so židovským občianstvom sa bude diať na základe

19 *Slovenské fašistické noviny*, 4. decembra 1936.

20 Jesenská, M.: *Nad naše síly. Češi, Židé a Němci 1937-1939*. Olomouc 1997, s. 70.

21 SNA, f. PR, Mat. 63/2.

22 Tamže.

*spravodlivosti.*²³ Podobné ilúzie neboli vlastné iba tunajším sionistom, ale zdieľali ich aj prívrženci iných smerov v slovenskom židovstve. Napríklad ľavicovo (komunisticky) orientovaný židovský intelektuál A. Markuš (mimochoodom, začínajúci historik) si do svojho súkromného denníka vtedy zaznačil: „*Verím, že táto vlna (antisemitizmu – I. K.) u nás rýchlo prejde, ako prejde a prejsť musí celá vlna antidemokratizmu.*“²⁴

Koncom roka 1938 ortodoxné židovské náboženské obce vytvorili Hospodársky výbor ortodoxných židov na Slovensku s cieľom „*spolupráce a účasti ortodoxných židov na veľkom budovateľskom diele nového Slovenska*“ – ako to oznámili premiérovi slovenskej autonómnej vlády J. Tisovi.²⁵

Nová politická moc na Slovensku, vedome budujúca totalitný režim a smerujúca do satelitného područia tretej ríše, však nehodlala rovnocenne spolupracovať s reprezentantmi slovenského židovstva. Židovská úradovňa a Hospodársky výbor ortodoxných židov ani z politickej, ani z hospodárskej stránky nemohli zohrať tú úlohu, akú od nich očakávali ich tvorcovia. Počas svojej krátkej existencie však plnili dôležité charitatívne funkcie, najmä pomáhali pri legálnej, resp. ilegálnej emigrácii židovských občanov.

Rozdiely a spory medzi jednotlivými ideovými prúdmi židovskej komunity na Slovensku pod náporom radikalizujúcej sa antisemitskej politiky vlády sa postupne vyrovnávali, resp. stierali. Občas sa na stránkach vtedajšej, ešte zatiaľ povolenej židovskej tlače (Haderech, Židovské noviny) vyskytli názorové polemiky. Tieto sa však javia v tieni približujúceho sa smrteľného nebezpečenstva ako nesmierne malicherné, zbytočné a vlastne tragické. Možno, že práve to mal na mysli aj autor, ktorý v marci 1939, už v čase existencie satelitného Slovenského štátu, s určitou dávkou rezignácie napísal: „*My nechceme bojovať proti dejinám, ale snažíme sa vyhnúť ich pohromám.*“²⁶

2001

23 SNA, f. Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády, 682/1940.

24 *Zápisky z pomníčkovských dní.* In: *Historický časopis*, 18, 1970, č. 3, s. 404-405. Na vydanie pripravili Lipták, L.

25 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, 655/1939.

26 *Židovské noviny*, 31. marca 1939.

TRETIA KAPITOLA

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V ROKOCH 1939 – 1945

Pri historickej rekonštrukcii dramatického úseku našich dejín z obdobia druhej svetovej vojny má podnes slovenská historiografia jeden latentný problém, lepšie povedané jednu vážnu podlžnosť, ktorá prinajmenšom ochudobňuje náš pohľad a poznanie na uvedenú dobu. Myslím, že sa nedostatočne venujeme tzv. malým alebo sociálnym dejinám. Pravdaže, zďaleka sa to netýka len rokov 1938 – 1945. Takmer vždy (až na vzácne výnimky) nás zaujímajú iba politické, v lepšom prípade ešte aj hospodárske či kultúrne dejiny. V rámci nich sa zaoberáme len osudom a činnosťou vybraných spoločenských, predovšetkým politických, vo vzácnejších prípadoch kultúrnych elít. Vcelku spoľahlivo už poznáme základné ideologické trendy, resp. praktické kroky z činnosti vlád, zákonodarných, mocenských a administratívnych inštitúcií, politických strán vrátane ich satelitných organizácií a ich najdôležitejších reprezentantov.

Čo sa týka vojnovej Slovenskej republiky vari ešte lepšie a detailnejšie poznáme vývoj a problematiku opozičných síl, rezistencie, aktívneho odboja voči existujúcemu štátu, jeho režimu, resp. vládnemu establishmentu a jeho spojencom. V rovine hospodárskych či kultúrnych dejín sa náš výskumný záber spravidla sústreďoval tiež na „horné poschodia“ skúmanej témy, čo je však vcelku prirodzený jav. Spracovanie tzv. malých dejín alebo dejín spoločnosti jej jednotlivých vrstiev identifikovaných podľa sociálnej, generáčnej, náboženskej, nacionálnej, vzdelanostnej, regionálnej či inej príslušnosti, je zatiaľ viac sporadické či náhodné. Pokiaľ si túto problematiku vôbec všimame, tak spravidla tiež iba cez prizmu anonymnej, resp. zovšeobecňujúcej politickej angažovanosti, ideologickej orientácie a hlavne odbojovej činnosti. Preto sa u nás dlho chápali sociálne dejiny spoločnosti iba ako história sociálnych konfliktov, „triednych bojov“, akými boli štrajky, demonštrácie, hladové pochody, hnutie nezamestnaných, masové nepokoje a revolty, rôzne organizované i živelné protesty, protivládne i provládne manifestácie, vyhlásenia, deklarácie, no aj ozbrojené alebo iné násilné akcie a protiakcie. Všetky uvedené javy v našich moderných dejinách, pravdaže, existovali, ale zďaleka netvorili celý zložitý komplex života spoločnosti. Pri jeho poznávaní omnoho ďalej pokročila alebo aspoň naznačila východiská memoárová literatúra, no hlavne beletria, dramatická spisba i filmová, resp. televízna tvorba. Tieto umelecké žánre, napriek silným subjektívnym momentom a prípustnej tvorivej fabulácii, vedeli omnoho lepšie i citlivejšie reflektovať situáciu a „malé dejiny“ slovenskej spoločnosti, než profesionálne dejepisectvo, ktoré však práve v nich môže hľadať a nachádzať inšpiratívny prameň, podnety i prekvapujúce súvislosti.

Ak spomínaný prístup aplikujeme na slovenské dejiny v čase druhej svetovej vojny, tak treba konštatovať, že šesťročný vývoj vtedajšej Slovenskej republiky, resp. polročná epizóda autonómneho Slovenska v rámci tzv. druhej ČSR, netvorí len história tunajšej oficiálnej vnútornej či zahraničnej politiky na úrovni prezidenta, vlády, snemu či iných štátnych orgánov a najmä samovládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.

Nemožno zložitú problematiku vývoja redukovať iba na budovanie totalitného systému a jeho kolaborácie s nacistickým Nemeckom, čo viedlo k osudovým rozhodnutiam, akými boli vojnové konflikty slovenského štátu, tzv. riešenie židovskej otázky, prenasledovanie skutočných či len fiktívnych oponentov režimu a podobne. Na druhej strane to takisto však neboli iba dejiny protifašistického odporu, na čo sa nám neraz zredukovala celá problematika výskumu daného obdobia. Podobný prístup potom vcelku zákonite viedol k zjednodušujúcemu výkladu dejín slovenského štátu, kde sa až príliš ľahkovážne a fráзовito používali termíny ako národ, pracujúci ľud, trieda, spoločnosť, politická strana atď. To napokon viedlo k rigoróznym, spravidla nesprávnym zovšeobecňujúcim záverom, podľa ktorých sa celý národ či pracujúci ľud (až na nepatrné „neuvedomelé“ či „zradcovské“ výnimky) spontánne postavil za štát, režim a jeho reprezentantov; alebo naopak: drvivá väčšina slovenského obyvateľstva vraj už od rokov 1938 – 1939 zaujala voči totalitnému politickému systému ako aj štátu jednoznačne odmietavé stanovisko a uvedomelo či obetavo podporovala protifašistickú rezistenciu alebo aspoň s ňou sympatizovala. Pri takomto čierno-bielom ponímaní dejín sa úplne rezignovalo na fakt heterogénnej štruktúry tunajšej spoločnosti, na jej zložitú vnútornú protirečenia a napätia. Všetky vyššie spomínané javy v živote vojnovej Slovenskej republiky však existovali a významne, niekedy vari aj rozhodujúcou mierou ovplyvňovali život a postoje spoločnosti k štátu a k jeho režimu. Na vtedajšom Slovensku žilo viac ako dva a pol milióna obyvateľov. Takzvaná veľká politika sa ich síce priamo alebo nepriamo dotýkala, ale oni sa predovšetkým zaoberali so svojimi každodennými starosťami i radosťami. V ich individuálnych, rodinných, skupinových či inak identifikovaných životoch a osudoch sa striedali a prelínali vlny nadšenia, nádejí, ilúzií, ale aj sklamaní a tragédií. Celá dospelá, resp. dospievajúca populácia si postupne vytvárala vzťah k štátu, režimu i k odboju prostredníctvom racionálneho filtra vlastného hospodárskeho či sociálneho postavenia, individuálnej kariéry, resp. profesnej zaradenosti – teda hlavne cez osobné zážitky, každodenné skúsenosti, ovplyvnené neraz náhodným zhlukom udalostí, v ktorých sa chtiac-nechtiac ocitla. Tento „skúsenostný“ subjektívny filter mal, prirodzene, v prvom rade emocionálny rozmer, v ktorom nemalú úlohu hral aj náboženský život, nacionálna príslušnosť, rodinná či školská výchova atď.

Pri súčasnom stave poznania by však bolo trúfalosťou vyslovovať nejaké všeobecne platné tézy či dokonca závery o stave, myslení a konaní slovenskej spoločnosti v rokoch 1938 – 1945. Nemáme ich zatiaľ podložené serióznym bádáním a výskumnými analýzami. Môžeme tu ale robiť pokusné sondy, vyslovovať niektoré hypotézy a hlavne klásť, v tom najlepšom zmysle slova, provokujúce otázky. Tie by sa mali asi najviac dotýkať často ambivalentného a meniaceho sa vzťahu obyvateľov k fenoménu slovenskej štátnosti, no azda ešte viac ku každodennej praxi existujúceho „deravého“ totalitného režimu, resp. k jeho jednotlivým centrálnym alebo regionálnym či bezprostredným miestnym reprezentantom.

Od čoho spomínaný meniaci sa vzťah závisel? Núkajú sa tu viaceré odpovede determinované jednak zahraničnými vplyvmi a objektívnou situáciou vnútri štátu, jednak a hlavne spomínanými už subjektívnymi zážitkami, skúsenosťami a pocitmi. Medzi ne

treba zaradiť nielen uvedomené pozitívne či odmietavé postoje k štátu a režimu, ale aj prirodzené snahy hľadať a nachádzať sociálne istoty (neraz aj na úkor spoluobčanov) a preexponované pocity obáv a strachu. Tie na jednej strane mohli viesť k účelovej alebo vynútenej kolaborácii s existujúcim politickým systémom a na druhej strane k pasívnej rezistencii, resp. k aktívnemu odporu voči nemu. Všetky spomínané, ale aj ďalšie fenomény nachádzame v nerovnakej intenzite a v rôznych obdobiach trvania ľudáckeho režimu na Slovensku.

Podľa kvantitatívnych ukazovateľov (t. j. sčítania obyvateľstva z decembra 1940) slovenskú spoločnosť, resp. spoločnosť na Slovensku tvorilo 2 650 000 obyvateľov. Z nich sa 2 milióny (asi 83 %) hlásilo k slovenskej národnosti. To znamená, že štát, ktorého jedným z hlavných ideových pilierov vzniku a existencie bola myšlienka nacionalizmu a národnej emancipácie, nemal číry národný charakter, čo vyvolávalo, ako v každom mnohonárodnostnom spoločenstve, otvorené alebo skryté napätie, pocity nadradenosti, oprávnenej či skutočnej ukrivdenosti, komplexy veľikášstva i nedocenenia, a pod. Na Slovensku totiž žilo aj 130-tisíc Nemcov, 90-tisíc židov (nesmeli sa hlásiť k inej národnosti iba k židovskej), 80-tisíc Čechov, 80-tisíc Rusínov-Ukrajincov), 65-tisíc Maďarov a 30-tisíc Rómov-Cigánov. (K Rómom existujúca legislatíva zaradovála len kočujúcich Cigánov.) Uvedené čísla sa však čiastočne menili, jednak z konjunkturných príčin (odliv a príliv občanov hlásiacich sa k nemeckej národnosti), jednak zásahmi tzv. sociálneho inžinierstva (návrat Slovákov zo zahraničia, násilné deportácie dvoch tretín židov mimo územie štátu.). 57% obyvateľstva sa živilo poľnohospodárstvom, v priemysle a živnostiach pracovalo 20% obyvateľov, v obchode, peňažníctve a doprave bolo zamestnaných 10% občanov, 13% patrilo k verejnej službe, k slobodným a iným povolaniam. Tejto sociálnej, resp. profesnej štruktúre spoločnosti zodpovedal aj počet mestského obyvateľstva. Okrem 120-tisícovej Bratislavy bolo na Slovensku iba 16 miest, ktoré mali najviac 25-tisíc obyvateľov.¹

Z konfesijného hľadiska v spoločnosti jednoznačne prevažovalo rímskokatolícke náboženstvo (takmer 2 milióny osôb), protestantov bolo 400-tisíc, izraelitov 90-tisíc. Fenomén náboženstva bol pre reakcie spoločnosti na jednotlivé udalosti a procesy, s ktorými sa štát počas svojej existencie stretával, zvlášť dôležitý, lebo Slovenská republika sa v ústave, no vlastne aj na všetkých úrovniach svojej vnútornej politiky oficiálne hlásila ku kresťanstvu. Tento trend bol navyše osobitne zvýraznený početnou previazanosťou katolíckeho kleru s existujúcim režimom – s jeho zákonodarnou i výkonnou mocou, nehovoriac už o jeho personálnom prepojení s vládnuou štátostranou a jej orgánmi. Je to jeden z vari najcitlivejších bodov, kde v slovenskej spoločnosti s vysokým stupňom konfesijnosti vcelku zákonite došlo nielen k určitým schizofrenickým postojom voči štátu a režimu, ale nakoniec vari aj k emocionálnemu prehodnocovaniu hierarchie hodnôt, ktoré tento štát a jeho režim ponúkal svojim občanom.

Každý politický režim, osobitne totalitný, sa snaží (obvyčajne s nevelkým úspechom) svojich občanov ideologicky prevychovať podľa vlastného obrazu a vlastných potrieb.

¹ Horváth, P.: *Obyvateľstvo slovenskej republiky a jej bohatstvo*. In: Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1942. Bratislava 1941, s. 109-112.

Od roku 1939 sa to veľmi zreteľne prejavovalo aj na Slovensku v rôznych podobách a modifikáciách. Spočiatku sa hovorilo o nevyhnutnosti vyformovania „nového človeka“. Ten mal vzniknúť v „nacionalistickej duchovnej revolúcii“, ktorá chcela v mene „zásad kresťanského života“ stvoriť ideál nového Slováka. „Totalitný štát slovenský požaduje od slovenského občana vysoký zmysel pre celok,... pre kolektívnunosť, pre povinnosť a zodpovednosť, pre prísnu disciplínu,... pracovitosť so spevom na perách“.² Podľa autora citovaných slov ten, kto sa odmietal podriaďovať danému trendu a „neteší sa zo slovenského štátu, je zradcom národa, je judášom, ktorý nie je hodný, aby šliapal túto zem, je v záujme národa, aby táto záťaž bola umlčaná“.³ Ešte expresívnejšie a otvorenejšie intolericu voči inak zmýšľajúcim občanom vyjadrovala oficiálna propaganda: „Slovenská vláda musí s takými zločincami a ich rodinami, aj majetkom urobiť radikálny poriadok.“⁴

O päť rokov neskôr, pár týždňov pred vypuknutím povstania je ideál „nového slovenského človeka“ už v úplne inej, málo bojovej polohe: „Treba sa učipiť, netreba vykúkať po znameniach, treba dať pozor, aby to, čo sa má vyčistiť zdnuka, sa nevyvalilo von a nedovršilo dielo skazy... Poriadky sveta nech si usporiadajú medzi sebou tí veľkí. My sa im už budeme vedieť prispôbiť“.⁵

Spoločným menovateľom „formovania nového človeka“ bolo – ako v každom totalitnom systéme – potlačenie jeho individuality, osobnej slobody a liberálnych zásad v prospech kolektívnej disciplíny a poslušnosti. Výrazom uvedených tendencií bolo aj vládne nariadenie o povinnom členstve občanov slovenskej národnosti mužského pohlavia od 6 do 60 rokov v organizáciách Hlinkovej gardy, resp. Hlinkovej mládeže. Aj keď sa tieto snahy nakoniec nestretli s očakávaným výsledkom a spomínané vládne nariadenie bolo novelizované, vo všeobecnosti viedli ku „glajchšaltovaniu“ slovenskej spoločnosti. Navyše, prispôbenie sa nastupujúcemu totalitnému systému sľubovalo občanovi víziu politickej a profesnej kariéry, ale aj očakávané majetkové zisky (najmä arizačné prevody), spoločenské výhody, skutočné či iba fiktívne sociálne istoty. Na druhej strane proces „glajchšaltovania“ spoločnosti bol sprevádzaný – ako je to v totalitnom systéme zákonitý – aj pocitmi strachu a obáv z upadnutia do nemilosti ústredného i miestneho vládneho establishmentu. Najlepšie to vari vidno zo skutočnosti, že koncom roka 1943 mala vládnuca štátostrana HSLS už okolo 300-tisíc členov, čo predstavovalo viac ako jednu tretinu dospelaj populácie obyvateľov slovenskej národnosti v štáte.⁶ Pokiaľ by sme brali do úvahy iba mužov (a tí tvorili drvivú väčšinu členskej základne strany), tak možno konštatovať, že členmi strany bola takmer polovica dospelých mužských občanov slovenskej národnosti. Počet registrovaných členov HSLS oproti stavu z roku 1936 vzrástol takmer päťnásobne. Masová členská základňa štátostrany, fungujúcej na vodcovskom princípe (akýsi predchodca komunistického „demokratického centralizmu“) a disciplíne funkcionárskej byrokracie, však režimu vcelku zákonite prinášala bumeran-

² Polakovič, Š.: *Tvoríme nového človeka*. Tamže, s.68-71.

³ *Slovenské pohľady*, 55, 1939, č. 8-9.

⁴ *Slovák*, 10. augusta 1939.

⁵ *Elán*, 13. jún 1944, č. 10; *Gardista* 23. júla 1944.

⁶ Moravčík, A.: *Organizačný vývoj HSLS*. In: *Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1944*. Bratislava 1943.

gový efekt: pasivitu, defetistické nálady, ale aj bezohľadný účelový karierizmus, čo so zjavným znepokojením viackrát konštatoval aj predseda štátostrany J. Tiso: „*Mnohí si robia zo strany dojnú kravu, zavádzajú v nej rodinkárstvo, protekciu, čo surovo zasahuje do nášho usmernenia... Niektorí funkcionári sa zriekajú svojich funkcií, iní berú svoju funkciu povrchno, svoje povinnosti vybavujú spolovice alebo ich úplne zanedbávajú. Sú sebeci, nemyslia na národ, ale iba na seba, rodinu, úzky okruh.*“⁷

Možno, že práve tu sa stretávame s jednou z kľúčových otázok vývoja slovenskej spoločnosti v rokoch 1938 – 1945: od nadšenej podpory alebo aspoň pozitívnej akceptácie nového štátu, po ľahostajnosť, latentnú pasívnu opozíciu (tak známu najmä u konzervatívnych, myslením patriarchálnych roľníckych vrstiev), až po aktívnu, niekedy iba akceptovanú alebo tiež vynútenú podporu rezistentných síl, čo vyvrcholilo na jeseň 1944 počas Slovenského národného povstania. Tu vari treba hľadať aj odpoveď na tak často (hlavne ľudáckymi exulantmi, resp. ich domácimi ideovými prívržencami) kladenú otázku o údajnom, v dejinách bezprecedentnom „*neuveriteľnom sprisahaní*“ proti vlastnému štátu.

* * *

Slovenský štát bol v rokoch 1939 – 1945 politickou realitou a jeho značkovanie adjektívom „*takzvaný*“ je kontraproduktívne, lebo nevychádza z historickej skutočnosti, ale má účelový propagandistický charakter. Po šoku z krízových marcových udalostí roku 1939 štát postupne prijímala absolútna väčšina tunajších obyvateľov so zadostučinami, uspokojením, uľahčením, nádejami, no čast' aj so strachom a s (oprávnenými) obavami z budúceho vývoja. Znova – ako už predtým a ešte viackrát potom – sa oprášil u nás tak frekventovaný a tak obľúbený propagandistický stereotyp o definitívnom ukončení „*tisícročnej poroby národa*“. Zákulisné okolnosti vynúteného vzniku slovenského štátu, ako vedľajšieho produktu nacistickej agresie proti ČSR, ani skutočný stupeň obmedzenej suverenity štátu a jeho satelitného postavenia voči tretej ríši neboli, prirodzene, v širokých vrstvách obyvateľstva známe. Sám fenomén štátu však nesporne vyvolával a posilňoval národnú hrdosť a sebavedomie. Navonok sa to prejavilo aj úspešnou, čiastočne preceňovanou a neskôr účelovo legendarizovanou zbierkou na slovenský zlatý poklad. Občania do nej prispievali nielen z nadšenia, ale aj z pragmatických konjunkturalných príčin a niektoré skupiny obyvateľov (najmä židia) zo strachu, naivne sa snažiac vykúpiť z dosahu rýchlo postupujúcich diskriminačných antisemitských opatrení a vyhnúť sa tak perzekučným zásahom.

Oproti českej spoločnosti, a podobne tomu bolo aj v iných v krajinách okupovaných hitlerovským Nemeckom, bola na Slovensku problematika kolaborácie spoločnosti s nacizmom v inej, takpovediac, zahmlenej rovine. Aj keď vojnová Slovenská republika bola okolnosťami svojho vzniku a celej existencie pupočnou šnúrou zviazaná s treťou ríšou, mala od jari 1939 zohrávať, a do značnej miery aj zohrávala, medzi nemeckými satelitmi úlohu vzorového štátu, čo jej nesporne prinášalo isté výhody z politickej, ekonomickej i kultúrnej stránky, ktoré okupované krajiny nemali. Slovenská spoločnosť ako celok toto, istým spôsobom, protekčné postavenie vnímala spočiatku pozitívne, aj

⁷ Organizačné zvesti HSLS, 1943, č. 2 a č. 7.

keď jej ilúziu drsne narúšali vojnové akcie štátu, akými bolo pripojenie sa k nemeckému útoku na Poľsko v roku 1939 a najmä na Sovietsky zväz v lete 1941 alebo formálne vypovedanie vojny západným mocnostiam v decembri 1941, bombardovanie slovenského územia roku 1944 Spojencami atď. Fenomén kolaborácie s nacistickou veľmocou sa dostal do svojej „tradičnej“ podoby až od jesene 1944, kedy bolo územie slovenského štátu obsadené nemeckými vojskami, čo bolo vzápätí doprevádzané známymi atrocitami nielen voči povstaleckým bojovníkom, ale aj proti civilnému obyvateľstvu. V tomto dramatickom období bola už ideologická, politická a nakoniec i morálna hranica prechádzajúca celým spektrom slovenskej spoločnosti vyhranenejšia a hlavne čitateľnejšia, než v predchádzajúcich rokoch. Ohrozenie zo strany okupačných jednotiek, resp. ich domácich prívržencov bolo konkrétne a prítomné v každodennom živote, čomu zodpovedal aj počet obetí na ľudských životoch a vážne materiálne straty, ktoré postihovali stále širší okruh obyvateľov.

Slovenskú spoločnosť, resp. jej jednotlivé vrstvy, ktoré sa stotožnili s myšlienkou slovenskej štátnosti a čiastočne aj s niektorými formami jej režimu, nemožno paušálne označiť za profašistické, antidemokratické, xenofóbne, aj keď tieto tendencie do nich raz viac, inokedy menej infiltrovali. Obyčajne sa spájali s vídinou získania majetku po židovských obyvateľoch alebo s obsadením zamestnaneckých pozícií v štátnych službách po vypudení občanov českej národnosti. Spočiatku pod povrchom každodenného života prebiehal „tichý proces“ postupného privykania si, resp. prehliadania skutočného charakteru nastupujúceho režimu. Ten etapovite a pod najrôznejšími zámienkami odbúraval už známe a zažitú demokratické práva z predchádzajúceho parlamentného systému v prvej ČSR, cynicky šliapal po dovedty nespochybňovaných zásadách ochrany súkromného vlastníctva a cielavedome zavádzal autoritatívne a totalitné praktiky do všetkých oblastí verejného života. A ešte tu bol jeden dôležitý moment: Nielen v politických elitách doma a v zahraničí, ale aj v slovenskej spoločnosti ako celku sa po európskej a československej kríze v rokoch 1938 – 1939 začalo pochybovať o efektívite demokratického politického systému, ktorý sa zdal byť už prežitý a neúčinný pri ochrane záujmov štátu, národa či občana: „*Devalvovali sa hodnoty demokracie. Pred desaťročím sa všeobecne prisahalo na túto zásadu ako na jedine správnu a spasiteľnú. Teraz si razí cestu princíp autoritatívny. Povstali nové prúdy, vynorili sa nové hodnoty, otvoril sa nový obzor na hodnotenie a skúmanie javov v ľudskej spoločnosti*“.⁸ Autoritatívny a nakoniec totalitný režim s viacerými výraznými fašistickými prvkami sa formoval na Slovensku nielen pod vplyvom viacerých zahraničných vzorov a ani nie preto, žeby ho všetci podporovali a žeby ho všetci chceli, ale aj z dôvodov, že „*do istej chvíle a v istých rozmeroch a dopadoch vyhovoval mnohým. Demokracia v tom čase nebola iba v ilegálite, ale ani v úcte a v móde*“.⁹

Celkom na začiatku slovenského štátu bola prevažná časť tunajšej spoločnosti na jednej strane fascinovaná jeho samotným vznikom, a na druhej strane mala obavy o jeho budúcu existenciu a vnútorný charakter. Svedčí o tom rozširovanie množstva neraz naivných, kuriózných či fantazmagorických letákov alebo iných tlačovín, ktorých obsah oby-

⁸ Mederly, K.: *Ústava Slovenskej republiky a jej základné smernice*. Bratislava 1939, s. 8.

⁹ Lipták, L.: *2 217 dní* (Torzo z nedokončeného rukopisu nachádzajúce sa vo vlastníctve autora štúdie), s. 31.

čajne nemal rezistentný a už vôbec nie protištátny charakter, ale kritizoval, resp. obhajoval jednotlivé osoby či skupiny nového režimu, vyslovoval obavy o budúcnosť štátu. Bolo to možné pozorovať najmä v rýchlo sa šíriacej šepkanej propagande o približujúcom sa pripojení slovenského územia raz k Nemecku, inokedy k Maďarsku či k Poľsku a neskôr dokonca i k Sovietskemu zväzu atď. Pri príležitostných návštevách nemeckých vojakov v Bratislave (z protektorátu, Viedne, z posádok v tzv. Ochranej zóne) sa vzápätí vynorili správy o obsadzovaní slovenského územia alebo Bratislavy jednotkami „ochranej“ veľmoci. Podobné zvesti veľmi radi prijímali tí tunajší nemeckí občania, ktorí pod vplyvom nacistickej propagandy a v duchu radikálnych cieľov Karmasinovej Deutsche Partei dúfali v územný návrat do ríše – tým viac, že podľa nich v slovenskom štáte nedostali primerané, lepšie povedané, nimi požadované a očakávané nadštandardné práva. Tunajšia maďarská národnostná menšina takéto ambície nemala, ale nechtiac sa stala akýmsi kolektívnym rukojemníkom v napätých medzištátnych slovensko-maďarských vzťahoch, v ktorých sa dôsledne uplatňovali odvetné recipročné opatrenia. V Maďarsku zohrávala úlohu kolektívneho rukojemníka zasa niekoľkostotisícová slovenská národnostná menšina. Príslušníci rusínsko-ukrajinskej a českej menšiny nemali ani inštitucionalizované politické reprezentácie, ani nedeklarovali svoje politické požiadavky, ale k slovenskému štátu a k jeho režimu mali prinajmenšom chladný, niekedy odmietavý, nepriateľský postoj. Prijímali ho ako výsledok politiky menšieho zla. To všetko vytváralo priam ideálnu pôdu na „zjednocovanie“ väčšinového národa pred hroziacim vonkajším i vnútorným nebezpečením, v konečnom dôsledku poskytovalo prijateľné dôvody na razantné aplikovanie metód totalitného systému vo vnútornej politike štátu, na mocenské i ideové ovládnutie spoločnosti vládnucim establishmentom.

Pravdaže, vzťah obyvateľstva k vojnovému slovenskému štátu a k jeho režimu nebol zďaleka determinovaný iba ideovými, vlasteneckými alebo pseudovlasteneckými postojmi. Vyvieral aj z praktických každodenných sociálnych pohnútok, ktoré boli otvorene formulované: „*Našich ľudí treba v prvom rade nasýtiť a len potom od nich žiadať určité povinnosti.*“¹⁰ Vidinu „nasýtenia sa“ predstavoval v prvom rade židovský majetok, ktorý sa stal predmetom arizačného procesu. Ten bol spočiatku doprevádzaný megalomanskou propagandou i nesplnitelnými sľubmi o rýchlom a bezbolestnom vyriešení všetkých pálčivých sociálnych problémov spoločnosti. Sám arizačný proces však skončil ekonomickým krachom a navyše morálnym i politickým fiaskom, ktoré sa obrátilo proti jeho pôvodcom – teda samotnému režimu. Najväčšiu nevôľu vyvolalo sklamanie z nevyplnených nádejí o sľubovanom pridelení pôdy. Na pozemkovú reformu bolo vyčlenených 325-tisíc hektárov židovskej i nežidovskej pôdy, no z tohto množstva bolo rozparcelovaných medzi záujemcov iba niečo cez 10 %.¹¹ Ako konštatovala situačná správa Ústredne štátnej bezpečnosti z apríla 1943 „*Židovská otázka prestáva mať medzi ľuďom hospodársky a politický význam. Ľud prežil sklamanie a prenikajú do neho prvky nedôvery. Dedinský ľud márne čakal židovskú pôdu, keď vidí, čo je a čo sa dosiaľ*

¹⁰ Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), dr. Karol Danihel, Tnľud 28/45. Situačné správy Hlinkovej gardy z roku 1939.

¹¹ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), 462/42.

stalo môže byť nespokojný. Nedostal nič a je presvedčený, že ani nič nedostane.¹² Arizácia sa zvrhla na bezohľadné lúpenie, ktoré postihlo nielen pôvodných židovských majiteľov, ale sa začalo nepríjemne dotýkať aj ekonomických a finančných záujmov štátu: „Arizátori hrubo porušovali svoje povinnosti. Podniku sa nevenovali, pokladali ho iba za zdroj príjmu, prichádzali do neho iba keď potrebovali peniaze. Dopúšťali sa takých priestupkov, ktorými ohrozovali chod verejného zásobovania, beztriestne poškodzovali verejný majetok.“¹³

Arizátori sa veľmi skoro stali značne nepopulárnou, dakedy až nenávidenou skupinou obyvateľstva. Novozbohatlíci boli jednak objektom prirodzenej ľudskej závidosti, jednak sa im oprávnene vyčítala bezohľadnosť a navyše aj ich viditeľne klesajúca lojalita k režimu a k vládneému establishmentu, ktorý im arizačné prevody – neraz cestou protekcie, korupcie či inými nelegálnymi spôsobmi – umožnil: „Zbohatli ľudia bez zásluh a lepšej minulosti, bezohľadne využívajúci zásobovacie ťažkosti, nekresťansky okrádajúci svojich spoluobčanov, akoby to neurobil ani najhorší vydierač.“¹⁴ Do arizácie, lepšie povedané do celkového „riešenia“ židovskej otázky boli však zatiahnuté, okrem spomínanej vrstvy arizátorov, aj tisíce drobných, zväčša sociálne slabých obyvateľov. Režim ich svojim spôsobom korumpoval tým, že im umožnil na verejných dražbách skupovať zvršky po deportovaných židovských občanoch: zariadenia a vybavenia opustených domácností. Cennejšie veci boli už predtým skonfiškované štátnymi úradmi alebo jednoducho rozkradnuté príslušníkmi Hlinkovej gardy, resp. Freiwillige Schutzstaffel, ktorí asistovali pri deportáciách, a sociálne deklasovanými, lumpenproletárskymi živlami vykrádajúcimi opustené byty a domy. Nezodpovedanou otázkou zatiaľ ostáva, či a ako kupci na dražbách, podobne ako ľudia, ktorí sa dobrovoľne podujali prechovávať predmety na vlastnú žiadosť deportovaných osôb, podľahli alebo odolali lákavému vlastníckemu pocitu a nakoľko sa stotožnili s nadobudnutým majetkom? Či sa podvedome nezačali báť návratu pôvodných majiteľov – tým viac, ak ich oficiálna propaganda strašila, že v prípade návratu násilne vystahovaní židia sa kruto pomstia na kresťanoch a Slovákoch, v prvom rade na takých, ktorí nejakým spôsobom získali ich majetok.

Napokon, doteraz sme ešte neboli schopní uspokojivo vysvetliť a dôveryhodne zdokumentovať ani skutočné alebo aspoň pravdepodobné postoje väčšinovej slovenskej spoločnosti k tzv. riešeniu židovskej otázky vo všeobecnosti. Spočiatku sa tento proces asi u veľkej časti obyvateľstva vnímal ako náprava sociálnych krívd a majetkových nerovností, prípadne ako priechodná, štátom právne garantovaná cesta k ľahkému zbohatnutiu alebo aspoň k vyriešeniu si vlastných sociálnych problémov. Po spomínanom sklamaní a následnom vytriezvení, prichádza pasivita, nevšímavosť, zahanbenie, možno aj výčitky svedomia. Rekonštrukcia týchto postojov je veľmi náročná a často protirečivá. V danom prípade sa dostávali do vnútorných morálnych konfliktov na jednej strane občianska solidarita, resp. kresťanské cítenie voči prenasledovaným, a na druhej strane túžba po ľahkom získaní majetku, doprevádzaná neschopnosťou prekonať tradičné

¹² SNA, f. NS, dr. Peter Starinský, Tnľud. 49/45. Situačné správy Ústredne štátnej bezpečnosti za jún 1943.

¹³ SNA, f. Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), I-D-36/1, 1942, prez.

¹⁴ Slováč, 30. augusta 1942; Slováč, 30. apríla 1943.

antisemitské predsudky a stereotypy, ktoré boli navyše bičované oficiálnou propagandou štátu. Našli sa ľudia (nevynímajúc ani oponentov režimu, resp. budúcich príslušníkov odboja), „ktorí veľmi ľutovali židov, ale veľmi energicky arizovali, ktorí v nemeckú víťoriu neverili, naopak, vedeli, že to raz krachne, a preto sa horúčkovo obohacovali“.¹⁵ Postupne však, pri systematicky podnecovaných a viditeľných atrocitách vrcholiacich v roku 1942 deportáciami, sa však vo verejnosti stále častejšie objavujú – na nevôľu vládnych kruhov – nielen prejavy ľútosti a solidarity, ale i aktívnej pomoci prenasledovaným občanom: „Keď sa židia od nás začali vyvážať, bolo plaču, kriku a sústrasti. V predstavách mnohých ľudí mátoží ešte aj teraz obraz o hrôzostrašnom zaobchádzaní so židmi v ich nových domovoch.“¹⁶ Pomoc prenasledovaným „neárijom“ spojená s veľkým rizikom ohrozenia vlastného života, nadobudla masový charakter až od jesene 1944, po okupácii Slovenska nemeckými jednotkami.

A ešte je tu jeden, doteraz trochu obchádzaný, moment pri skúmaní postojov spoločnosti k tzv. riešeniu židovskej otázky: Stále viditeľnejšie a surovejšie porušovanie občianskych a základných ľudských práv, páchané na „neárijoch“ muselo nevdokaj vyvolávať strach, pocit ohrozenia a neistotu u tých skupín obyvateľov, ktoré sa obávali, že aj oni sa môžu zrazu ocitnúť pre svoju náboženskú či nacionálnu príslušnosť alebo aj pre svoje politické názory či iba pre nedostatočne deklarovanú lojalitu, v pozícii nepriateľa štátu a vzápätí sa stať obeťou perzekučných opatrení. Signály prichádzali z kruhov maďarskej, resp. rusínskej národnostnej menšiny, no hlavne od príslušníkov protestantských cirkví. Na jeseň 1941 veľký rozruch a znepokojenie vyvolalo nariadenie vychádzajúce z tzv. židovského kódexu, na základe ktorého museli všetci štátni zamestnanci, vrátane vládnych činiteľov a poslancov snemu úradne dokazovať svoj čistý árijský pôvod odvodený od prarodičov. Akcia síce skrachovala, lebo sa začala neprijemne dotýkať aj niektorých prominentov režimu, ale prinajmenšom vzbudila strach a obavy. Podobný osud stihol aj pokus vlády označiť mnohých známejších predstaviteľov prvej Československej republiky za „politických zbohatlíkov“ a na základe tejto klasifikácie im skonfiškovať majetok. Akcia sa dotýkala nielen bývalých československy orientovaných politických lídrov (napr. J. Ursínyho, V. Šrobára a i.), ale aj osôb, ktoré zastávali v slovenskom štáte dôležité pozície v hospodárskom, kultúrnom a verejnom živote.¹⁷ Spomínané hroziace nebezpečenstvá vyvolali nielen vlnu denuncovania a udaní, ale aj snahu o dokazovanie vlastnej lojality, čo sa napríklad prejavilo hromadným, štátom odporúčovaným poslovenčovaním cudzo znejúcich priezvisk, znížením počtu uzatvárania manželstiev s neslovenským partnerom (so židovským partnerom bolo uzavretie manželstva právne zakázané), a vôbec väčšiu ochotu ku kolaborácii s režimom.

Pri skúmaní situácie slovenskej spoločnosti a hľadani dôvodov jej postojov v čase druhej svetovej vojny, treba konštatovať ešte jeden dôležitý fakt: V danom čase sa podarilo eliminovať tradičný ťaživý sociálny problém: nezamestnanosť, ktorá celé predchádzajúce desaťročia postihovala robotnícke a „kovoľnícke“ vrstvy, teda značnú časť slovenského obyvateľstva. Aj keď v roku 1939 počet ľudí bez práce sa ešte pohyboval

¹⁵ Matuška, A.: *Spomienky a pripomienky*. In: *Nové slovo*, 2, 1945, č. 11-12, august 1945.

¹⁶ *Náš boj*, 1, 1. októbra 1942.

¹⁷ SNA, f. ÚPV, kartóny č. 41, 42, 42/a.

okolo 60-tisíc osôb, v nasledujúcich rokoch fenomén masovej nezamestnanosti celkom zmizol, čo nesporne vplývalo na postoje obyvateľstva k štátu a k jeho vládnemu establismentu. Nezamestnanosť bola odstránená jednak stúpajúcou vojnovou konjunktúrou, ktorá sa na Slovensku prejavila hlavne militarizáciou priemyselnej výroby a budovaním cestných i železničných komunikácií, jednak tým, že zo Slovenska odchádzalo do tretej ríše, teda vrátane okupovaného Rakúska a okupovaných českých krajín, ročne okolo 40-tisíc robotníkov, ktorí pracovali v priemyselných podnikoch, na stavbách komunikácií alebo ako sezónni poľnohospodárski robotníci.

Nasadzovanie slovenských robotníkov v tretej ríši sa uskutočňovalo na princípe dobrovoľnosti, po masívnych akciách verbovacích agentov. Pre slovenských „gastarbeitrov“ boli mzdové podmienky v Nemecku veľmi výhodné. V zahraničí totiž dostávali od zamestnávateľa iba najnutnejšie vreckové, zatiaľ čo riadnu mzdu im vyplácala na základe nemecko-slovenskej dohody o clearingovom zúčtovaní vzájomných obchodných vzťahov až Slovenská národná banka doma, v pomere jedna ríšska marka k desiatim slovenským korunám. V takomto, inak pre slovenský štát nevýhodnom prepočte, boli mzdy robotníkov v zahraničí jednoznačne vyššie, než tie, ktoré dostávali doma. O prácu v tretej ríši bol relatívne veľký záujem, až pokým nemecké mestá, kde bola veľká časť slovenských robotníkov dislokovaná, sa nestali terčom bombardovania spojeneckého letectva. Tu prišlo aj k niekoľkým tragédiám zavineným nielen náletmi, ale aj odsúdením a následnou popravou robotníkov za odcudzenie akéhokoľvek drobného predmetu z vybombardovaných objektov. Propaganda i najvyšší predstavitelia štátu prácu slovenských ľudí v Nemecku označovali za jeden z dôkazov plodnej a výhodnej slovensko-nemeckej spolupráce, ale ju aj cynicky zneužívali v propagande, keď odôvodňovali násilné vysídľovanie židovských občanov, ktorí vraj odchádzajú tiež iba na práce do tretej ríše. Z celého problému sa však vynára ešte jedna nezodpovedaná otázka: Bol dobrovoľný odchod slovenských obyvateľov na práce do tretej ríše kolaboráciou s nacistickým režimom alebo prirodzená súčasť riešenia vlastnej sociálnej situácie?

V sociálnej oblasti realizoval slovenský štát – podobne ako totalitné režimy v Nemecku, resp. v Taliansku – niekoľko populárnych opatrení: rodinné prídavky na deti, drahotné prídavky, valorizačné úpravy miezd, pravidelné, resp. jednorázové finančné príplatky prestárlym a chudobným občanom, stavby kolónií robotníckych domov atď. HSLŠ každoročne organizovala tzv. Zimnú pomoc pre chudobných občanov a vojakov na fronte. Táto akcia však čím ďalej tým viac mala skôr propagandistický, než konkrétny materiálny efekt. Jeden z poslancov slovenského snemu na jeseň 1943 rezignovane konštatoval: „*Chceme rôznymi opatreniami udržať životnú úroveň, aby aspoň trochu bola znesiteľná, ale tak sa zdá, že všetko toto je sisyfovská práca, ktorej koniec je nedezierny a výsledok nie celkom úmerný k vynaloženej činnosti.*“¹⁸

Najpočetnejšia vrstva obyvateľstva na Slovensku – roľníci, nemali vo vojnových pomeroch predchádzajúce ťažkosti s umiestnením svojich produktov na trhu, ktorý nebol nikdy dostatočne nasýtený a preto štátne orgány, na nevoľu prvovýrobcov, pristu-

¹⁸ Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky (TS SSR), 121 zasadnutie, 28. októbra 1943, vystúpenie poslanca V. Moravčíka.

povali k prísne regulovanému výkupu, zaviedli inštitúciu tzv. mlatobných komisárov, kontrolujúcich žatevné výnosy jednotlivých roľníkov. Najcitlivejším trvalým sociálnym problémom slovenskej spoločnosti bolo pravidelné zásobovanie potravinami, ktoré v porovnaní s okolitými satelitnými a najmä okupovanými krajinami bolo však relatívne stabilizované, aj keď niektoré oficiálne správy hovoria o vážnych sociálnych problémoch drobných ľudí. Napríklad poslanec T. Turček na pléne Snemu Slovenskej republiky takto opísal situáciu slovenského roľníka na Vianoce 1943: „*I slovenský roľník si zdobí svoj stromček, keď aj skromne. V izbe je tma, lebo však petroleja niet. Sviečka má cenu nedostupnej výšky. Tma ulaví rodičom, lebo aspoň nevidia ošumelosť šiat a vyčnievajúce prsty z obuvi vlastných detí. Mohlo by sa zdať, že to rozpráva nejaký pesimista. Ja som si však vedomý všetkých ťažkostí, ktoré dnes slovenský roľník prežíva.*“¹⁹ Aj iné dobové dokumenty a oficiálne verejné prejavy varovali pred slovami „*sebachvály o našej hospodárskej zdatnosti, lebo rok skúšok prichádza len teraz*“.²⁰

Od roku 1943, pod vplyvom zahraničných, hlavne vojenských udalostí dochádza k prehĺbeniu vnútropolitckej krízy režimu, čo sa premietlo tiež do reakcií a nálad spoločnosti, aj keď to zďaleka neznamenalo jej automatické väčšinové priklonenie sa k silám rezistencie. Boli to skôr prejavy dezilúzie, sklamaní, rastúcich zásobovacích problémov, no najmä obáv pred približujúcimi sa vojenskými udalosťami, ktoré slovenská verejnosť stále viac vnímala prostredníctvom takmer každodenných preletov spojeneckých lietadiel a od júna 1944 aj bombardovaním slovenského územia. Neprehliadnuteľný bol tiež rastúci výskyt ilegálnych (zatiaľ skôr záchranných, než aktívne bojujúcich) partizánskych skupín. Ich príslušníci sa stále viac dostávali do priameho styku s civilným obyvateľstvom, u ktorého hľadali pomoc. Mohli u neho vyvolávať sympatie, ale aj neistotu z budúcnosti, strach z možných rekviračných či lúpežných akcií, ale aj z potenciálnej odplaty budúcich víťazov. Preto v postojoch väčšiny obyvateľstva prevládala zatiaľ opatrnosť, prejavy alibizmu a defetizmu. Uvedené signály však nesporne vytvárali objektívne priaznivú pôdu na protifašistický odboj, do ktorého tak boli nepriamo vtáňované celé skupiny obyvateľstva, resp. jednotlivé osoby, predtým politicky indiferentné alebo aj sympatizujúce so štátom a s jeho režimom, čo sa naplno prejavilo po vypuknutí povstania na jeseň 1944. Vo verejnosti sa stále viac pochybovalo o sľubovanom víťazstve Nemecka a jeho spojencov vo vojne, na čo mali vplyv nielen udalosti na frontoch, ale napríklad aj vnútorný rozklad a pád fašistického režimu v Taliansku. Už rok predtým premiér V. Tuka výhražne označil každého občana, ktorý „*o víťazstve pochybuje a kto sa odváži pochybovať, že Nemecko nedodrží slovo, za defetistu a zločína najhrubšieho zrna*“.²¹

Vyššie spomínaný a navonok asi ťažko pozorovateľný jav možno vari najlepšie vybrať v zložitom vývoji meniacich sa postojov jednotlivých vrstiev slovenskej inteligencie: u úradníkov štátneho i súkromného sektora vrátane justičného aparátu, dôstojníckeho zboru v armáde, v žandárstve, resp. v polícii, u príslušníkov slobodných povolání, u novinárov, umeleckých a kultúrnych pracovníkov, vedcov, členov akademickej obce

¹⁹ TS SSR, 126. zasadnutie, 22. december 1943.

²⁰ Tamže, vystúpenie ministra financií slovenskej vlády M. Pružinského.

²¹ *Ludové noviny*, 2. augusta 1942.

atď. V týchto spoločenských, resp. profesných skupinách prebiehal asi najzreteľnejšie vnútorný ideovo – politický diferenciatívny proces, čo sa ukázalo práve v období povstania, kedy sa názorová barikáda expresívne vyhranila a bola obohatená o predtým nepoznaný prvok intolerancie, osobnej nevraživosti i obyčajnej ľudskej nenávisti. Vidno to z dobovej vládnej aj z odbojovej tlače i z dokumentov, akými boli napr. memorandum mladoludákov zo septembra 1944, resp. piešťanský manifest z januára 1945.²² Treba konštatovať, že v čase SNP sa väčšina slovenskej inteligencie priamo pridala k odboju alebo s ním aspoň sympatizovala. Pravdaže, tu azda najviac – ako je to pre slovenskú inteligenciu v 20. storočí typické – zohrával dôležitú úlohu fenomén strachu a alibizmu. Cesta k spomínaným postojom nebola jednoduchá a priamočiara.

Vznik Slovenskej republiky v roku 1939 priniesol príslušníkom slovenskej inteligencie predtým nepoznané možnosti profesného i spoločenského uplatnenia sa. Netýkalo sa to len štátnych úradníkov, ktorí nastúpili do služieb novozriaďovaných inštitúcií štátu a na miesta vyradených českých či židovských zamestnancov. Rozširovanie siete vysokých škôl a kultúrnych inštitúcií (napríklad Slovenskej akadémie vied a umení) dávalo príležitosť seberealizácie vedeckým a umeleckým pracovníkom, ktorí sa však zákonite, aspoň vo svojom vedomí a svedomí, dostávali stále častejšie do rozporu s viacerými praktikami režimu, ktorého boli súčasťou, chtiac-nechtiac mu slúžili, aj keď to neznamená, že vždy posluhovali. Dostávali od neho objednávky i vyznamenania. Najmä spočiatku ich postoje a konanie prekrývala ilúzia o národnej a štátnej samostatnosti, v ktorej sa otvárajú ideálne podmienky na vedeckú či umeleckú tvorbu. Aj tu však prišlo po čase k trpkému vytriezveniu, pričom sa kritizovala málo kvalifikovaná kultúrna politika štátu, ktorá vraj slovenskú tvorivú inteligenciu priviedla „na kultúrnu a duševnú plytčinu“.²³ Ako vždy v podobných predchádzajúcich i nasledujúcich situáciách, sa poukazovalo na materiálne nedocenenie kultúrnych pracovníkov i na to, že niektorí z nich si nedôstojne vylepšovali svoju situáciu aj arizačnými sinekúrami. Asi prvýkrát v moderných slovenských dejinách sa vo väčšej miere a konkrétnejšie objavuje zaujímavý fenomén: Vynikajúci kultúrni pracovníci, najmä vedci a umelci sa dobrovoľne, viac z pragmatických konjunkturálnych, než z ideologických príčin, dávajú do služieb totalitného režimu a niekedy vykonávajú v jeho prospech až zahanbujúcu nadprácu, dodatočne to odôvodňujúc nielen vlastným poblúdením, ale „svätou povinnosťou“ slúžiť národu alebo pracujúcemu ľudu: „Mohli sme byť politicky primitívni, ale cesta ktorú sme nastúpili, nezdala sa nám byť cestou do záhuby. Ba práve preto usilovali sme sa na nej obstať, aby sme preukázali našu životaschopnosť a zaistili sme si právo žiť.“²⁴ Tu sa dá vari parafrázovať myšlienka A. Matušku, že intelekt a talent nemusí byť a nebýva vždy v rovnováhe s charakterom.²⁵ Podobné situácie potom vcelku zákonite viedli ku schizofrénii a k frustrácii mnohých vynikajúcich osobností, ktorí svoje pocity, zrejme z obáv alebo

²² *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava 1965. Zostavil V. Prečan. Dokument č.320, s. 541; *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*, 3, Dokumenty. Bratislava 1984. Zostavila M. Vartíková. Dokumenty č. 481, 482, 483, s. 534-538.

²³ *Kultúra*, 16, 1941, č. 9-10.

²⁴ Gašpar, T. J.: *Z pamätí*. In: *Slovenské pohľady*, 84, 1968, č. 11, s. 105.

²⁵ *Nové slovo*, 2, 1945, č. 2, 8. júna 1945.

z lojality k režimu nevyjadrovali otvorene, ale iba v signifikantných náznakoch. Napríklad vynikajúci básnik V. Beniak, inak v civilnom zamestnaní vedúci sekretariátu ministra vnútra A. Macha a predseda Spolku slovenských spisovateľov, s trpkosťou a rezignáciou písal už v roku 1942 verše: „Zodrali sme ako krpce/ideál i verné srdce.// Žalár temný, hustá mreža,/hryzieme už do železa.“

Treba ešte dodať, že stúpajúce napätie medzi slovenskou hlavne tvorivou inteligenciou a režimom sa stále viac prenášalo, spravidla v skrytej symbolickej ezopovskej podobe, do umeleckých diel a prejavov, do kultúrnych inštitúcií, do prostredia vysokých a čiastočne aj stredných škôl, do oblasti masovokomunikačných médií atď. A opäť: nie všetky takéto prejavy možno automaticky pokladať za uvedomelé a adresné rezistentné postoje. Zatiaľ čo problém identity slovenského národa bol vo vedomí slovenskej spoločnosti vcelku jasný a nespochybniteľný, slovenská inteligencia a celá spoločnosť si stále naliehavejšie musela pre budúcnosť vyriešiť kardinálnu otázku budúcej slovenskej štátnosti v trojuholníku: a/ satelitný slovenský štát s totalitným antidemokratickým alebo čiastočne liberálnym režimom; b/ možnosť začlenenia Slovenska do nejakého konfederatívneho stredoeurópskeho súštatia; c/ stále reálnejšia myšlienka obnovenia Československej republiky s rovnoprávnym postavením slovenského národa v nej.

* * *

Doteraz máme veľmi povrchné vedomosti aj o tom, ako spoločnosť vnímala aktívne zapojenie sa slovenského štátu do druhej svetovej vojny, resp. ako posudzovala slovenských občanov bojujúcich na strane antihitlerovskej koalície. Nemôžeme tu vystačiť so všeobecnými konštatovaniami o jej spontánnom odpore voči vojne, ani o jednoznačných sympatiách v prospech Spojencov. Napokon, vojna vždy, až na výnimky (a tou Slovensko rozhodne nebolo!), vyvoláva medzi obyvateľstvom strach a odpor. Ten bol zhmotnený a konkretizovaný prvými padlými, nezvestnými, zranenými a zmrzačenými už v tzv. malej vojne proti Maďarsku v marci 1939 a vo vojne proti Poľsku na jeseň 1939. Počet obetí sa zmnohonásobil v rámci ťaženia slovenskej armády na východnom fronte. To bol vari prvoplánový vplyv vojny na slovenskú verejnosť, lebo priame bojové udalosti sa začali dotýkať slovenského územia až v lete 1944. Niektoré drobné nepokoje medzi slovenskými vojakmi v roku 1939, občas doprevádzané sympatiami skupín civilného obyvateľstva, neboli však prejavom uvedomelého odporu voči režimu, ale skôr vyplynuli z konkrétnych miestnych problémov, akými boli zásobovacie ťažkosti, šikanovanie, spory medzi vojakmi a príslušníkmi Hlinkovej gardy atď.

Vojna slovenskú spoločnosť ovplyvňovala najviac prostredníctvom skúseností slovenských vojakov na východnom fronte, odkiaľ prenikalo do verejnosti najväčšie množstvo pravdivých i skreslených informácií, vrátane o pomeroch na obsadených územiach, o tamojších nemeckých zločinoch voči civilnému obyvateľstvu, na ktorých sa, žiaľ, niekedy podieľali aj príslušníci slovenskej armády. Preto tvrdenia o ich úprimnom priateľstve s domácim civilným obyvateľstvom či o ich nezištnej pomoci sovietskym partizánom, sú nie celkom pravdivé. Vznikli ako ideologický stereotyp dobovej ľudáckej, resp. neskôr komunistickej propagandy. To však neznamená, že takéto vzťahy na

východnom fronte slovenské jednotky vôbec nemali. Oficiálna propaganda o hrdinstve slovenských vojakov na verejnú mienku však veľmi nezapôsobila. Omnoho emotívnejšie sa vnímali straty na životoch, vrátane zajatých či dobrovoľne prebehnuvších príslušníkov slovenských jednotiek.

Príslušníci armády na fronte boli zas spätne ovplyvňovaní prehlbujúcou sa krízou domáceho režimu, boli znepokojení poruchami zásobovania nielen na fronte, ale aj doma, roztrpčovali ich nenaplnené sľuby, že za svoje bojové zásluhy získajú pôdu z parcelácie, prípadne dostanú arizačné dekréty. Na tento stav vo svojom referáte na pôde Štátnej rady upozorňoval v marci 1943 aj minister obrany F. Čatloš: „*Situácia doma ovplyvňuje aj vojaka. Kým slovenské prostredie dávalo výdatnú živnú pôdu a štavu pre vojsko - dotiaľ toto produkovalo stále stúpajúcu statočnosť. Zakolísanie, ktoré sme zachytili na našom i zahraničnom okolí, odzrkadlilo sa aj na nálade našich vojakov.*“²⁶ Podobné varovanie vyslovil na pôde snemu aj P. Čarnogurský už koncom roka 1941: „*Zhubne by na vojakov pôsobilo, keby sa dozvedeli, že zakiaľ oni krvácajú, s ich majetkom doma sa nešetrne zachádza, že ich milí doma žijú v neusporiadaných politických a hospodárskych pomeroch.*“²⁷ Opäť si tu môžeme položiť otázku, či a ako ovplyvňovali skúsenosti, resp. nálady z východného frontu nielen príslušníkov armády, ale celú spoločnosť pri jej postojoch k rezistentnému hnutiu.

V tejto súvislosti sa verejnosť stretávala ešte s jedným morálnym a psychologickým problémom: Slovenská republika vypovedala v decembri 1941 vojnu Spojeným štátom severoamerickým, kde žilo státisíce slovenských občanov. Veľká časť z nich sympatizovala s bývalým autonomistickým hnutím i s vytvorením štátu v marci 1939. Veľmi rýchlo však stratili sympatie k jeho totalitnému režimu, ktorého propaganda navyše nevyberane i primitívne útočila na „*plutokraticko-židovskú*“ vládu USA. Navyše, mnoho Slovákov, už s americkým štátnym občianstvom, bolo mobilizovaných do americkej armády, s ktorou vo vojnovom stave bol slovenský štát – aj keď iba formálne. V decembri 1943 dôverný znalec pomerov medzi americkými Slováckmi K. Čulen na snemovej pôde upozorňoval, že „*americkí Slováci boli síce jednoznačne za samobytnosť, no nestávali by sa proti obnove spoločného štátu (s Čechmi – I. K.), ak budú mať v ňom Slováci rovnoprávne postavenie*“.²⁸ Pravdaže, aj podobné správy, ale najmä vojenské udalosti na frontoch, osobitne tam, kde boli priamo nasadené slovenské jednotky, vyvolávali vo verejnosti znepokojenie, pochybnosti, neistotu, pesimizmus, alibizmus a defetizmus. Vo verejnosti mala armáda asi najviac sympatií iba v tom smere, že mohla byť účinným mocenským nástrojom proti ďalším územným požiadavkám horthyovského Maďarska, a hlavne sa do nej vkladali nádeje, že raz sa pričíní o návrat južných území Slovenska odtrhnutých po prvej Viedenskej arbitráži. V spojeneckej konštelácii v rámci štátov OS-i to bolo však úplne nereálne. Preto sa slovenská spoločnosť stále viac otvárala možnostiam prijat' od domácich a čiastočne i exilových protifašistických odbojových elít, ich riešenia ďalšieho politického a štátprávneho vývoja Slovenska.

²⁶ SNA, fond S (Slovensko), 99-3.

²⁷ TS SSR, 78. zasadnutie, 9. december 1941.

²⁸ TS SSR, 126. zasadnutie, 22. december 1943.

Spomenul som už, že postojе slovenskej spoločnosti počas druhej svetovej vojny boli silno ovplyvňované aj náboženskými faktormi. Podľa môjho názoru tu však nešlo ani tak o úzke konfesiónálne ale o inštitucionálne determinanty. Štát a jeho režim sa hlásili ku kresťanskej, resp. katolíckej ideológii, aj keď jej zásady neraz porušovali, na čo so znepokojením upozorňoval viackrát Vatikán. Dôležitým faktorom bolo, že vo vysokých výkonných a zákonodarných funkciách sa nachádzalo viacero kňazov. Ešte viac ich bolo na vo funkcionárskej štruktúre vládnucej štátostrany a jej organizácií (HG, HM). Tieto osoby, na čele s prezidentom, predsedom HSLS a oficiálnym Vodcom J. Tisom mali vo verejnosti nespornú autoritu i dôveru. Tá však nevyplývala z niekedy veľmi pochybných politických kvalít daných osôb, ale z ich kňazskej hodnosti. Akceptovanie úlohy kňazov v aktívnej politike, malo na Slovensku viac ako storočnú tradíciu. To bol spočiatku veľký kapitál vládnych politických elít, ktoré ho využívali i zneužívali, jednak vo vnútornom mocenskom zápase pri zdolávaní masívneho útoku na presadenie ideológie a metód nacionálneho socializmu, jednak pri usmerňovaní spoločnosti a pacifikovaní jej opozičných či buričských tendencií. Počas celého trvania štátu sa to vcelku darilo, čo do určitej miery brali na vedomie aj príslušníci odboja. Iste nie je náhoda, že v prvých dňoch, lepšie povedané hodinách povstania sa ústnym podaním šírila falošná správa o údajnom zatknutí, či dokonca zavraždení prezidenta Tisu nacistami. Správa asi nebola iba náhodnou „novinárskou kačicou“ ale mala zrejme mobilizovať obyvateľov k odporu proti okupantom.

Cirkvi sa snažili ovplyvňovať (nie vždy úspešne) myslenie a konanie slovenskej spoločnosti nielen cez spomínané „politické kanály“ ale aj svojimi tradičnými prostriedkami: každodennou pastoračnou činnosťou, vydávaním pastierskych listov, apelačnými oficiálnymi i neoficiálnymi listami adresovanými vedúcim funkcionárom štátu, kritickým glosovaním udalostí verejného života na stránkach Katolíckych novín, Cirkevných listov alebo iných tlačových periodík, rozhlasovými reláciami, atď. Cirkevní predstavitelia sa touto cestou márne snažili zabrániť takým javom verejného života, ktoré podľa nich ohrozovali mravnú podstatu slovenských rodín a celého národa. Napríklad v liste nitrianskeho biskupa K. Kmeťku adresovanom prezidentovi Tisovi v novembri 1943 sa jeho autor sťažuje, že „v kníhkupectvách a vo verejných kioskoch aj mládeži prístupných, sa ešte vždy predávajú necudnými obrázkami ilustrované knihy a vo výkladoch sa vystavujú necudné obrazy a keramické nahoty“.²⁹ K. Kmeťko ďalej ostro kritizoval fakt, že slovenským vojakom, medzi ktorými sa šíria „oplzlé reči a spevy“, sú pridelované „zákonom zakázané antikoncepčné prostriedky“. Výsledkom takejto praxe je, že „takmer všetci narukovaní reholní bratia po vojenčine vystupujú z rehole“. Katolícke noviny pravidelne recenzovali v slovenských kinách premietané filmy a dávali autoritatívne odporúčania, ktoré predstavenia smú a ktoré nesmú veriaci navštevovať. Prísne posudzovali aj tanečné zábavy či niektoré telovýchovné akcie, najmä tie, kde cvičenky vystupovali „v nevhodnom oblečení“, a ktoré sa navyše konali v nedelu predpoludním, v čase kresťanských bohoslužieb. Napriek vysokej religiozite a značnému konzervativizmu či

²⁹ Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty. Bratislava 1992. Zostavili: Kamenec, I. – Prečan, V. – Škorvánek, S. Dokument č. 104, s. 163-169.

patriarchálnosti slovenskej spoločnosti, tieto varovania a snahy už boli aj vo svojej dobe nesporným anachronizmom - tým viac, že vojna a približujúci sa front stavali do popredia záujmu väčšiny obyvateľov už úplne iné priority.

Tie razantne vystúpili v čase Slovenského národného povstania, ktoré prinieslo so sebou nielen bojové akcie a politické programy, ale donútilo celú spoločnosť zaujať k prebiehajúcim dramatickým udalostiam konkrétne stanoviská. A znovu: pokiaľ sa neuspokojíme s obvyklými frázami alebo stereotypmi, nevieme ich zatiaľ presnejšie identifikovať, iba o nich vyslovovať hypotézy. Jednou z nich je, že povstanie, ktoré spočiatku zachvátilo dve tretiny slovenského štátu, kde žilo 1,7 milióna obyvateľov, nabralo skutočne masový národný charakter, aj keď sily, ktoré sa ho zúčastnili mali rôzne predstavy o jeho cieľoch a o budúcnosti Slovenska vôbec. Povstanie malo z hľadiska slovenskej spoločnosti svoje hrdinské, tienisté, rozpačité i hluché stránky. Aktívne sa ho zúčastňovali ľudia mobilizovaní do armády, dobrovoľníci z presvedčenia alebo aj osoby očakávajúce dobrodružstvo či nejaké hmotné, resp. politické zisky v budúcnosti, alibisti, prebehľici i lumpenproletárske živly. V povstaní sa však nielen bojovalo a politizovalo, ale na oslobodenom území dva mesiace pulzoval -pokiaľ to bolo možné- vcelku normálny civilný život s jeho každodennými sociálnymi, ekonomickými, kultúrnymi a všeobecnými občianskymi problémami. Ľudia sa tu ďalej rodili i zomierali, bolo treba ďalej vyrábať a predávať predmety dennej potreby, obrábať pôdu, riešiť zásobovacie problémy armády i civilného sektora, udržiavať dopravu, chod zdravotníckych zariadení, vyplácať sociálne dávky, starať sa o tisíce evakuantov, resp. vojnových poškodenecov a plniť stovky ďalších každodenných úkonov potrebných pre udržanie chodu civilného života, od ktorého bola predsa vo veľkej miere závislá bojaschopnosť ozbrojených povstaleckých síl.

Do tohto dynamického mechanizmu, striedavo doprevádzaného raz eufóriou, inokedy aj sklamaniami a strachom z približujúcich sa nemeckých jednotiek, alebo len racionálnym akceptovaním valiacich sa udalostí, sa musela vlastne zapojiť celá dospelá populácia tunajších obyvateľov. Tí dobrovoľne, s nadšením, alebo iba pasívne, niekedy i z obáv či strachu a z donútenia, plnili svoje každodenné pracovné povinnosti. Verejnosť na povstaleckom území nebola politickými lídrami odboja presvedčaná iba o rýchлом víťazstve, ale aj drsnými racionálnymi, priam „churchillovskými“ predpovedami o „*očakávaných bojoch, obetiach, vojenských útrapách a všetkého, čo s tým súvisí... V tomto položení nemá miesto nijaká sentimentalita, nerozhodnosť či otáľanie*“.³⁰ Podobné slová sa nepočúvali ľuďom ľahko, ale neskôr, keď sa blížil východný front, odmietli poslúchnuť príkazy úradov slovenského štátu na evakuáciu. Neboli ochotní akceptovať ani absurdné apokalyptické proroctvá, že zánik slovenského štátu bude automaticky znamenať aj fyzický zánik slovenského národa. Zdá sa, že väčšina obyvateľov skôr pochopila v danej dobe logiku neudržateľnosti satelitného štátu, než jeho lídri. Podľa hlásenia vládneho poverenca na okupovanom území stredného Slovenska v decembri 1944 „*obyčajní ľudia sa už iba veľmi nespokojujú k ideám, ktoré sú pilierom Slovenskej republiky*“.³¹

³⁰ Čas, 10. októbra 1944.

³¹ SNA, f. ÚPV, 1839/1944.

Bolo celkom prirodzené, že najväčšou prioritou väčšiny spoločnosti – okrem ideologicky extrémne vyhranených skupín a osôb na oboch stranách barikády – sa stalo prežitie okupácie, bojových akcií, približujúcich sa vojnových udalostí, resp. prechodu frontu. Preto sa v posledných mesiacoch vojny nestretli s veľkým úspechom opakované mobilizácie mužov nielen do režimistickej Domobrany, ale ani do I. československého armádneho zboru. Do úvahy tu však ešte treba zobrať aj jednu z menej známych, lepšie povedané odvrátených tvárí správania sa spoločnosti, resp. jej jednotlivcov. Vo vypätých či nebezpečných situáciách, a takou nesporne bola aj okupácia Slovenska, doprevádzaná terorom voči civilnému obyvateľstvu, sa dostávajú na povrch nielen hrdinské skutky, občianska statočnosť a ľudská solidarita, ale aj denuncianstvo, udavačstvo, závisť a nenávisť. Rok po skončení vojny bystrý pozorovateľ a prísny kritik slovenského verejného života A. Matuška trpkou (možno že trochu expresívne) poznamenal: „*Po zatlačení povstania do hôr sami gestapáci sa vyjadrovali, že prešli celú Európu, že však nikde nevideli toľko vzájomného udavačstva a pomáhania si do hrobu ako na Slovensku.*“³²

Široká škála neraz protirečivých pohnútok jednotlivých spoločenských vrstiev a skupín či jednotlivcov pri aktívnej, resp. pasívnej podpore povstania však neznižuje historický význam tejto udalosti v dejinách slovenskej a európskej protifašistickej rezistencie. Aj tu by sa mal historický výskum uberať tak, aby sme neskúmali iba armádu, ale tiež konkrétneho vojaka, nielen anonymný ľud či národ, ale občana so všetkými jeho každodennými problémami, radosťami i starosťami, hrdinskými i zbabelými skutkami, ľudskými prednosťami i slabosťami. V tom sme pravdepodobne veľa dlžní racionálnemu a vari i pravdivejšiemu poznávaniu nielen obdobia rokov 1938 – 1945, ale celého úseku našich moderných dejín.

2004

³² *Národná obroda*, 21. júla 1946.

ŠTVRTÁ KAPITOLA
**REFLEXIA HOLOKAUSTU V SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI
A LITERATÚRE**

Problematika holokaustu je už viac ako šesťdesiat rokov traumou slovenských dejín. Odráža sa to v odbornej literatúre, publicistike, v orálnych či písomných spomienkach i v rozličných žánroch umeleckej tvorby. Najviac však trauma rezonuje v historickom vedomí spoločnosti, v kontroverznej reflexii jej sociálnych, vzdelanostných, náboženských a generačných vrstiev. Holokaust nebol totiž iba tragédiou obetí, ale aj tragédiou všetkých jeho dobových súčasníkov a účastníkov. Rozdiel je iba v tom, na ktorej strane barikády sa účastníci tragédie ocitli. Či boli jej obeť, alebo či sa na nej vedome podieľali, respektíve v nej plnili rozkazy a svoje profesionálne povinnosti. Najpočetnejšou skupinou boli jej pasívni svedkovia. Omnoho menej bolo jej aktívnych odporcov. Široká škála subjektívnych zážitkov, postojov a skúseností sa emocionálne premieta do historického vedomia a cítenia spoločnosti. Vytvára tak v ňom predpoklady na vznik najrôznejších legiend, mýtov, obvinení i ospravedlnení.

Trauma z holokaustu je na Slovensku – podobne ako vo väčšine krajín bývalého sovietskeho bloku – vystupňovaná ešte faktom, že táto problematika bola viac ako štyridsať rokov z ideologických a politických dôvodov obchádzaná, deformovaná a zamlčovaná. Po páde komunistického režimu sa v tomto smere situácia podstatne zmenila. Záujem o holokaust prežíval a dodnes prežíva na Slovensku akúsi konjunktúru. Tá však nepriniesla iba pozitívne výsledky. Politické a štátoprávne zmeny na Slovensku po páde komunizmu totiž oživilo aj staršie predsudky, antisemitské stereotypy, vyvolali nové deformácie a vytváranie staro-nových mýtov. Namiesto triezvej historickej či sociologickej analýzy sa objavujú prokurátorské obžaloby či vášnivé advokátske obhajoby. Holokaust, okrem svojej politickej, ideologickej či ekonomickej stránky, stále viac vystupuje do popredia predovšetkým ako morálny problém. Ten sa z psychologického aspektu dotýka nielen židovských obetí, ale všetkých vrstiev slovenskej spoločnosti – bez ohľadu na ich politickú, sociálnu, národnostnú či náboženskú príslušnosť.

* * *

Prv, než o tomto probléme poviem niekoľko poznámok, treba stručne opísať podmienky, príčiny, okolnosti, ale aj špecifiká, ktoré tvorili historickú kulisu priebehu takzvaného riešenia židovskej otázky na Slovensku v čase druhej svetovej vojny.

Antisemitizmus vo svojej „modernej podobe“ sa objavil na Slovensku – podobne ako vo viacerých krajinách strednej, resp.východnej Európy – v poslednej tretine 19. storočia, v rámci napätých vnútorných vzťahov v mnohonárodnostnej habsburskej monarchii. Antisemitizmus tu mal prinajmenšom tri zdroje a obsahové roviny, ktorých stereotypy pretrvávali aj v 20. storočí: 1/ tradičný náboženský antijudaizmus (židia ako bohovrahovia); 2/ nacionálny antisemitizmus (židia ako jeden z nástrojov násil-

nej maďarizácie slovenského národa); 3/ antisemitizmus hospodársky a sociálny (židia ako vykorisťovatelia slovenského ľudu a hlavná príčina jeho sociálnych problémov).

V marci 1939 vznikol Slovenský štát ako vedľajší produkt nacistickej agresie proti Československej republike. Nový štát bol satelitom Nemecka, ktoré od neho požadovalo radikálne riešenie židovskej otázky. Vláda satelitného štátu urobila z antisemitskej doktríny organickú súčasť svojej oficiálnej vnútornej i zahraničnej politiky. „Riešenie“ židovskej otázky sa postupne stalo najfrekvencovanejšou vnútropolitickou agendou nového režimu a bezprostredne zasahovalo do všetkých oblastí jeho verejného života. Dialo sa tak nielen pod nátlakom nacistov ale aj z iniciatívy vládnucich politických elít. Židovskí občania, vzhľadom na vyššie spomínané antisemitské stereotypy, a hlavne preto, že mali relatívne silné pozície v ekonomickom živote, sa stali dobre viditeľným terčom diskriminácie a perzekúcie. „Riešenie“ židovskej otázky sa prezentovalo ako rýchly a legitímny spôsob nápravy predchádzajúcich sociálnych a národnostných krívd, ako jedna z najdôležitejších úloh budovania a zachovania slovenskej štátnosti. Vláda viedla proti 90-tisícim slovenským židov (necelé 4 % celkového počtu obyvateľstva štátu) systematickú „občiansku vojnu“. Židia boli označení za odvekého nepriateľa slovenského národa a štátu. Systematicky boli zbavovaní politických, hospodárskych, sociálnych, občianskych a nakoniec aj základných ľudských práv. Od roku 1941 sa riešenie židovskej otázky z právnej stránky postavilo na rasový princíp. Vládou organizovaný a riadený proces vyradovania židovských občanov zo všetkých oblastí verejného života bol od začiatku doprevádzaný neobyčajne surovou, xenofóbnou propagandou, ktorá nesporne zanechala v časti spoločnosti negatívne dôsledky, resp. oživovala a upevňovala predchádzajúce antisemitské predsudky.

V roku 1942 tento vývoj zákonite vyústil do tragédie: Do nacistických vyhladzovacích táborov bolo deportovaných 58-tisíc (dve tretiny) slovenských židov. Slovenský štát bol v tom čase jedinou nacistami kontrolovanou, ale priamo neokupovanou krajinou, ktorá svojich židovských obyvateľov deportovala vlastnými mocenskými a administratívnymi silami. Bola to morálna a politická hypotéka, ktorej sa štát nevedel nikdy zbaviť. Po deportáciách zbytok tunajších židovských obyvateľov prežíval na Slovensku pod dočasnou ochranou najrôznejších (hospodárskych, náboženských, prezidentských) výnimiek, alebo v tunajších židovských pracovných táboroch. Niekoľkým tisícom židov sa podarilo ilegálne utiecť do susedného Maďarska, ktoré ešte nebolo okupované a kde deportácie začali až na jar 1944.

Na jeseň 1944 slovenské územie obsadili nemecké jednotky. Tie prišli nielen vojensky potlačiť tunajšie protifašistické ozbrojené povstanie, ale aj dokončiť proces „konečného riešenia“ židovskej otázky na Slovensku. 13-tisíc ľudí bolo deportovaných do vyhladzovacích táborov a viac ako tisíc „neárijských“ občanov bolo zavraždených priamo na Slovensku. Okolo desiat tisíc židov sa však zachránilo pod ochranou tunajších partizánskych jednotiek, no najmä vďaka obetavej pomoci nežidovských spoluobčanov, ktorí tým riskovali svoje životy a životy svojich rodín. Záchranu našli ohrozené osoby v horských bunkroch, chatách, v skrýšach dedinských i mestských domov, v kláštoroch, v cirkevných sirotincoch atď.

* * *

Reflexiu holokaustu v slovenskej spoločnosti, respektíve v literatúre možno pozorovať v dvoch časových rovinách. Najprv to bola bezprostredná reakcia na perzekúciu židov v čase vojny. Druhá časová rovina odráža povojnové reakcie a názory, ktoré mali tiež niekoľko etáp a podôb. Priebeh holokaustu na Slovensku je v domácej i zahraničnej odbornej a memoárovej literatúre rekonštruovaný už na celkom dobrej odbornej a faktografickej úrovni. Naše vedomosti o reakciách a postojoch väčšinovej spoločnosti na tento citlivý problém sú však zatiaľ iba povrchné, hypotetické. V tomto smere totiž doteraz absentuje systematický historický, sociologický či etnologický výskum.

Prvé protižidovské opatrenia hospodárskeho a sociálneho charakteru, ktoré sa uskutočňovali v čase vojnového slovenského štátu, vyvolávali vo viacerých vrstvách vtedajšej spoločnosti ilúzie o rýchlom a bezproblémovom riešení akútnych ekonomických problémov, na ktoré bolo Slovensko vždy bohaté. Takzvaný arizačný proces (presun židovského majetku do vlastníctva „árijskov“) sa prezentoval ako náprava predchádzajúcich sociálnych nerovností a nespravodlivostí, čo vyvolávalo nádeje najmä v chudobnejších vrstvách obyvateľstva (podobne ako o desaťročie neskôr znárodňovací proces v podmienkach komunistického režimu). Arizácia sa však rýchlo zvrhla na korupčné lúpenie židovského majetku a na obohacovanie sa politických protežantov režimu. Celý tento proces skončil ekonomickým neúspechom a morálnym fiaskom. Napriek tomu bola do neho vtiahnutá – propagandisticky i materiálne – veľká časť obyvateľov. 12-tisíc podnikov, asi 100-tisíc hektárov poľnohospodárskej pôdy, tisíce domov a bytov a presne nevyčíslený hnutelný majetok vrátane finančných vkladov židovských vlastníkov, zlákali značný počet obyvateľov, aby sa aj oni podielali na arizačnom procese a na dražbách židovských zvrškov, ktoré ostali po deportovaných osobách. Režim tak vedome zaťahoval do právneho a morálneho bahna pri lúpení židovského majetku aj značnú časť politicky indiferentných občanov. Vedome u nich oživoval a pestoval tradičné antisemitské stereotypy. Tie potom zneužíval aj pri zdôvodňovaní deportácií. Okradnutí a násilne vysídlení židia boli predstavovaní nielen ako úhlavní nepriatelia štátu a národa, ale aj ako potenciálni reštituenti svojho majetku. Bola to účinná propagandistická zbraň, ktorá čiastočne fungovala aj po skončení vojny, keď na Slovensku došlo k niekoľkým pogromistickým protižidovským akciám.

Ďalší kontroverzný problém dobovej i povojnovej reakcie na holokaust spočíva v náboženskej rovine. Nejde tu iba o otázku tradičného kresťanského antijudaizmu, ale o fakt, že režim vojnového slovenského štátu sa deklaratívne hlásil ku kresťanskej ideológii. V jeho politických štruktúrach na všetkých stupňoch vládnej hierarchie sa aktívne angažovali mnohí katolícki duchovní i laici, ktorí sa v rámci svojich funkcií zapájali do „riešenia“ židovskej otázky a nevyhnutne museli zaujať nejaký postoj k holokaustu. Na čele štátu a jeho režimu od začiatku až po jeho zánik na jar 1945 stál katolícky kňaz Jozef Tiso, ktorý postupne vykonával funkcie premiéra, prezidenta, predsedu samovládnucej štátostrany, najvyššieho veliteľa ozbrojených zložiek štátu, aby nakoniec prijal oficiálny titul – Vodca. Treba upozorniť, že angažovanie sa katolíckych i protestantských kňazov vo verejnom a politickom živote malo na Slovensku hlboké tradície, siahajúce

do 18. storočia. Kňaz bol pre veľkú väčšinu hlboko veriacich slovenských obyvateľov vždy morálnou i politickou autoritou.

Priebeh antisemitských opatrení od roku 1939 predstavitelia kresťanských cirkví najprv opatrne komentovali. Verejne však schvaľovali vyradovanie židovských obyvateľov z hospodárskeho a verejného života aj ich spoločenskú segregáciu. K otvorenej kritike došlo až po prijatí rasových zákonov a pri deportáciách. Kritika cirkevných kruhov sa však spočiatku nedotkla podstaty problému, ale smerovala len k ochrane rastúceho počtu židovských konvertitov. Na druhej strane aktívne politizujúci kňazi na čele s prezidentom Tisom všetky protižidovské opatrenia, vrátane deportácií, nielen verejne schvaľovali, ale ich dokonca ospravedlňovali a zdôvodňovali kresťanským učením. To vyvolalo ostrú, ale v konečnom dôsledku neúčinnú diplomatickú kritiku zo strany Vatikánu.

Veľká časť slovenskej spoločnosti, najmä jej hlboko veriaci kresťania sa ocitli v schizofrénnom postavení: Na jednej strane dôverovali svojim duchovným pastierom – aj tým čo boli v aktívnej politike – , na druhej strane ich prirodzený náboženský a ľudský cit sa dostal do morálnych konfliktov s každodennou praxou „riešenia“ židovskej otázky. Bolo to viditeľné najmä vtedy, keď už dochádzalo k otvorenému, režimistickou propagandou cynicky schvaľovanému a zdôvodňovanému prenasledovaniu a ľudskému ponižovaniu židovských občanov, osobitne pri surových deportáciách. Preto časť veriacich, spolu s mnohými drobnými kňazmi, reholníkmi i viacerými biskupmi sa podieľala na individuálnej záchrane prenasledovaných osôb. Títo zväčša anonymní záchrancovia prejavili omnoho viac prirodzenej ľudskej i náboženskej morálky, než mnohí poprední, aktívne politizujúci predstavitelia katolíckej cirkvi.

Pretrvávajúce stereotypné pohľady na židovských spoluobčanov mali však tuhý život a preniesli sa aj do povojnových pomerov a reflexií spoločnosti na holokaust. Hľadanie morálnej zodpovednosti u politizujúcich reprezentantov cirkví za tragédiu židovských spoluobčanov sa po vojne skomplikovalo niektorými politickými udalosťami a ideologickými tlakmi, ktoré viedli k vytvoreniu nového modelu vzťahov medzi štátom a cirkvami. Po nástupe komunistickej totality začala totiž systematická ateizácia spoločnosti, sprevádzaná masívnym prenasledovaním cirkví a ich oficiálnych predstaviteľov, čo vyvolávalo u veriacich obrannú reakciu. Tá sa potom mechanicky preniesla aj na vnímanie a posudzovanie aktivít politicky činných kňazov z obdobia vojnového slovenského štátu.

Po roku 1945 možno sledovať reakcie jednotlivých vrstiev slovenskej spoločnosti na holokaust vo viacerých rovinách, ktoré boli poznamenané osobnými zážitkami, aktuálnou politickou situáciou, čiastočne aj vplyvom odbornej literatúry a publicistiky. Z historiografickej stránky sa téme najviac venovali zahraniční, hlavne exiloví autori. Doma vyšlo niekoľko memoárových prác, ktoré však neopisovali priebeh holokaustu na Slovensku, ale zážitky autorov z vyhladzovacích táborov. Treba tu spomenúť beletrizované memoáre Alfreda Wetzlera s názvom *Čo Dante nevidel*. Autorovi sa podarilo v apríli 1944 ujsť z Osvienčimu, odkiaľ spolu s Rudolfom Vrbom prepašoval nákresy, čísla a iné údaje z tejto najznámejšej „továrne na smrť“. Ich *Osvienčimská správa* sa vzá-

päti zo Slovenska prepašovala do zahraničia, kde svojim hrozným obsahom vyvolala šok, ale aj nedôveru. Spojenci na ňu reagovali len verbálne, ale nie priamou vojenskou akciou, lebo odmietli požiadavku bombardovania železničných tratí smerujúcich do Osvienčimu.

Slovenská odborná historická literatúra sa holokaustom zaoberala iba v rámci výskumu širšie vymedzených tém z obdobia vojnového slovenského štátu. Výnimku tvorilo niekoľko čiastkových štúdií zo šesťdesiatych rokov, kedy došlo k čiastočnej liberalizácii komunistického režimu v Československu. Nádejne sa rozbiehajúci výskum dejín holokaustu bol radikálne zabrzdený vpádcom armád Varšavskej zmluvy v auguste 1968 a následným nastolením tvrdého neostalinského komunistického režimu. Holokaust ako výskumný problém bol vylúčený z bádateľských plánov na univerzitách či akademických pracoviskách. Výskum témy síce čiastočne, akosi pololegálne pokračoval, ale jeho výsledky sa mohli publikovať len v samizdatoch, v zahraničných periodikách alebo doma pod rôznymi kryptografickými názvami. V sedemdesiatych rokoch, podobne ako dve desaťročia predtým, opäť začína umelo vykonštruovaný propagandistický zápas proti svetovému i domácejmu sionizmu. Pod touto nálepkou sa skrývali antisemitské tendencie.

V období komunistického režimu sa problematika holokaustu viac reflektovala v oblasti umeleckej tvorby: v beletrii, poézii, dráme, filme, v hudbe i vo výtvarnom umení. Medzi pozoruhodnými výsledkami z tejto oblasti treba spomenúť aspoň „oskarsový“ film *Obchod na korze* z roku 1966. Umelecké diela s touto problematikou teda do určitej miery a s nevyhnutnou toleranciou umeleckej koncesie, nahrádzali poznatky o holokauste, ktoré mala slovenská verejnosť dostávať v prvom rade od historikov. Umelecké stvárnenie holokaustu bolo však pre vedomie spoločnosti v existujúcich podmienkach veľmi dôležité. Veď kvalitné umelecké dielo vie bežného konzumenta omnoho naliehavejšie osloviť a ovplyvniť, než akákoľvek akademická odborná historická práca.

Problematika reflexie holokaustu sa vo vedomí spoločnosti počas komunistického režimu sporadicky objavovala aj v materiáloch opozičného politického disentu – najmä vo vyhláseniach Charty 77. Na Slovensku v jeseni 1987 vznikol samizdatový dokument, v ktorom jeho autori vyjadrili postoj k problematike holokaustu. Označili ho za tragickú, no umelo obchádzanú či zatajovanú udalosť, s ktorou sa slovenská spoločnosť, ani jej elity nedokázali vyrovnáť. Signatármi vyhlásenia bolo 24 osôb slovenského verejného života. Boli rozdielnej politickej a náboženskej orientácie, rôznej sociálnej a profesnej príslušnosti. Viac ako sám problém holokaustu autorov dokumentu spájala snaha vyjadriť odpor voči praktikám existujúceho komunistického režimu. Napríklad jeden zo signatárov dokumentu už krátko po páde komunistického systému odhaľoval pamätnú tabuľu prezidentovi vojnového slovenského štátu Jozefovi Tisovi, ktorý nesie veľkú časť politickej i morálnej zodpovednosti za tragédiu slovenských židov.

Spomínaná epizóda tiež naznačuje, že podobne ako počas komunistického režimu, tak aj po jeho páde problematika holokaustu nebola a nie je iba predmetom zájmu historikov či iných odborných pracovníkov, ale citlivo rezonuje na rôznych úrovniach

a v rozdielnej kvalite vo verejnom živote slovenskej spoločnosti. Často sa ňou priamo či nepriamo argumentovalo aj v prebiehajúcich politických zápasoch. Dejinné fakty sa opäť v rukách politikov, verejných činiteľov, publicistov a propagandistov stávajú účelovým argumentom dokazovania legitimity vlastných ideologických koncepcií, plánov a cieľov. Treba však konštatovať, že všetky relevantné postkomunistické politické elity na Slovensku odsúdili holokaust a permanentne sa dištancujú od antisemitského režimu vojnového slovenského štátu. Ich predstavitelia sa demonštratívne zúčastňujú na odhaľovaní početných pamätníkov obetiam holokaustu a na pietnych spomienkových akciách. Napriek tomu, aj oni často odmietajú otvorene hovoriť o tomto traumatizujúcom probléme slovenských dejín. Svoju neistotu, nerozhodnosť či nevedomosť neraz alibisticky odôvodňujú odvolávaním sa na historikov, ktorí vraj tento citlivý problém a najmä jeho príčiny ešte uspokojivo nevysvetlili.

Spomenul som už, že výskum holokaustu a židovských dejín vôbec prežíva na Slovensku od roku 1989 konjunktúru. Publikujú sa výsledky staršieho i obnoveného vedeckého výskumu: monografie, edície dokumentov, zborníky, štúdie, memoáre i publicistické články, poriadajú sa vedecké konferencie. Vo výskume holokaustu sa začala efektívne uplatňovať metóda orálnej histórie. Za pomoci vedeckých inštitúcií a občianskych združení sa na Slovensku realizovali projekty univerzity v Yale, respektíve Spielbergovej nadácie. V rámci nich vzniklo niekoľko stoviek rozhovorov s preživšími obeťami holokaustu. Rozhovory sa vedecky spracúvajú a na ich základe vzniklo už niekoľko odborných prác etnologického a historického charakteru. Téma židovského, ale tiež rómskeho holokaustu sa dostala aj do školských učebníc. Pre učiteľov a študentov sa pravidelne poriadajú prednáškové cykly spojené s premietaním audiovizuálnych rozhovorov s preživšími svedkami. Na túto tému vzniklo aj niekoľko zaujímavých filmových dokumentov premietaných v televízii, ktorá má veľký dosah pri ovplyvňovaní historického vedomia spoločnosti.

Módna vlna záujmu o dejiny holokaustu však prináša aj niektoré negatívne sprievodné javy: Na tejto citlivej problematike sa totiž neraz priživujú z konjunkturálnych dôvodov aj mnohí publicisti, ktorí však nemajú za sebou seriózný výskum, chýbajú im základné faktografické vedomosti o téme, nepoznajú jej historické súvislosti. To všetko nahrádzajú povrchnými hodnoteniami, zjednodušenými závermi a často aj uvádzaním nesprávnych faktov. Serióznemu poznávaniu a spoločenskému reflektovaniu problematiky podobné práce objektívne škodia. Ich chybné závery sú totiž nielen dezinformáciami, ale aj vďačným argumentom pre tých autorov, ktorí sa snažia účelovo zahmlievať, relativizovať, spochybňovať či dokonca ospravedlňovať priebeh, no najmä príčiny holokaustu na Slovensku. Tieto tendencie sa objavili už krátko po páde komunistického režimu a pretrvávajú podnes. Zneužívajú nízku úroveň znalostí o holokauste v slovenskej spoločnosti, parazitujú na ideologických deformáciách tohto problému v rámci bývalého komunistického režimu a najmä sa odvolávajú na idealizovaný obraz národných dejín.

Nositelmi vedomého falšovania dejín holokaustu na Slovensku sú v prvom rade niektorí exiloví historici a publicisticky ešte aktívni politickí činitelia vojnového slovenského

štátu. Na Slovensku však, až na niektoré zanedbateľné výnimky, neexistuje historiografia či publicistika, ktorá by sa otvorene hlásila k téze o „osvienčínmskej lži“. Takzvaný revizionistický prúd sa tu v prvom rade snaží legendarizovať slovenský štát, jeho režim a jeho najvyšších reprezentantov. Do tohto idealizovaného obrazu, prirodzene, nezapadá surová perzekúcia a nakoniec vyvraždenie väčšiny slovenských židov. Preto sa títo autori snažia právnú, politickú a morálnu zodpovednosť za holokaust na Slovensku presunúť výlučne na nacistické Nemecko, na jeho nátlak, resp. na niekoľkých slovenských radikálov, ktorí vo vládných štruktúrach poslušne plnili nemecké priania a príkazy. Táto argumentácia zachádza niekedy až do tragických absurdností. Najvyšší predstavitelia vládneho režimu sa tu prezentujú ako oponenti nacistického nátlaku, ako odporcovia holokaustu a záchrancovia jeho obetí. Dochádza dokonca k cynickým pokusom opisovať život židovských obyvateľov v čase vojny v skreslených, zidealizovaných podobách. Pri tejto príležitosti sa najviac porovnávajú podmienky života a počet židovských obetí na Slovensku s krajinami, ktoré boli Nemeckom priamo okupované. K dezinformáciám výdatne prispievajú aj mnohí pamätníci, ktorí z politických, náboženských alebo iných subjektívnych príčin podávajú idylický obraz života v podmienkach vojnového slovenského štátu. Sami seba označujú za jediných hodnoverných svedkov udalostí. Odmietajú akékoľvek výsledky historického výskumu – pokiaľ sa tieto nezhodujú s ich presvedčením a osobnými zážitkami. Historikovo často označujú za zlomyseľných nepriateľov slovenského národa a slovenskej štátnosti. Pre menej informovaného čitateľa či poslucháča znejú tieto argumenty niekedy veľmi presvedčivo.

Revizionistický prúd na Slovensku v hojnej miere používa aj argumenty z arzenálu spomínaných už antisemitských stereotypov. Jeho predstavitelia oživujú tézu, že tunajšie židovské obyvateľstvo vždy bolo a podnes je nepriateľské k slovenským národným, štátnym, hospodárskym a kultúrnym záujmom: „*Židia majú dedičnú vlastnosť nielen vyvolávať závisť a nenávisť, ale robiť si nepriateľov aj tam, kde to nie je potrebné.*“ Tieto absurdity vedú potom príslušných autorov k formovaniu neuveriteľne cynických záverov o holokauste: „*Ak bol národ, ktorý mal príčinu vysídliť zo svojho územia židov, tak to bol národ slovenský.*“ Teda zodpovednosť za tragédiu sa priamo a nezakryte prenáša na jej obeť.

Napriek identifikovaniu jednotlivých názorových prúdov, spoľahlivo ešte nepoznáme súčasný stav reflexie holokaustu v historickom vedomí slovenskej spoločnosti. Celý problém má však aj širšie historické súvislosti. Slovenská spoločnosť prešla v 20. storočí dvoma totalitnými systémami, ktoré ju psychologicky poznamenali a morálne deformovali. Zážitok šesťročnej fašistickej totality a holokaustu bol mnohonásobne prekrytý skúsenosťou 40-ročnej komunistickej totality, ktorá je vo vedomí a cítení obyvateľov omnoho čerstvejšia, citovo živšia, aktuálnejšia. Aj komunistická totalita traumatizuje slovenskú spoločnosť. Tá sa napriek už 13-ročnému vývoju v podmienkach demokracie zatiaľ nevie vyrovnáť s politickými a hlavne morálnymi následkami komunistickej totality, s devastáciou humanitných hodnôt a hlavne s vlastnou občianskou zodpovednosťou za ňu. Všetky spomínané problémy možno aplikovať aj na vyrovnanie sa s fašistickou totalitou a s fenoménom holokaustu. Zbavenie sa historickej traumy je

zrejme dlhodobý a komplikovaný proces, ktorého trvalým sprievodcom by malo byť racionálne poznávanie historických faktov a súvislostí.

Historiografia má preto v tomto procese nezastupiteľnú úlohu.

2003

PIATA KAPITOLA

„SOCIÁLNE INŽINIERSTVO“ A JEHO DÔSLEDKY

Historici sa vždy pokúšajú – je to akýsi ich zlovyk, ale aj prirodzená profesionálna ambícia, resp. deformácia – zovšeobecniť určité dejinné úseky (najradšej storočie, desaťročie, mocenskú domináciu konkrétneho systému alebo jednotlivca) a dať im nejaký charakteristický názov či aspoň spoločného menovateľa. Poznáme obdobia križiackych výprav, náboženských vojen, zemepisných objavov, storočie osvietenstva, ľudského rozumu, priemyselnej revolúcie atď. Vari najviac pokusov o hľadanie výstižného pomenovania a čo najpresnejšieho charakterizovania sa dočkalo 20. storočie. Poznáme ho ako storočie svetových vojen (dvoch horúcich a jednej studenej), storočie dvoch totalít (fašistickej a komunistickej), storočie populačnej a informačnej explózie, storočie vedecko-technickej revolúcie, storočie teroru atď. Vo vyratúvaní jeho spoločných alebo aspoň príbuzných vlastností či charakteristických črt by sa dalo pokračovať. Ja sa ich pokúsim ešte rozšíriť aspoň o jeden ďalší rozmer, ktorý bezprostredne súvisí s väčšinou spomínaných znakov, resp. sa od nich odvíja a prelína sa s nimi.

Mám na mysli masové násilné vyhánanie, eufemisticky povedané premiestňovanie, presúvanie, evakuáciu vybraných skupín obyvateľstva, dakedy dokonca celých národov, resp. národnostných menšín do „nových domovov“ v cudzine alebo aj vo vlastnej krajine. Tieto procesy sa spravidla odohrávali a, žiaľ, dodnes sa odohrávajú, jednak ako sprievodný jav či následok vojnových konfliktov, jednak ako súčasť politiky totalitných režimov v rôznych štátoch. Možno ich nazvať – trochu zjednodušene či nadnesene – sociálnym inžinierstvom, ktoré chladne od pracovných stolov ministerských, stranických, resp. iných kabinetov moci, realizuje politické, ideologické, náboženské, rasové i kmeňové plány svojich architektov. Sociálne inžinierstvo alebo ako sa dnes módné vraví etnické čistky, bolo v 20. storočí vždy doprevádzané brutalitou, nekontrolovaným násilím a preto vcelku zákonite skončilo miliónmi zavraždených ľudí vo vyhladzovacích a pracovných táboroch, v gulagoch, pred popravicími čatami, vyhladovaním, zamrznutím, masovým zomieraním na následky chorôb a pod.

Pravdaže, architekti a realizátori sociálneho inžinierstva vždy vedeli a vedia tento proces vysvetliť životnými záujmami národa, krajiny, štátu, pracujúceho ľudu, náboženstva, rasy, kmeňa, skupiny, keď sa tieto, neraz iracionálne či vágne kategórie povýšia na najvyššiu absolútnu hodnotu, v mene ktorej je dovolené, ba nevyhnutné porušovať základné princípy humanity. Vo veľkej miere sa tu využívala sociálna či nacionálna frustrácia, náboženský či iný ideologický fundamentalizmus vnútri spoločnosti. Zneužili sa skutočné alebo vykonštruované „historické krivdy“, ktoré sa mali naprávať bezohľadnou odplatou a kolektívnou pomstou. Preto pri spätnom historickom pohľade zisťujeme, že zdôvodnenia sociálneho inžinierstva v tej-ktorej krajine spravidla nachádzali až v príliš veľkej časti „nepostihnuteho“ obyvateľstva súhlasnú odozvu, zadostučenie alebo aspoň pasívne, strachom vynútené mlčanie. Omnoho menej bolo pochyb-

ností, nevrajiac už o aktívnom odpore. Ten prichádza – aspoň vo verbálnej podobe – až potom, keď je „všetko jasné“, lebo „*my sme vtedy o ničom nevedeli, netušili sme, že...*“

Organizované vyhánanie veľkých skupín obyvateľstva, vybraných podľa politického, rasového, nacionálneho, kmeňového či náboženského kľúča, pragmaticky a cynicky ráta ešte s jednou prirodzenou ľudskou vlastnosťou: s chamtivosťou, s túžbou po majetku, ktorý ostane po vyhnancoch. Tento majetok neodolateľne láka nielen jednotlivcov, ale aj štát. U nás sa v 20. storočí vytvorila akási hrdá, spoločnosťou vcelku akceptovaná „jánošíkovská“ zbojnícka tradícia: Miesto tvrdej a systematickej práce treba vždy niekomu zobrať majetok – a potom príde očakávaný cieľ, priam sociálny zázrak: všetkým nám bude dobre. Vytváranie podobných ilúzií po kratšom či dlhšom čase viedlo síce vždy ku sklamaniu, ktoré však vzápätí prinášalo nové nádeje o nevyhnutnosti opätovného, teraz už „*skutočne spravodlivého a konečného*“ prerozdelenia majetku, o hľadani kolektívneho vinníka za naše hospodárske, sociálne i politické ťažkosti, za naše zlyhania. Cyklicky sa opakujúce ilúzie a sklamaní a rôzne „majetkové presuny“, často bezprostredne spojené s ideou sociálneho inžinierstva, sa najčastejšie a najľahšie uskutočňovali v dobe štátových či politických zvrátov. Majetku boli striedavo zbavovaní Židia, Nemci, Maďari, Česi, Slováci, Ukrajinci, „buržuji“, „vykorisťovatelia“ (od továrniky až po drobného živnostníka či roľníka) atď. Je trochu prekvapujúce, že tento cyklus svojím spôsobom pokračuje (našťastie, bez tragických masových obetí na ľuďoch) aj po páde totalitného komunistického režimu, v rámci procesu divokej privatizácie. A ešte je tu jeden sprievodný, na prvý pohľad menej viditeľný, no o to nebezpečnejší dôsledok sociálneho inžinierstva: Ľudia postupne strácajú nielen právne istoty, ale aj prirodzené právne vedomie. Masové okrádanie či následné vyhánanie spoluobčanov považujú za normálny alebo nevyhnutný prejav spoločenského vývoja – tým skôr, ak z neho sami, aspoň odrobinkami materiálne ťažia.

Takzvané sociálne inžinierstvo v 20. storočí neobišlo a vlastne v jestvujúcej geopolitickej situácii nemohlo obísť ani Slovensko. To však vôbec neznamená nejaké pasívne zmierenie sa s „nevyhnutným“ osudom a tým pohodlné prenesenie zodpovednosti za masové vyhánanie, ponížovanie a následné vraždenie veľkých skupín obyvateľov na účet „objektívnych okolností“, resp. na plecia práve dominujúcich zahraničnopolitických subjektov (nacistického Nemecka, Sovietskeho zväzu, resp. západných mocností). Pri takejto optike hodnotenia sa veľmi ľahko zbavujú zodpovednosti domáci režiséri jednotlivých projektov násilného vyhánania obyvateľstva. Vyhováranie sa na vonkajšie tlaky je dodnes s obľubou používané vysvetlenie politikov, resp. ich dodatočných apologétov za činy a zločiny, medzi ktorými v popredí stoja práve masové deportácie vlastných občanov. Často sa pritom zabúda, že tragédia násilím deportovaných obetí nezačínala až pri ich bezohľadnom vyhánaní z vlastných domovov, pri ich brutálnom nakladaní do deportačných vlakov, ani pred bránami gulagov, vyhladzovacích táborov, plynových komôr či pred popravicími čatami nad masovými hrobmi. Tam sa tragédia „iba“ završovala. Ona totiž začínala už vtedy, keď sa na Slovensku, podobne ako v iných krajinách, oficiálne, takpovediac úradne, označila vybraná skupina obyvateľov za nepriateľa, za nebezpečného škodcu štátu a národa. Tu niekde začínal v druhej polovici tridsiatych

rokov 20. stor. židovský holokaust v Európe. Na Slovensku vyústil do násilného vysídlenia takmer 75-tisícov občanov, ktorých tunajšie zákonodarstvo definovalo ako Židov. Dôsledky tejto podoby „sociálneho inžinierstva“ neprežilo 70-tisíc ľudí, ku ktorým treba pripočítať ďalších 40-tisíc obetí, vyvezených z južných oblastí Slovenska, okupovaných v novembri 1938 horthyovským Maďarskom. Uvedené čísla pritom tvorili iba zlomok 6-miliónového zástupu vyhnaných a vzápätí povraždených európskych židov.

Na jeseň 1938, teda takmer rok pred vypuknutím druhej svetovej vojny stupňujúca sa agresia nacistického Nemecka odštartovala v moderných dejinách strednej Európy predtým nepoznaný cyklus masových „etnických čistiek“. Cestné a železničné komunikácie sa zaplnili tisíckami okradnutých, ľudsky ponížených vyhnancoch či utečencov, ktorí sa stali „prebytočnými“, nepohodlnými vo svojich domovoch, vo svojej materskej krajine. Prirodzene, mnohí z nich odchádzali nielen s lútosťou a s roztrpčením, ale aj s myšlienkou na budúci návrat, na odplatu, ktorá má spravidla podobu razantnej kolektívnej pomsty. Už vtedy si tunajšie totalitné režimy riešili svoje problémy organizovaným násilím. Maďarské úrady po prvej Viedenskej arbitráži na jeseň 1938 vyhánali zo zabraného územia slovenských roľníkov a príslušníkov inteligencie. Zo Slovenska bolo vyhnaných tisíce Čechov. Navyše slovenská vláda v noci zo 4. na 5. novembra 1938 jednorázovo násilím vyviezla 7-tisíc židovských obyvateľov na územie, ktoré vzápätí začali obsadzovať maďarské vojenské jednotky a tie vyvezené osoby hnali späť na novotvorenú slovensko-maďarskú hranicu. Európa – pokiaľ si podobné udalosti vôbec všimla – bola síce „morálne pobúrená“, ale svoj protestný hlas, okrem niekoľkých novinových článkov, nenechala zaznieť. Veď okolo bolo toľko nešťastia a nespravodlivosti... A potom, etnické čistky v strednej či juhovýchodnej Európe (navráviac o Sovietskom zväze) mali už svoju tradíciu. Boli síce drastické, bolestné, ale vyvolávali falošné nádeje, že práve ony sú prostriedkom na záchranu mieru, na upokojenie situácie a najmä agresora.

Ak vôbec niečo také existuje ako „poučenie z dejín“ (osobne tomu neverím), tak historická skúsenosť jasne naznačuje, že agresor sa nikdy neuspokojí s akýmikoľvek ústupkami. Preto alibistické ustupovanie, resp. tzv. politika menšieho zla skôr-neskôr prerastie do zla väčšieho, dakedy priamo do zločinu – bez ohľadu na to, či si to jej tvorcovia a realizátori uvedomujú alebo nie. História je totiž neúprosná: nehodnotí úmysly, ale činy, ktoré sa z úmyslov zrodia. Zdá sa, že v dejinách sa dosť často vyskytnú procesy, ktoré napredujú akýmsi živelným samospádom, stávajú sa neregulovateľnými, neraz sa vymknú spod kontroly svojich iniciátorov. Preto aj vyhlásenia najvyšších slovenských vládnych predstaviteľov, že židovská otázka sa bude „riešiť humánne a kresťansky“ sa veľmi skoro zvrhli, jednak na primitívnu a vulgárnu antisemitskú propagandu, jednak sa v praxi premenili na masové okradanie židovských obyvateľov, ktorí boli systematicky vylučovaní z verejného života, zbavovaní hospodárskych, sociálnych, občianskych a nakoniec aj základných ľudských práv. Židia boli oficiálne vyhlásení nielen za „*cudzí živel, ale aj za nepriateľa slovenského štátu... za nevyliciteľne chorý národ, ktorý otravuje povetrie a chce žiť na úkor iných národov*“. K masívnemu vymývaniu mozgov sa – ako vždy v totalitných režimoch – pridala aj propaganda, ktorá už v roku 1940 volala po

vyhnání Židov zo Slovenska, pretože „Žid nie je výtvor boží, ale diabolský a preto Žid nie je človek, len ako človek vyzera“.

Sebavulgárnejšie a sebaprimítívnejšie výzvy boli však iba ideovou prípravou a kulisou, ale na samotné vyhnanie „neáričov“ zo Slovenska nestačili. Bolo treba pristúpiť ku konkrétnym krokom, ktoré násilné deportácie urobia „prijateľnými“ pre štát a jeho obyvateľov. Recept v jeseni 1940 priniesol na Slovensko vyslaný nemecký beráter na riešenie židovskej otázky D. Wisliceny: „Pozbavím tunajších židov príjmu a majetku, vznikne z toho problém, ktorý bude možno riešiť iba ich vystáňovaním.“ Takzvaným arizačným procesom, ktorý v podstate znamenal úradmi sankcionované lúpenie súkromného majetku židovských občanov, ako aj ich vylučovaním zo zamestnania, slobodných povolání, resp. zo škôl, sa spomínaný plán behom necelých dvoch rokov naplnil. V roku 1942, v rámci prvej etapy deportácií sa štát zbavil takmer 60-tisíc svojich židovských občanov, ktorí už vtedy boli pre neho nie politickým či hospodárskym, ale ťaživým sociálnym problémom. Odobral im štátne občianstvo a poslal ich do nacistických vyhladzovacích táborov, eufemisticky nazývaných „nové domovy“. Arizátori boli nadmieru spokojní. Navyše, zvršky z movitého majetku vysídlencom (hodnotnejšie predmety boli už dávno rozkradnuté alebo „preozdelené“) sa veľkoryso a s hlučnou propagandou rozpredávali na dražbách drobným, zväčša nemajetným záujemcom, ktorí tak boli štátom vtiahnutí do majetkového zločinu, resp. jeho morálnych dôsledkov. Zároveň sa v nich vedome vyvolával strach z neželaného návratu pôvodných majiteľov. A strach vždy stojí niekde pri koreňoch iracionálnej, sebaospravedlňujúcej nenávisti, alebo cynického narcizmu politickej moci: „Židom sme zobrali majetok, čo je jasným dôkazom životaschopnosti nášho národa.“

Masové vyhánanie Židov bolo traumatizujúcou skúsenosťou a morálne zatažilo spoločnosť, ale, žiaľ, nie až tak, aby sa v nových podmienkach nepokračovalo – hoci nie s tak tragickými a vysokými obeťami na ľudských životoch – v ďalšej etape realizácie projektov sociálneho inžinierstva. Prirodzene, nemožno spochybňovať politickú, právnu ani morálnu opodstatnenosť zákonného odsúdenia vojnových zločinov, resp. zločinov proti ľudskosti, ktoré sa odohrali v období druhej svetovej vojny. Za ne bolo označené aj masové vyhánanie civilného obyvateľstva. (Pritom bolo tragickým paradoxom, že v úlohe sudcu sa ocitol aj – Sovietsky zväz, ktorého režim sa tiež dopúšťal zločinu násilných hromadných deportácií na vlastných občanoch). V emocionálnej a rozjatrenej povojnovej atmosfére sa však nielen súdilo a odsudzovalo, ale znova sa v mnohých smeroch akceptoval princíp „kolektívnej viny“. Na Slovensku to postihlo obyvateľov nemeckej a maďarskej národnosti, ktorí v obnovenej „čisto slovanskej“ Československej republike stratili všetky politické a občianske práva, čo muselo mať dopad aj na prudké zhoršenie ich hospodárskeho a sociálneho postavenia.

Napriek všetkým predchádzajúcim tragickým skúsenostiam sa nielen na Slovensku, ale v celej strednej Európe opäť pristúpilo k realizovaniu nových projektov sociálneho inžinierstva. Tento proces bol podnietený, jednak regionálnymi politickými, ale aj širšími veľmocenskými záujmami, jednak pocitom nutnosti „spravodlivej odplaty“, odčinenia predchádzajúcich krívd a nesmierneho ľudského utrpenia. Tieto pocity sa

síce dajú z psychologického aspektu pochopiť, ale z morálneho hľadiska ich nemožno akceptovať a ospravedlňovať. Hromadné presuny obyvateľstva – podobne ako vždy predtým – boli nehumánne, realizovali sa na princípe kolektívnej viny a preto kruto a neoprávnene postihovali veľké desaťtisícové skupiny osôb bez toho, aby sa skúmala a dokazovala zodpovednosť jednotlivcov za činy a zločiny, ktoré sa udiali v predvečer druhej svetovej vojny a počas jej trvania.

V období vojny žilo vo vtedajšej Slovenskej republike 128-tisíc občanov nemeckej národnosti. Desaťtisíce z nich museli na základe Himmlerovho rozkazu už v druhej polovici roka 1944 povinne evakuovať zo svojich domovov na západ, najmä do Rakúska a Sudet, kde ich však nevíтали s nadšením. Preto sa ich veľká časť po skončení vojny vracala späť na Slovensko. Už táto dvojitá anabáza v podmienkach vojnových udalostí, povojnových útrap, zmätkov, atrocít a živeľnej pomsty si vyžiadala stovky obetí na ľudských životoch. V roku 1946, v rámci štátom riadeného odsunu, bolo zo Slovenska vystáňovaných a svojho majetku zbavených asi 35-tisíc tunajších občanov nemeckej národnosti. Aj keď odsun Nemcov nebol na Slovensku tak drastický ako v českých krajinách, resp. v iných štátoch strednej Európy, znamenal na viac ako štyri desaťročia zánik tunajšej nemeckej komunity. Jej príslušníci boli vysídlení buď v dvoch vyššie spomínaných vystáňovaleckých vlnách, alebo „dobrovoľne“ či pod nátlakom postupne asimilovali s väčšinovým obyvateľstvom a strácali svoju národnú identitu, ktorá sa začala revitalizovať až po roku 1989.

Z kvantitatívneho hľadiska povojnová vlna sociálneho inžinierstva ešte vo väčšej miere postihla viac ako pol milióna obyvateľov maďarskej národnosti na Slovensku a paradoxne sa dotkla aj slovenskej menšiny v Maďarsku. Maďari z Československa – podobne ako Nemci – mali byť na základe prezidentského dekrétu z augusta 1945 kolektívne vystáňovaní. K tomu síce nedošlo, ale vynútený migračný pohyb v rámci nacionálnych čistiek sa už opäť hrozivo rozbiehal. Odliv maďarského obyvateľstva zo Slovenska mal niekoľko kanálov: nútený odsun, recipročná výmena maďarských, resp. slovenských obyvateľov na základe dohody medzi oboma štátmi, násilné vysídlenie 60-tisíc maďarských obyvateľov do českých pohraničných oblastí v Sudetoch, odkiaľ boli predtým vyhnaní ich pôvodní nemeckí obyvatelia, a napokon „reslovakizácia“, t.j. politickými a sociálnymi okolnosťami, resp. priamym nátlakom vynútená asimilácia. Celý proces povojnového „riešenia“ maďarskej otázky sa opieral nielen o aktuálne politické potreby, ale vari ešte viac využíval či priamo účelovo zneužíval historické skúsenosti a stereotypy zo slovensko-maďarských vzťahov v dejinách, kde sa až príliš často objavoval – raz na jednej, inokedy na druhej strane – prvok odplaty, pomsty za páchanie kolektívnych alebo aj individuálnych krívd. Ešte v roku 1948, podľa výskumu verejnej mienky, polovica respondentov na Slovensku schvaľovala predchádzajúce „riešenie“ maďarskej otázky, resp. sa nestotožnila s postupným návratom politických a občianskych práv tunajším maďarským obyvateľom.

Aj keď povojnové projekty sociálneho inžinierstva sa vo vzťahu k občanom maďarskej národnosti realizovali len v obmedzenej miere, zanechali za sebou – ako vždy v podobných prípadoch! – veľa trpkosti, neporozumenia, a čo je najnebezpečnejšie, aj

zárodky potenciálneho revanšu. Z tejto situácie výdatne ťažia v oboch štátoch nielen radikálne nacionalistické prúdy, ale neraz aj „štandardné“ politické strany, ktoré si príležitostne historickými barličkami, teda účelovými mýtmi a antimýtmi vystužujú svoje ideologické programy či propagandistické heslá. Žiadna, ani sebavyspelejšia spoločnosť nie je voči podobným tendenciám imúnna. Ani historiografia nad nacionalistickými alebo inými ideologickými predsudkami či stereotypmi v strednej Európe nikdy celkom nezvítazí. Práve preto však musí s nimi pokračovať v zápase a polemizovať s ich pseudoargumentmi. Nemožno totiž nikdy akceptovať projekty sociálneho inžinierstva, ktoré v 20. storočí priniesli a ešte stále prinášajú Európe toľko utrpenia a sklamaní.

2004

ŠIESTA KAPITOLA OSLOBODENECKÉ MÝTY – PRÍPAD SLOVENSKO

V krajinách strednej a východnej Európy, ktoré oslobodila Sovietska armáda je dnešná reflexia na roky 1944 – 1945 často protirečivá alebo prinajmenšom rozpačitá, čo vzápätí vyvoláva isté riziko prezentizmu. Posudzovanie aktu vlastného oslobodenia totiž nevychádza z dobových psychologických pocitov a z reálnej konkrétnej situácie, v ktorej dominovalo vyhnanie nemeckých okupačných vojsk a najmä túžobne očakávané skončenie vojnových hrôz. S odstupom času sa na akt oslobodenia stále viac hľadí zo zorného uhla udalostí, ktoré sa na územiach jednotlivých krajín odohrávali nie pri oslobodzovacích bojoch, ale hlavne v nasledujúcich rokoch či desaťročiach. Je to legítimne, prirodzené, ale z aspektu racionálneho poznávania týchto prelomových udalostí nie vždy objektívne.

Aj na Slovensku v čase bezprostrednej povojnovej eufórie (ako vždy v podobných prelomových situáciách) sa začali vytvárať mýty, ktoré v danom čase neboli iba účelovo pestované či novou politickou mocou nadiktované, ale mali, aj svoje prirodzené spontánne korene a príčiny. Zrodili sa už počas príchodu sovietskych, rumunských a československých vojakov na slovenské územie. V neskorších rokoch dostali však tieto mýty oficiálnu, autoritatívne nadiktovanú „prosovietsku“, v podstate prokomunistickú podobu. Do vedomia spoločnosti sa implantovali nie cez racionálne historické fakty, resp. osobné (pozitívne i negatívne skúsenosti), ale ako účelový propagandisticko-politický a pre každého záväzný výklad.

Na tejto umelej konštrukcii sa viac alebo menej výdatne podieľala aj profesionálna historiografia a historická publicistika. Vonkajšími prejavmi tohto trendu bolo stavanie pomníkov, pietna starostlivosť o cintoríny desaťtisícov padlých vojakov, oficiálne i neoficiálne oslavy, vyznamenávanie účastníkov bojov či ich pozostalých rodinných príslušníkov atď. Tieto akty, aj keď boli často propagandisticky zneužívané, boli potrebné, úprimné, štandardné - porovnateľné s podobnými akciami v iných krajinách, ktoré bojovali vo vojne proti fašizmu alebo sa stali jeho obeťami. Na druhej strane sa to po roku 1948 dialo už v tieni totalitného režimu a sovietskej hegemonie. Sprievodným javom (aj keď pred verejnosťou odvráteným resp. utajovaným) bola nielen perzekúcia domácich príslušníkov protifašistickej rezistencie, ale aj popretie jej základných demokratických a humanistických cieľov. Zdeformovaná oslobodenecká legenda sa zneužila aj v roku 1968 na cynické zdôvodnenie vpádu sovietskych vojsk do Československa. Najprv to bolo badať „len“ na sovietskej strane, kde sa na jej základoch sformovala tzv. Brežnevova .doktrína, ktorú však veľmi skoro prebral aj propagandistický aparát „normalizačných“ politických elít v samom Československu. Nič nemohlo vlastnému historickému faktu oslobodenia u nás viac uškodiť, ako práve takáto jeho interpretácia.

Autoritatívny, verejnosti oficiálne nanucovaný výklad udalostí z rokov 1944 – 1945, vyvolával vo vedomí spoločnosti prirodzené obranné reakcie, bumerangový efekt. Navyše augustové udalosti z roku 1968 v Československu a to, čo po nich nasledovalo,

pravdepodobne v základoch spochybnili aj stereotypy starších historických, na Slovensku pretrvávajúcích mýtov o slovanskej vzájomnosti, o permanentnej pripravenosti veľkého východného brata pomôcť slabším a utláčaným slovanským národom. Táto legenda mala svoje historické pozadie, bola prítomná nielen v mýte z rokov 1944 – 1945, ale sa objavovala už od 19. storočia. Do popredia vystúpila aj na začiatku prvej svetovej vojny (ruské vojská gen. Brusilova na východnom Slovensku), na začiatku druhej svetovej vojny, keď vychádzala z postupu imperiálnych záujmov a územných ziskov, ktoré realizoval Sovietsky zväz v rokoch 1939 – 1940. Tieto veci pripomínam preto, že idealizované slovanské mýty sa prekvapujúco objavili aj po roku 1989, resp. od roku 1993. Pritom je paradoxné, že ich hlavnými nositeľmi sú krajne pravicové, konzervatívne, resp. nacionalistické sily, ktoré patrili a patria k najtvrdším kritikom udalostí a premien, ktoré sa po politickej i štátoprávnej stránke na Slovensku odohrali v rokoch 1944 – 1945.

Ako sa teda vnímalo oslobodenie Slovenska a aké boli špecifiká zrodu tunajšej reflexie na oslobodenie? Bezprostredné reakcie pri a po prechode frontu boli veľmi pestré, meniace sa, neraz protirečivé. V prvom rade to bola úľava (po prečkaní vojnových hrôz), očakávania (lepšej a mierovej budúcnosti), silné, ale nie celkom identifikovateľné nádeje (o spravodlivejšom, trvalo mierovom usporiadaní sveta a každodenného života). V konfrontácii s vlastnými osobnými skúsenosťami sa už však objavili aj prvé neistoty, pochybnosti a strach vyvierajúci z drsných skúseností s nastupujúcou novou politickou mocou.

Proces oslobodenia Slovenska prebiehal v dvoch etapách. Prvá sa spája so Slovenským národným povstaním a s obnovením československého štátu na jeho území v jeseni 1944. Táto fáza oslobodenia bola hlavne spočiatku v znamení eufórie, veľkých nádejí a očakávaní o rýchlom skončení vojny a s ňou spojených útrap. Nenačnenie týchto ilúzií ovplyvnilo aj vnímanie druhej, tentokrát už definitívnej etapy oslobodzovania Slovenska. Tu treba podotknúť, že napriek všetkým politickým a vojenským nedokonalostiam, bolo povstanie rešpektovanou súčasťou európskej protifašistickej rezistencie a spontánne sa samo stalo istou legendou, ktorá prispela aj k vytváraniu oslobodeného mýtu. Dejiny jeho interpretácie prešli za 60 rokov nespočetnými protirečivými zvratmi, medzi ktorými nechýba ani jeho úplné odmietnutie. Takýto postoj je, podľa môjho názoru, nie nepochopením povstania, ale nepochopením zmyslu a charakteru druhej svetovej vojny, ani celoeurópskeho či celosvetového 60-ročného vývoja po nej. Z jednoznačne negativistických ideových pozícií sa odvíja aj snaha o kategorické odmietnutie nie samého mýtu, ale vlastného aktu oslobodenia Slovenska, ktoré vyššie spomenuté tendencie považujú jednak za priamu sovietsku či dokonca českú okupáciu. Takáto interpretácia je však jednoznačne účelová, neponúka žiadnu prijateľnú historickú a navyše demokratickú alternatívu. Satelitný slovenský štát a jeho totalitný režim totiž považuje za vyvrcholenie národno-emancipoačného vývoja slovenskej spoločnosti. Z tohto pohľadu prvú (povstaleckú) i druhú (sovietsku) etapu oslobodenia falošne opisuje ako súvislú reťaz zbytočného krviprelievania, zločinov proti ľudskosti, ako akt proti slovenským národným, resp. štátnym záujmom. Hodnotí ich ako tragický

historický regres, ktorý nielenže odstránil slovenský štát, ale priamo nastolil komunistickú diktatúru. Navyše, údajne priamo ohrozil samu existenciu slovenského národa. Podobné „antioslobodenecké“ mýty majú prinajmenšom takú istú dlhú životnosť ako deformované oslobodenecké mýty. Na Slovensku viditeľne ožili -aj za prispenia niektorých exilových historikov, resp. ich domácich epigónov- po roku 1989, resp. 1993. Tu treba iba upozorniť, že slovenský štát nemal žiadnu šancu na svoju povojnovú existenciu ani v tom prípade, ak by slovenské územia oslobodili vojská západných mocností. Na druhej strane, prínos oslobodenia bol posilnený takým reálnym a v spoločnosti citlivo vnímaným faktom, akým bolo navrátenia južných území Slovensku, ktoré na základe prvej Viedenskej arbitráže v novembri 1938 anektovalo horthyovské Maďarsko.

Ďalším faktorom, ktorý ovplyvnil osloboditeľské mýty, resp. antimýty bola skutočnosť, že proces vyhánania nemeckých okupačných síl bol veľmi bolestný, prebiehal na relatívne malom, horskými masívmi členenom území Slovenska takmer osem mesiacov. Bol sprevádzaný nielen zvyčajnými sprievodnými útrapami, spojenými s bojovými akciami a s vlastným prechodom frontu, ale aj s otvorenými či skrytými atrocitami, ktoré spôsobovali tunajšiemu civilnému obyvateľstvu tak nemecké okupačné sily, ako aj osloboditeľské sovietske jednotky. Vnímanie spomínaných útrap bolo, pravdaže, rozdielne a záviselo od konkrétnych skúseností jednotlivých vrstiev a skupín obyvateľstva, resp. jednotlivcov. Nemecké okupačné jednotky v rámci pomsty na povstaní zanechávali za sebou vypálené dediny, systematicky ničené cestné i železničné komunikácie, masové hroby s takmer štyritisíc obeťami. Ustupujúce nemecké vojsko násilne odvážalo potraviny, suroviny, zásoby najrôznejšieho druhu a pokiaľ bol na to čas aj výrobné zariadenia, čo pre bežného občana nebolo vždy viditeľné a priamo citeľné. K tomu sa tiež pridružili krádeže a násilnosti zo strany demoralizovaných vlasovovských jednotiek. Vyššie spomínané javy však postihovali jednotlivé slovenské regióny nerovnakou intenzitou. Najviac ich pociťovali na bývalom povstaleckom území stredného Slovenska a na východe krajiny, kde najdlhšie prebiehali najtvrdšie a najkrvavejšie bojové akcie. Skúsenosti s prichádzajúcimi sovietskymi vojskami boli, takpovediac, celoplošné a lepšie viditeľné. Každodenne sa spájali s individuálnymi krádežami, so znásilneniami žien a dievčat, s nekontrolovateľnými výtržnosťami, no hlavne s odvliekaním tisícov slovenských občanov do sovietskych gulagov. Tomu padlo na Slovensku za obeť viac ako desatisíc ľudí, medzi ktorými zďaleka neboli iba osoby, ktoré kolaborovali s predchádzajúcim režimom, ale aj ľudia náhodne vybraní, obeť udaní a vybavovania si osobných či politických účtov. Zatiaľ čo posielanie slovenských povstaleckých bojovníkov do nemeckých zajateckých táborov malo svoju logiku, odvliekanie civilných osôb do gulagov bolo nepochopiteľné, vyvolávalo sklamanie, nedôveru i nenávisť. Nevieme presne identifikovať ani fakt, či sovietski vojaci (hlavne z Malinovského armády) vedeli presne kam prichádzajú: či do porobenej a vzápätí spojeneckej, alebo do nepriateľskej krajiny, ktorej vláda roku 1941 vyhlásila Sovietskemu zväzu vojnu a ktorej vojenskej jednotky operovali od júna 1941 do konca roka 1943 na sovietskom území v úlohe okupačnej armády.

Oslobodenecké či antioslobodenecké mýty mali u jednotlivých vrstiev obyvateľstva na Slovensku rozdielne reflexie. Ak tunajšie nemecké a maďarské obyvateľstvo obe dve spomínané etapy oslobodenia vnímalo s oprávneným strachom, zbytok tunajších preživších židov ho vítal so zúfalými nádejami na záchranu holého života. U väčšinového slovenského obyvateľstva sa spájal tento proces v prvom rade s očakávaným skončením vojnových hrôz. Myslím, že toto kritérium prekrylo všetky ostatné politické a ideologické faktory.

Už mesiac po začiatku oslobodzovacích bojov o Slovensko, hlásenie tunajšej úradovne Sicherheitsdienstu z novembra 1944 takto charakterizovalo situáciu: „*Široké masy slovenského obyvateľstva prejavujú voči všetkým udalostiam ľahostajnosť a myslia len na svoje vlastné záujmy. Nie je badateľný cit pre pospolitosť a tým menej pre uvedomelosť európskej spolupatričnosti v boji proti boľševikom a angloameričanom. Starosti priemerného Slováka sa týkajú prítomnosti. Strediskom plánov pre budúcnosť je výlučne vlastná osoba a vlastné záujmy. Preto mase Slovákov je ľahostajný výsledok vojny.*“ Aj keď nie všetky konštatovania citovaného dokumentu presne zodpovedali skutočnosti, vcelku verne vystihovali situáciu. Potvrdzujú to aj zlyhania viacnásobných výziev na evakuáciu civilného obyvateľstva pred príchodom sovietskych armád, ako aj fiasko niekoľkých mobilizačných vyhlášok jednak do ozbrojených zložiek zanikajúceho slovenského štátu (Domo-brany), jednak do československej armády, ktorej jednotky sa tiež podieľali na oslobodzovaní Slovenska.

Záverom treba iba konštatovať, že osloboditeľské mýty sa na Slovensku zrodili v rokoch 1944 – 1945. Do svojej oficiálnej, sčasti deformovanej podoby, sa pretavili hlavne v období komunistickej totality. Tento fakt by však nemal spochybniť jednoznačne pozitívne výsledky oslobodzovacieho procesu z rokov 1944-1945, vyhnanie okupantov a pád totalitného fašistického režimu na Slovensku. Druhá svetová vojna nemala totiž iba tradičný „klasický“ charakter boja o nové územia, vplyvy, kolónie, atď., ale bol to osudový zápas o smerovanie ľudskej civilizácie. Práve preto sa v nej spojili demokratické štáty aj s totalitnou mocnosťou, aby nakoniec aj s ňou vybojovali víťaznú „tretiu svetovú“, tentokrát „našťastie“ iba studenú vojnu.

Pravdaže, z historickej retrospektívy treba vedieť rozlišovať hodnotenie a povojnový dosah oslobodzovacieho procesu nielen medzi západoeurópskymi a východoeurópskymi štátmi, ale aj medzi krajinami, ktoré oslobodila Sovietska armáda (pobaltské štáty, Poľsko, Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko, Československo, Fínsko a i.). Súčasné pokusy o apriórne negativistické hodnotenia oslobodzovacieho procesu na Slovensku a jeho mechanické spájanie s neskorším nastolením komunistického systému, resp. štyridsaťročným sovietskym hegemonializmom nad Slovenskom nie je historicky celkom korektné, lebo vychádza z účelových prezentistických pozícií a vytvára antioslobodenecký mýtus, ktorý je iba akousi druhou, tiež falošnou stranou ahistorického oslobodeneckého mýtu. A mýty do racionálneho vnímania dejín nepatria, aj keď pred ich pôsobením nie je nikdy žiadna spoločnosť ani sama historiografia imúnna.

SIEDMA KAPITOLA

FENOMÉN ROZHLASU V MODERNÝCH (SLOVENSKÝCH) DEJINÁCH

Iste nie je žiadnym prekvapujúcim objavom konštatovanie, že masovokomunikačné prostriedky zohrávajú v moderných dejinách ľudstva dôležitú úlohu a že ich význam zrejme ešte porastie. Priamo či nepriamo ovplyvňujú nielen „vysokú“ politiku, hospodársku a kultúrnu sféru, ale aj každodenný život občana. Sú nezastupiteľným civilizačným faktorom bez ohľadu na to, v akom štáte a v akom politickom systéme pôsobia. Spomínanú úlohu plnila v masovej komunikácii najprv periodická tlač, potom rozhlas, televízia a v súčasnosti aj najnovšie moderné elektronické médiá, akým je napríklad internet.

Popri svojom civilizačnom poslaní sa masovokomunikačné médiá stále viac stávajú tiež nástrojom ideologického zápasu, prostriedkom na ovládnutie, manipulovanie a tým aj zneužívanie spoločnosti, resp. jej najrôznejších vrstiev, ako aj jednotlivých občanov. Je vcelku logické, že tento permanentne rastúci vplyv médií si najlepšie uvedomili a najdokonalejšie využili (zneužili) práve predstavitelia totalitných režimov, ktorí to na rozdiel od demokratických politických štruktúr, ani nikdy neskrývali. Skôr naopak, nepokryte a s určitou dávkou cynizmu to zdôrazňovali. Tak napríklad uznesenie predsedníctva samovládnucej Komunistickej strany Československa z roku 1960 požadovalo od rozhlasového vysielania, aby „vyjadrovalo stranícku a štátnu politiku a účinne prispievalo k jej realizácii“.¹ V štandardne fungujúcom demokratickom systéme sa záujem politickej moci o ovládnutie masovokomunikačných prostriedkov síce nestráca, no má spravidla skrytejšie, sofistikovanejšie a rafinovanejšie podoby. Pri manipulácii spoločnosti, resp. občana sa médiá zameriavajú skôr na oblasť hospodársko-sociálnu, pôsobia prostredníctvom všadeprítomnej reklamy, ktorá si v masovokomunikačných prostriedkoch agresívne vydobýja stále dominantnejšie postavenie. Uvedené konštatovania však nechcú a ani nemôžu spochybníť obrovský civilizačný, napriek všetkým „vedľajším účinkom“ nesporne pozitívny a stále inšpirujúci prínos masmédií pre všestranný rozvoj spoločnosti.

Spomínaný fakt je zjavný aj v moderných slovenských dejinách, prinajmenšom od polovice 19. storočia. Odvtedy sa totiž všetky slovenské programové, resp. spontánne aktivity štátoprávneho, národno-emancipačného, ekonomického a kultúrneho charakteru spájajú s masovokomunikačnými médiami - v prvom rade s periodickou tlačou, ktorá sa stala nielen informátorom, ale aj organizátorom úsilia tunajších politických, ekonomických a kultúrnych elít. Tlačové periodiká odrážali prirodzenú názorovú diferenciáciu v slovenskej spoločnosti, stali sa akýmisi symbolickými „vlajkovými loďami“ vytvárajúcich sa ideových krídiel a skupín v rámci hlavného prúdu slovenskej politiky, resp. jej stranícko-organizačných subjektov. Toto prepojenie sa odrazilo aj na skutočnosti, že viaceré formujúce sa názorové zoskupenia boli súčasníkmi, resp. historikmi

¹ KŠČ o tisku, rozhlasu a televízi (1945-1970). Praha 1976, s. 172.

označené a neskôr i oficiálne pomenované, podľa príslušného tlačového periodika (napríklad hlasisti, prúdisti, davisti, nástupisti, zemisti, novohlasisti atď.).

Do tohto ideového, organizačného a názorového kvasu na Slovensku prichádza v polovici dvadsiatyh rokov minulého storočia nový komunikačný fenomén – rozhlas. Má mnohovýznamový význam: politický, ideologický, kultúrno-osvetový, informačný, relaxačný. Spája Slovensko s bližším i vzdialenejším zahraničím, pomáha jeho obyvateľom prekonávať určitú izolovanosť a provinčnosť, priťahuje ich pozornosť na veci verejné, pomáha im stávať sa občanmi v pravom zmysle tohto slova. Napriek tomu jeho dôležitosť a netušené perspektívne možnosti spočiatku občania a napodiv ani niektorí štátni úradníci či politici nedocenili, v lepšom prípade rozhlas považovali za zaujímavú technickú a zrejme aj spoločensky prestížnu, atraktívnu módnú novinku. U väčšiny obyvateľov to bolo vzhľadom na existujúce objektívne i subjektívne (sociálne) možnosti prijímania rozhlasového signálu vcelku pochopiteľné. Zodpovední verejní, politickí a stále viac tiež vojenský činitelia si však veľmi rýchlo uvedomili ohromné možnosti nového média, ktoré potom viac ako na tri desaťročia, do razantného nástupu televízneho vysielania, vari najvýraznejšie ovládlo informačnú sféru, mediálny priestor na Slovensku.

S rozhlasom boli nerozlučne spojené všetky, čo len trochu závažnejšie udalosti domáceho, ale tiež zahraničného verejného života, osobitne také prelomové politické a štátoprávne javy, aké sa na Slovensku odohrali v rokoch 1938 – 1939, 1944 – 1945, 1948. Rozhlas bol najpohotovejším, najprístupnejším a nesporne i najpopulárnejším médiom aj neskôr, keď už jeho vysielanie malo vážnu konkurenciu v iných elektronických masovokomunikačných prostriedkoch, ktoré ho však nevedeli, alebo ani nemohli vždy adekvátne nahradiť – napríklad pri dramatických a časovo dynamických udalostiach v rokoch 1968, resp. 1989. Netreba vari ani zdôrazňovať, že rozhlas pri všetkých spomínaných a ďalších nespočetných príležitostiach zohrával dôležitú informatívnu, organizačnú, mienkotvornú rolu, i keď nie vždy v pozitívnom smere.

Bolo by však zjednodušením, ak by sme hľadali popularitu rádia iba v jeho spravodajskej, resp. informatívnej funkcii. Myslím, že ešte viac si ju získalo pri šírení kultúrnych poznatkov a viac či menej náročnej zábavy – v prvom rade z oblasti hudby, dramatického umenia, resp. literárnej tvorby. Svoju úlohu tu zohral aj pokračujúci technický pokrok, ktorý umožnil počúvať rozhlasovú produkciu cez stále dokonalejšie a neskôr aj menšie prenosné tranzistorové prijímače. Napriek mnohým začiatočným nedostatkom a „detským chorobám“ rozhlasové vysielanie na Slovensku sa veľmi rýchlo šírilo a už koncom tridsiatych rokov úrady tu evidovali viac ako stotisíc rádiokoncesionárov.

Treba ešte upozorniť, že rozhlas mal pri svojom masovom nástupe jedného „kultúrno-mediálneho“ konkurenta – film. Kinifikácia bola však závislá od zakúpenia finančne náročného premietacieho zariadenia, od stavby, resp. adaptácii príslušných priestorov (kinosál), ale predovšetkým od elektrifikácie, ktorá v prvej polovici 20. storočia zďaleka nepokrývala celé územie Slovenska. Cenovo prístupnejšie rádiové prijímače tento „handicap“ nemali, lebo mohli používať batérie. Pravdaže, výraznejšie úspechy filmová

konkurencia nedosiahla. Prijímač vstupoval do súkromia domácností, filmové plátno sa nachádzalo v kinosálach.

Oproti filmu mal rozhlas ešte jednu nezanedbateľnú prednosť: približoval a reprodukoval v prvom rade tvorbu domácich autorov, zatiaľ čo v kinách sa premietali, až na malé výnimky, zahraničné filmy, ktoré síce lákali masu divákov, no neprinášali (okrem zábavy) zďaleka také civilizačné hodnoty, ako pravidelné rozhlasové vysielanie vo všetkých svojich programových žánroch. Rozhlas svojím zameraním a stále sa rozširujúcou tematickou i umeleckou škálou programov permanentne inicioval pôvodnú tvorbu slovenských literátov, dramatikov, hercov a hudobníkov. Nebol iba jej mechanickým interpretom, ale aj podnetným inšpirátorom a propagátorom. Je preto prinajmenšom zaujímavé sledovať a aspoň čiastočne identifikovať vývoj, miesto a úlohu rozhlasu na Slovensku v širších súvislostiach spoločenského života, zo strany občana – rozhlasového poslucháča. Teda nie z aspektu rozhlasového vysielateľa, ale takpovediac z pozície rozhlasového prijímača. Uvedomujem si, že tieto pohľady majú neraz iba hypotetickú podobu a nebudú vždy dostatočne podložené a vyargumentované pramenným historickým materiálom.

Rozhlas nemal len vlastný špecifický vnútorný vývin, ale zároveň ovplyvňoval – raz priamo, inokedy sprostredkované – mnohé oblasti verejného života, a to zďaleka nielen vo sfére politickej, ideovej či kultúrnej, ale aj v rovine technickej, ekonomickej, sociálnej a civilizačno-modernizačnej v tom najširšom zmysle slova. Svojím spôsobom sa teda aj on podieľal na vývine a viacerých štrukturálnych zmenách slovenskej spoločnosti. Bolo to spôsobené jednak vlastným rozhlasovým vysielaním, ktoré spočiatku malo pomerne úzky akčný rádius, jednak faktom, že keď prvý raz zašumeli, alebo sa už naplno rozozvučali rádioprijímače na Slovensku, obyvateľstvo sa iba začínalo zžívať s novými politickými, štátoprávnymi a spoločenskými pomermi v demokratickej Československej republike. Občania k nej hľadali vzťah prostredníctvom vlastných ideálov, predstáv, neraz i naivných a romantických ilúzií, no stále častejšie aj cez svoje každodenné skúsenosti a stretávania so sociálnou či inou životnou realitou. Jednotlivé vrstvy obyvateľov prijímali nový štát s rozličnými, často protirečivými pocitmi, reakciami i sklamaniami. Možno, že aj rozhlas, z ktorého vychádzalo slovenské slovo, si spájali s novým štátom. (Časť z nich, pravda, už vtedy mohla počúvať aj cudzojazyčné vysielanie zo zahraničia – hlavne z Maďarska a z Rakúska.)

Slovenské rozhlasové vysielanie malo od začiatku v slovenskej spoločnosti aj významnú zjednocovaciu funkciu. Nemám tu na mysli iba úzku ideologickú štáto tvornú myšlienku, ale aj významný národno-zjednocovací aspekt z jazykového hľadiska. Veď „rozhlasová reč“ bola, podobne ako v iných krajinách, určitou záväznou normou používania spisovného jazyka. Na Slovensku, bohatom na mnohé nárečia, ktoré sa používali nielen v bežnom hovorovom styku, ale neraz aj vo vyučovacom procese či na rôznych verejných podujatiach, bola spomínaná jazykovo zjednocujúca funkcia rozhlasu veľmi dôležitá. Rozhlasová reč mala celospoločenskú, resp. celonárodnú funkciu, ktorá priamo úmerne rástla so šírením rozhlasového signálu a teda aj so zväčšujúcim sa okruhom poslucháčov.

Rozhlasové vysielanie malo od svojho počiatku nezanedbatelný ideologický a politický rozmer, a to aj vtedy, keď sa jeho tvorcovia úprimne snažili ostať objektívnymi a neutrálnymi informátormi, komentátormi, no najmä šíriteľmi osvetu, umeleckého slova či hudby. Rozhlas bol viac-menej oficiálnou štátnou inštitúciou a preto musel každému aktuálnemu štátu, resp. režimu nejakým spôsobom slúžiť nielen pri šírení príslušnej ideológie, ale aj obsahom a formou podávania základných informácií, svojou kultúrno-osvetovou i umeleckou produkciou. Pôvodne módna technická novinka, resp. očakávaný zdroj informácií a zábavy, naberal podobu závažného politického nástroja, čo sa odrazilo aj vo fakte, že sa o ňom začalo vážne rokovať na najvyšších oficiálnych štátnych fórach. V novembri 1939, v rámci parlamentnej debaty o programovom vyhlásení vlády, jeden z poslancov slovenského snemu (J. Mora) naliehavo upozorňoval na veľkú dôležitosť tohto média *„obzvlášť teraz, keď rádiovysielače osvedčujú sa mocnejšími útočnými i obrannými prostriedkami, než najvýbornejší materiál vojenský. Rádio v službách propagandy je mocná zbraň, ktorú i náš mladý štát musí čo najúčinnejšie používať k obrane svojich práv i cti, ktorá je tak často napádaná nepriateľskou propagandou. Naša propaganda musí byť na výške doby, výlučne v službách národa a štátu a nie častokrát len jednotlivcov. Bolo by žiaduce, aby naša propaganda týždenne aspoň pol hodiny sa venovala tomu, aby naše poslucháčstvo bolo imunizované proti lživým reláciám zahraničných protislovenských vysieláčiek.“*² Trochu prekvapuje, že autor citovaných slov požaduje pravidelné odvysielanie iba polhodinovej propagandistickej relácie týždenne. Svedčí to o fakte, že napriek emocionálnej vyzve, stále sa celkom nedocenovala ideologická funkcia rozhlasu, ktorý však v tom čase mal ešte dosť obmedzený časový limit vlastného vysielania a ani počúvanie rádia ešte stále nebolo celoslovenskou masovou záležitosťou. Za hlavný masovokomunikačný prostriedok s najvyšším propagandistickým účinkom sa zatiaľ stále považovala periodická tlač. Vojnový a najmä povojnový vývoj spojený s prudkým technickým rastom tento pomer rýchlo a radikálne zmenili v prospech rozhlasového vysielania.

Od roku 1948 na to pružne zareagovala nová totalitná moc, predstavovaná Komunistickou stranou Československa, ktorá sa vo svojich oficiálnych programových dokumentoch, lepšie povedané v záväzných príkazoch k problematike rozhlasového vysielania, mnohokrát autoritatívne vyjadrila.³ Nešlo tu však nikdy o nejaké zásadné vnútorné koncepčné, resp. materiálne otázky, ale vždy o zdôraznenie totálneho ideologického, resp. personálneho ovládnutia rozhlasu, najmä o jeho permanentnú politickú kontrolu. Jej potreba sa sústavne pripomínala, zdôrazňovala a vcelku pravidelne - podľa aktuálnej politickej situácie - presadzovala personálnymi čistkami medzi rozhlasovými pracovníkmi. V máji 1960 sa problematikou rozhlasu osobitne zaoberalo zasadnutie Ústredného výboru KSČ, ktorý určil - ako vždy predtým i potom - rozhlasu jednoznačnú úlohu: plniť úlohy stanovené ostatným (v tomto prípade jedenástym) zjazdom KSČ. Rozhlas sa považoval nielen za najúčinnejší, najmasovejší nástroj štátnej propagandy v boji s početnými zahraničnými i domácimi *„nepriateľskými ideológiami“*, ale v módnom z vulgarizovanom podaní (podobne ako napríklad aj pri posudzovaní funkcie vedy) za

² Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky, 16. zasadnutie, 28. novembra 1939.

³ KSČ o tisku, rozhlasu a televízi (1945 - 1970). Praha 1976.

dôležitý a akcieschopný výrobný nástroj. Preto sa napríklad od jeho „úderného pôsobenia“ očakávalo aj automatické zvýšenie priemyselnej výroby, poľnohospodárskych výnosov, zrýchlenie socialistickej kultúrnej revolúcie atď. K takto vytýčeným úlohám sa pravidelne, priam rutinérsky pridávala starostlivo dávkovaná miera kritiky, ktorá sa spravidla týkala najmä hudobných, literárnych, vzdelávacích a iných kultúrnych programov. Obyčajne im vytykala „intelektuálštinu“ zameranú „na úzky okruh poslucháčov“, a produkciu takých relácií, ktoré sú „v rozpore s cítením a potrebami našich ľudí“.⁴

Napriek tomu však zatiaľ ešte nevieme spoľahlivo odpovedať na otázku – pokiaľ sa neuspokojíme so všeobecnými a aktuálne propagandisticky upravovanými frázami či hodnoteniami – ako vlastne rozhlas v jednotlivých obdobiach (a najmä v dramatických situáciách) ovplyvňoval zmýšľanie a hlavne konanie obyvateľstva, aké a ktoré jeho vrstvy zaujal, ktoré ostávali voči nemu imúnne atď. Užitočné bude zrejme v tomto smere poznávanie výsledkov sociologických výskumov, ktoré sa v rozhlase na Slovensku uskutočňujú od roku 1961 a od deväťdesiatych rokov i na ďalších pracoviskách.

Rozhlasové vysielanie v celej šírke svojej rozmanitosti pôsobilo na občana spravidla omnoho účinnejšie po emocionálnej, než racionálnej stránke. Vedelo ho rýchlo zmobilizovať k aktivite, nadchnúť, no takisto znervózniť, rozčúliť, znechutiť, vyvolať v ňom apatiu či depresiu. U priemerného občana citové vnímanie rozhlasového vysielania objektívne skracovalo dobu jeho efektívneho pôsobenia a otváralo dvere k ďalšiemu absorbovaniu nových, často úplne protichodných správ, informácií a vysvetlení.

Uvedená hypotéza by sa dala vari dokumentovať hlbšou, ale ešte stále absentujúcou analýzou (neviem však, či reálne možnou) výsledkov vysielania banskobystrického povstaleckého rozhlasu na jeseň 1944, vysielania slovenských rozhlasových staníc bezprostredne po 21. auguste 1968, resp. úlohy rozhlasu v novembrových dňoch roku 1989. Do tejto kategórie treba asi zahrnúť tiež zakazované, ale tým priťažlivejšie vysielanie zo zahraničia (napr. z Viedne v rokoch 1938 – 1939, z Londýna a Moskvy počas druhej svetovej vojny, ako aj produkciu zahraničných rozhlasov v čase štyridaťročnej komunistickej totality). Vládny establishment v nedemokratických režimoch si veľmi dobre uvedomoval potenciálne ohrozenie vlastnej mocenskej pozície zo strany občana počúvajúceho „nevhodné“ rozhlasové vysielanie. Preto došlo k zákazom počúvania cudzieho rozhlasu (často s hrozbou drastických trestov), k odoberaniu rozhlasových prijímačov občanom, ktorých označili za nepriateľov štátu. (Napr. v rámci tzv. arizačného procesu židovským obyvateľom medzi prvými predmetmi odobrali práve rádio-prijímače.) Neskôr totalitný štát používal „jemnejšie“ prostriedky na elimináciu ideovo nepriateľského vysielania: systematické rušenie, vytvorenie sústavy rozhlasu po drôte a pod. Účinnosť podobných opatrení však nikdy nebola a ani nemohla byť úplne dokonalá, v prvom rade práve vďaka rozhlasu ako celosvetovému fenoménu, ktorý stále viac prekračoval hranice jednotlivých krajín a štátov.

Všetky spomínané i ďalšie rozhlasové stanice najrôznejšieho ideologického a politického zamerania určite ovplyvňovali poslucháčov, no ani tak nemožno preceňovať ich skutočnú silu a úlohu pri prelomových politických, štátoprávných či iných závažných

⁴ Tamže, s. 129-131.

spoločenských zmenách, ako sa to niekedy v historiografii a publicistike robí - v záujme potvrdenia či vyvrátenia nejakej apriórnej určenej tézy. Na druhej strane treba rešpektovať význam rozhlasového vysielania, ktoré plnilo špecifické spravodajské, niekedy až spravodajsko-konšpiračné úlohy (napr. odkazy pre domáci odboj zo zahraničných rozhlasových staníc počas druhej svetovej vojny, no aj počas komunistickej totality, činnosť rozhlasu v auguste 1968 atď.). Do tejto kategórie treba vari priradiť aj vojensko-bezpečnostné vysielanie rozhlasu, ktoré počas druhej svetovej vojny informovalo obyvateľov o leteckom poplachu a nebezpečenstve bombardovania. Pravdepodobne značná časť občanov si práve cez toto tristné a deprimujúce vysielanie, ktoré však bolo jediným a najpohotovejším zdrojom o rýchlo sa blížiacej bezprostrednej hrozbe, uvedomila novú, dovtedy nepoznanú dimenziu rozhlasu. A bol to opäť rozhlas, ktorý v protiletckých krytoch oznamoval koniec poplachu a prinášal fyzickú i psychickú úľavu. Rozhlas sa ľuďom stával poslom dobrých i zlých správ, nevdojak ich presviedčal aj v týchto hraničných situáciách o svojej dôležitosti, užitočnosti a každodennej praktickej použiteľnosti.

Na úlohu rozhlasového vysielania v moderných dejinách však netreba pozeráť iba cez prizmu jeho funkcie pri konkrétnych historických udalostiach, ale aj ako na permanentne pôsobiaci fenomén v evolučnom vývoji spoločnosti z hľadiska jej civilizáčného a všeobecne kultúrneho pokroku. Možno povedať, že rozhlasové vysielanie bolo významným demokratizačným faktorom ovplyvňujúcim slovenskú spoločnosť. Nemám tu, prirodzene, na mysli konkrétny ideologický či politický obsah vysielania, ale jeho dosah na čoraz širšie vrstvy populácie. Počúvanie rozhlasu (podobne ako sledovanie televízie o niekoľko desaťročí neskôr) sa stávalo pre občanov nielen zvykom, ale aj každodennou prirodzenou potrebou, možno, že niekedy až „drogovým návykom“. Rádioprijímač nezostával iba v súkromí sociálne zdatnejších či v spoločenskom rebríčku vyššie postavených rodín a domácností, ale stále viac sa dostával aj do verejných priestorov ako boli kaviarne, hostince, herne, kam priťahoval návštevníkov a „vtieral“ sa do ich priazne. Napokon, v päťdesiatych rokoch je už prijímač v každej domácnosti. Bol to tiež jeden zo znakov modernizácie slovenských miest a obcí. Počúvanie rádia sa stalo svojím spôsobom aj spoločenskou udalosťou. Možno aj tu však pôsobil jeden čiastočne negatívny faktor: totiž, že z potenciálne aktívneho čitateľa sa stáva pasívny poslucháč (neskôr v podmienkach televízie divák), inklinujúci skôr k zábave, než k vzdelaniu. Toto prísne kritérium však v prípade rozhlasu celkom neobstojí, lebo rádio prinášalo do súkromia občana, „pasívneho poslucháča“, predtým v takejto masovej podobe nedosiahnuteľné produkty verejného, umeleckého a neskôr aj vedeckého života. Týkalo sa to najmä mimobratislavských poslucháčov, ktorí nemali možnosť navštevovať profesionálne divadlo, koncerty špičkových hudobných súborov, prednášky popredných reprezentantov verejného a kultúrneho života a pod. Všetky spomínané produkty prichádzali prostredníctvom rádia až do domácností, kde vyvolávali živý záujem. Bola to asi najefektívnejšia propagácia nielen umeleckej tvorby, ale aj kultúrneho a verejného života vôbec.

Netreba vari ani zdôrazňovať známy fakt, že rozhlas nebol iba sprostredkovateľom a interpretom umeleckých produktov hlavne z oblasti všetkých žánrov hudby, divadla a literatúry, ale aj dôležitým stimulátorom ich vnútorného, organizačného a inštitucionálneho rozvoja. Poskytoval tiež priestor na popularizačnú prezentáciu osobností a výsledkov rozvíjajúcej sa slovenskej vedy - v prvom rade z oblasti spoločenskovedného výskumu. Všetky spomínané faktory sa v pôsobení rozhlasu realizovali permanentne - bez ohľadu na to, v akom štátovom usporiadaní, resp. politickom systéme sa odohrávali. Možno povedať, že v tejto sfére si rozhlas zachovával istú mieru nezávislosti od existujúcej politickej moci, ktorá ho spravidla vždy chcela ovládnuť a kontrolovať. Darilo sa jej to však obyčajne v oblasti spravodajskej a účelovo propagandistickej. Bolo by prinajmenšom zaujímavé vedieť, ako na rozhlasových poslucháčov pôsobili napríklad prenosy z viacerých monstreprocesov v prvej polovici päťdesiatych rokov, či vyvolávali v nich strach, apatiu alebo vzdor. „Vymývanie mozgov“ malo spravidla časovo veľmi obmedzený vplyv a niekedy prinášalo skôr neželaný bumerangový efekt. Pod náporom životnej reality sa každá účelovo budovaná ideologická konštrukcia veľmi rýchlo zrútila - ako sa to dalo pozorovať v autonómnej činnosti rozhlasu v takých dramatických obdobiach, aké prebiehali na Slovensku na jeseň 1944, v priebehu roka 1968, či v novembri 1989. Rozhlasové vysielanie a jeho recipienti boli a sú vždy citlivou súčasťou živého organizmu spoločnosti, ktorá sa však dá iba na dlhší či kratší čas reglementovať politickými príkazmi vládnucej moci. V tom vidieť aj jednu z hlavných funkcií rozhlasu v moderných (a nielen slovenských) dejinách. Prirodzene, túto vlastnosť možno pozorovať aj u iných masovokomunikačných prostriedkov, ale zdá sa, že práve v rozhlase je to najviditeľnejšie, čo je asi spôsobené jeho pohotovosťou, technickou pružnosťou a adaptabilitou na nečakané situácie.

Ďalšou špecifickou prednosťou rozhlasu oproti iným masmédiám (mám tu na mysli najmä viaceré tlačové periodiká a televízne stanice) je skutočnosť, že vo svojej produkcii, resp. interpretácii umeleckých, vzdelávacích a kultúrnych programov najrôznejšieho druhu i kvality, si zväčša zachovával - opäť navzdory permanentným ideovo-politickým a neskôr aj bezohľadným komerčným tlakom - štandardnú mieru vkusu a primeranej proporčnosti, čo vzhľadom na široký diapazón potenciálnych poslucháčov je najmä v súčasnosti cenná devíza. Možno aj preto, a nielen pre vlastné spravodajské relácie, sa väčšina slovenských rozhlasových staníc dnes umiestňuje na popredných miestach v hierarchii dôveryhodnosti masovokomunikačných prostriedkov. Rozhlasové stanice, vrátane väčšiny komerčných rádii, málokedy sklznú do bulvárneho suterénu a nevkusy, ako to vidno u značnej časti tlačových periodík, väčšiny televíznych staníc, ako aj na mnohých stránkach najmodernejších elektronických médií. Toto konštatovanie však nechce byť jednostrannou kritikou či podceňovaním kultúrneho a civilizačného významu iných médií. Prirodzene, aj televízne stanice, viaceré noviny a časopisy či internetové stránky kultivujú vedomie spoločnosti, no ich pozitívne civilizačné pôsobenie je prekryté až príliš veľkou prevahou brakových produktov, ktoré recipientov ovplyvňujú v prvom rade. Na druhej strane nemožno ani tvrdiť, že všetky rozhlasové (obzvlášť súkromné) stanice a ich najrôznejšie relácie sa neprehrešujú voči štandardnému a akcep-

tovatel'nému vkusu. To sa ani nedá. No rozhlas svojimi „výrobnými nástrojmi“ (najmä absenciou vizuálneho faktora) je do určitej miery imúnny pred šírením tých najprimitívnejších či najvulgárnejších produktov takzvanej ľudovej alebo komerčnej zábavy.

Rozhlas so svojimi špecifikami a stále ešte najmasovejším dosahom na priemerného občana sa zatiaľ vyššie spomínaným negatívnym javom do veľkej miery vyhýba. Prognozy, ktoré sa vynorili vždy spolu s razantným nástupom moderných masovokomunikačných prostriedkov, že tieto vytlačia, alebo prinajmenšom podstatne znížia funkciu rozhlasu, sa zatiaľ nikdy nenaplnili. Je to dobré znamenie aj do budúcnosti. Rozhlas tak patrí do moderných dejín Slovenska – nielen ako ich objekt či pasívna súčasť, ale aj ako ich dôležitý subjekt a spolutvorca.

2001

ÔSMA KAPITOLA O HLADANÍ DOBRA A ZLA V DEJINÁCH

Všetci si od detstva pamätáme rozprávky o večnom, v nekonečných podobách obnovujúcom sa zápase medzi dobrom a zlom, medzi spravodlivosťou a krivdou. V povestiach tento boj vždy končí po hrdinských, obetavých alebo prefikovaných činoch svojich kladných protagonistov víťazstvom pravdy a spravodlivosti. V dospelom veku, poučení vlastnými skúsenosťami a vari aj určitými vedomosťami o všeobecných alebo aspoň národných dejinách vieme, že podobné zápasy nemajú vždy iba šťastné konce, aj keď si ich vrúcne želáme, privolávame ich a sami seba o nich presviedčame. Problém spočíva nielen v tom, že v dejinách i v súčasnosti je niekedy dosť ťažké presne určiť pojem dobra a zla, ale aj hľadať v ich vzájomnom zápase nejakú logiku. Ako poznamenal Stefan Zweig, autor vynikajúcich historických fresiek a esejí, *„Dejiny sú príliš uponáhlané, než aby mohli byť spravodlivé“*. Minulosť síce isté praktické a hlavne morálne poučenia ponúka, ale ľudstvo ich nie je ochotné akceptovať. Osobitne je to vidno u politikov alebo iných verejných činiteľov – bez ohľadu na ich ideovú orientáciu, národnostnú či náboženskú príslušnosť, alebo dobu a miesto ich pôsobenia –, ktorí sa však najčastejšie dovoľávajú prinajmenšom trochu ošúchanej antickej poučky o histórii ako učiteľke života.

Priam osudová nepoučiteľnosť z dejín je niekedy až prekvapujúca a pri spätnom hodnotení nepochopiteľná. Na jednej strane totiž plodí ilúzie a naivné predstavy o konečnom dosiahnutí ideálu „najlepšího“ usporiadania spoločnosti, na druhej strane však vyvoláva skepsu a beznádej. V takejto situácii si historik môže neraz pripadať ako bezradný alebo smutný hrdina, bojovník s povestnými veternými mlynmi. Pokiaľ sa nechce s takouto nedôstojnou úlohou uspokojiť, teda iba zbierať suché fakty a na ich základe viac-menej presne opisovať minulosť štátu, národa či celej spoločnosti, musí ísť o krok ďalej. V dejinách by mal hľadať nie moralizátorske poučenia, ale paralely, príbuzné javy a najmä ich dobové riešenia. Potom, na základe ich analýzy, klásť seba a najmä svojim súčasníkom znepokojujúce otázky, provokujúce k premýšľaniu, prípadne naznačovať ich možné riešenia a východiská.

Vráťme sa však k otázke zápasu dobra a zla v dejinách. Už som konštatoval, že presné, všeobecne platné a trvalé určenie týchto pojmov je prinajmenšom relatívne. Nikdy neuspokojí každého. Veď všetky doterajšie (politické, sociálne i náboženské hnutia), ich tvorcovia, nositelia, vykladači a praktickí realizátori (nech už to boli jednotlivci, strany, spolky) presviedčali svojich prívržencov, súpútnikov i odporcov, že im ide vždy len o dobro ľudstva, štátu, národa, občana, veriacich, pracujúceho ľudu, konkrétnej sociálnej vrstvy atď. Ak tieto snahy spätne sledujeme len na príklade dynamického 20. storočia, prídeme k záveru, že čím naliehavejšie a tvrdohlavejšie bolo uisťovanie o vlastnej a jedinej pravde, tým viac boli takzvané dobré úmysly presadzované prostredníctvom zla, krutosti, vojen, genocídy, všeobecného potláčania základných občianskych a ľudských práv, hrubého porušovania medzinárodných noriem spoluzitia. Skúsenosti

z dvoch totalitných systémov, ako aj z aktuálne rastúceho terorizmu to jednoznačne potvrdzujú.

Pri bližšom skúmaní uvedených javov sa pomerne často stretávame v našich, no aj vo svetových dejinách s tézou o nevyhnutnosti takzvanej politiky menšieho zla, ktorá má vysvetliť, ale ešte častejšie ospravedlniť činy, neraz i zločiny svojich protagonistov. S fenoménom politiky menšieho zla sú najčastejšie konfrontované politické elity i občania malých štátov a národov – nie azda preto, že by mali k nej nejaké osobitné predpoklady či sklony, ale z toho dôvodu, že boli a sú vyhľadávaným objektom mocenských záujmov veľkých štátov či neraz neprajných susedov. Proti politike menšieho zla nie sú imúnne ani veľmoci. Jeden príklad: V auguste 1945 boli zvrhnuté na dve japonské mestá atómové bomby, ktorých priamymi i následnými obeťami sa stali státisíce ľudí. Použitie atómovej zbrane však nesporne úrychlilo koniec svetovej vojny a nepriamo zachránilo desatisíce životov z radov vojakov i civilných obyvateľov. Okrem toho, podľa viacerých vojenských i politologických analytikov tento čin vytvoril patovú situáciu, odrádzajúcu veľmoci od globálneho, sebazničujúceho vojnového konfliktu. Bolo teda použitie atómových bômb racionálnym výsledkom „politiky menšieho zla“?

Aj v dejinách Slovenska, prinajmenšom už od polovice 19. storočia sa stretávame s politikou menšieho zla. Táto politika sa vždy spája s pocitom strachu, ohrozenia. Tento fenomén rozhodne netvorí nejakú hrdinskú kapitolu našej histórie, no treba ho bez emócií analyzovať a najmä hľadať jeho korene, charakteristické črty a najmä dôsledky. Politika menšieho zla totiž nie je iba viac-menej zaujímavý historický jav, ale výrazne ovplyvňuje – deformuje vedomie spoločnosti, myslenie a správanie jej jednotlivých sociálnych či profesných vrstiev, no aj samotných občanov. Treba o nej hovoriť aj preto, že tento fenomén je neraz prítomný aj v súčasných politických či názorových zápasoch. V nich sa argumentuje nie iba aktuálnou spoločenskou situáciou, ale sa v nej používajú a zneužívajú historické argumenty – najmä pri diskusiách o podstate dvoch totalitných systémov na Slovensku, v ktorých politika menšieho zla slávila priam orgie. Pri snáhach o ich vysvetlenie, či otvorené ospravedlnenie alebo legendarizovanie sa politika menšieho zla vydáva za hrdinstvo, za vrchol štátnickej múdrosti a politickej prezieravosti. Zbabelosť sa označuje za predvídavosť, kolaborácia s okupantom či protektorom za cnosť, vlastné obohacovanie za službu národu, nedôstojné vazalstvo za vlastenectvo atď. Tieto hodnotenia nie sú len pokriveným obrazom našich moderných dejín, schovávajúcim sa za prázdne frázy o národe, pracujúcom ľude, štáte, vlastenectve, ale nevdojak vytvárajú opätovné podmienky na uplatňovanie, no najmä odôvodňovanie politiky menšieho zla vo verejnom živote i v osobných postojoch jednotlivcov. Vari tu si treba pripomenúť slová filozofa G. Santayana: *„Tí, čo nie sú si vedomí minulých vecí, sú odsúdení prežiť ich znovu.“*

Na základe poznania historických faktov možno konštatovať, že tzv. politika menšieho zla má svoju neúprosnú logiku, vývojovú krivku: vedie k zlu väčšiemu – bez toho, aby si to jej nositelia i apologeti museli vždy uvedomovať. Prvým krokom na tejto šikmej ploche je postupná, dodatočná heroizácia vlastnej prehry, morálneho i mocenského zlyhania, poníženia, čo sa vzápätí vydáva a oslavuje ako veľké víťazstvo. Nie som

prívržencom mechanického porovnávania fašistického a komunistického totalitného systému u nás, ale v tomto prípade sa ponúkajú priam totožné situácie a paralely. Hitlerovským Nemeckom vynútený vznik vazalského slovenského štátu v marci 1939, resp. okupácia tohto štátu nacistickými vojskami na jeseň 1944 hodnotili súdobí vládni slovenskí politici (dodnes to robia ich apologéti) ako historické víťazstvo národných síl, ako naplnenie štátoemancipačných snáh slovenskej spoločnosti, ako vynikajúci prejav a príklad dobroprajnosti mocného suseda voči malému Slovensku. O niekoľko rokov či desaťročí neskôr, nastolenie nového totalitného systému po roku 1948 a surová vojenská okupácia Československa v roku 1968 sa v oficiálnej politike, propagande, no žiaľ aj v historiografii (hlavne v historickej publicistike) pokorne a zbabelo oslavovali ako veľké „víťazstvo pracujúceho ľudu“, ako záchrana socializmu, ako nezištná „internacionálna pomoc“ zo strany protektorskej či okupačnej mocnosti. Spoločné – aj keď z úplne protichodných ideových pozícií – boli tiež nenávisťné útoky voči tým silám, ktoré sa postavili proti existujúcemu totalitnému systému a politickému diktátu – či už v rámci antifašistickej rezistencie a Slovenského národného povstania, alebo v rámci demokratických občianskych aktivít po roku 1948, resp. po roku 1968. Je príznačné, že akákoľvek opozícia v oboch prípadoch bola existujúcimi vládnymi štruktúrami a ich propagandou označená za nepriateľskú a nebezpečnú pre životné záujmy národa a štátu, jej príslušníci boli považovaní za zradcov – a tak sa s nimi aj zaobchádzalo.

Okrem toho, prípadné námietky a rastúce pochybnosti občanov o správnosti systému a jeho krokov sa odmietali poukazovaním na nutnosť politiky menšieho zla. Ťnou sa najprv v zastretej, no čím ďalej, tým viac v otvorenej podobe vysvetľovali, ospravedlňovali nepopulárne či drastické i zločinné opatrenia režimu. V rámci fašistickej totality to bolo nastolenie antidemokratického systému, zapojenie štátu do vojny po boku nacistického Nemecka so stovkami obetí, takzvané riešenie židovskej otázky so 70-tisíc obetami atď. Komunistická totalita tiež nastolila surový nedemokratický režim, tiež umožnila vysávanie hospodárskych zdrojov krajiny protektorskou veľmocou, odstránila občianske i národno-emancipačné práva vydobyté v protifašistickom zápase, plánovito inscenovala politické procesy s tisícami vlastných občanov, existenčne perzekvovala nepohodlné osoby, systematicky obmedzovala občianske práva obyvateľov. To všetko sa robilo nielen pod heslami zvrátených ideológií, ale aj pod rúškom a v záujme politiky menšieho zla – ako preventívna ochrana pred domácimi radikálmi, alebo pred zásahom ochrannej veľmoci.

Ak by sme aj takéto vysvetlenia prijali, nič to nemení na fakte, že takzvaná politika menšieho zla z hľadiska jej účinnosti a hlavne perspektívy spravidla viedla do slepej uličky, bola bezvýchodisková a vždy, v každom smere stroskotala. Pri dôkladnej analýze však môžeme nájsť aj niektoré jej dočasné hospodárske, sociálne či politické úspechy. Tie boli však obyčajne vykúpené devastáciou morálneho stavu spoločnosti a jej jednotlivých občanov. Toto dedičstvo sme si v plnej miere priniesli aj do nových pomerov po roku 1989. Nezabavíme sa ho ani deklaratívnymi prehláseniami, ani falšovaním našej histórie, ani vyvliekaním sa zo spoluzodpovednosti za zlyhanie spoločnosti, ani alibistickým presúvaním viny na „tých druhých“, no ani striktnými postojmi, ktoré každý

pokus o rozumný politický kompromis v rámci existujúceho parlamentného demokratického systému automaticky označujú za politiku menšieho zla.

História je totiž neúprosná: hodnotí nie úmysly, plány a predsavzatia – nech už sú akokoľvek dobré, šlachetné a čestné – , ale konkrétne výsledky politiky a jej nositeľov, reprezentantov a realizátorov.

2002

DEVIATA KAPITOLA

POLITICKÁ KULTÚRA A KULTÚRNOŠŤ V MODERNÝCH SLOVENSKÝCH DEJINÁCH: PREDPOKLADY, SCHOPNOSTI, ILÚZIE A REALITA

Slovenská spoločnosť po roku 1918 prechádzala veľmi dynamickým politickým, civilizačným a kultúrnym vývinom. Odvtedy sa za osemdesiat rokov na Slovensku vystriedalo viacero štátnych útvarov a politických systémov. V priemere každých desať rokov tu došlo buď k štátoprávnym zmenám alebo k podstatnej zmene politického systému. Dvakrát vznikol alebo sa obnovil československý štát a takisto dvakrát sa zrodil samostatný slovenský štát. Slovenská spoločnosť striedavo prechádzala skúsenosťami v režimoch parlamentnej demokracie alebo v systémoch autoritatívnej či totalitnej politickej moci. Spomínané dejinné ruptúry so železnou pravidelnosťou prerušovali kontinuitu prirodzeného vývoja a zároveň rozhodujúcou mierou ovplyvňovali stav politickej kultúry, respektíve negatívne deformovali charakter politickej kultúrnosti na Slovensku. Týkalo sa to nielen aktuálnych politických, ekonomických, kultúrnych či náboženských elít, ale celej spoločnosti vo všetkých jej národnostných, sociálnych, konfesijných, vekových či vzdelanostných vrstvách.

Politická kultúra na Slovensku sa formovala v rovine dvoch pomyselných trojuholníkov.¹ Prvý mal národnostný rozmer a jeho strany tvorili Slováci, Maďari a Nemci. Druhá rovina bola konfesijná, v rámci ktorej sa slovenská spoločnosť delila na katolíkov, protestantov a židov. Rýchlo sa meniace štátne útvary a politické režimy vždy proklamovali nové politické či ideologické ciele, ktoré sa však už pri najbližšej spoločenskej zmene negovali, odvrhli a nahradili ďalšími ideálmi, obyčajne sa pohybujúcimi v limitoch štátoprávných, nacionálnych, sociálnych či náboženských predstáv alebo chimér. Napriek rýchlym a častým zmenám v oblasti politického systému a štátoprávných modelov možno pri sledovaní vývinu politickej kultúry na Slovensku v 20. storočí pozorovať až prekvapujúcu kontinuitu jej viacerých spoločných prvkov. Mnohé z nich pretrvávajú do súčasnosti. Okrem toho na slovenskej politickej scéne 20. storočia sa objavili vo väčšej-menšej miere všetky základné moderné európske prúdy: konzervativizmus, liberalizmus, antiliberalizmus, kresťanský socializmus, klerikalizmus, sociálna demokracia, agrárna demokracia, no aj fašizmus a komunizmus.²

Politická kultúra na Slovensku po roku 1918 sa formovala, jednak z hlboko zakorenených tradícií slovenskej spoločnosti v Uhorsku, jednak a hlavne z novonadobudnutých skúseností s československým štátom a s jeho režimom parlamentnej demokracie. V nej vari najvýraznejším prejavom nových prvkov politickej kultúry bol vznik a hlavne pôsobenie početných politických strán, resp. erupcia spolkového života. Historické tra-

¹ Lipták, L.: *Slowakische politische Parteien, Vereine und politische Kultur vor 1914*. In: *Revolution und Recht. Systemtransformation und Verfassungsentwicklung in der Tschechischen und Slowakischen Republik*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien 2000, S. 367.

² Tamže.

dície sa prejavili v rámci politickej kultúry v dvoch navzájom sa prelínajúcich tendenciách: v rovine plebejskej a v rovine apologetickej.³ Z oboch spomínaných prúdov sa vytvoril a podnes pretrváva stereotyp o tisícročnom útlaku slovenského národa, s čím súvisí aj permanentne sa obnovujúca martýrska legenda. Fenomén tisícročnej poroby sa prvýkrát zjavil bezprostredne po roku 1918 a odvtedy sa už osemdesiat rokov ideologicky renovuje po každej štátoprávnej, ale aj zásadnej politickej (systémovej) zmene, ako to bolo možno pozorovať v rokoch 1938 – 1939, 1945, 1948, 1989, 1993. Na základe ideológie „trpiteľského“ stereotypu vzniklo, vybudovalo si svoju kariéru a pôsobilo na Slovensku viacero politických subjektov, ktoré nezostali na okraji spoločnosti, ale v nej získali rozhodujúci vplyv a v štáte dominantné, neraz násilím uzurpované postavenie.

S týmto obranným stereotypom priamo korešponduje tiež idea plebejskosti slovenských dejín. Ňou možno azda čiastočne vysvetliť aj fakt, prečo radikálno-sociálne myšlienky a hnutia na Slovensku mali relatívne veľkú odozvu u viacerých, ideologicky diametrálne rozdielných politických subjektov. Vonkajší rozdiel bol iba v tom, či sa apologetický alebo plebejský stereotyp halil do ideológie sociálnodemokratického, nacionálneho, sovietskeho či tzv. reálneho socializmu. V praxi to viedlo k pravidelne sa opakujúcemu modelu: Vytvorila sa totiž predstava o jednoduchom rýchlom, revolučnom riešení základných ekonomických a sociálnych otázok slovenskej spoločnosti. Po masívnej ideologickej a propagandistickej príprave sa prišlo k jej praktickému riešeniu: Striedavo, na základe národnostných, náboženských, rasových alebo triednych kritérií sa vždy označila určitá skupina obyvateľstva za nepriateľa štátu, národa, pracujúceho ľudu, náboženstva atď. Potom sa už pristúpilo prostredníctvom právnych, mocenských a administratívnych opatrení k násilnému presunu majetku z rúk „nepriateľov“ do vlastníctva národných a kresťanských subjektov či do rúk „pracujúceho ľudu“. Chimerickým cieľom bolo vždy sľubované radikálne zlepšenie hospodárskej situácie sociálne najslabších vrstiev obyvateľstva. Na tomto podklade výdatne parazitoval aj stereotyp xenofóbie, ktorý mal v politickej kultúre na Slovensku najčastejšiu podobu antisemitizmu, napájaného z náboženských, nacionálnych a najmä sociálnych zdrojov.

Vždy zlyhávajúce ilúzie jednoduchého a rýchleho riešenia najzávažnejších problémov spoločnosti sa začali realizovať (zatiaľ v miernej podobe) už po roku 1918. Postupne však naberali stále vyššiu intenzitu a akceleráciu. Po roku 1938 sa takzvanou arizáciou odobral celý majetok židovským občanom. Po roku 1945 boli takto postihnutí maďarskí a nemeckí občania, po roku 1948 podľa dogmatických triednych kritérií buržoázne vrstvy spoločnosti. Všetky spomínané majetkové presuny, ktoré boli spravidla doprevádzané obmedzovaním alebo totálnym odoberaním občianskych práv, nevychádzali z ekonomických, ale z ideologických pohnútok a v praxi uplatňovali princíp kolektívnej viny voči „nepriateľskému“ subjektu. Z hľadiska politickej kultúry to znamenalo výrazné oslabenie právneho vedomia obyvateľstva, všetkých jeho tradičných istôt a občianskej integrity. „Sociálne inžinierstvo“ následne vyvolávalo u značnej časti občanov xenofóbne či iné nepriateľské tendencie, skrývajúce sa nielen za sľubovanú

³ Kamenec, I.: *Stereotypy v slovenských dejinách a v slovenskej historiografii*. In: Hľadanie blúdenie v dejinách. Bratislava 2000, s. 337-346.

budúcu hospodársku prosperitu, ale aj za životné záujmy národa a štátu. Je zaujímavé, že tento model, ktorý doteraz z hospodárskej, právnej, politickej i morálnej stránky vždy skrachoval, sa v modifikovanej podobe objavil aj po páde komunistického režimu. Prejavuje sa v mimoekonomických, teda v ideologických stránkach prebiehajúceho privatizačného procesu.

Z tradícií zdedených z Uhorska treba ešte upozorniť na niekoľko faktorov, ktoré sa prejavujú v politickej kultúre na Slovensku vo väčšej-menšej miere podnes: 1/ do roku 1918 slabú slovenskú profesionálnu politiku často suplovala kultúrna sféra. Slovenská kultúra viac z núdze, než z vlastných vnútorných pohnútok nahrádzala slovenské politické aktivity v rovine programotvornej, inštitucionálnej i personálnej. Tento fakt prinašal do tunajšej politickej kultúry nesporne istú kultivovanosť a vari aj noblesnosť, ktorá spravidla absentuje v neskoršej slovenskej profesionálnej politike; 2/ významnú úlohu v slovenskom politickom a verejnom živote až do polovice 20. storočia hrali kňazi tunajších kresťanských cirkví, ktorí podobne ako domáci kultúrni činitelia často prijali úlohu profesionálnych politikov, berúc tak na seba všetky riziká spojené s každodennou politickou praxou. Klasickým a zároveň tragickým príkladom tohto modelu politickej kultúry bola angažovanosť mnohých katolíckych kňazov v rámci najsilnejšej medzivojnovej politickej strany na Slovensku (Hlinkova slovenská ľudová strana) a hlavne v režime vojnového slovenského štátu, na čele ktorého stál katolícky kňaz Jozef Tiso; 3/ neoddeliteľnou súčasťou politickej kultúry na Slovensku v 20. storočí bola jej previazanosť, niekedy až umelá a vykonštruovaná závislosť na národných dejinách, presnejšie povedané na ich účelovej interpretácii.⁴ Dejiny sa už od 18. storočia stávali v rámci Uhorska v rukách popredných slovenských (ale i maďarských) politických a kultúrnych reprezentantov jedným z najpoužívanejších prostriedkov vo vzájomných štátoprávnych a národno-emancipačných zápasoch. Každý politický alebo národný subjekt hľadal v dejinách potvrdenie svojej legitimity, oprávnenosti alebo aj vedúcej úlohy v štáte, národe či spoločnosti. Napokon, tieto tendencie sa veľmi jasne premietli aj do slovenskej profesionálnej historiografie, kde sa tiež presadili už spomínané apologetické a plebejské koncepcie. To často viedlo a vedie k romantizujúcim konštrukciám a predstavám. Tie sa naposledy dost prekvapujúco objavili aj v preambule Ústavy terajšej Slovenskej republiky.

Pravdaže, rámec politickej kultúry na Slovensku po roku 1918 nevytvárali iba spomínané tradície. Na jej formovaní sa výrazne podieľali existujúce spoločenské a politické podmienky. Medzi nimi treba na prvom mieste menovať zavedenie všeobecného rovného volebného práva. V Uhorsku malo totiž prístup k volebným urnám iba asi 10% slovenského obyvateľstva. Ostatným občanom aktívne volebné právo odoberal prísny majetkový či vzdelanostný cenzus, ako aj ďalšie diskriminačné obmedzenia. Všeobecné volebné právo, ktoré súviselo s nastolením systému modernej parlamentnej demokracie v československom štáte, vytvorilo predtým nepoznané priaznivé podmienky na politické aktivity občanov. To sa prejavilo nielen v ich účasti na aktívnom, resp. pasívnom volebnom práve, ale aj v ich podiele na činnosti jednotlivých politických strán a hlavne

⁴ Kamenec, I.: *Heroizácia prehier?*. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava 2000, s. 170-174.

v najrozličnejších spolkoch. Politické strany, odborové organizácie, spolky stavovského, náboženského, telovýchovného, kultúrneho a iného charakteru síce existovali na Slovensku aj v rámci Uhorska, no po roku 1918 prežívali z kvalitatívnej i kvantitatívnej stránky nebyvalú konjunktúru. S určitým zjednodušením ich možno charakterizovať ako školy demokracie a aktívneho občianskeho života. Bolo preto vcelku logické, že oba totalitné režimy na Slovensku po roku 1938 i po roku 1948 rozpustili nielen existujúce politické strany, ale aj všetky druhy spolkov. V lepšom prípade sa jednotlivé spolky a organizácie stali prísne kontrolovanou súčasťou samovládnicích štátostrán. Napriek tomuto stavu bohatý spolkový život zanechal vo vedomí spoločnosti výraznú stopu a vytvoril tradíciu, na ktorú priamo či nepriamo nadväzujú občianske aktivity po roku 1989. Nezanedbateľnou súčasťou rastúcich občianskych aktivít bola aj sféra masovo-komunikačných prostriedkov, ktoré rástli spolu s rozvojom politického a spolkového života. Desiatky novín a časopisov vydávaných v troch jazykoch (slovenčina, maďarčina, nemčina) nesporne zvyšovali úroveň politickej kultúry na Slovensku. Veľmi pozitívnu úlohu zohralo v medzivojnovom období aj rozhlasové vysielanie a v neskorších desaťročiach fenomén televízie.

Pravdaže, ani rozvoj spolkového života či nebyvalá pestrosť straníckopolitickej štruktúry na Slovensku po roku 1918 nevyvolala automaticky rast politickej kultúry. Politické strany neboli vždy iba obrazom formovania modernej občianskej spoločnosti alebo parlamentnej demokracie, ale často sa stávali iba prevodnou pákou politických elít a centralistického štátu. Svojou činnosťou, ktorá bola spravidla spojená s najrôznejšími korupčnými aférami, s primitívnou (spravidla predvolebnou) propagandou, vyvolávali v jednotlivých vrstvách spoločnosti pasivitu, ktorá akoby nadväzovala na oficiálne postoje slovenskej politiky pred roka 1918. Rezignácia, opakujúce sa sklamanie a následná pasivita sa odrážali v opakujúcom sa slogane, ktorý charakterizoval politiku ako „panské huncútstvo“. Mimochodom, fenomén korupcie je trvalým sprievodným znakom politickej kultúry, resp. kultúrnosti v slovenskom verejnom živote. Iným jeho latentným javom, a v súčasnosti už aj viditeľným anachronizmom, je absencia, resp. malé zastúpenie žien v politických štruktúrach a vo verejnej sfére vôbec. Najvýraznejším determinantom politickej kultúry na Slovensku bol fakt, že táto sa takmer päťdesiat rokov formovala na pozadí dvoch totalitných systémov, ktoré uzurpovali politickú moc v štáte a snažili sa maximálne usmerniť konanie i myslenie občanov. Chceli kontrolovať všetky sféry spoločenského a verejného života. Na presadenie svojho cieľa najčastejšie používali metódy priameho teroru a zastrasovania.

V tejto súvislosti treba upozorniť, že pomerne frekventovanou súčasťou politickej kultúry na Slovensku je aj fenomén strachu, ktorý do slovenských dejín doslovne vtrhol koncom tridsiatych rokov 20. storočia.⁵ Ovplyvnil nielen tunajšie dôležité politické a štátoprávne udalosti, ale v priebehu fašistickej i komunistickej totality poznamenal politickú kultúru a kultúrnosť všetkých tunajších spoločenských elít i celej verejnosti. Fenomén strachu sa tu účelovo spájal so spomínanou už apologetickou koncepciou,

⁵ Kamenec, I.: *Phenomen of Fear in Modern Slovak History?*. In: *Scepticism and Hope. Sixteen Contemporary Slovak Essays*. Bratislava 1999, s. 96-109.

s pocitom permanentného ohrozenia štátu či národa zo strany raz konkrétneho, inokedy neidentifikovaného domáceho či zahraničného nepriateľa. Je prekvapujúce, že tento pocit pretrváva vo vedomí časti slovenskej spoločnosti aj po „nežnej“ revolúcii. Jeho životnosť výdatne predlžujú viaceré politické, nie celkom okrajové subjekty, ktoré v účelovom využívaní fenoménu strachu vidia veľmi účinný prostriedok na presadenie svojho vplyvu v mocenských štruktúrach štátu.

Súčasťou politickej kultúry je aj pomer spoločnosti a občana k štátu. Tu treba tiež rešpektovať existujúce tradície, ktoré na Slovensku formovali tento vtah zväčša v konfliktnnej negatívnej podobe. Už od čias Uhorska, no hlavne v období dvoch totalitných systémov, priemerný občan chápal štát v prvom rade z aspektu jeho potlačovateľskej represívnej úlohy. Administratívne, mocenské a súdne orgány sa nevnímali ako záruka právneho poriadku, občianskych a osobných slobôd, ale naopak – ako ich reálne potenciálne ohrozenie, ako prevodová páka represie štátnej moci voči obyvateľom. Totalitné a autoritatívne režimy fetišizovali štát a označili ho za najvyššiu hodnotu. Každú kritiku na jeho adresu kvalifikovali ako nepriateľský akt, namierený voči národu: „*Ten, kto sa neteší zo slovenského štátu je zradcom národa, je Judášom, ktorý nie je hoden, aby šliapal po tejto zemi a je preto v záujme národa, aby bola táto morálna záťaž umlčaná.*“⁶ Na druhej strane, niekoľkonásobné zrodzenie sa nového štátu sa vždy spočiatku prijímalo s nádejami i s nadšením, s predstavou, že štát sa vždy postará o všetky stránky života občana, zabezpečí mu ochranu a prosperitu. Málo vplyvní slovenskí liberáli márne upozorňovali občanov, že „*princíp demokratického štátu a akejkoľvek autonómie znamená, že spása je jedine a výlučne vo vás. Koľko inteligencie, mravnej sily a hospodárskej moci viete preukázať, toľko váhy budete mať v štáte. Nečakajte nič od svojej politickej strany, absolútne nič od štátu. Štát ste vy.*“⁷ Paternalistické vnímanie štátu spravidla viedlo k nastoleniu autoritatívneho alebo totalitného režimu.

Prezentované charakteristiky či prvky politickej (občianskej) kultúry na Slovensku zďaleka nevyčerpávajú skúmanú problematiku, lebo sa môžu ďalej rozširovať, ale aj redukovat'. Navyše majú často hypotetickú podobu. Pri súčasnom stave výskumu naliehavo ešte vystupuje do popredia otázka kultivovanosti a vonkajších prejavov politickej kultúry na Slovensku v 20. storočí. Zdá sa, že v tomto smere politická kultúra, ak ju chápeme ako „*súhrn politicky relevantných hodnôt, postojov a názorov príslušníkov štátu a spoločnosti*“⁸, nemá z aspektu poznania, efektívnej orientácie a hodnotenia, vždy iba pozitívny a konštruktívny stúpajúci trend.

2004

⁶ *Slovenské pohľady*, 55, 1939, č. 8-9.

⁷ *Prúdy*, 10, 1926, č. 1.

⁸ Žaloudek, K.: *Encyklopedie politiky*. Praha 1999, s. 343.

II. KULTÚRNE DEJINY – DEJINY KULTÚRY

PRVÁ KAPITOLA

**HLAVNÉ TRENDY KULTÚRNEHO VÝVOJA NA SLOVENSKU
V KONTEXTE SPOLOČENSKÉHO A POLITICKÉHO ŽIVOTA
V ROKOCH 1918 – 1938**

Fenomén kultúry vo všetkých svojich rovinách a prejavoch na Slovensku vždy tvoril dôležitú oblasť spoločenského života, lebo spravidla presahoval svoj vlastný vnútorný profesionálny rámec a neraz priamo vstupoval do aktuálnych politických, sociálnych, no hlavne národnostných zápasov. Naplno sa to prejavilo aj po začlenení Slovenska do novovzniknutého česko-slovenského štátu. Kultúra v širšom zmysle slova, ako súhrn civilizačných hodnôt a ich jednotlivých prejavov, foriem, funkcií i inštitúcií bola zároveň súčasťou aj prostriedkom oficiálnej štátnej politiky, o podobu ktorej sa sústavne viedli spory. Aj keď v medzivojnovom období kultúra už viditeľne nesuplovala tunajšiu, ešte stále z koncepcnej i personálnej stránky slabú slovenskú profesionálnu politiku, predsa sa jej mnohí reprezentanti a tvorcovia angažovali vo verejnom živote ako poslanci, senátori, ministri či vysokí štátni úradníci (napr. I. Krasko, M. Rázus, J. Jesenský, J. G. Tajovský, I. Grebáč-Orlov, K. A. Medvecký, A. Štefánek, Š. Janšák a iní.). Na druhej strane – v duchu tradícií – viacerí slovenskí politici sa zasa zviditeľňovali aj ako kultúrni činitelia s vedeckými či umeleckými ambíciami: M. Hodža, V. Šrobár, K. Sidor, V. Clementis atď. Kultúrny život sa na Slovensku vyvíjal v rokoch 1918 – 1938 vo viacerých odlišných, dakedy protirečivých, no aj navzájom sa prelínajúcich smeroch či rovinách. Zodpovedalo to pestrej národnostnej, náboženskej i sociálnej diferenciacii slovenskej spoločnosti, špecifickým podmienkam, ktoré tu existovali po vytvorení česko-slovenského štátu, ako aj pôsobeniu viacerých vonkajších (inonárodných) vplyvov, no najmä silných tradícií, zrodených z predchádzajúcich národnoemancipačných a kultúrnych zápasov.

Jednou z kľúčových a vari najfrekvencovanejších otázok vnútorného rozvoja slovenskej kultúry v medzivojnovom období bol zápas o jej interpretáciu medzi ideológiou čechoslovakizmu, ktorá bezvýhradne hovorila o jednotnej československej kultúre, histórii, jazyku, literatúre, umení a vede, a faktom slovenskej národnej samobytnosti a z toho plynúcich konzekvencií pre oblasť kultúrneho života. Ideový boj oboch spomínaných koncepcií prebiehal veľmi intenzívne, mal svoje logické opodstatnenie, no aj konkrétne výsledky, ktoré nemuseli byť vždy iba pozitívne. Z perspektívneho hľadiska však nemohol určujúcou mierou determinovať ďalší vývoj slovenskej kultúry ako celku. Tu už išlo totiž o márný zápas umelej, aj keď oficiálnou politikou štátu razantne podporovanej konštrukcie nacionálneho čechoslovakizmu, ktorá bola prirodzeným vnútorným vývojom slovenskej kultúry a vlastne celej spoločnosti postupne prekonávaná. Každé umelé oživovanie nacionálneho čechoslovakizmu mohlo mať síce dočasný retardačný vplyv, no bolo už nereálnym anachronizmom, odsúdeným na neúspech. Boj s ním však pohlcoval značné sily slovenských kultúrnych pracovníkov a navyše vyostroval česko-slovenské vzťahy, resp. radikalizoval nacionalistické politické sily na oboch stranách.

Sám vznik ČSR znamenal pre rozvoj slovenskej kultúry a kultúrneho života na Slovensku vôbec, veľké kvantitatívne i kvalitatívne zmeny v pozitívnom zmysle slova. Pri spojení dvoch nerovnomerne rozvinutých častí republiky, v slovenských podmienkach to bola práve oblasť kultúry, kde sa bezprostredne po prevrate najvýraznejšie prejavili klady (na rozdiel od ekonomicko-sociálnej sféry), ktoré so sebou prinášal nový štát. Slovenská kultúra, za predpokladu jej priaznivého rozvoja, sa tak stala hneď na začiatku jedným z dôležitých faktorov spontánneho upevňovania česko-slovenskej štátnosti. Myšlienka, že „Slovensko len svojím vlastným kultúrnym životom môže vrásť do života československého“¹ odrážala reálnu skutočnosť. Celkom sa však nedocenila na oficiálnych vládnych miestach, kde sa rozbíjala na fikcii jednotného československého národa a kultúry. Vytvorila sa tu však zaujímavá, navonok protirečivá situácia, ktorú slovenský básnik a v Prahe pôsobiaci novinár L. Novomeský výstižne charakterizoval slovami: „Česko-slovenská vzájomnosť stojí ako koncentračná, ale aj ako odstredivá sila; myšlienka československej národnej jednoty a proti nej stojaca myšlienka svojbytného slovenského národa sú kritériom slovenského kultúrneho vývoja. Intenzita jednej je podmienená priebojnosťou druhej. Prevratom oživený, ba vlastne vo svojej šírke stvorený slovenský kultúrny život začal písať a rozvíjať sa v teple a starostlivosti československej národnej jednoty... Pre kultúrnu oblasť myšlienka česko-slovenskej jednoty značila rozšírenie hraníc poznávania a skúsenosti o jeden celý nový svet.“² Slovenská spoločnosť vystavená v predchádzajúcich desaťročiach systematickému asimilačnému, resp. odnárodňovaciemu tlaku, siahajúcemu na samé korene jej národného života, dostala po roku 1918 prv nepredstaviteľné možnosti na kultúrnu sebarealizáciu. Kultúrna politika štátu, napriek spomenutým ideologickým obmedzeniam, prinášala viditeľné pozitíva a celkovú demokratizáciu kultúrneho života, čo vyvolávalo v súčasníkoch nadšenie, optimizmus, no čiastočne i ilúzie. V prvom čísle obnoveného najstaršieho tunajšieho kultúrneho časopisu *Slovenské pohľady*, ich šéfredaktor, neúnavný a nesmierne obetavý organizátor kultúrneho života Š. Krčméry v roku 1922 konštatoval: „Okolnosti zmenili sa väčšmi, ako by sa na prvý pohľad zdalo. My sme už hľadeli do prázdnoty a slabli sme z roka na rok... Pochybovať o krásnej budúcnosti Slovenska a jeho života literárneho by bolo malomyselnosťou. Každým dňom sa otvárajú a zatvárajú dvere slovenských škôl až po univerzitu. Tepna národa mohutnie každým dňom. Prejde päť, desať rokov a Slovensko prehovorí mohutne ústami novej generácie. Veríme v zajtrajší deň, ktorý nám dá novú mocnú generáciu s novými myšlienkami i novými formami.“³

Rast kultúrneho života na Slovensku v jednotlivých jeho formách zodpovedal záujmom stability štátu a bol iniciovaný aj všeobecným kultúrno-civilizačným vývojom povojnovnej Európy. Oficiálni predstavitelia republiky v Prahe i v Bratislave si asi uvedomovali, že Slovensko sa môže vari najlepšie a najefektívnejšie integrovať do československého „štátneho kontextu“ práve cez oblasť napredujúceho kultúrneho života. Pritom však treba pri hodnotení vývinu slovenskej kultúry po roku 1918 uplatniť prinajmenšom dve porovnávacie, aj keď rozdielne kritériá: 1/ stav a možnosti vzdelávania,

¹ *Slovenské pohľady*, 40, 1924, č. 6-8, s. 48.

² Novomeský, L.: *Manifesty a protesty*. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1924 – 1937. Na vydanie pripravil Rosenbaum, K. Bratislava 1970, s. 286 a 292.

³ *Slovenské pohľady*, 38, 1922, č. 1, s.1-2.

kultúrneho rastu a kultúrnej sebarealizácie slovenského obyvateľstva v podmienkach národnostného útlaku v bývalom Uhorsku; 2/ konfrontácia bezprostredných a najdôležitejších potrieb slovenskej kultúry s ich skutočnou realizáciou, resp. so spôsobmi ich uplatnenia v rámci demokratického československého štátu. To, čo sa na začiatku dvadsiatych rokov mohlo zdať naplneným snom túžob predchádzajúcich generácií, o desať-päťnásť rokov neskôr už nemohlo stačiť. Nie pre neskromnosť či neadekvátne požiadavky zo slovenskej strany, ale pretože to vyplynulo z prirodzeného vnútorného vývoja slovenskej spoločnosti v demokratickom štáte. Celkové napredovanie Slovenska prinášalo so sebou aj zvýšené materiálne, personálne i inštitucionálne nároky nielen v oblasti ekonomicko-sociálnej, ale aj kultúrnej. Tie však ostávali často nenaplnené.

Pri tolerovaní určitej dávky zjednodušenia možno kultúrny život na Slovensku v medzivojnovom období rozdeliť do troch úsekov, s čiastočne zreteľnými časovými i vecnými medzníkmi: Prvá etapa, zahrňujúca roky 1919 – 1922, mala takpovediac „gründerský“ charakter. Bola v znamení budovania, resp. obnovovania elementárnych kultúrnych inštitúcií. Jej hlavnou črtou bolo (nie vždy citlivé) odhungarizovanie, poslovenčovanie, resp. počeskoslovenčovanie tunajšieho kultúrneho života vo všetkých jeho sférach – nielen z aspektu inštitucionálneho, ale aj personálneho. V tomto čase sa budovali základné školské, umelecké, vedecké, osvetové a ďalšie inštitúcie, ktoré sa stali hlavnými organizátormi kultúrneho života na Slovensku a najdôležitejšími nositeľmi jeho aktivít. Druhá etapa, ohraničená prelomom dvadsiatych a tridsiatych rokov, bola v znamení masívneho kvantitatívneho rozvoja slovenskej kultúry v jej najrôznejších prejavoch a stupňoch. Jej sprievodnou črtou bola ideová diferenciácia vyplývajúca z faktu, že všetky významnejšie politické strany videli v kultúrnej oblasti jeden z nástrojov vlastného zviditeľnenia sa vo vedomí spoločnosti a v neposlednom rade aj získavania potrebných volebných hlasov. V jednotlivých straníckych tlačových orgánoch sa venovala relatívne veľká pozornosť všeobecným alebo konkrétnym otázkam kultúrneho života a postupne si politické strany zakladali vlastné osvetové inštitúcie, čím sa kultúrna problematika otvorene stávala organickou súčasťou aktuálnej politickej propagandy a ideologických zápasov. Na konci tohto obdobia (prelom dvadsiatych a tridsiatych rokov) možno už badať zreteľnejší vplyv príslušníkov novej, už v československom štáte odchovej generácie, ktorá sa začína výraznejšie presadzovať – podobne ako v jednotlivých tunajších politických stranách – aj vo všetkých oblastiach kultúrneho života – z organizačnej, no aj tvorivej (umeleckej, resp. vedeckej) stránky. Tretia etapa, spojená s tridsiatymi rokmi, bola v znamení intenzívneho vnútorného rozvoja slovenskej kultúry, ktorá vlastnou silou prekračuje svoje národné i regionálne hranice, prijíma moderné európske podnety, pri zachovaní a zdôraznení svojej národnej svojbytnosti. Významným znakom tejto etapy je postupujúca politická angažovanosť kultúrnych pracovníkov (najmä z oblasti tvorivej umeleckej, resp. vedeckej sféry). Spoločenské aktivity kultúrnych pracovníkov už neboli riadené iba centrálnymi jednotlivých politických strán, ale vyplynuli z ich vlastných názorov, determinovaných – podobne ako v mnohých iných krajinách strednej a západnej Európy – vzrastom nacistického vplyvu a nebezpečia vojnového konfliktu. Paradoxom je – podobne ako tomu bolo aj

v mnohých iných stredoeurópskych, resp. západoeurópskych krajinách, že sa medzi značnou časťou kultúrnych pracovníkov a inteligencie vôbec ujali a pretrvávali falošné ilúzie o inom súdobom totalitnom systéme v Sovietskom zväze.

Základom rozvoja a organizácie kultúrneho života na Slovensku v novom štáte bolo školstvo, ktoré sa muselo najmä z hľadiska jeho národnostného profilu zásadne reštaurovať, prispôbiť novým štátovým podmienkam a potrebám. Školská sieť na Slovensku bola síce relatívne hustá, no okrem asi tristo obecných (v absolútnej väčšine cirkevných) škôl, neexistovala tu v roku 1918 žiadna iná škola so slovenským vyučovacím jazykom. Pre namáhavý a zdĺhavý proces poslovenčovania školstva však chýbali kadrové, materiálové i odborné predpoklady, čo sa školská správa rozhodla riešiť prísunom pedagógov z českých krajín (asi 1400 osôb), odkiaľ prichádzali aj základné školské učebnice a pomôcky. Príchod českých učiteľov na Slovensko bol potrebným a pozitívnym krokom. Problém bol však v tom, že títo ľudia, ktorí sem v absolútnej väčšine prichádzali s entuziazmom a s dobrými úmyslami pomôcť, si so sebou často prinášali aj romanticky skreslené, resp. paternalistické predstavy o Slovensku, o kultúrnej úrovni jeho obyvateľov. Navyše boli úprimne presvedčení o existencii jednotného československého národa, v mene ktorého mali vychovávať aj svojich žiakov, resp. ovplyvňovať svojich nových spoluobčanov. V neskorších rokoch u značnej časti českých učiteľov však došlo v tomto smere, pod vplyvom tunajších skúseností a poznania, ku korigovaniu ich názorov. Uplatňovanie fikcie jednotného československého národa vo vyučovacom procese, zakotvené aj v oficiálnych školských osnovách však vyvolávalo časté nedorozumenia, permanentné napätie, ktoré sa prenášalo do politickej sféry a v rokoch 1938 – 1939 malo bolestnú dohru.

Školy sa nielen poslovenčovali, ale ich počet sústavne rástol najmä čo sa týka stredných a odborných škôl. Vari najvýznamnejším krokom – a nielen z aspektu školskej politiky – bolo založenie prvej modernej vysokej školy na Slovensku – Univerzity Komenského v Bratislave, ktorá vznikla v roku 1919 na podnet Klubu slovenských poslancov v Revolučnom národnom zhromaždení. Univerzita s tromi fakultami (lekárskou, právnickou a filozofickou) ostala však počas celej prvej ČSR nedobudovaná. Nebola v nej prírodovedecká fakulta, čo pri absencii vysokej školy technickej bolo vážnym hendikepom vysokého školstva na Slovensku. Univerzita Komenského sa z materiálnej i personálnej stránky budovala takmer „na zelenej lúke“, lebo sa nemohla opierať ani o dedičstvo a tradíciu predchádzajúcej tunajšej Alžbetinskej univerzity, ktorej akademickí funkcionári odmietli zložiť slub novému štátu, odišli do Maďarska, zoberúc so sebou aj väčšiu časť kníh, prístrojov a ďalšieho školského inventára.

Pedagogický zbor univerzity spočiatku tvorili – až na výnimky – českí učitelia, ktorí sprostredkúvali prísun kníh (pri novozriadenej vysokej škole vznikla zároveň Univerzitná knižnica) a ďalších školských pomôcok. Ich pedagogická a výchovná práca medzi študentami však bola – najmä na filozofickej a právnickej fakulte – negatívne poznamenaná oficiálnym presadzovaním ideológie nacionálneho čechoslovakizmu. Vyvolávalo to stále viac nedorozumení a rozčarovanie nielen priamo na pôde vysokej školy, ale aj v širšej slovenskej kultúrnej verejnosti, kde vznikala „trápny dojem, že oslobodení

Slováci dostali univerzitu, ktorá si urobila programom zánik ich jazyka“.⁴ Spočiatku boli síce na univerzitu menovaní aj traja slovenskí profesori, z ktorých tu však pedagogicky trvalo pôsobil iba A. Ráth, lebo M. Hodža sa profesionálne venoval výlučne politickej, resp. publicistickej práci, a J. Škultéty opustil univerzitnú pôdu z ideových príčin, protestujúc tak proti svojim kolegom na filozofickej fakulte, ktorí sa usilovali vo svojej vedeckej, no aj pedagogickej činnosti obhájiť existenciu jednotného československého národa, apokalypticky predpovedajúc „sub specie vekov“ (v skutočnosti v záujme aktuálnych politických potrieb) budúci zánik slovenčiny. Univerzita Komenského mala po svojom založení nielen ideové a personálne, ale aj veľké priestorové a materiálne problémy. Oproti ostatným vysokým školám v republike bola menej dotovaná zo štátneho rozpočtu a až pokým sa neprestáhova do novej budovy bratislavskej burzy, boli jej posluchárne, resp. laboratória „porozhadzované“, často v nedôstojných a nevyhovujúcich priestoroch, po celom území Bratislavy. Tieto nedostatky sa čiastočne zmierňovali obetavosťou učiteľov a ďalšieho personálu univerzity, ktorá na začiatku svojej činnosti mala iba niekoľko stoviek riadnych poslucháčov. V polovici tridsiatych rokov to už bolo okolo 2500 študentov.

Napriek všetkým materiálnym a napokon aj spomínaným ideovo-politickým problémom, nová vysoká škola mala obrovský význam pre kultúrny, hospodársky a celkový civilizačný rozvoj Slovenska v medzivojnovom, no aj ďalšom období. Univerzita zohrávala nezastupiteľnú úlohu aj pri poslovenčovaní (počeskoslovenčovaní) Bratislavy a tunajšieho spoločenského diania. Okrem toho sa stala jedným z dvoch centier zatiaľ skromne sa rozvíjajúceho vedeckého života na Slovensku. Univerzitný vedecký výskum sa realizoval na všetkých troch fakultách a od roku 1926 sa čiastočne inštitucionalizoval a koordinoval v rámci Učenej spoločnosti Šafárikovej, ktorá mala relatívne čulé styky so zahraničím. Učená spoločnosť sa vnútorne delila na duchovednú a prírodovednú triedu. Vydávala edíciu odborných prác svojich členov a navyše ešte vedeckú revue – ročenku *Bratislava*. Aj v rámci učenej spoločnosti sa prejavili v oblasti spoločenských vied niektoré ideologicky motivované vedecké tendencie, ktorých nositeľmi boli „politici vo vede“, (napríklad profesori filozofickej fakulty V. Chaloupecký a A. Pražák). Na druhej strane, sa na lekárskej fakulte, vďaka tamojším českým profesorom na čele s prvým rektorom univerzity K. Hynkom, začal systematicky rozvíjať výskum v oblasti prírodných, osobitne lekárskeho vied. Jeho výsledky sa zväčša publikovali v *Bratislavských lekárskeho listoch*. Na pôde Univerzity Komenského, resp. Učenej spoločnosti Šafárikovej vyrastala a formovala sa prvá početnejšia generácia domácich vedeckých pracovníkov, ktorí spolu so slovenskými absolventami vysokých škôl v Prahe kladli personálne i inštitucionálne základy profesionalnej vedy na Slovensku. K nim treba zaradiť také osobnosti, akými boli J. Bakoš, D. Rapant, K. Čársky, J. Hronec, A. Matuška, B. Varsík, I. Hrušovský, J. Stanislav, M. Pišút, A. Húščava a ďalší. Po štátoprávných zmenách na konci tridsiatych rokov sa Šafárikova spoločnosť premenovala a pretransformovala na Slovenskú učennú spoločnosť. Tá sa v rokoch 1942 – 1943 stala organizačnou bázou vznikajúcej Slovenskej akadémie vied a umení.

⁴ *Slovenské pohľady*, 43, 1927, č. 5, s. 327.

V oblasti rozvoja slovenského profesionálneho umenia obdobnú úlohu zohrávali iné dve školy vyššieho typu, tiež majúce sídlo v Bratislave. Boli to Hudobná a dramatická akadémia, (založená už v roku 1919) a Škola umeleckých remesiel, ktorá vznikla o deväť rokov neskôr. Obe školy svojím vplyvom a dosahom ďaleko presiahli pôvodné didaktické a výchovné poslanie. Tunajší pedagógovia (napr. J. a O. Borodáčovci, A. Moyzes, F. Kafenda, E. Suchoň, M. Galanda, L. Fulla atď), no aj absolventi týchto škôl, v neskorších rokoch výrazne ovplyvnili rozvoj umeleckého života na Slovensku v oblasti hudby, divadla, výtvarného, no aj filmového a fotografického umenia, resp. rozhlasového vysielania. Aj na týchto umeleckých školách pôsobili viacerí vynikajúci českí učitelia (J. Egem, K. Plicka, Fr. Tröster, Zd. Rossmann) i externí prednášatelia zo zahraničia. Školy tak vo vlastnom vyučovacom procese, ako aj vo všeobecných názoroch reflektovania aktuálnych umeleckých problémov akceptovali a propagovali moderné trendy európskeho umenia. Tým čiastočne prekonávali niektoré provinčné či konzervatívne domáce predstavy a predsudky, no hlavne pomáhali prenikať slovenskému umeniu a jeho predstaviteľom do povedomia európskeho kultúrneho kontextu.

Nezastupiteľným článkom kultúrno-organizačného, no aj kultúrno-politického života na Slovensku v medzivojnovom období bola Matica slovenská, ktorá bola po násilnej odmlke „oživotvorená“ už dva mesiace po vzniku ČSR. Je príznačné, že jej obnovenie sa stalo presne v tom istom čase, keď Slovenská národná rada, ktorá ako ústredný slovenský politický orgán v októbri 1918 deklarovala pripojenie sa Slovenska k ČSR, bola rozpustená. V tejto časovej konštelácii akoby sa symbolicky odrážala tendencia novej štátnej moci a jej politiky voči Slovensku. Prísny politický centralizmus v štátoprávných otázkach bol navonok vyvažovaný veľkorysým prístupom ku kultúrnym požiadavkám a tradíciám Slovenska. Do funkcií a výboru Matice slovenskej sa nominovali osobnosti z politického i cirkevného života, ktoré s vlastnou prácou inštitúcie nemali síce priamo nič spoločného, no mohli ju navonok reprezentovať, poskytovať jej materiálnu i morálnu pomoc. Oficiálnym protektorom Matice slovenskej bol sám prezident republiky T. G. Masaryk, ktorý sa v roku 1923 zúčastnil aj na jej pravidelných augustových oslavách, kde verbálne deklaroval samobytnosť slovenskej kultúry. Jeho slová boli však skôr určené sviatočnej chvíli osláv, než oficiálnej štátnej politike a jej nacionálnej koncepcii, ktorú reprezentoval ako prezident. Členmi výboru MS sa postupne stávali vysokí cirkevní hodnostári, no najmä významní reprezentanti oboch hlavných politických táborov (autonomistického i centralistického) na Slovensku: A. Hlinka, I. Dérer, V. Šrobár, J. Buday, E. Lehocký, M. Ivanka, J. Tiso, M. Rázus atď. Príliv politikov do funkcií v Matici slovenskej mal logické vyústenie vo fakte, že táto inštitúcia, ktorá si inak žiarlivo strážila svoju nadstranícku pozíciu, resp. politickú neangažovanosť, sa chtiac-nechtiac stávala arénou ostrých politických zápasov a ideových konfliktov. Z nich verejnosť najviac upútali známe búrlivé udalosti z roku 1932, ktoré sa nepresne hodnotili ako prevrat v Matici slovenskej, keď v jej výbore došlo k podstatným personálnym zmenám. Tieto udalosti boli spojené s vydaním nových *Pravidiel slovenského pravopisu*, ktorých autorom bol český lingvista v službách MS V. Vážny. Pravidlá boli spracované – hlavne z hľadiska slovnej zásoby – s tendenciou umelého zblížovania

slovenčiny a češtiny. Proti ich zneniu sa postavilo protestným memorandom aj 130 slovenských spisovateľov a žurnalistov. Väčšina signatárov memoranda však odmietala politizáciu celého problému, ktorú presadzovali práve reprezentanti jednotlivých politických strán, v tomto prípade najmä autonomistické sily.

Samotní kultúrni činitelia sa dostávali do centrálnych orgánov MS poskromne, no o to viac a obetavejšie pracovali vo výkonných funkciách, v jej každodennej kultúrno-organizačnej činnosti. Členská základňa Matice slovenskej od roku 1919 prudko narastala, čím sa táto organizácia stala najlepšie pripravenou kultúrnou inštitúciou, ktorá mala prostredníctvom miestnych odborov svoje živé tykadlá po celom území Slovenska. V podstate každá kultúrno-osvetová, resp. masová kultúrno-politická akcia, ak mala mať úspech, sa nevyhnutne musela opierať o matičnú sieť a jej nespornú autoritu. Kým v roku 1919 mala Matica slovenská 25 miestnych odborov s 1 725 členmi, roku 1923 už 77 odborov a 7 666 členov. O desať rokov neskôr to bolo už 177 odborov s 22 500 členmi a na konci existencie prvej ČSR matičná sieť predstavovala 198 miestnych odborov s takmer 35-tisíc členmi.⁵

Činnosť MS nespočívala však len v kultúrno-osvetovej práci jej miestnych odborov, ktoré poriadali kurzy, prednášky, organizovali miestne spevokoly, ochotnícke divadelné súbory, zriaďovali verejné knižnice. Martinská centrála Matice tieto aktivity usmerňovala, finančne i personálne ich zabezpečovala, no popritom sa zameriavala aj na organizovanie umeleckého i vedeckého života na Slovensku, na vydávanie kníh a časopisov odborného i popularizačného zamerania. Medzi jej najdôležitejšie edičné aktivity patrilo vydávanie mesačníkov *Slovenské pohľady* a *Slovensko*, mládežníckych časopisov *Slniečko* a *Nový rod* a edície *Knižnica Slovenských pohľadov*, *Diela slovenských spisovateľov*, *Dobré slovo*, *Čítanie študujúcej mládeže*, *Divadelná knižnica*. Už v roku 1919 sa v rámci MS obnovila činnosť jej vedeckých odborov, ktoré boli zamerané takmer výlučne na vlastivedné disciplíny (história, literatúra, národopis, jazykoveda), čo zodpovedalo aktuálnej spoločenskej objednávke. Prírodovedné disciplíny sa inštitucionálne rozvíjali zatiaľ iba na pôde Univerzity Komenského a Učenej spoločnosti Šafárikovej. Matica slovenská bola však dôležitým centrom formovania sa profesionálnej slovenskej vedy. V jej službách pracovali, resp. jej podpore sa tešili aj viacerí poprední súdobí slovenskí umelci. Medzi najznámejších matičiarov medzivojnového obdobia v oblasti vedeckej a organizačnej práce patrili J. Škultéty, Š. Krčméry, H. Bartek, J. Cincík, A. Mráz, J. C. Hronský, S. Mečiar a iní. Päť vedeckých odborov vydávalo *Zborník Matice slovenskej*, ktorý mal svoje špecializované série (historickú, literárnu, jazykovú, etnografickú). Výsledky vedeckého výskumu matičiarov boli publikované aj v samostatných monografiách a v edíciách prameňov. Aj v tejto tradičnej „najslovenskejšej“ kultúrnej inštitúcii pracovali viacerí významní českí bádatelia a organizátori tunajšieho vedeckého života, medzi ktorými treba spomenúť J. Vlčka, V. Vážneho, F. Heřmanského, J. Húseka a najmä K. Plicku.

V prvých rokoch po obnovení svojej činnosti Matica slovenská, vedomá si svojich tradícií a postavenia, mala ambície koncentrovať pod svoj vplyv celý kultúrny život na

⁵ *Matica slovenská v našich dejinách*. Bratislava 1963, s. 141.

Slovensku, čo však vzhľadom na jeho búrlivý, takpovediac nekontrolovateľný rozvoj a prehľbujúcu sa vnútornú názorovú diferenciaciu slovenskej spoločnosti už nebolo možné. V tomto období matično-martinskej eufórie sa zrodila aj idea, aby sa hlavné mesto Slovenska so všetkými jeho centrálnymi úradmi a inštitúciami premiestnilo do Turčianskeho Svätého Martina, ktorý mal oproti Bratislave, z aspektu celého slovenského územia, výhodnejšiu geografickú polohu, no najmä nespochybniteľné a príťažlivé národno-kultúrne tradície i zásluhy.⁶

V Martine nesídlila iba MS so všetkými svojimi organizačnými pákami, vedeckými odborními, literárnym archívom, národnou knižnicou, vydavateľstvom. Bolo tu aj sídlo Slovenského národného múzea, kde sa nachádzali nielen tradičné muzeálne zbierky, ale aj umelecké výtvarné diela, ktoré sa mali stať základom budúcej národnej galérie. V Martine pracovali aj ďalšie centrály kultúrnych, spolkových a spoločenských organizácií: Spolok slovenských umelcov, Ústredie slovenských ochotníckych divadiel, Zemská hasičská jednota a pod.

Z tohto aspektu sa politické a kultúrne elity v Martine s veľkou nedôverou alebo s otvorenou nevôľou pozerali na to, keď v Bratislave v dvadsiatych rokoch postupne vznikali Učená spoločnosť Šafárikova, Zemedelské múzeum a Umelecká beseda Slovenska. Matiční kritici argumentovali, že sa neprípustne triešťa i tak slabé sily a prostriedky slovenského kultúrneho života a navyše spomenuté inštitúcie sú nositeľkami ideológie nacionálneho čechoslovakizmu, ktorý preferuje a mocensky presadzuje nielen československú národnú jednotu, ale aj jednotu jazykovú, literárnu a historickú. Tieto ideové tendencie síce v spomínaných bratislavských organizáciách spočiatku existovali (najviditeľnejšie v rámci Učenej spoločnosti Šafárikovej), no nikdy sa nestali a v daných podmienkach sa už ani nemohli stať dominantným znakom ich praktickej činnosti. Zemedelské múzeum bolo popri Slovenskom národnom múzeu druhým významným centrom dokumentačnej i vedeckej práce rozvíjajúceho sa múzejníctva na Slovensku, do ktorého siete patrili aj staršie, resp. novovznikajúce múzeá regionálneho charakteru. Umelecká beseda Slovenska zasa v Bratislave poriadala početné výstavy výtvarného umenia, hudobné a najmä literárne večery, početné prednášky, na ktoré prizývala nielen domácich, ale aj významných zahraničných vedcov, umelcov, novinárov i politikov. Na druhej strane obavy Martinčanov boli opodstatnené z toho dôvodu, že vládne orgány pri pridelení finančných prostriedkov pre Maticu slovenskú postupovali priam macošsky a nesporne preferovali bratislavské inštitúcie, nevraviac už o dotáciách pre podobné ustanovizne v českých krajinách.

Vcelku však vznik nových organizácií v Bratislave nebol trieštením ani ohrozaním slovenských kultúrnych snáh a síl, ale naopak, ich upevňovaním a rozvetvovaním. To malo okrem iného za následok zintenzívnenie kultúrnej a spoločenskej „slovakizácie“ hlavného mesta. Zároveň sa tak začali realizovať aktuálne ciele vtedajšej kultúrnej politiky na Slovensku, ktoré vcelku presne sformuloval práve sám vtedajší správca Matice slovenskej Št. Krčméry: „*prekonanie krajového regionalizmu, konfesionalizmu a hungariz-*

⁶ *Slovenské pohľady*, 39, 1923, č. 9, s. 32.

mu“.⁷ Najmä prvé dve úlohy boli predmetom permanentných polemík i nedorozumení v slovenskej kultúrnej obci ešte veľmi dlho a ich ozveny počuť vari až podnes.

Osvetová a kultúrna práca v tom najširšom zmysle slova však nebola spojená iba s MS, ale aj s činnosťou najrôznejších záujmových, stavovských, študentských, náboženských i telovýchovných spolkov a inštitúcií, ktoré na Slovensku po roku 1918 vznikali alebo sa reaktivovali: Živena, Slovenská liga, Červený kríž, Zemská hasičská jednota, Spolok Sv. Vojtecha, Sokol, Orol, Robotnícke telovýchovné jednoty, Zväz slovenského študentstva atď. Väčšina týchto spolkov a organizácií vydávala svoje časopisy, kalendáre i príležitostné publikácie, kde sa veľa pozornosti venovalo práve kultúrnym otázkam. V tomto smere významnú úlohu zohrali časopisy *Živena*, *Svojeť*, *Slovenská liga*, *Mladé Slovensko*. Pre rozvoj masovej kultúry bolo dôležité prijatie knižničného zákona z roku 1919, na základe ktorého sa v každej obci mala zriadiť verejná knižnica, čo sa obyčajne realizovalo pri miestnej škole. V tom istom čase vznikol aj centrálny Osvetový zväz pre Slovensko, ktorý cez svoje okresné, resp. miestne zbory a za pomoci miestnych organizácií MS organizoval ľudovýchovnú činnosť na vidieku. Činnosť spomínaných, no aj ďalších inštitúcií prinášala pozitívne výsledky, ale občas bola ešte poznačená malou kvalifikovanosťou, provinčnosťou, konzervativizmom i politickým či náboženským partikularizmom, no niekedy aj necitlivosťou ku kultúrnym tradíciám a spôsobu patriarchálneho života miestneho obyvateľstva.

So vznikom československého štátu sa vytvorili priaznivé podmienky aj pre rozvoj slovenského umenia vo väčšine jeho foriem. Najviac sa to odrazilo v literárnej tvorbe, ktorá prežívala predtým nepoznanú konjunktúru. Starší predprevratoví autori (tzv. generácia rozviazaných jazykov, ku ktorej patrili napr. J. Jesenský, J. G. Tajovský, H. Gregorová, M. Rázus, M. Mitrovský, Timrava, L. Podjavorinská, I. Stodola V. Roy, Jégé a i.) pokračovali vo svojej tvorbe, obohacujúc ju zväčša o nové témy, podnety a formy. Ich diela zväčša publikovali spomínané už edície Matice slovenskej. Stále razantnejšie sa však hlásila o slovo nastupujúca literárna generácia, odchovaná zväčša už v novom demokratickom prostredí československého štátu, prístupnejšia vplyvom modernej európskej kultúry a literatúry zvlášť. K nej patrili napríklad M. Urban, J. Smrek, L. Novomeský, E. B. Lukáč, G. Vámoš a i. Táto ambiciózna literárna garnitúra sa verejnosti kolektívne predstavila už roku 1924 *Zborníkom mladej slovenskej literatúry*, ktorý vyšiel v pražskom vydavateľstve L. Mazáča. Jej „spiritus movens“ bol básnik Ján Smrek, ktorý vytvoril Edíciu mladých slovenských autorov, kde v rokoch 1925 – 1938 vyšlo 61 knižných titulov pôvodnej slovenskej prózy, poézie a esejistiky. Agilný J. Smrek založil a od roku 1930 redigoval aj mesačník *Elán*, ktorý bol nesporne najvýznamnejším, najvšestrannejším, formou i obsahom najmodernejším slovenským kultúrnym časopisom, v medzivojnovom období. Nevenoval sa len literatúre, ale aj divadelnému, výtvarnému a čiastočne tiež hudobnému umeniu. Nová generácia slovenských literárnych tvorcov, ktorá už tak nebazírovala na zidealizovaných a apologetických národných princípoch, resp. podliehala vtedy módnym (najčastejšie ľavicovým socialistickým) tendenciám, často narážala na nepochopenie a bola veľmi prísne, no nie vždy spravodlivo odsudzovaná: „*Mladá*

⁷ *Slovenské pohľady*, 42, 1926, č. 6-8, s. 478-484.

slovenská literatúra prestáva byť slovenská duchom. Chce niečo cudzieho, protivného vstúpovať slovenskému národu. Mnohí literáti prišli z cudzieho prostredia, nechápu náš životný názor, minulosť, vnášajú k nám cudzie prvky.⁸

Na literárnom poli bolo totiž vari najlepšie pozorovať vnútornú názorovú, umeleckú, generačnú, náboženskú či politickú diferenciaciu, ktorá prebiehala ako prirodzený jav v slovenskej kultúre, aj keď niektoré konzervatívne sily to považovali za porušovanie posvätnéj zásady nenarušiteľnej národnej jednoty, ktorá však už dávno nejstvovala. Názorovú multiplicitu bolo možno identifikovať na stránkach časopisov ako boli *Slovenské pohľady*, *Prúdy*, *Kultúra*, *Politika*, *DAV*, nehovoriac už o oficiálnych tlačových orgánoch jednotlivých politických strán. V rámci oficiálneho Spolku slovenských spisovateľov, ktorý vydával časopis *Slovenské smery*, sa spontánne vytvárali skupinové, generačné, náboženské či inak identifikovateľné prúdy literarných tvorcov, resp. kultúrnych pracovníkov. K nim patrila tzv. katolícka moderna, nadrealisti, tzv. postupisti, skupiny združené okolo časopisov *LUK*, *Pero* atď. Už samotné vychádzanie literárnych a vôbec kultúrnych časopisov, vrátane prvých slovenských obrázkových magazínov, nehovoriac už o inej žurnalistike, dávalo veľký priestor na uplatnenie sa nielen tvorivým autorom, ale aj širokému okruhu slovenských novinárov, ktorí raz viac, inokedy menej úspešne ovplyvňovali kultúrnu a civilizačnú úroveň slovenskej spoločnosti.

V skromnejšej miere sa v novom štáte rozvíjala slovenská dramatická tvorba, ktorej hlavnými predstaviteľmi boli J. G. Tajovský, I. Stodola a čiastočne aj J. Barč-Ivan. Diela týchto autorov, spolu s ľudovými hrami F. Urbánka, resp. J. Palárika či J. Chalupku boli na repertoári početných ochotníckych súborov, no sporadicky sa dostávali aj na dosky Slovenského národného divadla, kde ich spočiatku v slovenskom jazyku interpretovali tunajší českí profesionálni herci. Samotné profesionálne Slovenské národné divadlo vzniklo v roku 1920 z kočovnej českej divadelnej spoločnosti B. Jeřábka, ktorá vo svojom repertoári mala činoherné, no najmä operné a operetné (vkusu potenciálnych návštevníkov až príliš v ústrety nadbiehajúce) predstavenia. Divadlo sústavne zápasilo nielen s umeleckými, personálnymi, ale hlavne finančnými problémami. Riadilo ho Družstvo Slovenského národného divadla, ktoré postupne divadlo prenajímalo jednotlivým riaditeľom. Najprv to bol O. Nedbal a po jeho tragickej smrti v roku 1930 A. Drašar. Nedbal preferoval v prvom rade operný repertoár, s ktorým dosiahol pozoruhodné úspechy, ocenené aj pri vystupovaní v Prahe a v zahraničí. V čase jeho riadenia Bratislavu navštívili významné osobnosti svetovej hudobnej scény: F. Šaljapin, R. Straus, P. Mascagni. Do operného súboru angažoval aj prvých slovenských profesionálnych spevákov H. Bartošovú, J. Blahu, ku ktorým v tridsiatych rokoch pribudli ďalší: Št. Hoza, M. Česányiová, J. Gabčová, Z. Frešová, D. Gabajová. O. Nedbal sa nebal premiérovať a zaradiť do repertoáru prvé slovenské opery (*Kováč Wieland* a *Detvan*) od J. L. Bellu, resp. V. Figaša-Bystrého. Podobnou udalosťou v činohernom súbore bola prvá javisková inscenácia Hviezdoslavovej veršovanej tragédie *Herodes a Herodias*.

Slovenčina sa na dosky Slovenského národného divadla dostávala spočiatku pomaly a, napriek úprimnej snahe českých hercov, aj v nedokonalejšej podobe. Vytvorila sa para-

⁸ *Prúdy*, 9, 1925, č. 1, s. 46.

doxná situácia, keď v národnom divadle sa nehralo v spisovnom slovenskom jazyku, čo sa ešte dalo tolerovať v spevoherných predstaveniach, no nebolo trvalo akceptovateľné v činohre. Preto v lete roku 1921 vypísalo Družstvo SND konkurz pre slovenských činohercov – z radov ochotníkov. Bol zriadený tzv. Propagačný súbor SND, kde sa etablovali prví slovenskí profesionálni herci: manželia O. a J. Borodáčovci, A. Bagar, G. Arbét, a J. Kello. V podstate zájazdový súbor, populárne nazývaný „Marška“, šíril v jednotlivých mestách slovenskú divadelnú kultúru. Družstvo SND však z finančných dôvodov „Maršku“ po jednej sezóne zrušilo. Trend poslovenčovania národného divadla sa však už nezastavil. Do činoherného súboru pribúdali jednak špičkoví ochotnícki herci (napr. H. Meličková), jednak absolventi Hudobnej a dramatickej akadémie: V. a J. Jamnickí, M. Gregor, L. Juričková, R. Porubská a ďalší. Výsledkom tohto emancipačného trendu bol v roku 1932 vznik paralelnej slovenskej činohry v rámci SND so šestnástimi členmi.

Tento nový súbor vlastne prvýkrát naplňal obsah pojmu Slovenské národné divadlo. Rozvíjal a kultivoval slovenčinu ako rovnocennú divadelnú javiskovú reč, uvádzal diela starších i súčasných slovenských autorov, čím nesporne stimuloval novú dramatickú tvorbu. Pravdaže, v jeho repertoári boli aj diela svetovej dramatickej spisby. Slovenská činohra sa musela o priestor deliť s českou činohrou a so spevoherným, resp. baletným súborom divadla. Tento problém vyriešila častými zájazdami po slovenskom vidieku, kde šírla divadelné umenie, kultivovanú slovenčinu i zábavu. Okrem toho každý rok jeden mesiac hostovala v Košiciach, odkiaľ tiež podnikala zájazdy do východoslovenských miest. Svoju profesionalitu si súbor overoval aj hostovaním v pražskom Národnom divadle. Medzi českou a slovenskou činohrou existovala istá personálna, existenčná, no najmä pozitívna umelecká rivalita, no aj spolupráca. Viacerí českí herci (M. a J. Sýkorovci, D. a M. Želenský, J. Budský, M. Beran, a ďalší) natrvalo spojili svoje ľudské i umelecké osudy so slovenským profesionálnym divadlom.

Skromnejšie možnosti rozvoja poskytovali dobové podmienky slovenskému výtvarnému umeniu, ktoré bolo viazané na potenciálneho štátneho, resp. súkromného konzumenta. Umelci sa predstavovali na početných výstavách (prvá bola už roku 1919 v Liptovskom Sv. Mikuláši), kde mali najväčšiu nádej, že si ich všimne nejaký štátny, resp. súkromný záujemca. Z tohto pohľadu sa museli prispôbovať aj oficiálnym témam, ktoré zdôrazňovali štátnu, resp. národnú myšlienku. Sochárska a architektonická tvorba profitovala na najrôznejších povojnových, resp. oslobodeneckých pamätníkoch, z ktorých sa najznámejšou stala mohyla na Bradle od D. Jurkoviča. Jeden z vtedajších popredných slovenských výtvarníkov J. Alexy sa vcelku oprávnene poťažoval, že „najväčším nešťastím umelca je to, že musí predávať a prispôbovať sa objednávkam tých, čo obyčajne umeniu nerozumejú“.⁹

Medzivojnové slovenské výtvarné umenie ako celok však asi najcitlivejšie reagovalo na podnetné európske umelecké i myšlienkové prúdy, ktoré na Slovensko prichádzali cez Prahu, kde sa odborne školila celá plejáda, v podstate elita, slovenských výtvarníkov akými boli M.A. Bazovský, L. Fulla, M. Galanda, Š. Polkoráb, V. Ihriský, J. Ilečko, A.

⁹ *Slovenské pohľady*, 40, 1924, č. 4, s. 202.

Djuračka, P. Matejka, J. Mudroch, K. Sokol, C. Majerník a mnohí ďalší. Rozvíjala sa aj tvorba „predprevratových“ umelcov (M. Benka, P. J. Kern, J. Hanula, G. Mallý, M. Mitrovský, I. Žabota), ku ktorým sa pridali aj na Slovensku pôsobiaci českí umelci (J. Hála, J. Vodrážka, L. Rambouská a ďalší). Nacionalita tu však nehrala takú dôležitú úlohu ako u slovesného umenia a preto organickou súčasťou slovenského výtvarného umenia sa stali diela tunajších umelcov maďarskej, resp. nemeckej národnosti (D. Skutecký, E. Gwerk, G. Angyal, J. Bártfay, I. Weiner-Kráľ, E. Halász-Hradil.) Moderné európske trendy sa odrazili aj v architektúre a ich nositeľmi sa na Slovensku stali M. Harminc, resp. E. Belluš, čo dokumentovali pri projektovaní účelových stavieb (napr. budovy Zemедelského múzea), priemyselných a bytových objektov.

Do kontextu kultúrneho života a civilizačného rozvoja na Slovensku v medzivojnovom období začali výraznejšie zasahovať aj nové fenomény, spojené s technickým rozvojom. V prvom rade to bolo filmové umenie, ktoré malo v čase prvej ČSR takpovediac pasívnu podobu: rástla sieť kín, ktoré sa tešili prudko stúpajúcej popularite, ktorá však bola zatiaľ obmedzená iba na mestské prostredie. Film sa aj na Slovensku stával „masovou“ kultúrou. Pre rozvoj samostatného slovenského filmu nebolo ešte dlho dost finančných ani odborných a kádrových prostriedkov. Prvý slovenský film natočili na vlastné náklady roku 1921 americkí Slováci bratia Siakelovci na tému Jánošík. O 15 rokov neskôr natočil český režisér M. Frič druhú verziu Jánošíka, kde sa uplatnili aj viacerí slovenskí herci na čele s neskorším profesionálnym slovenským filmárom P. Bielikom. Ten sa spolu s F. K. Veselým uplatnil v druhej polovici tridsiatych rokov aj v českom filme. Významným krokom v rozvoji slovenskej kinematografie bola činnosť K. Plicku, ktorý ako referent Matice slovenskej natočil niekoľko originálnych národopisných filmov. Medzi nimi sa najznámejším stal „kultový“ film *Zem spieva*, ktorý získal aj medzinárodné ocenenie na filmových festivaloch v Benátkach a vo Florencii. K. Plicka natočil tiež niekoľko filmových reportáží a položil základy tunajšieho dokumentárneho filmu. Spolu s viacerými učiteľmi Školy umeleckých remesiel sa pričínili o odborné školenie kameramanov, strihačov, laborantov, premietačov, osvetľovačov a iných odborných pracovníkov filmovej produkcie i distribúcie.

Ďalším, celkom novým fenoménom rozvoja kultúrneho života na Slovensku bolo rozhlasové vysielanie, ktorého celospoločenský a vlastne politický význam si spočiatku dostatočne neuvedomovali ani reprezentanti štátu. Rozhlas sa totiž stal, napriek svojej tunajšej technickej nedokonalosti a zatiaľ obmedzenému dosahu, resp. prístupnosti, najmocnejším masovokomunikačným médiom, s mnohostranným kultúrno-civilizačným vplyvom. Rozhlasové vysielanie z Bratislavy a Košíc, ktoré začalo v rokoch 1926, resp. 1927 čiastočne eliminovalo aj iredentistickú propagandu, ktoré šírilo budapeštianske rádio, ovplyvňujúc tak aj časť slovenského obyvateľstva. Slovenský rozhlas však nemal iba propagandistický a kultúrno-osvetový význam, ale inicioval aj rozvoj hudobného, dramatického a slovesného umenia, ktoré dostávali v rozhlasovom vysielaní veľký priestor. Najmä hudobní umelci – skladatelia i interpreti nachádzali v rámci rozhlasových koncertov predtým nebývalé uplatnenie i popularitu. Počet rozhlasových koncesionárov na Slovensku prudko rástol. Pri začiatku vysielania v roku 1926 to bolo

7 600 koncesionárov, zatiaľ čo v roku 1936 vlastnilo rozhlasový prijímač na Slovensku už viac ako 104-tisíc občanov, resp. organizácií.¹⁰

Kultúrny život na Slovensku v medzivojnovom období, sa, prirodzene, dotýkal aj tunajších národnostných menšín. Zatiaľ čo maďarskí občania, ocitnúc sa po roku 1918 v predtým nepoznanej pozícii menšiny, sa cítili obmedzovaní a neuspokojení, občania nemeckej, resp. ukrajinskej či rusínskej národnosti získali v demokratickom československom štáte nesporne viac možností vlastného kultúrneho života, ako im ho poskytovalo Uhorsko. ČSR neriešila národnostnú otázku na Slovensku ideálne, no rozhodne demokratickejšie ako predchádzajúci uhorský režim. Štát zabezpečoval školské vzdelávanie príslušníkov národnostných menšín v ich materinskom jazyku. Vychádzalo množstvo inorečových novín a časopisov. Kultúrny život tunajších národnostných menšín, najmä maďarskej a nemeckej sa rozvíjal v rámci jednotlivých umeleckých spolkov a združení: Kunstverein a Toldyho kruh v Bratislave, Jókayho spolok v Komárne, Kazinczyho spoločnosť v Košiciach, Maďarská vedecká, literárna a umelecká spoločnosť (tzv. Masarykova akadémia), Zväz maďarských spisovateľov v ČSR, Spolok maďarských učiteľov v ČSR atď.

Slovenská kultúra v medzivojnovom období napriek nespornému všestrannému vzrastu sa nevyvíjala bezproblémovo a idylicky. Jej zápas o autentickosť prebiehal v sústavných polemikách s názormi, ktoré reprezentovali stále anachronickejšiu a neudržateľnú teóriu nacionálneho čechoslovakizmu. Voči nej sa stavali – až na ojedinelé výnimky – vlastne všetci významní a verejnosťou rešpektovaní predstavitelia slovenského kultúrneho života, bez ohľadu na ich názorovú a politickú orientáciu, resp. náboženskú príslušnosť. Už v roku 1922, teda v čase eufórie Š. Krčméry upozorňoval svojich partnerov na českej strane (neraz úprimných slovakofilov), že svojím nepochopením slovenskej národnej samobytnosti sa „*darom modlia za zdar stavby spoločného štátu, keď ho rukami-nohami rúcajú... zdravé (štátotvorné – I. K.) zjednocovanie je možné len vzájomným, dokonalým obohacovaním. Proti akémukolvek inému, hodnoty ničiacemu alebo ponížujúcemu zjednoteniu sa inštinkt vzpiera ako proti smrti.*“¹¹ V poslednom roku existencie prvej ČSR v podstate tie isté myšlienky musel zopakovať ľavicový politik a novinár V. Clementis: „*Slovenský kultúrny stav sa pridrižiava idey slovenskej národnej osobitosti a v takejto vlastnosti chce bok po boku, ako rovný s rovným spolupracovať s vrcholnými úsiliami českého kultúrneho prostredia, aby spolu s nimi alebo s ich pomocou dosiahol úroveň svetovosti... Vítame a žiadame pomoc i záujem vyspelejšieho českého kultúrneho prostredia o jednotlivé javy nášho kultúrneho života, ak k nim českí kultúrni dejatelia pristúpia s rešpektom k osobitým vlastnostiam slovenskej kultúrnej organizácie. Vítame, lebo potrebujeme pomoc českých kultúrnych činiteľov a sme za ňu vďační. Avšak odporujeme takému pojatiu*

¹⁰ Statistická ročenka Republiky Československé. Praha 1938. Bližšie viď: Draxler, V.: *Náčrt periodizácie dejín rozhlasu na Slovensku do nástupu televízie*. In: Príspevky k dejinám rozhlasu, I. Bratislava 1976, s. 33-67.

¹¹ *Slovenské pohľady*, 38, 1922, č. 10, s. 599.

českej účasti, ktorá naše kultúrne prostredie považuje za perifériu, za provinciu českého kultúrneho centra.“¹²

Zápasy s ideológiou čechoslovakizmu a z nej vychádzajúcej kultúrnej politiky štátu odčerpávali na slovenskej strane nielen veľa energie, ale zároveň viedli v konzervatívnych kruhoch aj k určitému nacionálnemu fundamentalizmu, k deformovaniu pohľadov na umeleckú tvorbu slovenských autorov, ktorých moderné výboje a pokusy boli označované za anacionálne a teda pre slovenskú spoločnosť vraj neprijateľné. Takto sa kvalifikovali aj niektoré diela popredných slovenských spisovateľov (M. Urbana, J. Jesenského, J. C. Hronského, Jégého, Tida J. Gašpara), ktorí boli obviňovaní z „neludovosti“, amorálnosti, zo šírenia „rozkladnej európskej dekadencie“ či z iných protinárodných hriechov. Pritom je paradoxné, že podobné vyhlásenia vychádzali spravidla od niektorých politických činiteľov vo výbore Matice slovenskej. Kritika sa dotkla aj predstaviteľov slovenskej výtvarnej moderny, ktorí však na ňu razantne reagovali už v roku 1930, keď E. Fulla a M. Galanda vydali akýsi programový manifest slovenského moderného umenia.¹³ Dokument nevyjadroval len názory jeho zostavovateľov, ale aj postoje veľkej časti nastupujúcej umeleckej generácie, ktorá požadovala „nekompromisný boj o nové umelecké smery“, volala po prijímaní „čerstvého vzduchu a kultúrnych vetrov z Európy“. Manifest zároveň kritizoval tých tvorcov, konzumentov a kritikov umenia, ktorí sa „skrývajú za čínske múry nepochopenia,... dôkladne sa zabalili do kožucha (národného – I. K.) svojrázu, lahli si k večnému a predčasnému spánku, očakávajú už iba slávu martinského cintorína“. O sedem rokov neskôr iný, tiež údajne málo národný či málo ľudový umelec, K. Sokol, keď navždy odchádzal nepochopený zo Slovenska, na margo tohto problému napísal: „Národnosť sa prejavuje neraz práve v tom odpore, ktorý sa stavia proti lepšiemu chápaniu človeka a jeho duchovného sveta. Národnosť však nemožno odlúčiť od kultúry... Takzvané slovenskosti je v mojich obrazoch málo. V tvorivej jednote kultúra – národ kladiem dôraz na to prvé, lebo druhého je všade i nechtiac dost“.¹⁴

V tridsiatych rokoch sa slovenský kultúrny život viditeľne spolitizoval. Zapríčinili to jednak kruté sociálne dôsledky prebiehajúcej hospodárskej krízy, no aj zvyšujúce sa ohrozenie územnej integrity československého štátu a rast fašistického nebezpečenstva, čo sa prejavilo prílivom politických exulantov z nacistického Nemecka, neskôr i z okupovaného Rakúska. Spomínané faktory sa odrazili vo viacerých verbálnych akciách a vystúpeniach značnej časti slovenských kultúrnych činiteľov, osobitne spisovateľov. Ich iniciátormi boli spravidla ľavicovo orientované osobnosti, združené okolo časopisu DAV, ktoré však vedeli na svojich akciách zainteresovať aj ľudí s inou, často úplne protichodnou ideovou orientáciou. Tak vzniklo aj vyhlásenie 32 slovenských, českých i maďarských spisovateľov protestujúcich proti tragickým udalostiam v Košútoch v máji 1931. V dokumente sa deklaruje, že „spisovateľ a vzdelanec nemôže mlačať, keď jeho svedomie zasiahne rana, výstrely v Košútoch, keď tečie nevinná ľudská krv“.¹⁵

¹² Svět v obrazech, 20. marca 1938, č. 10. In: Clementis, V.: Vzduch našich čias, 2. Na vydanie pripravila Holotíková, Z. Bratislava 1967, s. 429.

¹³ Súkromné listy Ludovíta Fullu a Mikuláša Galandu, 1. februára 1930.

¹⁴ Elán, 7. február 1937, č. 6, s. 1.

¹⁵ DAV. Spomienky a štúdie. Bratislava 1965, s. 390.

Najvýraznejším vonkajším prejavom politickej angažovanosti kultúrnych pracovníkov na Slovensku v medzivojnovom období bol nesporne Kongres slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach v roku 1936 a na ňom prijatý manifest, v ktorom jeho signatári otvorene deklarujú svoje protifašistické, demokratické stanovisko, „*nehľadiac na našu rôznorodosť v tvorivých, ba i myšlienkových oblastiach, hovoríme: ... Sme odhodlaní brániť vydobyté hodnoty slobody, nech by už na ne siahali barbarský nepriateľ, alebo jeho spojenci tu či v zahraničí.*“¹⁶ Tieto vzletné slová a pekné predsavzatia zostali však zväčša iba zaujímavým dobovým dokumentom. Neboli vlastne nikdy dôkladne naplnené, lebo ich tvorcovia sa im spreneverili, keď v neskorších rokoch, resp. desaťročiach kolaborovali s dvoma totalitnými systémami, ktoré ovládli Slovensko a výraznou mierou ovplyvnili nielen tunajší kultúrny život vo všetkých jeho sférach, ale tragicky poznamenali aj mnoho jeho protagonistov. Skutočné kultúrne hodnoty, ktoré sa na Slovensku zrodili v medzivojnovom období, či už mali podobu vedeckých, umeleckých alebo organizačných a inštitucionálnych výsledkov, však pretrvali všetky neskoršie štátoprávne i politické zmeny a v mnohých smeroch boli solídnu základňou, na ktorej sa rozvíjala moderná slovenská kultúra v tom najširšom slova zmysle.

2004

¹⁶ Tamže, s. 163-164.

DRUHÁ KAPITOLA

KULTÚRNE PARADOXY VO VZŤAHOCH MEDZI SATELITOM A VELMOCO. SLOVENSKÁ KULTÚRA POD NEMECKÝM „OCHRANNÝM PATRONÁTOM“

Vojnový slovenský štát z rokov 1939 – 1945 bol svojím vznikom i celou svojou existenciou mnohými oficiálnymi dohodami a z nich vyplývajúcimi záväzkami, resp. podmienkami, nerozlučne spätý s tretou ríšou. Viac alebo menej sa to premietalo do všetkých oblastí spoločenského, vrátane kultúrneho života. Tu sa však podriadenosť satelita voči veľmoci prejavovala v omnoho sofistikovanejšej podobe, než tomu bolo napríklad v rovine politickej, hospodárskej či vojenskej. Možno vysloviť hypotézu, že kultúrny život na Slovensku bol v rokoch 1939 – 1945 síce tiež ovplyvnený nacistickým tlakom a indoktrináciou, ale voči nim prejavoval istý stupeň odolnosti, niekedy dokonca skrytej rezistencie.

Bolo to spôsobené prinajmenšom dvoma faktormi: 1/ ovplyvňovanie kultúrneho života nepovažovalo Nemecko za nejakú prioritnú úlohu svojej zahraničnej politiky voči Slovensku, pre ktoré zvolilo formu satelitného „vzorového štátu“. Je príznačné, že pre oblasť kultúry nevyčlenilo ani osobitného poradcu. Túto funkciu pre kultúrno-osvetovú sféru suplovali beráteri Úradu propagandy (E. Frauenfeld a neskôr A. Endrös), resp. kultúrni ataše nemeckej ambasády v Bratislave (H. Snyckers a A. Steigel).¹ Potenciálnou, no v konečnom dôsledku málo efektívnou pákou ovplyvňovania kultúrneho života na Slovensku v duchu veľkonemeckej ideológie, boli kultúrno-osvetové, najmä propagandistické aktivity (vydávanie časopisov, poriadanie kultúrnych večierok, osláv a pod.), tunajšej nemeckej národnostnej skupiny; 2/ kultúra sa v slovenskej spoločnosti už tradične považovala aj za dôležitý politický faktor, lebo už v predchádzajúcich obdobiach z najrôznejších pohnútok čiastočne suplovala slabú či neexistujúcu alebo s cudzou ideológiou kolaborujúcu oficiálnu slovenskú politiku. Posledne menovaný prípad nastal aj v roku 1939.

Satelitný slovenský štát mal v rámci svojej formálnej samostatnosti tvrdo limitované hranice, ktoré sa dali najľahšie prekročiť práve v kultúrnej sfére. Tu bolo možné vari najúčinnejšie vytvoriť a dokumentovať zdanie nezávislej slovenskej štátnosti, ktorá posilňovala národnú hrdosť. Pol roka po vytvorení štátu prináša verejnou rešpektovaný kultúrny mesačník *Elán* úvahy popredných slovenských kultúrnych činiteľov, ktorí zdôrazňujú predtým na Slovensku mnohokrát opakovanú tézu, že „malý národ sa práve kultúrnou prácou zaraďuje do rámca ostatných národov“. A preto „nemôžeme sa merať kvantitou, ale kvalitou. Nesmieme byť maloverní a žiť v povedomí, že sme chorľavejším výhonkom na strome európskych národov, ktorému nežičlivci oblamujú haluze a drsnou palicou ráňajú nedozreté ovocie. Nestačia nám povrchné politické sympatie, ani konjunkturalne hospodárske zmluvy“.² O dva roky neskôr, v čase vrcholných úspechov nemeckých

¹ Suško, L.: *Systém poradcov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939-1941*. In: *Historické štúdie*, 18, 1980, s. 5-25.

² *Elán*, 10, september – október, 1939.

armád vyššie citovaný autor (literárny historik a kritik A. Mráz) už deklaroval, „že vývin celej našej kultúry čoraz viacej bude reagovať na podnety nemecké. Budeme osvetľovať nielen to, čo sme z nemeckej vzdelanosti prebrali v minulosti, ale tvorivo budeme nadväzovať aj na bohaté a dramatické vrstvy celej (t. j. aj súdobej, teda súdobej nacistickej – I. K.) nemeckej vzdelanosti.“³

Slovenská kultúra vo vzťahu k svojmu nemeckému partnerovi sa v daných politických podmienkach neraz dostávala do akéhosi schizofrénneho postavenia, z ktorého sa pokúšala uniknúť. Na jednej strane si chcela zachovať svoju národnú i profesionálnu autonómnosť, na druhej strane odvádzala povinnú daň domácomu totalitnému režimu a jeho nemeckému protektorovi. Aj v jej radoch boli prívrženci, protežanti či oportúnni súpútnici vládnej ideológie. Hlavne v prvých rokoch existencie štátu sa nadchýnali nacistickým príkladom a poriadkom, i vojenskými úspechmi nemeckých armád, ktorých boj označovali – v súlade s oficiálnou propagandou – za najspolahlivejšiu ochranu európskej kultúry: „Niet pochybností o kultúrnej veľkosti nemeckého národa a o jeho vedúcej úlohe v kultúrnych dejinách Európy. Je to viac ako faustiáda, čo tento mocný národ v týchto osudových časoch prekonáva. S úžasnou silou ducha, bez ktorej by nebolo cesty z kataklizmy.“⁴

Oficiálna propaganda obdivovala organizáciu a výsledky kultúrneho života v hitlerovskom Nemecku, kde ani vojna neumlčala múzy, čo dokumentuje sústavný rozmach tamojšej kultúry usmerňovanej podľa vedeckých a filozofických zásad. Obdivovatelia nemeckých vzorov zo slovenských kultúrnych kruhov antináboženské a antidemokratické zjavy nacistického režimu zdôvodňovali a obhajovali tvrdeniami, že usmerňovanie nemeckej kultúry nie je ateistické ani antidemokratické: „To všetko sú len nápady a zámery cudzej propagandy, lebo sloboda bola v Nemecku odobraná iba utlačovateľom a daná národu... Nemecko buduje nový životný priestor pre všetky spriatelnené národy a vedie aj malé národy do pokojného prístavu veľkej spoločnej vlasti.“⁵ Vládna propaganda tvrdila, že za nemeckými tankami vstupujú na dobyté územia divadelné súbory, koncertné telesá a v samom Nemecku „po najzapadlejších krajoch chodia kočovné kiná, divadlá, spevácke súbory vysokej úrovne“.⁶ Autor citovaných slov, inak vysoký funkcionár Úradu propagandy sa dožadoval, aby aj na Slovensku vznikli také, kultúru usmerňujúce organizácie, akou bola v Nemecku Reichskulturkammer. Asi podľa jej vzoru, na podnet predsedu vlády V. Tuku, vznikla na jar 1940 na Slovensku Kultúrna rada. Po niekoľkých mesiacoch existencie, za zjavného nezáujmu elit z oblasti umeleckého a vedeckého života, prestala však existovať.⁷ Podľa jej tvorcov táto inštitúcia mala „koordinovať kultúrnu prácu, bedliť nad ňou, naháňať ju, usmerňovať k potrebám národa, lebo ministerstvo (školstva a osvetu – I. K.) na všetko nestačí... To je národno-socialistická metóda.“⁸

³ *Elán*, 11, apríl 1941.

⁴ *Elán*, 14, február 1944.

⁵ Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1942. Bratislava 1941, s. 96.

⁶ Polakovič, Š.: *Slovenský národný socializmus. (Ideové poznámky)*. Bratislava 1941, s. 112.

⁷ Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), 1048/42.

⁸ Polakovič, Š. c. d., s. 14.

Nacistické ideové princípy a príklady usmerňovania kultúry sa do slovenských pomerov neúspešne snažil presadiť aj tzv. Lomnický manifest z augusta 1940. V ňom sa pät'násť, zväčša popredných osobností tunajšieho kultúrneho života, nadšene hlásilo k naci-onálnemu socializmu, na ktorom „sa buduje nová Európa. Vláda národnosocialistického smeru vykoná v kultúrnom živote konečne očistné dielo, aby sa u nás skrachované náhlady už netrpeli, aby sa nešírili náhlady liberalisticko-židovskej éry. Bez usmernenia kultúry nič nepôjde dobre, pričom národnosocialistické usmernenie nemá byť diktát tvorcomi, ale usmerňovanie jeho tvorby do národného prúdu“.⁹ Obsah i dikcia tohto dokumentu boli skoro identické so správami v dennej tlači o usmerňovaní a organizácii kultúrneho života v tretej ríši. Vyzdvihovanie nemeckého vzoru usmerňovania kultúrneho života malo ideologické, no niekedy aj veľmi pragmatické dôvody – napríklad, keď slovenskí spisovatelia so závišťou konštatovali, že ich nemeckí kolegovia nemusia platiť zo svojich honorárov dane.¹⁰ Omnoho vážnejším zjavom však bolo, keď v slovenských kultúrnych časopisoch vychádzali jednoznačne ideologicky motivované, pritom nevynútené pochvalné recenzie o statiach súdobých nacistických autorov. V nich sa tvrdilo, že prebiehajúca vojna sa zo strany Nemecka vedie aj v záujme ochrany európskej kultúry pred jej mravným a ideovým rozkladom, ktorý vedie „ku kultúrnej menejcennosti“.¹¹ Básnik J. Jesenský, ktorý sa ostro staval proti jestvujúcemu režimu na podobné hodnotenia reagoval v samizdatových veršoch: *Vypalovanie a zabíjanie,/hladomor a iná tortúra,/ak sa deje na nemeckej strane,/menuje sa pekne:kultúra./Vlast' si brániť, umrieť pri obrane,/Nemcov zahnať svoje na panstvo,/ak sa deje na slavianskej strane,/to je bolševické barbarstvo./*

Problematika slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov sa však nerozvíjala iba v ideologickej či teoretickej rovine, ale mala aj svoju praktickú podobu vo vzájomnej recepcii kultúrnych produktov, informácií a podnetov. Prirodzene, tento pomer bol veľmi nevyvážený. V Nemecku bola slovenská kultúra a Slovensko vôbec, málo známymi pojmami. Po vytvorení satelitného štátu sa túto medzeru snažili zaplniť dosť kusé, spravidla skreslené alebo nepresné, zjednodušujúce články a knihy nemeckých novinárov či autorov z radov nemeckej menšiny na Slovensku. Tí najčastejšie písali o slovenskom folklóre (zriedkavejšie o výtvarnom, resp. hudobnom umení) a dejinách, v ktorých účelovo zdôrazňovali dominantné germánske (nemecké) vplyvy, čo sa u slovenskej odbornej verejnosti stretávalo s nevôľou i s otvorenou kritikou. Recenzent statí uverejnených v 13. ročníku kultúrnohistorického časopisu *Karpatenland* upozorňuje, že autori jednotlivých článkov „niekedy účelovo hľadajú nemecko a germánske kultúrne a umelecké vplyvy na Slovensku aj tam, kde evidentne neboli“.¹² Autor uzatvára svoju kritickú recenziu konštatovaním, že o slovenských dejinách a osobitne o Veľkomoravskej ríši by mal písať slovenský historik, „ktorý by nebol hatený v riešení rôznych otázok nejakými ohľadmi“.

Zo slovenskej odbornej spisby v nemeckom jazyku vyšli stručné prehľady dejín literatúry a umenia. Prierez vývoja slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov s tendenčným ideologickým nábojom podal šéf slovenského Úradu propagandy T. J. Gašpar, ktorý

⁹ *Slovák*, 3. septembra 1940; *Gardista* 10. septembra 1940.

¹⁰ *Elán*, 14. november 1943.

¹¹ *Historický sborník*, 2, 1943, č. 2, s. 122.

¹² Tamže, s. 119-120.

v podobnom duchu písal aj o slovenskom národnom povedomí.¹³ Slovenskí autori publikovali v nemčine viacero statí z oblasti kultúry aj v domácich odborných i propagandistických časopisoch, resp. v novinách tunajšej nemeckej menšiny (*Historica Carpatica*, *Slowakische Rundschau*, *Grenzbote* atď.). Z krásnej literatúry vyšla v Nemecku antológia slovenskej lyriky, slovenské rozprávky a dve knihy prozaika J. C. Hronského. Pred publikovaním jeho románu *Jozef Mak* došlo ku kurióznejšej situácii: Nemecký vydavateľ žiadal v texte nejaké úpravy, čo však autor odmietol. Do sporu nečakane zasiahol vtedajší nemecký vyslanec na Slovensku H. Ludin, ktorý do nemeckého vydania knihy napísal úvod.¹⁴ V menšej miere v slovenských časopisoch publikovali autori z tretej ríše i domáci nemeckí autori. Najväčšia koncentrácia ich článkov bola v časopise *Elán* z februára 1944. Toto číslo malo totiž monotematický charakter a bolo venované jednotlivým oblastiam umeleckého života v Nemecku: literatúre, divadlu, filmu, hudobnému a výtvarnému umeniu, baletu atď.

Z hľadiska satelita, ktorý za svoj vznik vďačil práve hitlerovskému Nemecku bola veľmi zaujímavá, niekde až pikantná interpretácia slovensko-nemeckých vzťahov v dejinách. Slovenskí autori sa pokúšali účelovo hľadať „odveké slovensko-nemecké priateľstvo v minulosti“. Poukazovali na úlohu nemeckých kňazov pri pokresťančovaní Veľkej Moravy, zdôrazňovali pozitíva príchodu nemeckých kolonistov na územie Slovenska v stredoveku, pozitívne hodnotili prínos kultúrnych a filozofických vplyvov na slovenských národovcov a kultúrnych činiteľov, ktorí v 19. storočí študovali v Nemecku, no hlavne vyzdvihovali úlohu hitlerovského Nemecka pri vzniku a ochrane slovenského štátu. Takýto idylický obraz zhrnul už spomínaný T. J. Gašpar v článku *Od Arnulfa po Hitlera*.¹⁵ Profesionálni historici si však uvedomovali, že slovensko-nemecké vzťahy v dejinách neboli zďaleka také harmonické, ako by to vyžadovali aktuálne politické záujmy vládnuceho režimu. Problémový bol tiež výklad slovensko-nemeckých jazykových a náboženských konfliktov v období feudalizmu, no najmä historický fakt, že Veľkomoravskú ríšu, ktorá sa v romantizujúcej interpretácii vydávala za prvý slovenský štátny útvar v dejinách, pustošili a napokon vyvrátili nemecké vojská. Dejepisci a publicisti to pripúšťali, no zároveň vyzdvihovali politickú prezieravosť slovanských vládcov, ktorí „dobre pochopili položenie svojej krajiny v susedstve mocných Germánov a udržiavali s nimi priateľské styky... uznali ich nadvládu“.¹⁶ Dilemu týchto zápasov vysvetľoval ideológ režimu Š. Polakovič takto: „Nemusíme sa báť výjsť von s pravdou o Svätoplukovi ani pred priateľské Nemecko len preto, že s Nemcami bojoval ako slovenský kráľ. Ved' Nemci nie sú malicherní. Len farizej skrýva minulosť a bojí sa ju odhaliť. Podľa národno-socialistického názoru bojovať nie je vecou hanby ale cti... Vieme ale aj to, že to bol práve Svätopluk, ktorý poznal nutnosť priateľstva so susedným Nemeckom a uzavrel s ním trvalý mier. A práve tento rozumný Svätopluk odkaz politického slovensko-nemeckého priateľstva uskutočňujeme dnes v obnovenom slovenskom štáte.“¹⁷ Práve účelová interpretácia vzniku a existencie slovenského štátu v roku

¹³ Gašpar, T., J.: *Die slowakische nationale Bewusstsein*. Bratislava 1944.

¹⁴ Richter, L.: *Slowakische Literatur in deutschen Übersetzungen*. Martin 1944, s. 21.

¹⁵ Gašpar, T., J.: *Veľký rok*. Martin 1939, s. 204-208.

¹⁶ Hrušovský, F.: *Slovenské dejiny*, 4. vydanie. Martin 1940, s. 38.

¹⁷ Polakovič, Š.: *Slovenský národný socializmus*. Bratislava 1941, s. 116.

1939 sa stala najvďačnejším objektom vykonštruovaných mýtov a legiend o slovensko-nemeckom priateľstve: „V týchto rozhodujúcich chvíľach našiel slovenský národ pomoc u Vodcu nemeckého národa A. Hitlera... Slovenský štát sa oprel o svojho mocného suseda, aby pod jeho ochranou našiel svoje pevné miesto na mape Európy.“¹⁸

Je zaujímavé, že z kvantitatívneho hľadiska sa produkty nemeckej kultúry na Slovensku preberali omnoho menej ako z iných krajín (napríklad z Francúzska, Talianska, Česka, Švajčiarska, Maďarska, zo škandinávskych krajín, ale aj z predsovietskeho Ruska). Z nemeckej vedeckej, resp. krásnej literatúry a dramatiky sa prekladali a na scéne Slovenského národného divadla hrali v prvom rade klasické diela, kde sa zdôrazňovalo ich humanistické alebo mierové poslanstvo, čo bolo veľmi vzdialené nacistickému ponímaniu kultúry. Na jeseň 1939 časopis *Elán* priniesol obsiahlu stať pri príležitosti úmrtia S. Freuda, v ktorej sa vysoko hodnotil prínos tejto osobnosti pre svetovú vedu a zároveň sa konštatovalo, že S. Freudovi sa nedostalo v jeho vlasti zaslúženého uznania, ale výsmechu a odmietnutia.¹⁹ Predseda Spolku slovenských spisovateľov básnik V. Beniak, mimochodom vedúci sekretariátu ministerstva vnútra slovenskej vlády, v spomínanom už „nemeckom“ čísle časopisu *Elán* sa prihlásil k odkazu poézie „nemeckých dekadentov, symbolistov a impresionistov... Sme mladým a učenívým národom. My Slováci hľadáme bránu do sveta, hľadáme cesty i pre umeleckú tvorbu nášho ducha za hranicami.“²⁰

Na Slovensku sa poriadali výstavy nemeckých kníh, výtvarného umenia, fotografií. Spočiatku tu koncertovali aj popredné nemecké hudobné telesá (Berlínska a Mníchovská filharmónia), prichádzali sem prednášať nemeckí univerzitní profesori, vedci a umelci. Do umeleckej súťaže na architektonickú prestavbu bratislavského hradného vrchu poslalo svoje návrhy viacero nemeckých autorov. Pri sledovaní nemeckých aktivít na Slovensku v čase vojny treba brať do úvahy ešte jednu prozaickú skutočnosť: Umelci, vedci a všetci kultúrni, no aj iní pracovníci z Nemecka počas vojny veľmi radi služobne navštevovali Slovensko, lebo si tu mohli voľne nakupovať tovar, hlavne potravinové výrobky, ktoré pre občanov tretej ríše boli v tom čase už dlho veľkou vzácnosťou alebo priam nedostupné.

Jedinou oblasťou kultúrneho života, kde sa hneď po roku 1939 razantne presadil nemecký „kultúrny import“ bolo filmové umenie, ktoré sa stalo zároveň aj najúčinnjším kanálom prenikania nacistickej ideológie. Nešlo tu iba o hrané snímky (napr. známy film *Žid Süß*, ktorého návšteva bola štátnym úradníkom odporúčaná, resp. prikázaná), ale aj dokumentárne a náučné filmy, filmové žurnály (osobitne z bojov na frontoch), ktoré preberal slovenský spravodajský týždenník *Nástup*. Do jeho obsahu však neraz zasiahla nemecká cenzúra.²¹ Slovenské kiná boli doslova zaplavené nemeckou filmovou produkciou, ktorá tvorila asi štyri pätiny zo všetkých uvádzaných filmov. Tak napríklad v roku 1941 sa premietalo na Slovensku 117 celovečerných a 106 kratších dokumentárnych filmov nemeckej výroby. Počet dokumentárnych a náučných filmov, zväčša

¹⁸ Hrušovský, F.: c. d., s. 436.

¹⁹ *Elán*, 10, september – október 1939.

²⁰ *Elán*, 14, február 1944.

²¹ Macek, V. – Paštéková, J.: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1977, s. 79.

propagandistického zamerania, sa ďalej zvyšoval.²² Nemecká strana však poskytovala začínajúcemu slovenskému filmu, resp. tunajším, zväčša zastaralým kinám aj technickú pomoc. V nemeckých filmových ateliéroch absolvovali odborné školenia viacerí slovenskí režiséri, resp. kameramani. Z ríše prišlo na Slovensko okolo 300 premietacích prístrojov na 16 milimetrový film, ktorý sa používal najmä v školách. V časopise *Elán* sa pomerne často objavovali odborné články o filmovom umení a objektom ich analýz bola spravidla súdobá nemecká kinematografia.²³

Nemecko-slovenské kultúrne vzťahy mali omnoho viac rovín, než by sa všetky dali teraz aspoň stručne spomenúť. Do väčšiny z nich sa viac alebo menej premietalo satelitné postavenie Slovenska voči tretej ríši, čo síce niekedy mohlo priniesť aj pozitívne výsledky – napríklad zvýšený záujem o štúdium a poznávanie nemeckej literatúry, nemeckého umenia a kultúry vôbec, zintenzívnenie výuky nemeckého jazyka na slovenských školách atď. Na druhej strane sa satelitný pomer odrážal vo viacerých kuriózných javoch. Tak napríklad jeden z popredných slovenských hudobných skladateľov Mikuláš Schneider Trnavský zhudobnil verše druhého nemeckého vyslanca na Slovensku Manfreda Killingerera, za čo dostal zvláštnu finančnú odmenu od premiéra V. Tuku. Ten na jednom zasadnutí Kultúrnej rady na jar 1940 zasa tlmočil prianie H. Himmlera, aby nemeckí archeológovia mohli na Slovensku robiť samostatný výskum, ktorý by dokumentoval na tomto území starogermánske osídlenie.²⁴ Podobné plány – bez ohľadu na to, že sa nerealizovali – vyvolávali v slovenských odborných kruhoch prinajmenšom nedôveru, niekedy sa stretli aj s otvoreným nesúhlasom, ktorý však nikdy neprekročil hranice lojality voči „veľkému bratovi“: „Berlín chce mať pokoj na Slovensku a konsolidované pomery. Ani štátny záujem a tým menej záujem slovenský nevyžaduje v ničom takéto podrobovanie sa všetkému, čo vyšlo po nemecky napísané a nevyžaduje ani úplné mlčanie zo slovenskej strany“.²⁵

Vcelku krotké (iné v danej situácii ani nemohli byť) polemiky boli spravidla namierené proti neadekvátnym politickým i kultúrnym, slovenskú národnú hrdosť zraňujúcim a ilúziu štátnej suverenity narušujúcim požiadavkám, ktoré najmä spočiatku veľmi razantne nastoľovala Karmasinova Deutsche Partei. Na formulovanie a realizovanie vlastných požiadaviek v kultúrnej oblasti vytvorila v rámci svojej organizačnej štruktúry osobitný Kulturamt, ktorý jednoznačne forsíroval nacistickú ideológiu. Nemecké oddelenie na slovenskom Ministerstve školstva a národnej osvety žiadalo, aby sa zmenili vyučovacie osnovy na tunajších nemeckých školách a obsahom sa prispôsobili učebným osnovám v ríši.²⁶ Nemecký Štátny sekretariát pri predsedníctve slovenskej vlády zasa žiadal, aby zo školských a verejných knižníc boli vyradené nielen diela židovských autorov, ale aj „všetkých spisovateľov nepriateľsky zahrotených voči nemeckému národu“.²⁷ Deutsche Partei vyvíjala svoje kultúrno-propagandistické aktivity, adresované slovenskej verejnosti

²² Tamže, s. 84-85.

²³ *Film ako fenomén propagandy*. In: *Elán*, 10, jún 1940.

²⁴ SNA, f. ÚPV, 7958/40.

²⁵ SNA, f. ÚPV, 5485/39.

²⁶ SNA, f. ÚPV, 2046/41.

²⁷ SNA, f. ÚPV, 3061/42.

hlavne cez nemecko-slovenskú spoločnosť, ktorá poriadala osvetové prednášky, kurzy nemeckého jazyka, no najmä oslavy Hitlerových narodenín či iných sviatkov uctievaných v nacistickom Nemecku. Okrem viacerých novín a časopisov vydávala Deutsche Partei kultúrny štvrťročník Karpatenland a v Kežmarku založila Institut für Heimatforschung. Postupujúce vojnové udalosti však činnosť inštitútu takmer úplne umŕtvili. Pokusy o založenie nejakých slovenských recipročných inštitúcií na pôde tretej ríše (napr. Slovenského kultúrneho ústavu vo Viedni) nemali úspech. Najmä spočiatku sa však usporadúvali kultúrno-osvetové podujatia medzi slovenskými robotníkmi pracujúcimi v Nemecku, v obsadenom Rakúsku a v Protektoráte Čechy a Morava. Nakoniec sa tieto akcie obmedzili na pastoračnú činnosť vyslaných slovenských kňazov.

Akýmsi paradoxným prívieskom či vyvrcholením slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov v rokoch 1939 – 1945 sa stali apriórne negativistické antinemecké postoje tých reprezentantov slovenskej kultúry, ktorí sa aktívne zapojili do protifašistického odboja a Slovenského národného povstania. Prirodzene, aj tu sa dostali do popredia nie odborné, ale ideologické hľadiská, ktoré čiastočne pretrvávali aj po skončení druhej svetovej vojny. Literárny kritik a historik A. Matuška v povstaleckej tlači priznával, že „*Naši vzdelanci študovali napospol v Nemecku, poznali západnú kultúru prostredníctvom Nemcov. Nedali sa však duchovne ponemčiť, lebo poznali Nemcov a ich velikášstvo.*“²⁸ Autor si v tomto dramatickom období okupácie Slovenska, sprevádzanej atrocitami nemeckých jednotiek voči civilnému obyvateľstvu, trochu demagogicky pomohol citátom z pera staršieho slovenského národovca a kultúrneho činiteľa S. Ormisa: „*Nemci sú najrafinovanejší sebci a bruchopasnici, čo ani na slzy, ani na prosby, ani na dôkazy vernosti, zásluh a pravdy nedajú, ale jedine kyjakovým dôvodom ustupujú. Aj po poldruha tisícročnom krste svojom zostanú len Nemcami, t. j. len sebe výlučne prajnými a iných zožierajúcimi. Nemajú citu pre ľudskú pravdu, kde ju treba iným, napríklad Slovanom prislúžiť.*“²⁹

Záverom treba vari konštatovať, že hlbšia vedecká analýza často kontroverzných či paradoxných slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov v čase druhej svetovej vojny zatiaľ iba čaká na svojich bádateľov na slovenskej i nemeckej strane.

2003

²⁸ Matuška, A.: *Plníme odkaz mŕtvych*. In: *Nové slovo*, 1, 1944, č. 1, 24. septembra 1944.

²⁹ Tamže.

TRETIA KAPITOLA

**UMELECKÝ LITERÁRNY TEXT, AKO PRAMEŇ
HISTORIOGRAFICKÉHO VÝSKUMU (POKUS O APLIKÁCIU
NA BÁSNICKÉ DIELO JANKA JESENSKÉHO)**

Problém komplikovaného vzťahu, lepšie povedané vzájomného sa ovplyvňovania medzi umeleckou tvorbou (najmä literatúrou či výtvarným umením) a historickým výskumom, resp. odbornou interpretáciou jeho výsledkov už dlho vyvoláva diskusie, polemiky i dohady. V minulosti z neho pravdepodobne vedeli vždy viac vyťažiť historici, než umeleckí tvorcovia. V ostatných desaťročiach, akoby sa tento pomer čiastočne obrátil. Dejepisci, myslím tým najmä historikov moderných dejín, (aspoň v našich pomeroch) až príliš ľahkovážne vo svojej heuristickej práci zanedbávajú jeden z dôležitých prameňov bádania a poznávania: mám tu na mysli práve umeleckú literárnu tvorbu, ktorá bola v minulosti, spolu s výtvarnými umeleckými dielami (hlavne ilustráciami) pre historikov inšpiráciou i nezastupiteľným originálnym prameňom. Na podoprenie tejto tézy iba jeden notoricky známy príklad: Homérove eposy a archeologické výskumy H. Schliemanna.

Na druhej strane mnohé historické práce – najmä v období antiky, renesancie, osvietenstva, no ešte aj v 19. storočí sa – vzhľadom na svoju formu – ponímali ako osobitný druh umeleckej literatúry. Niekde je dokonca ťažké typovo rozlíšiť oba spomínané žánre – mám tu na mysli, okrem iných, niektoré historické biografie, resp. eseje S. Zweiga, no aj ďalších autorov. Proti historiografii ako svojbytnému literárno-umeleckému žánru sa však prekvapujúco vynoril názor o nezlučiteľnosti racionálnej teórie (vedy) a estetiky. Jeden z jeho zástancov K. Jaspers to zdôvodňoval tým, že estetický vzťah k dejinám vyplýva vraj z neschopnosti bádatela robiť hierarchizáciu skúmaných historických faktov a ich výber. Jaspers konštatoval, že historická skutočnosť nie je neutrálna a náš skutočný vzťah k dejinám spočíva v boji s nimi, lebo dejiny sa nás bezprostredne dotýkajú a stále viac sa stávajú problémom prítomnosti. V protiklade k takémuto výkladu je názor ruského filozofa A. Gulygu, ktorý tvrdí, že historik sa nepribližuje k spisovateľovi tam, kde nemá dost vlastných prameňov a preto ich musí nahrádzať vlastnou predstavivosťou či fabuláciou „príbehu“. Naopak, v takýchto prípadoch skutočne profesionálny historik je zvlášť opatrný vo svojich záveroch. Spisovateľovi konkuruje iba tam, kde mu nadbytok hodnoverného materiálu (t. j. dobových prameňov) umožňuje plasticky interpretovať skúmanú tému.

Nechajme však teraz teoretické úvahy a prejdime ku konkrétnym problémom vzťahu umeleckej a odbornej historickej literatúry, ako sa on prezentuje v našich domácich podmienkach. Umelecká literatúra s historickými námetmi bola a podnes je v kontexte svetovej literatúry rozkošatým a treba povedať aj spoločnosťou, resp. čitateľmi obľúbeným či rešpektovaným žánrom. V slovenských pomeroch však tento tematický literárny žáner dlho, aj keď z aspektu dejepisnej odbornosti často na nízkej úrovni či z prevahou romantizujúcich predstáv, suploval absentujúcu slovenskú profesionálnu historiogra-

fu. Ako na to upozorňoval už v roku 1929 Š. Krčméry, prinajmenšom od dvadsiatych rokov nášho končiaceho sa storočia, umelecká literatúra (najmä beletria) však túto svoju funkciu či výsadu postupne strácala. Niektorí autori, v prvom rade publicisti to ale ani v súčasnosti nechcú brať na vedomie. Spočívajú to asi v ich nie umeleckých, ale ideologických či politických ambíciách, pri ktorých prinajmenšom ignorujú aktuálne poznatky profesionálnej historiografie, pokiaľ sú tieto v rozpore s ich anticipovanými cieľmi. Inokedy vlastnú neinformovanosť či nevedomosť o základných dejinných realitách sebavedome považujú za všeobecný stav poznania. Pri takomto postupe sa hojne argumentuje, niekde priam parazituje, na deformáciách, ktorých sa profesionálna historiografia dopustila v predchádzajúcich obdobiach. Treba povedať, že na recipientov to má značný vplyv, lebo čitateľ či poslucháč spravidla obľubuje „senzačné odhalenia“ a dejiny ho začínajú viac zaujímať až vtedy, keď sa menia na klebety.

Pravdaže, autor umeleckého diela má vďaka svojej emocionálnej zaangažovanosti i špecifickým tvorivým metódam väčšie možnosti podať plastický, príťažlivejší a zaujímavejší obraz konkrétnej historickej udalosti, procesu či osobnosti ako historik svojou racionálnou metódou. Historik si však nárokuje právo akejsi konštruktívnej oponentúry tam, kde autor umeleckého diela na pozadí historického deja nielen fabuluje svoj príbeh, ale používa v ňom aj konkrétne historické fakty. Tu dochádza často k nezrovnalostiam a nedorozumeniam – hlavne tam, kde sa umelecká a odborná historická literatúra stretávajú alebo navzájom prelínajú pri spracovaní niektorých tzv. kľúčových alebo aspoň medzníkových tém z národných a štátnych dejín. Týka sa to napríklad obdobia Veľkomoravskej ríše, prvej a druhej etapy národného obrodovania, no v prvom rade udalostí a osobností 20. storočia, ktoré vyvolávajú najväčšie spory a pri ich interpretácii dochádza k prezentácii diametrálne odlišných, navzájom sa vylučujúcich, neraz až nepriateľských stanovísk.

Historik je pri posudzovaní umeleckej tvorby s dejinnou problematikou ani nie tak citlivý na hodnotenia a závery umelca, ako na presnosť použitých alebo aspoň nepriamo prítomných historických faktov. Prirodzene, literáti sa pri spracovaní historickej témy mechanicky nedržia tradičného pramenného (archívneho) materiálu, na ktorý je však historik v prvom rade odkázaný. Nepíšu spravidla o protagonistoch historických dejov, ale snažia sa zachytiť, ako dejiny prežívali i tvorili jednoduchí drobní ľudia, s menami a činnosťou ktorých nie sú spojené nijaké transparentné dokumenty či pamiatky v archívoch, múzeách alebo v dobovej tlači. Práve to však dáva literárnym prácam akýsi štvrtý, historikovi zatiaľ nedostupný rozmer. Ide o to, aby sa do tejto „trinástej komnaty poznania“ pokúsil aspoň nahliadnuť. Môže sa mu to podariť práve vtedy, keď aj literárnu tvorbu bude považovať za jeden z dôležitých a rovnocenných prameňov vlastnej výskumnej práce.

Pokúsím sa túto tézu obhájiť, resp. aspoň čiastočne ilustrovať na príklade Janka Jesenského, ktorý je vďaka svojej bohatej literárnej tvorbe považovaný za dôverného znalca, analytika, za razantného či ironického kritika slovenskej spoločnosti, jej problémov a neduhov v prvej polovici 20. storočia. Pri „historiografickom“ hodnotení Jesenského tvorby sa spravidla vychádza len z jeho prozaických prác (román *Demokrati* a poviedky

z malomestského slovenského prostredia), no neoprávnene sa zabúda na výpovednú poznávaciu hodnotu jeho tzv. občianskej poézie, ktorá je v mnohých smeroch nadčasová, lebo prekračuje dobu svojho vzniku i aktuálne podnety, na základe ktorých ju autor písal.

J. Jesenský, odkedy vstúpil do slovenskej literatúry, bol vo svojej poézii – okrem iného – bystrým glosátorom udalostí, ktoré sa na Slovensku odohrávali v čase Uhorska, predmníchovskej Československej republiky i v období prvej Slovenskej republiky, kedy v posledných rokoch básnikovho života až prekvapujúco vyvrcholila jeho občiansky angažovaná tvorba. Aj z tohto pohľadu sú verše J. Jesenského pre historika moderných slovenských dejín originálnym a svojím spôsobom nezastupiteľným prameňom poznania príslušnej doby. Básnik v nich raz láskavo, no zväčša satiricky, so zžieravou iróniou, no neraz i s neskrývaným roztrpčením a bolestným rozhorčením komentoval mnohé dobové politické a kultúrne javy, ktoré sprevádzali slovenskú spoločnosť v prvej polovici 20. storočia. Jesenský sa usiloval o všeludské, občianske, národné, no aj nadnárodné hodnoty. Bojoval proti malosti, obmedzenosti, pokrytectvu – nech sa už tieto hlboko zakorenené vlastnosti akokoľvek zdôvodňovali, ospravedlňovali a zahaľovali do vznešených fráz o posvätných záujmoch štátu, národa či náboženstva. Spomínaná tendencia sa ťahá ako červená niť celou Jesenského občiansky angažovanou poéziou, ktorá ostáva až podnes prekvapujúco aktuálna. Práve preto – povedané slovami A. Matušku – básnik „nebol vždy doma prijímaný zvlášť sympaticky, lebo jemu samému na sympatiách nezáležalo... V priebehu celého života sa bil proti malosti a hlúposti, za vyšší národný život.“

V posledných dvoch decéniách uhorského štátu mala Jesenského poézia, podobne ako to bolo u mnohých slovenských básnikov národno-obranné zameranie: *Vyhnali ma z vlastnej chaty./ Bola zima, zvliekli šaty./Smädný som bol – mláky dali./Kamením ma krmievali./ Oplúvanô, zneuctenô/prekrstili moje meno./Poháňali ako vola/ po roli, čo mojou bola./* Jesenský však išiel ďalej a už v jeho predprevratovej poézii sa objavuje –pre neho tak typická črta národnej a spoločenskej kritickej sebareflexie: *I ja chcem, ako ostatní,/byť ústupčivý, milý,/rúk päste strkať do vrecák/ a kričať, že sme hnilí/ – I ja chcem ako ostatní,/ si nezastávať slova./Nepísať riadka za mesiac/je tiež cnosť Slováková./ – I ja chcem ako ostatní,/na prsia kloniť hlavu,/zapadlú slávu spomínať,/budúcu čakať slávu./*

Je príznačné, že po vzniku Československej republiky v autorovej občianskej poézii ešte narástol sarkastický a ironizujúci postoj voči dobovým politickým a spoločenským neduhom v štáte, za ktorý Jesenský aktívne bojoval, bol jeho úprimným prívržencom a navyše v ňom zastával vysoké úradnícke funkcie: župan a viceprezident Krajského úradu. Možno, že práve toto relatívne vysoké spoločenské postavenie dávalo básnikovi podnety k jeho kritickým a ironizujúcim veršovaným postrehom, pranierujúcim slabosti parlamentnej demokracie vo všeobecnosti a na Slovensku zvlášť. Treba pritom zdôrazniť, že Jesenský bol presvedčeným demokratom a liberálom, čo dokumentoval svojimi postojmi za Uhorska, no najmä po nastolení totalitného systému na Slovensku po roku 1938. Demokraciu pranieroval nie z extrémne radikálnych pravicových či ľavicových pozícií, ale takpovediac z jej lona, (márne) usilujúc o nápravu jej neduhov, akými boli partokracia, karierizmus, pokrytectvo, sväťuškárstvo, bezohľadnosť, hra-

bivosť politikov po majetku, politické eskamotérstvo, arogancia, atď.: *Jak sa kolú! Jak sa rýpu!/Lámu hlavy! Tlčú kosti!/Bez svedomia, taktu vtipu stúpajú do poctivosti/. Letia zdrapy. Letia chlpy./Každá strana zneuctená./Ako voliť? Národ hlúpy poctivej už strany nemá/...Tváre naduté./Vrecká oduté. /Všetko páni/nafúkani/na roztrhanie/.Málo miesta./Vysoké styky./Samá cesta./Veľké gestá./Spupné kriky./A chuť stála/by len žrala./Okamžik a/ republika bude im malá/.... V každom štáte sporiadanom/s pravým alebo ľavým sklonom/musí byť vždy niekto pánom,/ kto kočišom a kto koňom/...Preto koník, kočiš, páni/na Slovensku sa tak stone:/tu sú ľudia zapriahani/ a na voze sedia kone/. Pri čítaní citovaných veršov historika (a nielen jeho!) napadne, že básnik musel priam prognosticky predvídať aj našu súčasnosť.*

Jesenský sa vo svojich reflexiách dotkol tiež vážnej a nevyriešenej otázky česko-slovenského pomeru v republike. Bol úprimným štátotvorným Čechoslovákom, no zároveň rovnako zapáleným slovenským vlastencom a národovcom. Preto s roztrpením a obavami vnímal prejavy rigidného nacionálneho čechoslovakizmu, tupého centralizmu a romantizujúceho paternalizmu. K oslavám 10. výročia vzniku ČSR prispel neoslavnými kritickými a azda aj varovnými veršami: *Už desať rokov hovoríš,/že v súlade to vrzdí,/že v rýchlom tvojom pokroku/ta Slovensko brzdí./Už desať rokov hovoríš,/záračné milé veci/, že nie sme národom,/že nemáme ani reči./ Ten, kto chce učiť jednote,/sa takto neposmieva./Kto posmech robí z vrškov troch,/ten vysmieva i leva./ Tu so mnou hovorievali/spupnosťou maďaróna,/ak ma chceš ty viesť za ruku,/tak prosím: zostúp z koňa./*

Ku koncu 30. rokov, priamo úmerne so zhoršujúcou sa medzinárodnou situáciou a s rastúcim vnútropolitickým napätím v ČSR, Jesenský vo svojich veršoch so znepokojením reflektuje zahraničnopolitické udalosti v Európe i doma. V básni *Budme Európanmi* poukazuje na javy, keď *Červenie bodák od kultúry a/kultúra od bodáka... Roztváram atlas. Z ktorej zemi/mi kývne pár rúk zjednotený/ bez hrôzy, ohňa, potopy?/Kdeže je mapa Európy?/* Básnik s roztrpením a sklamaním reagoval aj na dramatické udalosti v ČSR a na Slovensku zvlášť v hektických rokoch 1938 – 1939. V poetickej skratke vyjadroval pocity značnej časti zastrášenej a zneistenej spoločnosti. Na margo. Mníchovskej dohody, resp. Viedenskej arbitráže v jeseni 1938 napísal: *Mier bez strieľania – a koľko zabíjania... Ak jedno námestie nám ostane/ alebo kúšтик miesta v promenáde,/ pošleme na sochárov vyzvanie, nech postavia tam sochu Zrade/.*

V tejto dobe nastáva už posledné, avšak nesmierne plodné tvorivé obdobie básnika, v ktorom s rozhorčením komentuje jednak agresívne činy nacistického Nemecka a jeho zločiny proti ľudskosti, jednak a hlavne aktuálne udalosti na Slovensku v čase totalitného ľudáckeho režimu. Raz sa mu trpko posmieva, raz bolestne reflektuje jeho zbabelosť a pokrytectvo, inokedy zasa odsudzuje jeho otvorené alebo skryté zločiny. Jesenský – na rozdiel od väčšiny príslušníkov slovenského kultúrneho frontu – ani na chvíľu nepodľahol všeobecnej nacionalistickej eufórii a ilúziám o samospasiteľnoti nového štátu, ani o režime, ktorý sa skrýval za „vôľu národa“, za náboženské ideály. Pravdaže, svoje verše nemohol už publikovať, písal iba do priečinku. Jeho verše sa však doma šírili „samizdatovou cestou“ a podarilo sa ich prepašovať aj do zahraničia, kde v Londýne vyšli v dvoch zbierkach pod názvami *Pod ohnivým drakom* a *Hnev svätý*.

Jesenského poézia v tomto čase priamo reagovala na konkrétne udalosti doma a čiastočne i v zahraničí. Jednotlivé jeho básne boli uvádzané citátmi z dobovej vládnej tlače. Pokiaľ tam citát (motto) nie je, obsah básne jasne dokladá udalosť, na ktorú básnik reaguje. Priam s politologickou diagnózou odhalil podstatu vzniku slovenského štátu, jeho vazalské postavenie voči Nemecku: *Kuriatko vábia záhonky,/ vyliezlo na dvor spod klonky,/ nožičky bežia, chodia očká,/ papre jak samostatná kvočka./ Pípípi čo som, to som!/ Tu jastrab padol ako hrom./ Bodajže tá aj s malou kurou!/ A kuriatko vzal do pazúrov./ Teší sa kurča ochochoch! On berie ma len do ochrany,/ tie pazúry sú pod krídlami./ Viac ma nik netkne zobákom./ Kuriatko samostatné som!/... Že si mi zeme nechal pekný kus,/ ja sľubujem ti vernosť, dominus./ Povinnosť moja mi je dobre známa./ Prsteňom svojim zlatým dotkni sa ma!/ Viem: čelad' moja celá, ako ja,/ pôjdeme, keď chceš všetci do boja,/ hoc za teba nám zrazia naše hlavy./ Skloň na bozkanie rožtek zo zástavy./ Jesenský s rozhorčením a s ľútosťou nad obeťami písal aj o brutálnom bombardovaní Varšavy, o vraždení ľudí v nacistických koncentračných táboroch, o vyhladení Lidíc, o deportáciách slovenských židov, odsudzoval ľudácku vládu za poslanie slovenskej armády do vojny proti slovanským Poliakom a Rusom a pod.: *Posielajú nás kôpkou za kôpkou./ Budujú nám vlast – v cudzine hrobku./ Aby tu mohli povýšene žiť/ musia ten národ pod zem ponížiť./ Aby ich trúby mohli znieť v zemi/ musí byť národ hluchý, nemý/... Národná zástava zase zo striech a okien jazyčí./ Slobodu právo oslavujú/ slobody práva lupiči./ Národná zástava dnes zase/ nečistí, ale zašpiní./ Hrdinov bije, pozdvihuje/ len zlosynov a zločiny./**

J. Jesenský ako dlhoročný (na jeseň 1938 odstúpivší) predseda Spolku slovenských spisovateľov trpko niesol snahy o usmerňovanie slovenskej kultúry zo strany vládnej moci, resp. prorežimistickú nedôstojnú nadprácu niektorých svojich spisovateľských kolegov. Na ich adresu ironicky písal: *Ak básnikom chcel by si byť,/ to musíš Hlinku velebiť,/ a po ňom hneď na papier hod'/ na Tisu zopár vzletných ód./ Nech brnčia struny v súzvuuku /panegyriky – na Tuku./ Popritom zo svojich lejgámb/ na Šaňa pátos dityrámb/. Ak „expres“ chceš výjsť/ na Parnas,/ tak pred Nemcami lám svoj pás./ Pritom nech crkne ten tvoj rým/ na starý režim jarček slín./*

Mnohé citované, no aj ďalšie verše sa dajú aplikovať na pomery nielen v ľudáckej, ale aj v komunistickej totalite, ktorej sa však básnik už nedožil. Smrť na konci decembra 1945 bola k Jesenskému, mimochodom, prvému nositeľovi titulu Národný umelec medzi slovenskými spisovateľmi (bol mu udelený v auguste 1945) milosrdná. Ušetrila ho od nových sklamaní a ponížení. Jeho verše sú však aktuálne – a nielen z umeleckej stránky, resp. ako historický prameň – až dodnes. Na záver aspoň jedna ukážka: *Predtým nám dľa kalendára patrilo/ do roka len jeden prvý apríl,/ dneska, ako páni vymysleli/ prvý apríl máme za rok celý./ Predtým v ten deň s tvárou veľmi vážnou/ robievali sme si z druhých bláznov,/ dneska celý rok je taká doba,/ iní si z nás vážne bláznov robia./ Samé budovanie, z práce radosť,/ samá sloboda a samostatnosť,/ samé právo, hrdina a martýr,/ samé kresťanstvo, a – prvý apríl.*

ŠTVRTÁ KAPITOLA
**REFLEXIE SLOVENSKÝCH KULTÚRNYCH ELÍT
NA FEBRUÁR 1948**

V jubilejnom „osmičkovom“ roku našich dejín sa z hľadiska chronológie ako prvé dostávajú do centra záujmu februárové udalosti spred päťdesiatich rokov. Ich faktografická rekonštrukcia je z odbornej i memoárovej literatúry relatívne známa, tak, ako sú známe aj ich diametrálne odlišné hodnotenia, ktoré vychádzali a podnes vychádzajú z mocensko-politických a ideologických postulátov. Pri dnešnom stave poznania a výskumu ťažko môže historik k nim dodať niečo nové a objavné. Má však právo konštatovať, že „februárové udalosti“ boli vyvrcholením zápasu o moc vo vtedajšom Československu, že otvorili cestu k nastoleniu totalitného systému, k neobmedzenej vláde samozvanej štátost strany, ktorá svoje mocenské ambície začala bezohľadne, stále krutejšie presadzovať, zakrývajú ich frázami o historickej nevyhnutnosti víťazstva socialistickej revolúcie a diktatúre proletariátu.

Myslím si, že označovanie československých udalostí z februára 1948 za komunistický puč je ich príliš zjednodušujúca a najmä alibistická interpretácia, ktorá sa tak často vyskytuje u nás pri vysvetľovaní, lepšie povedané ospravedlňovaní iných našich vlastných politických, morálnych i občianskych prehier a zlyhaní. Treba konštatovať, že komunistická strana sa v Československu zmocnila absolútnej vlády takpovediac „suchou“, v podstate skoro parlamentnou cestou, ktorú si však už od roku 1945 dláždila intrigami, bezohľadnými antidemokratickými krokmi voči svojim politickým protivníkom, ale aj voči spojencom. To všetko sa dialo za podpory i aplauzu nezanedbateľnej časti občanov, ktorí z najrôznejších dôvodov uverili nielen ideám, ale aj sľubom o svetlej budúcnosti, čakajúcej už kdesi veľmi blízko, za nasledujúcou historickou zákrutou. A ešte väčšia časť spoločnosti pasívne vyčkávala, nevelmi sa zaujímajúc o politické dianie doma resp. vo svete, a uspokojila sa s tým, že štát spoľahlivo vedú charizmatickí a populárni politici. Tieto ilúzie ako aj kruté vytriezvenia z nich sa v našich novodobých dejinách opakujú až s nepríjemnou pravidelnosťou.

Možno to ilustrovať aj na udalostiach spred päťdesiatich rokov a na postojoch, ktoré k nim zaujali predstavitelia slovenskej inteligencie najmä z radov umeleckých a vedeckých pracovníkov. Je známou skutočnosťou, že reprezentanti slovenskej kultúry vstupovali prinajmenšom už od konca 18. storočia do verejného života, neraz v ňom supľujúci absentujúcu slovenskú profesionálnu politiku. Pri troche zjednodušenia možno povedať, že pokiaľ slovenský intelektuál zaujal k politickej moci (bez ohľadu na jej charakter), k jej arogancii, pokrytectvu a neschopnosti očakávaný kritický postoj, prinieslo to pozitívne výsledky. Na druhej strane predstavitelia slovenskej kultúry prejavili neraz až zarážajúcu dávku politickej naivity a buď z presvedčenia alebo z oportunistizmu a strachu sa postavili za také politické hnutia a režimy, ktoré vyústili do totality. Precitnutie býva veľmi bolestivé, lebo totalita pohlcuje aj časť svojich tvorcov – najmä z radov inteligencie. Jeho súčasťou je aj uvedomenie si vlastnej kompromitácie, uviaznutie v marazme

výčitiek, sebaospravedlňovania, zúfaleho hľadania vysvetlení vlastných činov atď. Cesta z tejto situácie vedie buď v prehĺbení kolaborácie s vládnuou mocou (s totalitným režimom), alebo v pokuse o kritickú sebareflexiu, o hľadanie nápravy.

Treba konštatovať, že v roku 1945 väčšia časť príslušníkov slovenskej inteligencie, najmä z umeleckých (menej už z vedeckých) kruhov tendovala k ľavicovej politike, ktorú vtedy na Slovensku reprezentovala len komunistická strana. Nespôsobovali to ani nejaké zvláštne sympatie ku komunistickej ideológii, skôr však skúsenosti s ľudáckou totalitou a s fašizmom vôbec v čase druhej svetovej vojny. Pri voľbe ľavicovej orientácie asi zohrávala určitú úlohu aj osobnosť Laca Novomeského (či jeho blízkych spolupracovníkov), ktorý z funkcie povereníka školstva a osvetu inicioval také akcie v oblasti kultúrneho života, ktoré imponovali slovenským intelektuálom a vyvolávali v nich neskrývané nádeje. Laco Novomeský svojou toleranciou, veľkorysostou i umeleckou autoritou v danom čase korigoval predstavy o dogmatických a málo vzdelaných komunistoch. V auguste 1945 bol iniciátorom vzniku Umeleckej a vedeckej rady, na pôde ktorej sa združovala prevažná časť slovenskej tvorivej inteligencie – zďaleka nielen ľavicovej orientácie. Javy, signalizujúce porušovanie demokratických princípov vo verejnom živote, ako aj množiace sa prejavy intolerancie sa chápali iba ako doznievajúce dôsledky skončenej vojny, resp. ako nepríjemné sprievodné či dočasné epizódy prehľbujúceho sa politického zápasu v štáte.

Vo svetle dobových dokumentov sa zdá, že slovenská inteligencia, resp. jej umelecké a vedecké špičky, prejavili vo februári 1948 minimum politických aktivít. Udalosti síce sledovali, no vyčkávali a až po ich vyvrcholení sa pridali – z presvedčenia, no najmä z oportunistu a strachu – k víťazom. Dodatočné konštrukcie o cielavedomej podpore boja „za víťazstvo pracujúceho ľudu“, patria už do oblasti legend. Na ilustráciu: 22. februára 1948 zasadalo predsedníctvo Umeleckej a vedeckej rady. V zachovanej zápisnici zo zasadnutia nie je žiadna zmienka o tom, že by sa boli prítomní funkcionári nejako vyjadrili k práve vrcholiacim udalostiam na Slovensku, resp. v ČSR a že by boli k nim zaujali nejaké stanovisko. Na schôdzi sa však vášnivo diskutovalo o potrebe zvýšenia honorárov za umelecké diela. Nezávislý dvojtýždenník *Kultúrny život* (v tom čase oficiálny orgán Umeleckej a vedeckej rady) vo svojom čísle z 29. februára 1948 nemá ani zmienku o dramatických udalostiach, ktoré sa udiali a ešte stále trvali na Slovensku. Aj neslávne známe akčné výbory tzv. obrodeneho Národného frontu sa na kultúrnych inštitúciách začali vytvárať a vykonávať svoje zahanbujúce „očisťovacie akcie“ až niekoľko dní po 25. februári, keď bol politický konflikt mocensky už rozhodnutý.

Pravdaže, uvedené príklady ešte nehovoria o skutočnej reagencii celej slovenskej inteligencie a všetkých jej kultúrnych pracovníkov na zmenu politickej situácie v štáte. Za súčasného stavu poznania nevieme túto reagenciu ani hodnovernejšie určiť. Nevieme ani vlastne, či si slovenská spoločnosť – a obzvlášť inteligencia – uvedomila, čo sa vlastne v republike stalo a aké to pre ňu bude mať následky. A ak áno, kedy si to vlastne uvedomila a ako to chápala. V každom prípade však nemožno prijať tézu, že slovenská inteligencia a zvlášť jej kultúrni činitelia boli iba neskoršou obeťou totality. Boli aj jej

spolutvorcami, vykladačmi, zdôvodňovateľmi a súčasťou – nech už mali na to akékoľvek (naivné i ušľachtilé) pohnútky.

V dobovej tlači i v kultúrnych časopisoch, ktoré sa už viditeľne „glajchšaltovali“, sa od marca 1948 objavujú najmä z pera umelcov rôzne výzvy, vyhlásenia i sebakritické glosy, v ktorých sa chtiac-nehtiac už rezignuje na umeleckú a vedeckú slobodu. Až prekvapujúco rýchlo sa začína odsudzovať „*anarchia v produkovani umenia, keď si každý môže robiť, čo chce, nadrealistická poézia, krásne obrazy, plné farebných chimér*“ a pod., lebo v nových časoch treba „*robiť poéziu pre ľud, stvárniť živý zmysel, prácu a svojráz nášho ľudu*“. Do slovníka autorov začínajú stále zreteľnejšie prenikať termíny a frázy, ktoré sa fetišizujú a ktoré boli neklamným znakom orwellovského „*newspeaku*“. Nebolo by však spravodlivé tvrdiť, že všetci príslušníci tvorivej inteligencie na Slovensku rezignovali. Mnohí z nich emigrovali alebo boli umlčaní, „vyakčnení“. Nemožno nespomenúť, že viacerí autori sa ešte v roku 1948 snažili viac či menej otvorene brániť vulgarizátorským tendenciám, prenikaniu totality do oblasti umenia, vedy a kultúry. Pokúšali sa zlahčovať tieto snahy a vydávať ich za nedorozumenie či prechodné javy. Neraz to pripomínalo známy príklad človeka idúceho v noci po tmavom lese, ktorý zaháňa svoj strach hlasným spevom.

Akýsi skrytý, nesmelý pokus rezistencie (?) voči nastupujúcej totalite v oblasti vedy a umenia sa odohral na zhromaždení slovenských vedeckých a umeleckých pracovníkov, ktoré sa konalo – už v réžii štátostrany – 8. apríla 1948. Na aktíve sa tiež síce vyskytli radikálne a sektárske signály, no prevládli tu ešte triezve názory, tolerujúce určitý stupeň kontinuity kultúrneho vývoja: „*Umelcovi sa ponúka viac smerov a je len otázkou, ktorá z týchto ciest sa ukáže ako najúspešnejšia.*“ Na zhromaždení sa prijal dokument – *Manifest socialistického humanizmu* – ktorý deklaroval princíp zachovania kontinuity kultúrneho vývoja a z hľadiska terminologického sa ešte vyhol pojmu socialistický realizmus, hoci tento stále viac frekventoval v politickej rétorike a stával sa fetišom, záväznou dogmou. Pri vysvetľovaní autonómie umenia vari najďalej zašiel Alexander Matuška, ktorý podotkol, že umenie síce „*musí slúžiť, no nie posluhovať... nepôjde o žiadny izmus*“, i keď tým, „*ktorí nám chcú presadzovať kritériá i prax odinakial, môže sa toto zdať intelektuálnosťou*“. Viacerí výtvarníci sa ešte odvážili brániť tzv. abstraktné umenie a odrážali útoky na moderné umenie vôbec: „*Strašiak nezrozumiteľnosti treba pochovať umeleckou výchovou a stykom s umeleckým dielom. Súčasne treba odzvoniť umeleckému gýču, spoločnosti treba povedať pravdu a až potom konzument pozná umeleckú pravdu od nepravdy.*“ Akési ústupové obranné polemiky sa viedli aj v oblasti vedeckého života, kde sektárski radikáli celkom vážne požadovali, aby „*veda bola zrozumiteľná a prístupná všetkému pracujúcemu ľudu*“. Niektorí autori sa ešte pokúšali vysvetliť, že stotožniť vedu s osvetou a popularizáciou by bolo nezmyslom a brzdou vedeckého výskumu.

Postupne však podobné prejavy utíchli. Ich autori sa prinajmenšom dočasne odmlčali, alebo boli umlčaní politickou mocou, no neraz aj vlastnými kolegami. Kultúra strácala akýkoľvek stupeň autonómie. Ťažko však posúdiť, kedy si to jej nositelia začali plne uvedomovať. Nesmelé prejavy vzdoru sa objavovali až v polovici päťdesiatych rokov. Predtým dostupné pramene zaznamenávajú skôr prejavy oportunistu, strachu a neraz

i kolaborantskej nadpráce v službách totalitného systému. Vari najtrápnejšie boli devótné prejavy vďaky za vlastné poníženie, dodatočná heroizácia vlastnej porážky.

To všetko sú javy, ktoré sa v moderných slovenských dejinách nevyskytli prvý, ba ani poslednýkrát. Aj z tohto uhla pohľadu si treba vari pripomínať udalosti z februára 1948, ktoré boli asi jednou z najdrahšie zaplatených ilúzií slovenskej spoločnosti v končiacom sa dvadsiatom storočí.

1998

PIATA KAPITOLA

**ZMIETANIE SA MEDZI POLITIKOU, KULTÚRNOU
TVORBOU A VLASTNÝM SVEDOMÍM**

Z bohatej publikačnej produkcie, resp. z vedecko-organizačnej činnosti Rudolfa Chmela vyplýva, že jej autor sa pravidelne vracia k problematike postojov slovenských kultúrnych tvorcov (najmä spisovateľov), k aktuálnym politickým udalostiam, ktoré determinovali nielen ich umeleckú či vedeckú tvorbu, ale vari ešte viac (neraz tragicky či zahanbujúco) aj ich osobné osudy. Rudo Chmel však nementoruje, ale dáva svojim čitateľom, teda nám všetkým – a napokon aj sebe samému – znepokojujúce otázky, na ktoré nie je však ľahko odpovedať.

Slovenská spoločnosť prešla v minulom storočí dvoma totalitnými režimami, ktoré nemohli nepoznamenať aj jej umelcov, vedeckých pracovníkov a kultúrnych činiteľov v tom najširšom zmysle slova. Veľa z nich sa zároveň stalo aktívnymi spolutvorcami, súčasťou a nakoniec aj obeťami jedného či druhého antidemokratického politického systému. Nie sú výnimočné prípady, keď medzi špičkovými umelcami či vedcami dochádza k akejsi dobrovoľnej alebo strachom vynútenej rozdvajenosti. Na jednej strane autori tvoria vynikajúce práce a na druhej strane slúžia nehumánnej surovej vládnej moci. Ďalším zaujímavým a kontroverzným javom bolo, že mnohí slovenskí intelektuáli oddane slúžili (bez ohľadu na časovú následnosť) jednej totalite, aby sa voči druhej vedeli postaviť na odpor – a to aj za cenu profesionálnej ostrakizácie, osobných strát a utrpenia, neraz i vlastného života. V moderných slovenských dejinách (a pravdepodobne nielen v nich!) nájdeme na spomínaný jav až príliš veľa vypuklých, niekedy až zahanbujúcich príkladov, ktoré sa síce dajú vysvetliť a možno aj pochopiť, no z historickej retrospektívy základných princípov humanity ich možno len ťažko akceptovať. Vždy za nimi navonok stáli nejaké „vznesené“ politické, sociálne, nacionálne alebo náboženské pohnútky. Pred nimi sa zasa vynárala predstava o (tento raz už zaručene definitívnej) „šťastnej budúcnosti“ národa, štátu, pracujúceho ľudu. Vytriezvenie bolo spravidla veľmi kruté, lebo ostala po ňom trpká príchut' sklamaní, ktorá trvala až do nástupu novej ilúzie.

Vo svojom príspevku chcem na margo tohto problému uviesť niekoľko poznámok na pozadí dejín režimu prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945) a v nej prebiehajúcich vnútropolitických zápasov, do ktorých sa priamo alebo nepriamo zapájali aj významné osobnosti z oblasti kultúrneho života, ktoré permanentne stáli pred vyššie spomínanou, ťažko riešiteľnou dilemou. Navyše si museli na ňu odpovedať v podmienkach totalitného režimu a v satelitnom štáte pod kuratelou nacistickej veľmoci. Ako zladíť svoju politickú či aspoň občiansku angažovanosť (alebo pasivitu), s vlastnou umeleckou, resp. vedeckou tvorbou? Niektorí umelci to vyriešili úplným alebo čiastočným, dočasným odmlčaním sa. Postoj tejto skupiny sa snažil v roku 1943 vysvetliť v *Eláne* Ladislav Novomeský: „*Umelci mlčia preto, lebo si uvedomujú rozpor medzi svojím poslaním a povahou i tvárnosťou dneška. Nemúsí preto nikoho zarmucovať ochabnutosť umeleckej tvorby, ak*

jej príčiny sú v rozpore s tým, čo umenie o dnešnom svete má, musí a chce povedať, a tým, čo tento svet chce o sebe počuť.“

Krátko po vzniku štátu, ktorý sa zrodil v atmosfére strachu, neistoty a surového nátlaku tretej ríše, sa opätovne deklarovala (z predchádzajúcich i nasledujúcich krízových či frustrujúcich období slovenských dejín) tak dobre známa téza: *„Malý národ sa práve kultúrnou prácou zaraďuje do rámca ostatných národov... Nemôžeme sa merať kvantitou ale kvalitou. Nesmieme byť maloverní a žiť v povedomí, že sme chorľavejším výhonkom na strome európskych národov, ktorému nežičlivci oblamujú haluze a drsnou palicou ráňajú nedozreté ovocie. Nestačia nám povrchné politické sympatie, ani konjunktúrne hospodárske zmluvy.“* Z čítania „medzi riadkami“ v mesačníku *Elán* možno vypozerovať, že to bol akýsi obranný apel voči nacistickej ideologickej dominácii a totalite vôbec. O niečo neskôr však autor citovaných slov Andrej Mráz už písal, že *„vývin celej našej kultúry čoraz viac bude reagovať na podnety nemecké. Budeme osvetľovať nielen to, čo sme z nemeckej vzdelanosti prebrali v minulosti, ale tvorivo budeme nadväzovať aj na bohaté a dramatické vrstvy celej (t.j. súdobej nacistickej – I. K.) nemeckej vzdelanosti.“* Ako vždy pri propagandistickom zdôvodňovaní pochybných politických cieľov sa na pomoc zobrala aj história, lepšie povedané jej účelová interpretácia: Historik František Hrušovský s nesporným politickým zacielením konštatoval: *„Predkovia dobre pochopili polohu svojej krajiny v susedstve mocných Germánov a udržiavali s nimi priateľské styky a uznali ich nadvládu... V týchto rozhodujúcich chvíľach našiel slovenský národ pomoc u Vodcu nemeckého národa Adolfa Hitlera. Slovenský štát sa oprel o svojho mocného suseda, aby pod jeho ochranou našiel svoje pevné miesto na mape Európy.“*

Nemožno obísť fakt, že vnútri slovenského kultúrneho frontu spočiatku rástla národná eufória vychádzajúca z predpokladu, že novoutvorený štát zbavený kurately pražského centralizmu zabezpečí ideálne podmienky pre inštitucionálny i materiálny rozvoj kultúry a to aj vtedy, keď je *„malý slovenský koráb zmietaný vo vodách svetových zmätkov, keď sa okolo neho valia dynamické politické udalosti a rinčí vojnová vrava“*. Na druhej strane sa v tomto prostredí začali stále silnejšie ozývať aj protidemokratické, intolerantné hlasy. Ich nositeľmi boli kultúrni dejatelia, ktorí sa dali, spočiatku bez akýchkoľvek výhrad, pochybností či skepsy, do služieb nového režimu. Vo svojich argumentoch negovali prínos Československej republiky pre rozvoj slovenskej kultúry, ktorá vraj bola zaplavená pre Slovensko cudzími, škodlivými prvkami liberalizmu, kolektivismu, sociálneho realizmu atď. Akékoľvek pochybnosti reprezentantov inteligencie o novom štáte a jeho režime alebo pozitívny postoj k predmníchovskej republike označovali za *„zradu, vred, za prejav duchovnej malosti a krpivosti vôle, za nedospelosť duševného vývinu (Stanislav Mečiar). Ten, kto sa neteší zo slovenského štátu je zradcom národa, je Judášom, ktorý nie je hodný, aby šliapal túto zem. Je v záujme národa, aby táto mravná záťaž bola v národe umlčaná“*. (Štefan Polakovič) Nasledovali slovné útoky na osoby, ktoré sa nedali hneď do služieb novej vlády, prípadne prejavili skepsu a pochybnosti o smerovaní nového štátu a jeho režimu – bez toho, že by už vtedy pomýšľali na nejaký aktívny odpor alebo čo len verejný protest. (Je až zarážajúce, ako sa tento slovník a používané argumenty z prelomu tridsiatych a štyridsiatych rokov v podstate opakovali a nápadne

podobali verbálnym útokom z päťdesiatych, sedemdesiatych rokov a bezprostredne po roku 1993.)

Vyostrujúce sa polemiky neobišli ani cirkevné kruhy, ktoré mali už tradične značný vplyv na slovenský kultúrny život. Predstavitelia kresťanských cirkví sa v tejto rovine pohybovali medzi odmietaním liberalizmu, kozmopolitizmu, bezvereckého modernizmu a socializmu, ale zároveň si uvedomovali nebezpečie razantného prenikania vplyvu nacionálno-socialistickej ideológie. Pri takomto lavírovaní sa ťažko hľadala stredná cesta, čoho dôkazom je napríklad mesačník *Kultúra*. Ten priniesol (ako jediný slovenský kultúrny časopis) pri príležitosti päťdesiatych narodenín Führera v apríli 1939 článok oslavujúci nielen Adolfa Hitlera, ale aj jeho *Mein Kampf*, ktorý je vraj perspektívnym programom Nemcov a ostatných bielych národov. Autor (K. Kantor – pseudonym?) síce u nacistov pripúšťa „naoko hrubú moc, za ktorou je však sväté právo ľudu, dejín a kultúry. Chceme nihilistický komunizmus či spočiatku azda nepríjemnú organizáciu modernej spoločnosti so zachovaním znakov národnej kultúry v totalitnom mocnom národnom socializme?“ Treba však zároveň konštatovať, že časopis *Kultúra* v neskorších rokoch vojnového slovenského štátu sa razantne staval proti ideológii nacionálneho socializmu a ostával na pozíciách konzervativizmu, bezvýhradne však podporujúci existujúci politický systém. Poslanec slovenského snemu a kňaz Karol Körper oponentov ľudáckeho režimu z radov inteligencie nazval „*duševnými trpaslíkmi*“, ktorí „*pre akúsi falošnú ideu o kresťanskej náuke sa nechcú dať do nášho tempa a ešte sa aj židov zastávajú*“.

Od jesene roku 1939 rozmáhajúci sa (aj keď pred verejnosťou utajovaný) mocensko-politický zápas v rámci vládneho tábora o „*nedokončenej slovenskej revolúcii*“, zatiahol do svojich sietí aj veľa čelných predstaviteľov slovenskej kultúry – buď na strane radikálneho nacionálno-socialistického alebo na strane konzervatívneho, umierneného krídla. Názorové barikády tu boli jasne čitateľné, no príslušnosť jednotlivých reprezentantov kultúry k jednému alebo k druhému táboru už nebola tak jednoznačná. Neurčovala ich iba ideologická, resp. politická orientácia, ale často aj iné determinanty: osobné skúsenosti, profesionálne ambície, zamestnanecká závislosť, náboženstvo, neraz i prirodzený ľudský strach či oportunistus. Prvým väčším názorovým stretom v slovenskej kultúrnej obci boli udalosti okolo prijatia tzv. Lomnického manifestu z konca augusta 1940. Dokument prijali účastníci zhromaždenia organizovaného Úradom propagandy, na ktorom odznelo niekoľko odborných referátov k aktuálnym problémom slovenskej kultúry. Podpísali ho viacerí významní (i menej významní) reprezentanti slovenského umenia a vedy. Dokument vznikol z podnetu Alexandra Macha, vtedajšieho hlavného veliteľa Hlinkovej gardy a dezignovaného ministra vnútra, ktorý bol jedným z hlavných predstaviteľov radikálno-fašistického prúdu v slovenských vládnych štruktúrach. Lomnické stretnutie sa konalo mesiac po slovensko-nemeckom summite v Salzburgu, v čase oficiálneho hlásania potreby presadenia sa ideológie a metód nacionálneho socializmu do slovenského politického a celého verejného života. Už tieto skutočnosti predurčovali obsah a znenie manifestu, ktorým sa jeho signatári verbálne prihlásili – hoci málokto z nich asi celkom chápal o čo vlastne ide – k ideológii a praxi národného socia-

lizmu. Dôrazne žiadali „aby tento systém bol zodpovednými činiteľmi vo všetkých oblastiach národného života dôsledne, nekompromisne a bezodkladne uskutočnený aj na poli školskom a kultúrnom.“ Viacerí z nich obsah dokumentu usilovne ďalej „rozpracúvali“, rozvíjali a vysvetľovali v tlači – nie však vo svojej umeleckej, resp. vedeckej tvorbe, čo len dokumentuje rozpornosť ich postojov. Niektorí signatári zasa veľmi skoro na túto svoju aktivitu zabudli, akoby sa za ňu aj trochu hanbili. Nenašli však v sebe dost' odvahy, aby sa od nej verejne dištancovali.

Spoločným menovateľom propagácie myšlienok manifestu bola vágna požiadavka „socializácie kultúrnych hodnôt“ a najmä „usmernenie kultúry či vykynoženia jej negatívnych vlastností“ v duchu potrieb autoritatívneho režimu. V tomto smere to boli v súdobom slovenskom kultúrnom prostredí nezvyčajné, nečakane intolerantné požiadavky, ktoré akoby až nápadne anticipovali postuláty vyslovované o desať rokov neskôr už v komunistickom režime: „V slovenskom kultúrnom živote budú mať miesto iba tie hlasy, ktoré sú pre terajšie štádium duchovného a národného vývinu zodpovedné a zdravé. Vláda národno-socialistického smeru vykoná v kultúrnom živote konečne očistné dielo, aby sa u nás skrachované náhľady už netrpeli, aby sa nešírili náhľady liberalisticko-židovskej éry. Bez usmernenia kultúry nič nepôjde dobre, pričom národno-socialistické usmernenie nemá byť diktát tvorcovi, ale usmerňovanie jeho tvorby do národného prúdu.“ (S. Mečiar).

Národný socializmus v kultúrnom živote autoritatívne, až výhradne požadoval aj jeho ďalší politický propagátor – premiér Vojtech Tuka, ktorý v septembri 1940 pri príležitosti založenia Katolíckej akadémie (inštitúcia vznikla pri Spolku sv. Vojtecha v Trnave) pateticky volal: „Dejiny nás donútili, aby sme pod trestom národnej a štátnej samostatnosti opustili pohodlné demokratické metódy, aby sme sa dali na líniu národno-socialistickú, ktorá jediná zabezpečí existenciu slovenského štátu. Národný socializmus potrebuje aj kultúrnu náplň a preto sa zakladá Katolícka akadémia... Musím vám povedať vážne varovné slovo. Národný socializmus je takým svetovým prúdom, ktorý povznesie národy, keď pôjdu s ním alebo zničí tie, ktoré ho nepoznali a neprijali.“ Potom ešte znepokojených účastníkov zakladajúceho zhromaždenia Katolíckej akadémie upokojil, že slovenský národný socializmus nebude ateistický, ale kresťanský. V. Tuka, aspirujúci na vodcovskú funkciu v štáte i v samovládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strane sa už predtým pokúšal (neúspešne) získať na svoju stranu známych a rešpektovaných reprezentantov slovenskej kultúry. Preto vo februári 1940 na jeho podnet vznikla pri predsedníctve vlády tzv. Kultúrna rada, do ktorej pozval viacerých špičkových predstaviteľov slovenskej vedy a umenia. Kultúrna rada však po niekoľkých svojich zasadnutiach ticho zanikla, podobne ako o dvadsať rokov neskôr zanikol tzv. Výbor socialistickej kultúry, ktorý bol založený z príkazu ústredného výboru KSČ v rámci kampane a umelo vyvolaného procesu „socialistickej kultúrnej revolúcie“. Treba ešte dodať, že ani Katolícka akadémia nespĺnila premiérove očakávanie. Nestala sa nositeľkou a šíriteľkou myšlienok nacionálneho socializmu v kultúrnom živote – skôr naopak.

Kultúrna oblasť sa teda tiež stala vyhľadávanou arénou vnútropolitických zápasov prebiehajúcich v rámci vládneho establishmentu. Dôležitú úlohu tu zohrával práve Lomnický manifest, ktorý od začiatku značná časť kultúrnej obce prijímala prinajmen-

šom skepticky, nevšímavo, ale hlavne s obavami z ohrozenia slobody umeleckej tvorby, resp. vedeckého výskumu. Pri prvom výročí prijatia dokumentu jeden z jeho signatárov a hlavných propagátorov S. Mečiar sa s rozhorčením sťažoval, že na manifest sa útočí z rozličných miest: „*kaviarenski povalači horlivo oplúvali toto ponúknutie sa do služieb vodcovstvu nového Slovenska. Mala to byť vraj zrada umeleckej a vedeckej slobody*“. Obsah a plány, ktoré vyšli z rokovania v Tatranskej Lomnici však nekritizovali a „neoplúvali“ len ideoví oponenti režimu (nech už na to mali akékoľvek dôvody), ale aj jeho oddaní prívrženci z klerikálno-konzervatívneho, umierneného tábora. Za pozornosť stojí už fakt, že na lomnickom zhromaždení a následnom manifeste sa organizačne, ani personálne nepodieľala ani Matica slovenská, ani ministerstvo školstva a národnej osvety – teda inštitúcie, ktoré mali ex offo v rukách dôležité, priam rozhodujúce páky pri organizácii, riadení a rozvoji slovenskej kultúry. Na tomto poznaní nemôže nič zmeniť ani tragikomický či trápny fakt, keď za veľkej publicity, v prítomnosti A. Macha a ďalších oficiálnych osobností podpísal nestor slovenskej kultúry a žijúci symbol Matice slovenskej Jozef Škultéty prihlášku do Hlinkovej gardy. Je príznačné, že oba totalitné režimy na Slovensku v záujme svojej ideológie a politiky dosahovali skutočne vysoké majstrovstvo pri cynickom, perfídnom zneužívaní a vzápätí morálnom kompromitovaní vynikajúcich osobností kultúrneho života. Možno tu uviesť ešte jednu typickú epizódu: V roku 1940 hudobný skladateľ Mikuláš Schneider Trnavský zhudobnil verše (neznámej umeleckej kvality) druhého nemeckého vyslanca na Slovensku Manfreda von Killingera, za čo dostal od premiéra V. Tuku zvláštnu finančnú odmenu. Treba vari len dodať, že Killinger celkom otvorene a nediplomaticky podporoval radikálne nacionálno-socialistické krídlo v slovenskom vládnom tábore.

Je zaujímavé, no aj príznačné, že jeden z najostrejších a najvytrvalejších kritikov Lomnického manifestu a najmä jeho demagogických požiadaviek bol ľudácky publicista a poslanec slovenského snemu Konštantín Čulen, ktorý svoje výhrady spočiatku mohol uverejňovať iba pod pseudonymom K. Záhorský, lebo cenzúra ovládaná ministerstvom vnútra mu jeden čas zakázala pod vlastným menom publikovať. Upozorňoval, že po bombastických vyhláseniach a predsavzatiach ostal „*len manifest, niekoľko novinárskych článkov a úvah, niekoľko hesiel, len skutkov nevidieť*“. K. Čulen však nepolemizoval iba s Lomnickým manifestom a s jeho propagátormi (v danom prípade s Milom Urbanom), ale kritizoval aj celkovú situáciu v súdobej slovenskej kultúre. Propagátorom „*kultúrnej nacionálno-socialistickej revolúcie*“ radil, aby sa radšej starali o rozvoj kultúrneho života, ktorý napriek všetkým sľubom a predsavzatiam sa ocitol v stojatých vodách, *Na kultúrnej plytčine* – ako znel názov jeho článku uverejneného na jeseň 1941 v mesačníku *Kultúra*: „*Vydávanie kníh na Slovensku sa zaseklo, vedecká práca stojí alebo nepostupuje v tempe posledných rokov, je to práve tak chaotické, neorganizované, ako bolo v minulosti, prípadne ešte chaotickejšie*.“ Autor konštatoval, že ohlasovaná socializácia kultúry ostala frázou, podobne ako predsavzatia z jednotlivých referátov lomnického zhromaždenia, v ktorých sa sľuboval veľkorysý rozvoj kultúrneho a umeleckého života i podstatné zlepšenie sociálnej situácie umelcov. V tejto súvislosti upozornil, že mnohí príslušníci kultúrneho frontu na Slovensku si vylepšujú svoj sociálny status prostredníctvom ari-

začných prevodov: „Niekolki ľudia pera, štetca a dláta, majú dostatočnú protekciu vrhli sa na obchodní, oveľa výsonejšiu a nie namáhavú cestu. Za kultúrny život národa história nebude však ťahať na zodpovednosť šéfa arizačného úradu, i keď ešte viac literátov a umelcov zarizuje židovské podniky, lebo zodpovednosť bude ležať výlučne na ramenách slovenských intelektuálov.“ K Čulen sa postavil aj proti tzv. revolučnému čisteniu kultúrneho života na Slovensku a poznamenal, že ak niekto chce kritizovať kultúrne pomery a organizáciu kultúrneho života v predchádzajúcom československom štáte, mal by sa v prvom rade usilovať o dosiahnutie jeho kvalitatívnej i kvantitatívnej úrovne.

Polemiky okolo Lomnického manifestu však postupne utíchli, až sa celkom stratili, čo súviselo aj s vývojom medzinárodnej, hlavne vojenskej situácie, no aj s faktom, že vnútropolitický zápas na Slovensku radikáli v roku 1942 definitívne prehrali. K Lomnickému manifestu sa vlastne už nikto verejne nehlásil, ani nereagoval na jeho kritiku. Za nepriamy ohlas možno považovať slová, ktoré však už vyznievajú ako bezradné frázy jedného zo signatárov a propagátorov manifestu – Valentína Beniaka. Ten v decembri 1942 napísal, že sa treba usilovať „dostať národ a predovšetkým jeho inteligenciu z duševných plytčín, vyhlbiť studňu a otvoriť zaseknuté pramene duchovnosti, ktoré majú osviežiť slovenský kultúrny život a napojiť ho novými silami vzrastu.“ Umelec však omnoho úprimnejšie a pravdivejšie vyjadril svoje skutočné pocity a najmä dezilúziu z aktuálnej politickej a spoločenskej situácie v básni *Časy strašné*. Nachádzajú sa v nej aj verše dokumentujúce vyššie spomínanú rozdvojenosť umeleckého tvorca, lavírujúceho medzi svojím humanistickým poslaním, politickou angažovanosťou v službách totalitného režimu a vlastným svedomím: „Zodrali sme ako krpce,/ideál i verné srdce/. Žalár temný, hustá mreža,/ hryzieme už do železa/. Nebude nás žiadna škoda:/riedke mäso, riedka voda.“

Polemiky radikálov a konzervatívcov v kultúrnej oblasti síce neprestali, ale nemali už také navonok viditeľne vyostrené ideologické hroty. Skôr sa týkali kompetencií jednotlivých inštitúcií, osobných sporov a ambícií konkrétnych ľudí, no aj diskusií, ktoré sa sústreďovali na kvalitu umeleckých diel, kde už ideologická, resp. politická orientácia jednotlivých aktérov nehrala prvoradú úlohu. Z takéhoto aspektu možno posudzovať napríklad nevôľu Matice slovenskej nad vznikom Slovenskej akadémie vied a umení alebo ostré kritické hlasy na adresu ministerstva školstva a národnej osvety vedeného Jozefom Sivákom. *Slovenské pohľady* obvinili ministerstvo, že jeho činitelia „drúzgajú jemné výtvary slovenskej kultúry ako slon v porceláne... no slon nebude nesmrteľný, keby si ničenie diel chcel získať nesmrteľnosť, aj keď tvorcovia budú trpnúť nad osudom svojho útvaru, nemôžu zahynúť pod ťapou slonovskou“. Verbálne prestrelky tohto druhu sa potom najčastejšie viedli v dennej tlači – v prvom rade na stránkach *Gardistu* a *Slováka*. Radikálny *Gardista* brojil proti šíreniu pseudokultúry a literárneho braku a básnik V. Ries Javor v ňom označil kultúrnych a literárnych spolupracovníkov *Slováka* za „ozembuchov, ktorí do najsvätejších našich kultúrnych hodnôt nešetrne búchajú“. Denník *Slovák* kontroval a označil svojich oponentov z oblasti kultúrneho života za „rozličné kreatúry, ktoré sa nanešťastie dostali k slovu a poučujú roduvernú slovenskú verejnosť“.

Ak hovoríme o „deravej totalite“ ľudáckeho režimu v rokoch 1939 – 1945, tak to predovšetkým platí o spoločenskej sfére kultúrneho života. Obdivuhodne presnú a vari

dodnes akceptovateľnú charakteristiku vtedajšej situácie podal z londýnskeho exilu Vladimír Clementis. Konštatoval, že slovenská kultúra bola „*usmerňovaná, no nie usmernená. Totalitárne usmernenie kultúrneho života na Slovensku nemožno prirovnávať k usmerňovaniu nacistov v Nemecku. Nedosiahlo takého stupňa, aby slovenský spisovateľ, slovenský vedec stál pred takou voľbou, buď sa dať do služieb vodcovstva nového Slovenska alebo sa vzdať tvorčej činnosti. V deravom totalizme slovenského národného socializmu zostalo pre nich dosť možností vytrvať v službe ducha, hoci aj ona vedie cestou života trnistou.*“ Clementis preto zároveň upozorňoval na riziko vyplývajúce z daného stavu, ktoré tkvie v tom, že „*pomáha prebúdzat' a udržovať ilúzie slovenských spisovateľov a kultúrnych pracovníkov, že odhliadnuc od určitých obmedzení, s ktorými sa treba zmieriť, môžu si v tieni Reichu a za vlády, ktorá sa priznáva k nacizmu, tvoriť svojskú kultúru. A z takéhoto chápania je už len krok ku kooperácii*“ (kolaborácii – I. K.) Domnievam sa, že táto charakteristika bola vari ešte priliehavejšia pre pomery v komunistickej totalite, ktorú V. Clementis sám spolu-vytváral, aby sa nakoniec stal jej tragickou obeťou.

Nové vzplanutie ostrých sporov v slovenskej kultúrnej obci priniesli dramatické udalosti z jesene 1944. Ich výrazom boli dva protipovstalecké manifesty prijaté v Bratislave a jeden povstalecký manifest prijatý v Banskej Bystrici. Tieto dokumenty, ako aj aktívna účasť slovenských kultúrnych dejateľov v protifašistickej rezistencii, resp. na strane jej odporcov, však už mali jednoznačne politické dimenzie i osobné príčiny. Umelecká, vedecká či akákoľvek iná kultúrna sféra tu chtiac-nechtiac ostávala v pozadí, aj keď sa ňou verbálne argumentovalo.

2009

III. HISTORIOGRAFICKÉ REFLEXIE

PRVÁ KAPITOLA
**ZAČIATKY MARXISTICKÉHO HISTORICKÉHO
 MYSLENIA NA SLOVENSKU**

Prenikanie učenia vedeckého socializmu do revolučného robotníckeho hnutia na Slovensku bolo postupné a oproti západoeurópskym i českým krajinám čiastočne oneskorené. Významným impulzom bola Veľká októbrová socialistická revolúcia a vznik sovietskeho štátu. Tieto významné politické udalosti, ktoré mali bezprostredný ohlas, spôsobili, že marxizmus-leninizmus sa na Slovensku spočiatku chápal ako výlučne politická prax. Nedoceňoval sa dostatočne význam a dosah jeho teórie i metódy, čo malo na Slovensku svoje objektívne i subjektívne príčiny. Na rozdiel od českých krajín sa so zásadami marxisticko-leninskej filozofie nestotožnila ani jedna z popredných osobností tunajšieho verejného a kultúrneho života. Jej nositeľmi i propagátormi sa stali v prvom rade príslušníci nepočetnej mladej slovenskej komunistickej inteligencie, ktorá sa groupovala na vysokých školách v Prahe a nakoniec sa združila okolo časopisu *DAV*. Tento časopis spolu s ďalšou komunistickou tlačou sa stal hlavným prostriedkom šírenia a popularizovania filozofického učenia marxizmu -leninizmu na Slovensku v medzivojnovom období.¹

Ak hovoríme o šírení marxizmu na Slovensku, nešlo tu len o „čistú“ filozofickú problematiku, hoci mala prioritné postavenie. Slovenská komunistická tlač sa stala bázou, kde sa z rôznorodých aspektov rozoberali základné teoretické postuláty vedeckého socializmu, resp. možnosti ich využitia pre každodennú politickú prax, no aj pre programátorskú činnosť revolučného robotníckeho hnutia. V popredí bola najmä marxistická kritika umeleckej tvorby a kultúrneho života vôbec, práce z oblasti jednotlivých spoločenskovedných disciplín – najmä literárnej histórie a čiastočne sociológie. Relatívne veľká pozornosť sa venovala aj histórii. Početné úvahy, diskusné i polemické články sa zaoberali, jednak konkrétnymi udalosťami a osobnosťami z národných i svetových dejín, jednak širšími metodologickými otázkami celkového historického vývoja, jeho výskumu a interpretácie. Veď historikomaterialistické chápanie vývoja ľudskej spoločnosti bolo jedným z najdôležitejších teoretických princípov vedeckého socializmu vôbec. Slovenský proletariát a čiastočne aj iné vrstvy spoločnosti sa s ním viac-menej sporadicky oboznamovali už pred 1. svetovou vojnou – v robotníckej tlači a najmä pri príležitosti vydania práce E. Boreka, *Karol Marx, jeho život a dielo*.²

V predkladanej štúdii sa pokúsim ukázať, že historická problematika zohrávala v prvých dvoch desaťročiach ideologických zápasov revolučného hnutia na Slovensku nezastupiteľnú, i keď špecifickú úlohu. Týkala sa, jednak šírenia marxisticko-leninského učenia vo všeobecnosti, jednak prenikania nových prvkov a znalostí do historického vedomia slovenskej spoločnosti – najmä jej proletárskych vrstiev. Okrem toho v prejavoch marxistického historického myslenia a vyjadrovania možno hľadať i nachádzať

¹ Bližšie pozri: Plevza, V.- Plevzová, V.: *Slovenská inteligencia v komunistickom hnutí (1921 – 1938)*. Bratislava 1979.

² Tibenský, J.: *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Bratislava 1979, s. 345.

zárodočné prvky neskoršej marxistickej historiografie na Slovensku, hoci súvislosti nemožno vždy mechanicky spájať a umelo konštruovať.

Pri trochu podrobnejšom bibliografickom i materiálovom výskume sa dôjde vcelku k nečakanému záveru: V slovenskej komunistickej a revolučnej publicistike (od glosátorských poznámok cez recenzie, úvahy, príležitostné, jubilejné, resp. politicky aktuálne články najrôznejšieho charakteru až po niekoľko pokusov o samostatné historické štúdie, ktoré sa priamo či nepriamo zaoberali historickou problematikou), je dosť materiálu, ktorý dokumentuje prenikanie marxisticko-leninského myslenia na Slovensko. Pravdaže, tieto práce majú rôznu odbornú i ideovú kvalitu, rozsah a účelové zameranie. Nemožno ich mechanicky porovnávať so stavom dobovej, ani súčasnej slovenskej marxistickej historiografie, no nesporné je, že vo viacerých smeroch ju pojatím, myšlienkami a niekde i terminológiou predchádzajú, čo vyplývalo z faktu, že v oboch prípadoch metodologickým základom prístupu k dejinám bol historický materializmus.

Autormi marxistických historických článkov boli spočiatku iba redaktori komunistickej tlače (M. Kršiak, K. Svetlík, J. Verčík, L. Koreň, V. Chlumecký a ďalší). Neskôr sa k nim pridali príslušníci komunistickej a ľavo orientovanej inteligencie – opäť najmä z davistickej skupiny – (L. Novomeský,³ V. Clementis, J. Poničan, D. Okáli, A. Sirácky, L. Szántó, E. Urx, L. Obtulovič), ako aj ďalšie, do vedeckého a politického života vstupujúce osobnosti – z okruhu „špistov“, vedených G. Husákom a tzv. generácie R 10 (J. Šefránek, E. Friš, M. Chorváth, A. Matuška, M. M. Dedinský). Osobitné postavenie v tejto plejáde osobností má A. Markuš.⁴ Politické i ľudské osudy spomínaných ľudí boli rôzne. Nie všetci boli už v čase buržoáznej republiky členmi Komunistickej strany Československa. Stali sa nimi až v odboji, resp. po oslobodení, no s revolučným robotníckym hnutím viac, či menej už otvorene sympatizovali a podporovali ho. Na druhej strane niektorí z nich z najrozličnejších príčin od komunistického hnutia odpadli, odklonili sa od jeho cieľov, dopustili sa i vážnych chýb.

To však neprekáža, aby sme objektívne nezhodnotili ich činnosť v oblasti, ktorá je predmetom záujmu predkladanej štúdie. Na prvý pohľad vidno, že zo spomínaných autorov okrem A. Markuša nebol ani jeden školeným či profesionálnym historikom. Viacerí z nich sa však kvalifikovane zaoberali literárnou históriou, čo im dávalo príležitosť formulovať všeobecnejšie názory, závery i hypotézy platné pre historiografiu vôbec. Ich produkcia, lepšie povedané exkurzy do dejín, až na výnimky, neboli sústredené v špeciálnych odborných prácach, ale takmer vždy v publicistických článkoch vyvolaných aktuálnymi politickými udalosťami, v recenziách a príležitostných úvahách. Výskum tejto produkcie je zaujímavý nielen z hľadiska vývoja samej slovenskej historiografie, ale ukazuje aj myšlienkové prúdenie vnútri komunistického hnutia na Slovensku, stupeň jeho všeobecnej erudovanosti, politickej a ideovej vyspelosti.

Pri hodnotení začiatkov marxistického historického myslenia na Slovensku treba vychádzať zo skutočnosti o rastúcej funkcii histórie v moderných politických hnutiach

³ Bližšie pozri: Kamenec, I.: *Historizmus v diele Ladislava Novomeského*. In: *Historický časopis* 25, 1977, č. 2, s. 157-186.

⁴ Bližšie pozri úvod J. Dubnického k monografii Markuš, A.: *Sedliacke povstanie v Zemplíne roku 1831*. Bratislava 1951, s. 7-10.

všetkých ideových smerov. Politicky a triedne determinovaná interpretácia historických udalostí, dovolávanie sa historických tradícií, bolo stále používaným argumentom v politických zápasoch, ktoré využívala vládna, alebo o vládu sa usilujúca trieda. Na tieto súvislosti upozornil K. Marx v úvode svojho historického diela *Osemnásť brumaire Ludvíka Bonaparta*⁵ (závery tejto Marxovej štúdie viditeľne ovplyvnili aj viacerých slovenských komunistických autorov, ktorí sa historickou problematikou zaoberali). Bolo vcelku prirodzené, že revolučné robotnícke hnutie sa od svojho vzniku obracia k dejinám, aby z nich prevzalo argumenty na potvrdenie opodstatnenosti svojej existencie a najmä svojich politických cieľov. Pravdaže, šlo o celkom novú kvalitu. Proletariát nemusel hľadať pre svoj politický program v dejinách nejaké umelé barličky, lebo sa mohol opierať o vedeckú teóriu historického materializmu, o poznanie zákonitostí historického vývinu, vyúsťujúceho do socialistickej revolúcie a budovania beztriednej spoločnosti – aj keď toto poznanie bolo v propagátorskej činnosti neraz zjednodušované či vulgarizované.

Podobný, nie jednoduchý proces v ideovej a poznávacej oblasti prebiehal aj v revolučnom hnutí na Slovensku. Odrazil sa vo formovaní historických názorov proletariátu i v interpretácii dejín v celej ich šírke, no aj v ich národných, či triednych konkrétnych prejavoch. Tento proces v medzivojnovom období možno – trochu zjednodušene – rozdeliť do dvoch navzájom spätých etáp, ktoré sa zhruba kryjú s dvoma decéniami predmníchovskej republiky. Dvadsať rokov boli v znamení hľadania východísk a postulátov marxistického historizmu. Veľmi jasne sa v nich odrážala poznávacia schopnosť komunistického hnutia na Slovensku, politická vyspelosť a celková rozhladenosť jeho reprezentantov, ich pripravenosť reagovať – cez filter historických pohľadov – na každodenné otázky spoločenského vývoja. Marxistické myslenie na Slovensku sa rodilo „na pochode“, v procese ťažkých triednych, politicko-nacionálnych a hospodársko-sociálnych zápasov - čo ho determinovalo v pozitívnom a čiastočne i negatívnom smere (v zmysle výberu a adekvátneho používania konkrétnych argumentov). Do úvahy treba brať nielen schopnosti a možnosti samých autorov (ich všeobecné vzdelanie, znalosť teórie marxizmu- leninizmu, relatívne malé politické a životné skúsenosti), ale aj politickú úroveň širokých vrstiev slovenského obyvateľstva (ich vysokú religiozitu, daný stupeň národného a historického vedomia, citovú zviazanosť s historickými tradíciami atď.).

Základným východiskom marxistického chápania dejinného vývoja boli otázky historického materializmu, propagácii ktorých venovali socialistickí autori na Slovensku neustálu pozornosť. Veľa úvah a článkov v komunistických časopisoch sa začínalo odvolávaním sa na dejiny a ich zákonitosti. Pojmový aparát autorov síce nezodpovedal vždy terminológii historického materializmu (sám tento termín sa spočiatku vôbec nepoužíval), no v slovenskej komunistickej tlači sa už hovorilo o základných spoločensko-ekonomických formáciách v dejinách, o ich vývine a zákonitom striedaní, o tom, že „*terajšia kapitalistická spoločnosť došla k svojmu evolučnému vrcholu, z ktorého bude zmetená revolúciou, aby dala život novej spravodlivejšej socialistickej a komunistickej spoloč-*

⁵ Marx, K. – Engels, F: *Spisy*, 8. Praha 1960, s. 141-143.

nosti.⁶ Všeobecné závery sa pohotovo aplikovali aj na domáce pomery. *Pravda chudoby* bezprostredne po zakladajúcom zjazde KSC napísala: „História človečenstva našu stranu predurčila k tomu, aby sme po dlhoročnom utrpení, biede, smrti, vyplnili historické povinnosti: zhodili jarmo kapitalizmu a imperializmu, urobili všetky národy sveta slobodnými“.⁷

Autori takýchto článkov nezostali iba pri konštatovaniach o zákonitosti spoločenského vývoja, ale poukazovali aj na jeho príčiny a prejavy: „Dejiny ľudstva sú dejinami bojov... Boj jednej triedy proti druhej, boj chudobných proti bohatým, to je celý priebeh dejín, či sa ony v tej alebo onej forme ukazujú... a preto aj sedliacke vzbury a náboženské hnutia majú ráz sociálny.“⁸ K vysvetľovaniu zákonitosti dejinného pohybu prínosne prispel aj K. Gottwald, pôsobiaci začiatkom dvadsiaty rok v slovenskej komunistickej tlači, keď interpretoval jeden zo základných zákonov marxistického chápania dejín: „Ak sledujeme históriu ľudskej spoločnosti od najstarších dôb, z ktorých sa nám zachovali správy, vidíme ako červenú niť tiahnucci sa zákon pokroku. Lína je vlnovitá, sú doby vzostupu a zase náhleho úpadku - ale celková línia je vzostupná.“⁹ Z tohto poznania – spočiatku vari viac intuitívneho ako racionálneho – vyplynulo aj presvedčenie, že „slovenský proletariát bude pokračovať vo svojej revolučnej výchove a zmocní sa vlády až vtedy, keď príde jeho doba, ktorá je dejinami zaručená.“¹⁰

Vo februári 1922 sa v časopise *Proletárka* začal uverejňovať náučno-populárny cyklus *Škola komunistiek*, kde sa o. i. rozoberali témy *Ako vysvetliť ľudské dejiny*, *Čo je to materialistické poňatie dejín*, *Ako pôsobí idea vládnucej triedy na záujmy triedy podrobenej*, *Aký vplyv má na sociálnu organizáciu a politickú duchovnú históriu určitého obdobia prevládajúci spôsob výroby*.¹¹ Odpovede na otázky neboli vždy z teoretického a terminologického hľadiska presné, ani najvýstižnejšie formulované, no obsahovali základné princípy materialistického chápania dejín i kritiku ich dovtedajšieho idealistického výkladu: „Na dejepise sa vykladalo a vykladá, že osudy ľudstva riadili králi a cisári, vojny záležali od veľkých ľudí... Len o živote a pôsobení ľudu sa takmer nič nedozvieme. O hospodárskych príčinách historických udalostí sa čuší... Až Marx a Engels dokázali, že dejiny ľudstva sa musia posudzovať z hospodárskeho hľadiska a priviedli na svet nového hrdinu svetových dejín – robotníka.“¹² O niečo neskôr, roku 1924 sa v rámci komunistickej školy Federácie robotníckych telovýchovných jednôt usporadúvali prednášky na témy *Historický materializmus*, *Prehľad všeobecných dejín ľudstva*, *Pôvod rodiny*, *Vznik tried a štátu*, *Dejiny triednych*

⁶ *Pravda chudoby*, 1. mája 1921.

⁷ *Pravda chudoby*, 27. mája 1921.

⁸ *Pravda chudoby*, 18. novembra 1920; *Pravda chudoby*, 17. novembra 1922. V citovanom článku sa dokonca píše, že „prvý pochod svetovej revolúcie zapálil v tmách starého sveta Kristus – vodca galilejského a jeruzalemského proletariátu, ktorý chcel Rím rozbiť nekrvavou cestou“. Takéto príklady neboli spočiatku v komunistickej publicistike ojedinelé, lebo svojím spôsobom odrážali stav v svetonázorovej orientácii širokých vrstiev slovenskej spoločnosti. Autor spomínaného článku (M. Kršiak) však zároveň na inom mieste upozorňoval, že za feudalizmu a kapitalizmu sa „kresťanstvo stalo ideológiou vládnucej triedy“. – *Spartakus*, 2, 1. novembra 1923, č. 11.

⁹ *Spartakus*, 1, 1. februára 1922, č. 2.

¹⁰ *Pravda chudoby*, 23. septembra 1920.

¹¹ *Proletárka*, 1, 1922; *Proletárka*, 2, 1923.

¹² *Proletárka*, 1, 28. februára 1922, č. 4.

bojov.¹³ Pri osvetľovaní teoretických otázok z historického materializmu sa narazilo aj na problém úlohy osobnosti a más v dejinách, ktorý bolo treba uspokojivo a zrozumiteľne vysvetliť: „Veľkí ľudia sú jadrom, okolo ktorého sa zopäla trieda k hospodárskym bojom vo vlastný prospech... Stelesňujú určitý triedny záujem za pomoci hospodárskych podmienok svojej doby. Tí samí ľudia, s tými istými ideami by sa nestali veľkými za iného spôsobu výroby, alebo zmýšľania, keď doba nebola zrelá ešte pre ich idey.“¹⁴

Zaujímavá bola aj úvaha, uverejnená v *Proletárskej nedeli* roku 1924, o vzťahu sociológie a histórie. Kým „sociológia je vedou abstraktnou..., skúma spoločnosť v jej všeobecných vývojových zákonoch..., o konkrétne formy vývoja spoločnosti sa zaujíma história... História ako veda sa zaoberá celkom určitými, presne stanovenými útvarmi spoločenskými a dodáva sociológii materiál, kým sociológia dodáva histórii metódu, ktorou sa historik musí pri štúdiu uberať.“¹⁵ Teoretické otázky marxistického prístupu k dejinám ostávali aj neskôr predmetom záujmu komunistických publicistov, najmä davistov, ktorí ich formulovali už na základe vlastných výskumov na vyššej úrovni (zvlášť V. Clementis, L. Novomeský, no i J. Šefránek) a ďalších príslušníkov slovenskej ľavo orientovanej inteligencie.¹⁶

Okrem všeobecných metodologických otázok sa v slovenskej komunistickej tlači v dvadsiatych rokoch osvetľovali aj konkrétne historické udalosti zo svetových a národných dejín. Im venované články sú zaujímavé a charakteristické, jednak výberom tém, jednak a predovšetkým ich podaním. Zreteľne sa tu ukazuje, ako ich autori vedeli – alebo aj nie – aplikovať teoretické závery historického materializmu pri interpretácii konkrétnych historických faktov. Zároveň vystupuje do popredia fakt, že všetky publicistické exkurzy do histórie mali výsostne aktuálny politický zámer, zodpovedali dobovej politike KŠČ a jej hodnoteniam aktuálnej spoločenskej situácie - so všetkými kladmi i peripetiami. Bolo logické, že hlavný záujem vo svetových i národných dejinách sa sústreďoval na revolučné udalosti, zvlášť tie, z ktorých československý proletariát mohol čerpať poučenie, silu i tradície.¹⁷

Z toho dôvodu sa pravidelne objavujú spomienkové články o dejinách I. a II. internacionály, o prvomájovej tradícii, o K. Marxovi, F. Engelsovi, V. I. Leninovi, R. Luxemburgovej, K. Liebknechtovi. Relatívne podrobne sa skúmali a hodnotili proletárske revolúcie: Parížska komúna, I. ruská revolúcia roku 1905, Veľká októbrová socialistická revolúcia, Maďarská republika rád a pod. Nešlo tu o nejaký historický opis ich priebehu, alebo vyčerpávajúcu faktografiu, ale v prvom rade o skúmanie ich prínosu do medzinárodného revolučného robotníckeho hnutia, resp. aplikácie ich skúseností a odkazu v československom komunistickom hnutí. Parížska komúna sa hodnotila ako „hraničný kameň v dejinách triedneho boja, ktorý nám ukazuje cestu k oslobodeniu“. V zmysle Marxových hodnotení sa skúmali príčiny jej porážky, z ktorých „sa poučila o polstoročie neskôr

¹³ *Spartakus*, 3, 1. októbra 1924, č. 10.

¹⁴ *Proletárka*, 2, 25. januára 1923, č. 2.

¹⁵ *Proletárska nedela*, príloha *Pravdy chudoby*, 14. septembra 1924.

¹⁶ Štúdia Š. Baštovanského, *Národný vývin Slovákov vo svetle marxizmu*; Článok L. Hanzela, *Marxistické poňatie dejín*, uverejnený na jar 1940 v ilegálnom časopise KSS *Bolševická zástava*.

¹⁷ Z tohto hľadiska bol redigovaný v časopise *Spartakus* „historický kalendár“, pripomínajúci významné jubileá zo svetových a národných dejín.

ruská komúna“.¹⁸ O socialistickej revolúcii v Rusku sa jednoznačne konštatovalo, že „je a bude veľkým historickým dňom v dejinách ľudstva“.¹⁹ Pri tejto príležitosti treba upozorniť, že v rámci zmienok o Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii sa už naznačuje – aj keď niekedy ešte v zastaretej forme – priama súvislosť medzi ňou a vznikom Československej republiky.²⁰

Svojím zameraním je zaujímavý historický článok o Spartakovom povstaní otrokov v starom Ríme.²¹ Jeho autor (J. Verčík) okrem základných dejepisných údajov sa pokúsil o romantizujúcu, neadekvátnu aplikáciu tejto historickej udalosti do modernej doby triednych zápasov, čo sa odrazilo v používaní terminológie: Vzbúrených otrokov a gladiátorov označil za „proletárov, ktorí bojovali proti rímskej buržoázii, nemajúc čo stratiť“.²² Spartaka autor charakterizoval ako „prvého revolucionára, ktorý bol hnaný ideou oslobodiť otrokov od jarma kapitálu a založiť slobodnú krajinu pracujúcich“. Podobné romantizujúce analógie sa robili aj pri osobe zbojníckeho hrdinu J. Jánošíka, ktorý sa pasoval „za prvého slovenského komunistu a hlásateľa otvoreného boja proti tyranom, lebo zemanom a grófom vyvlastňoval (!) role, pasienky a rôzny tovar, ktorý rozdával chudobe.“²² Majster Jan Hus bol označený za „prvého českého komunistu, lebo hlásal uskutočnenie komunistického života na zemi.“ Súčasní komunisti sa však od Husa odlišujú tým, že „hlásajú premenu spoločnosti nie cestou náboženskej idey, ktorá sa nikdy neuskutočnila, ale cestou revolúcie a diktatúry proletariátu“.

V tejto súvislosti je ešte typické prirovnanie husitských umiernených kališníkov k súčasným sociálnym demokratom, „ktorí zradili revolúciu“, a radikálnych táboritov k súčasným komunistom.²³ Z uvedeného vidno veľmi úzku, niekde až naivne mechanickú spätosť interpretácie historických udalostí s aktuálnymi politickými zápasmi. Treba však ešte dodať, že táto zviazanosť nebola typická iba pre komunistov, ale aj pre ďalšie politické smery. V jej službách bola viac či menej aj buržoázna profesionálna historiografia a najmä publicistika, ktoré azda vedeli svoju straníckosť lepšie zaobaliť do rúcha vedeckej objektivity, alebo štylistickej uhladenosti či slovnej ekvilibristiky.

Pri historických exkurzoch do problematiky národných dejín mala marxistická publicistika širší tematický záber a rozptyl, pričom hlavná pozornosť sa sústreďovala na vznik Československej republiky, na národnostnú otázku, ako aj na niektoré revolučné udalosti zo slovenskej minulosti. Relatívne málo sa písalo o predprevratových dejinách slovenského robotníckeho hnutia, ktoré sa vzhľadom na jeho sociálnodemokratickú minulosť hodnotilo dosť jednostranne, príliš kriticky: „V uhorskej sociálnodemokratickej strane boli pred vojnou vodcovia robotníkov, ktorí sa vždy uspokojili s tým, keď mali toľko členov v strane, koľko bolo potrebné na vydržovanie vodcovstva strany... Nikoho nechceli pustiť medzi seba. Dostali sa do popredia, lebo viedli revolučné reči, poučali robotníkov o marxizme, komunizme..., no hrabali sa na dobre platené miesta... Tieto vlastnosti si osvojili i slovenskí

¹⁸ *Spartakus*, 1, 10. marca 1922, č. 3; *Proletárka*, 5, 1. apríla 1926, č. 7.

¹⁹ *Pravda chudoby*, 20. marca 1921; *Pravda chudoby*, 18. marca 1923.

²⁰ *Pravda chudoby*, 23. októbra 1921 – článok 28. október; *Proletárka*, 5, 1. novembra 1926 – článok 28. október-7. november.

²¹ *Spartakus*, 1, 1. januára 1922, č. 1.

²² *Pravda chudoby*, 1. mája 1921, článok K. Svetlika, *Plníme Jánošíkov odkaz*.

²³ *Pravda chudoby*, 10. júla 1921; *Pravda*, 3. júla 1923 – článok *Majster Jan Hus a komunisti*.

vodcovia sociálnej demokracie.²⁴ Viackrát sa pripomínala zrada sociálnodemokratických strán II. internacionály počas vojny i oportúnna politika vedenia československej sociálnej demokracie po roku 1918. V tejto súvislosti sa pripomínal aj ľubochňiansky zjazd z januára 1921 a generálny štrajk v decembri 1920, v ktorom „robotníctvo bolo názorne poučené, kto sú československí sociálni demokrati... V ohni sa kuje železo a oceľ. A bez ohňa v decembri 1920 nebolo by dnes komunistickej strany. Táto etapa bola historickou nutnosťou“.²⁵ Za povšimnutie ešte stojí, že v časovo blízkej reagencii na decembrový generálny štrajk, resp. na celý priebeh udalostí v Československu od roku 1918 do roku 1920 sa nikde nehovorí o boji o triedny charakter republiky. (Táto téza bola skutočne až neskoršie imputovanou konštrukciou profesionálnej historiografie.)

Veľký záujem komunistickej publicistiky o problematiku utvorenia Československej republiky bol motivovaný jednak vlastným dejinným významom zrodu štátu, na pôde ktorého sa rozvíjalo revolučné robotnícke hnutie, jednak skutočnosťou, že interpretáciu tejto udalosti úplne okupovala tendenčná meštiacka historiografia i publicistika. Proti jej buržoázno-triednej a legendarizovanej koncepcii bolo treba postaviť proletársko-triedny výklad, ktorý však v medzivojnovom období prešiel niekoľkými etapami a názorovými modifikáciami, čo priamo súviselo s bezprostredným vzťahom medzi buržoáznym štátom a KSČ. Nemenný tu však ostával triedny, demytologizujúci prístup. Vznik republiky sa spočiatku jednoznačne považoval za pozitívny čin, za „vyrvanie sa spod tisícročného jarma, spod tisícročnej telesnej a duševnej poroby...“, za splnenie túžob slovenského národa“.²⁶ 28. október sa hodnotil ako „dôležité národné oslobodenie, ktoré je však iba podmienkou k oslobodeniu hospodárskemu a sociálnemu... lebo zaň sme bojovali v bývalom Uhorsku i za hranicami“.²⁷

Neskôr sa už prevrat z roku 1918 považoval za akúsi nedokončenú revolúciu, ktorá sklamala nielen hospodársko-sociálne, ale aj národnostné túžby širokých vrstiev obyvateľstva: „Do Hradčian slávnostne vtiahla revolučná vláda československá, v Martine sa utvorila národná rada Slovákov. Koľko sebavedomia, koľko hrdosti a pýchy... A čo ostalo? Zmenil sa názov štátu, zmenila sa vládna forma, zmenila sa vládna reč, ale útlak ostal ten istý... 28. október budeme sláviť len ako deň vzbury a predzvesti veľkej revolúcie, ktorá musí nasledovať. Pričinní sme všetci, aby náš 28. október prišiel čím skôr... Aby sme ostali verní tradíciám revolúcie z 28. októbra 1918, budeme pokračovať v boji za zvrhnutie kapitálu a dobytie národnostnej slobody, za oslobodenie celého československého proletariátu v Československej republike a za socialistickú republiku.“²⁸ V tejto súvislosti treba upozorniť, že už roku 1920 sa objavuje v *Pravde chudoby* neobyčajne výstižné (priam „prorocké“) hodnotenie postavenia

²⁴ *Pravda chudoby*, 23. septembra 1920. Z hľadiska vtedajšej diferenciacie vnútri sociálnodemokratickej strany bol tento kritický tón voči predprevratovým vodcom strany logický.

²⁵ *Pravda chudoby*, 8. decembra 1923. Je zaujímavé, že v predhistórii zrodu KSČ sa v slovenskej komunistickej publicistike nespomína vznik a existencia Slovenskej republiky rád. Bolo to asi spôsobené krátkosťou jej trvania, jej regionálnou ohraničenosťou a azda i málo známym (Slovensku neprajným) národnostným programom.

²⁶ *Pravda chudoby*, 15. septembra 1920.

²⁷ *Pravda chudoby*, 6. januára 1921.

²⁸ *Pravda chudoby*, 28. októbra 1920; *Pravda chudoby*, 23. októbra 1921; *Pravda chudoby*, 29. októbra 1924.

republiky, ktoré sa stalo veľmi aktuálnym v druhej polovici tridsiatych rokov, a ktoré dokumentuje – napriek všetkým peripetiám – kontinuitu marxistického historického hodnotenia československého štátu: „*Len vtedy nebude treba kričať, že republika je ohrozená, keď bude stáť na širokých pleciach robotného ľudu, ktorý ju udrží.*“²⁹

Komunistická publicistika sa však neobmedzila iba na opisovanie prevratu, ale vznik republiky interpretovala – prvý raz vôbec a v diametrálnom rozpore s buržoáznym výkladom – ako výslednicu pohybu revolučných síl doma i v zahraničí: „*Odboj tento bol založený na podklade širokej demokracie, ktorá mala svoj vplyv uplatniť na nastávajúcom oslobodenom území. Tohto boja sa zúčastnili široké ľudové masy, nešetriac obetí ani životov... Z tohto boja sa vyklubala štátna samostatnosť... nie však zbudovaná na práve, slobode a rovnosti všetkých, ale vlády sa ujala tá trieda, proti ktorej bol boj namierený.*“³⁰ V tejto súvislosti sa pripomínali aj impulzy dvoch ruských revolúcií (najmä októbrovej); vojenské vzbury na frontoch (Kragujevac³¹); mikulášsky 1. máj 1918, „*kde robotníctvo pozdvihlo prvé svoj hlas za československú samostatnosť na Slovensku*“³²; sociálne revolty v prevratových dňoch, kedy „*ľud rozohnal četníctvo, vyhnal slúžnovercov, županov, postavil si národné výbory a tieto si robili zákony*“.³³ Predmetom záujmu bol aj generálny štrajk organizovaný 14. októbra 1918 v Čechách Socialistickou radou, ktorý sa však čiastočne preceňoval v zmysle jeho zásluh, aby vznikajúci československý štát dostal republikánsku a nie monarchistickú formu, o ktorú sa „*usilovala česká buržoázia na čele s Kramářom*“.³⁴ Popri vlastnom výklade sa slovenská revolučná publicistika neraz dostala do priamej polemiky s buržoáznou interpretáciou vzniku republiky. Prvú svetovú vojnu hodnotila ako imperialistickú – a to aj zo strany dohodových štátov. Kritické stanovisko zaujala k činnosti Československej národnej rady v Paríži, k aktivitám M. R. Štefánika³⁵ a T. G. Masaryka – najmä pri zneužití československých légii, ktoré hodnotila nielen ako súčasť kontrarevolučného ťaženia proti mladému sovietskemu štátu, ale aj ako zradu na myšlienke slovanskej vzájomnosti a spolupatričnosti.³⁶

V polovici dvadsiatych rokov došlo k čiastočnej modifikácii marxistického výkladu dejín vzniku republiky, čo bolo priamym odrazom zmien v celom medzinárodnom a zvlášť československom komunistickom hnutí. Nová interpretácia bola v znamení superkritických výhrad voči buržoáznemu štátu, čo hraničilo niekedy s jeho úplným negovaním. Oproti predchádzajúcemu historickému prístupu to bol nesporné krok späť, lebo nezodpovedal objektívnym historickým faktom, situácii ani potrebám. Nad triezvym marxistickým hodnotením tu načas prevládla potreba každodennej propa-

²⁹ *Pravda chudoby*, 28. októbra 1920.

³⁰ *Pravda chudoby*, 17. novembra 1922.

³¹ *Pravda chudoby*, 9. apríla 1921 - článok *Zabuďnutí slovenskí revolucionári*.

³² *Pravda chudoby*, 10. novembra 1921.

³³ *Pravda chudoby*, 23. decembra 1920.

³⁴ *Pravda chudoby*, 18. októbra 1923.

³⁵ Napríklad L. Novomeský kritizoval „*ohavnosť kultu, ktorý sa menuje legenda Štefánikova.*“ In: DAV, 3, 1929, č. 4-5.

³⁶ „*Neúprosná história napíše na svoje stránky: Mladá Československá republika v prvom roku trvania vyznamenala sa v histórii neznámou zradou a vyryla medzi sebou a Slovanstvom priepasť.*“ In: *Pravda chudoby*, 3. marca 1921.

gandy: „Čo má vôbec proletariát spoločného s 28. októbrom? Má aspoň najmenšie nadšenie preň? Zaiste nie... 7. výročie tohto štátu pripomína 7 krvavých rokov... Tento sviatok môže svätiť len buržoázia... Robotníctvo neopustí však 28. október nepovšimnutý, lebo je dňom jeho najväčšieho smútku, kedy si spomína so zatatou päsťou na všetky tie obete, ktoré si vyžiadalo utvorenie a 7-ročné trvanie tohto štátu.“³⁷ Roku 1929 hodnotil D. Okáli prevrat z roku 1918 iba ako „realizovanie štúrovského nacionalizmu rokov štyridsiatychôsmych – tejto historickej hybnej sily našich meštiakov – s určitými príznakmi modernej doby... a to aj napriek tomu, že májový prejav mikulášsky bol prejavom robotníckym, so silnou tendenciou sociálnych snáh“.³⁸

Autor úplne odmietol tézu o prínose „sedliakov a robotníkov“ na vzniku republiky, ku ktorému sa vraj títo „stavali hodne apaticky“. Ironizoval a podceňoval aj sociálno-revolučné búrky z rokov 1918 – 1919: „Chalupkovo Mor ho! sa zmenilo za lacný, populárny, ale zároveň rabovačkám ekvivalentný výraz Oho! ho!... A toto sa nazýva lpením na tradícii, plnením odkazu otcov... V skutočnosti sú to púhe papierové kulisy myšlienok, kedysi tak výbojných a tryskajúcich z povedomia davov.“³⁹ Ďalší davista L. Novomeský, zašiel roku 1931 ešte ďalej, keď vznik Československej republiky označil za „celkom obyčajný kulisový šibunk parížskych, londýnskych, newyorských a iných peňažných kapitánov, režírujúcich scény kapitalistickej Európy... Všetko ostatné prišlo až potom: reči o storočných túžbach, legendy začínajúce cyrilometodejským vierozvestovaním a končiace rozhodujúcou dôležitosťou domácich i zahraničných odbojov a významnosťou mikulášskeho proklamantstva, martinského deklaranstva i klauzulantstva.“⁴⁰ Takéto príliš prísne súdy a v podstate nesprávne hodnotenia boli síce v komunistickej historickej publicistike relatívne skoro prekonané a korigované, no v danom čase odrážali, jednak pomer československého komunistického hnutia k buržoáznemu štátu, jednak i čiastočné podceňovanie niektorých dôležitých historických faktov.

Išlo najmä o nedocenenie diferenciácie predprevratového politického života na Slovensku, ktoré sa týkalo nielen buržoázneho, ale aj robotníckeho hnutia: „Slovenské meštiactvo je mŕtvo narodené decko. Vzniklo až prevratom... Neprechádzalo cez vývojové etapy sociálneho a ideového boja. Nebude vedieť nič vytvoriť.“⁴¹ Slovensko vraj bolo pred prevratom „krajinou nedotknutou triednym hnutím robotníctva“⁴² a „jeho skutočné proletárske hnutie sa môže počítať až od r. 1917“.⁴³ Relatívne najväčšia pozornosť sa venovala hlasistickému hnutiu, kritike jeho ideológie i politickej praxe, čo korešpondovalo so skutočnosťou, že bývalí hlasisti boli čelnými predstaviteľmi buržoázneho politického tábora na Slovensku.⁴⁴ Vo vyššie spomínaných článkoch a postrehoch sa už jasne prejavovala akási „antitradicionalistická“ koncepcia do verejného života vstupujúcej pokrokovej

³⁷ *Proletárka*, 5, 1. novembra 1926, č. 21. (V časopise je chyba, lebo r. 1926 bolo už 8. výročie vzniku ČSR.)

³⁸ *DAV*, 3, 1929, č. 2.

³⁹ *Tamže*.

⁴⁰ *DAV*, 4, 1931, č. 9-10.

⁴¹ *DAV*, 1, jar 1925.

⁴² *Pravda*, 16. novembra 1927.

⁴³ *Pravda chudoby*, 7. septembra 1924.

⁴⁴ *DAV*, 5, 1929, č. 4-5.

inteligencie, ktorá bola namierená nie proti národným a historickým tradíciám ako takým, ale proti ich svojvoľnému uzurpovaniu a zneužívaniu jednotlivými ideovými smermi slovenskej buržoázie, keď táto „rozšírila feudalistické heslo štát som ja – o seba samu“.⁴⁵

Metódy boja proti zakonzervovaným tradíciám, ktorý sa nestretával v slovenskej spoločnosti vždy s priaznivým ohlasom, boli občas príliš príkre, argumentácia nie vždy primeraná, no jeho obsah mal racionálne jadro a pozitívny, ideovo-politický náboj. K. Marx už v päťdesiatych rokoch 19. stor. upozorňoval, že moderná „Sociálna revolúcia... nemôže čerpať svoju poéziu z minulosti, môže ju čerpať len z budúcnosti. Nemôže ako revolúcia začať, kým neskončuje so všetkou poverčivou úctou k minulosti.“⁴⁶ Vari najpohotovejšie a najvýstižnejšie vedel spomenuté tendencie vyjadrovať V. Clementis, ktorý už roku 1925 poznamenal, že „u nás sa vždy mnoho minulost'kářilo a dalo sa na tradíciu... Nastupujúca generácia neoštúrovcov (myslí tu slovenskú buržoáziu – I. K.) začína svoju púť v historickom kostýme – nie modernom, ale praktickom: za Štúra, boha, národ a za miesta, ktoré sú dnes obsadené prebytkami českého meštianstva“.⁴⁷ V tomto prípade vidieť opäť priamu aplikáciu – dokonca aj vo výrazových prostriedkoch – Marxových myšlienok: „Tradícia všetkých mŕtvych pokolení leží ako mora na mozgu živých. A práve vtedy, keď sa ľudia zapodieávajú tým,... že tvoria to, čo tu ešte nebolo, práve v takých epochách vyvolávajú duchov minulosti, do svojich služieb požíčávajú si od nich mená, bojové heslá, kostýmy, aby v takomto starom a ctihodnom preoblečení a s vypožičanou rečou zohrali novú scénu svetových dejín.“⁴⁸

Roku 1929 V. Clementis ešte ostrejšie pokračoval vo svojom útoku proti tradíciám, keď napísal, že bude treba „povaľiť legendu o ‚mučeníckom boji Slovač' v minulom storočí proti tisícročnému jarmu“.⁴⁹ Ak sa citovaný článok prezrie pozornejšie, vyplynie z neho, že jeho autorovi nešlo o nejaké „obrazoborectvo“ slovenskej politickej minulosti, ale o to, aby vyvrátil tvrdenia slovenských buržoáznych a reformistických politikov, že „Segedín, Vacov a Mírov boli najrozhodujúcejší činitelia pri odtrhnutí Slovenska od Uhorska“, že M. Hodža „už – už vyaudencíroval u Františka Ferdinanda tú slovenskú slobodu“, že „slovenská sociálna demokracia, ktorá bola povoláná viesť davy, aby naplnila konkrétnym obsahom okrídlený výraz borby slovenského národa za povelanie Habsburgov a za odtrhnutie Slovenska od Uhorska“ – zlyhala.⁵⁰ Komunisti jednoducho dokazovali, že „legenda o oslobodení Slovenska musí byť podvrátená nie zo stanoviska meštiaka (myslia sa tu predstavitelia nacionálno-autonomistickej buržoázie - I. K.), ale komunistu.“⁵¹

V týchto polemikách sa však objavil aj dôležitý argument, svedčiaci o novom materialistickom prístupe k dejinám: „Tisícročnú porobu horľivo omáľanú veľkými národnými činiteľmi treba hľadať v oblastiach hospodársko-sociálnych, a nielen v politicko-nacionál-

⁴⁵ V. Clementis v DAV-e, 7, 1934, č. 3.

⁴⁶ Osemnásť brumaire Ľudovíta Bonaparta. In: Marx, K. – Engels, F: *Spisy*, 8. sv. Praha 1960, s. 141-143.

⁴⁷ DAV, 1, jar 1925.

⁴⁸ Pozri poznámku č. 46, s. 141.

⁴⁹ DAV, 3, 1929, č. 2.

⁵⁰ Tamže.

⁵¹ *Pravda chudoby*, 7. septembra 1924.

ných.⁵² Do kacírského boja proti tradíciám, lepšie povedané proti ich reakčnému zneužívaniu a umelému konzervovaniu, sa vehementne pustil svojím typicky sarkastickým spôsobom aj A. Matuška, ktorý ešte nebol v tom čase členom Komunistickej strany Československa, no svojimi názormi mal v mnohých smeroch už veľmi blízko ku komunistickej inteligencii: „Čo je to tradícia? Čarovný prútik, ktorým sa otvárajú brány najvyššieho pokroku a najväčšieho tmárstva. Tradícia, ako sa chápe u nás, je sústavným ohlu-povaním, je kladením kvočky na záprdky. Je to ženská, ktorej sa páčite, len keď máte kopy starootcovských titulov.“⁵³ Nečudo, že podobné ostré útoky vyvolávali medzi oficiálnymi slovenskými verejnými a kultúrnymi predstaviteľmi pohoršenie a jednoznačne odmietavé stanovisko, pretože vraj „revoltovanie proti historizmu (t. j. tradíciám – I. K.) páchnie zväčša negáciou národného bytia“.⁵⁴ Takéto obvinenia však nezodpovedali skutočnosti.

Slovenská revolučná historická publicistika už v dvadsiatych rokoch dost' miesta venovala práve národnostnej otázke v zmysle podpory myšlienky samobytnosti slovenského národa a jeho rovnoprávného postavenia (spolu s ďalšími tunajšími národnosťami j v republike. Nemožno tvrdiť, že v tomto smere šlo všetko hladko, bez polemických vyjasňovaní si stanovísk (najmä v pojmovej a historicko-faktografickej oblasti), no zreteľne tu prevládala pozitívna tendencia riešenia národnostnej otázky v zmysle marxisticko-leninského učenia.

Už v októbri 1920 *Pravda chudoby* konštatovala, že nadobudnutá národná sloboda sa bude môcť rozvíjať len „keď budeme k tomu hospodársky dostatočne silní, aby sme sa udržali a nepodľahli pod jarmo iného národa“.⁵⁵ Prejavovali sa tu už zrejme nie neopodstatnené obavy pred supremačnými ambíciami českej buržoázie nielen na hospodárskom poli, ale aj v nacionálno-politickej a kultúrnej oblasti: „My odsudzujeme mienku istej českej verejnosti, ktorá tvrdí, že slovenský národ je súčasťou národa československého. Tisícročný vývoj zapríčinil, že pod Tatrami sme sa ináč vyvíjali, ako pod Sudetami. Máme svoju reč, vlastnú národnú povahu, ktorá nás od Čechov rozdeľuje a náš svojráz sme hájili proti Maďarom, budeme ho hájiť aj proti Čechom.“⁵⁶

K relatívne širokej diskusii o slovenskej národnej otázke prišlo v druhej polovici roku 1924 pod vplyvom V. kongresu Komunistickej internacionály, ktorý upozornil československých komunistov na nevyhnutnosť leninského riešenia národnostnej otázky (najmä slovenskej) v republike. Diskusia,⁵⁷ do ktorej sa okrem iných zapojili K. Kreibich, J. Verčík, V. Clementis, L. Koreň bola z nášho pohľadu zaujímavá v prvom rade tým, že sa v nej v hojnej miere používali historické argumenty, komentoval sa dejinný vývoj Slovenska s akcentom na zblížovacie, resp. dezintegračné vzťahy medzi českým a slovenským národom. Upozorňovalo sa, že pri skúmaní slovenskej národnostnej otázky sa nemôžu brať do úvahy iba etnografické a jazykové aspekty, ale aj politické a hospodárske faktory. Táto diskusia sa vlastne prvýkrát pokúsila z marxistických pozí-

⁵² DAV, 2, 1926, č. 2-3.

⁵³ *Přítomnost*, 7, 1930, č. 48.

⁵⁴ Krčméry, Š. v *Slovenských pohľadoch*, 46, 1929, č. 10.

⁵⁵ *Pravda chudoby*, 21. októbra 1920.

⁵⁶ *Pravda chudoby*, 9. júna 1921.

⁵⁷ *Pravda chudoby*, 16. júla 1924; *Pravda chudoby*, 7. septembra 1924; *Pravda chudoby*, 14. septembra 1924; DAV, 1, 1924, č. 1.

cií historicky vysvetliť formovanie slovenskej národnosti v dejinách – teda riešiť problém, ktorým sa temer o štyridsať rokov neskôr zaoberalo profesionálne slovenské marxistické dejepisectvo.

Komunistická publicistika sa v dvadsiatych rokoch dotkla – viac okrajovo, sporadicky, či náhodne – ešte aj ďalších problémov zo slovenských dejín. Niekoľko článkov malo skôr popularizačno-výchovný cieľ a vychádzalo z celkového stavu znalostí histórie slovenskej spoločnosti.⁵⁸ Zaujímavejšie sú tie články, ktoré mali ambície vidieť slovenské dejiny netradične, alebo sa snažili o polemiku s ich buržoáznym výkladom. K takýmto patrila aj úvaha L. Koreňa *Suchá ratolesť*,⁵⁹ v ktorej autor polemicky reagoval na Škultétyho návrh, prednesený na jubilejných matičných slávnostiach v auguste 1923 v Martine. Tu popredný slovenský kultúrny pracovník a historik apeloval na slovenské zemianstvo (lepšie povedané na zvyšky jeho stavovskej hrdosti), aby dalo svoje sily do služieb kultúrnych a politických potrieb slovenského národa. L. Koreň v polemike s týmto návrhom upozorňoval, že všetky politicko-národné pohyby na Slovensku od 18. stor. mali aj akcent sociálny a práve preto sa k nim nepripojili príslušníci zemianstva, a ak áno, tak ich zradili, čo viedlo u nich postupne k úplnému odrodzeniu sa od slovenského národa. Pri tejto príležitosti autor argumentoval tým, že aj v revolúcii 1848 sa zemianstvo postavilo proti slovenským národným snahám, lebo ohrozovali jeho pozície. Príslušníkov zemianstva obvinil aj z toho, že „slovenskí odbojníci boli tak hnusne odmenení za svoje päťolízachstvo u cisárskeho dvora“.

Už v dvadsiatych rokoch sa slovenská revolučná publicistika dotkla, hoci veľmi nesporné, aj revolúcie rokov 1848 – 1849 – teda problematiky, ktorá nesporné tvorila jeden z kľúčových medzníkov moderných slovenských dejín. V. Chlumecký vo svojej biografickej črte o F. Engelsovi sa zmienil aj o revolučných udalostiach rokov 1848 – 1849.⁶⁰ Nehodnotil ich v slovenských, ale skôr v európskych súvislostiach – z hľadiska úlohy proletárskych vrstiev v revolúcii: „Prišla revolúcia 1848. Proletariát zastával všade malomeštiakov, ale bol od nich naostatok zradený a stal sa preto uvedomelou bojovou triedou, poznajúc svojich nepriateľov.“ Z hľadiska nového marxistického prístupu je zaujímavý článok K. Svetlíka *Boj o zem*.⁶¹ Autor v ňom dokazuje, že politické pohyby v Uhorsku v polovici 19. stor. boli motivované sociálnymi pohnútkami roľníckych vrstiev – „bojom o zem“. „História písaná maďarskou (ale aj slovenskou – I. K.) tendenciou hovorí, že revolúcia 1848 bola národnou. Ale ľud v týchto časoch nebojoval za národnosť, ale oproti tyranstvu zemepánov. Vymoženosti revolúcie sa zmocnila trieda buržoázie a zákon o rovnosti ostal len na papieri.“ Boli to už prvé záblesky netradičného hodnotenia udalostí revolučných rokov, ktoré slovenská marxistická historická publicistika začala systematickejšie rozpracúvať v tridsiatych rokoch, keď sa začína aj jej nová, vyššia a zrelšia etapa.

V tridsiatych rokoch môžeme už skutočne hovoriť o začiatkoch slovenskej marxistickej historiografie – aj keď ešte stále na neprofesionálnej úrovni. Historické exkurzy nie sú už len viac-menej náhodné pasáže príležitostnej publicistiky, ale stávajú sa stále

⁵⁸ *Pravda chudoby*, 21. októbra 1920; *Pravda chudoby*, 27. marca 1921.

⁵⁹ *Pravda chudoby*, 26. augusta 1923.

⁶⁰ *Spartakus*, 1, 1. augusta 1922.

⁶¹ *Pravda chudoby*, 14. mája 1922.

viac autonómnymi témami záujmu marxistických publicistov. To však vôbec neznamená, že prestali plniť svoju dôležitú a nanajvýš aktuálnu ideovo-politickú a výchovnú úlohu. Práve naopak. Táto ich funkcia ďalej rástla, čo sa prejavilo osobitne v druhej polovici tridsiatych rokov v čase zvýšeného vnútropolitického i zahraničnopolitického napätia.

V slovenskom revolučnom robotníckom hnutí stále rástol aj záujem o vlastné dejiny, čo sa roku 1931 prejavilo pokusom (vcelku málo známym) o založenie *Archívu revolučného hnutia na Slovensku*.⁶² Akciu organizovala redakcia DAV-u. V archíve sa mali zhromažďovať písomné, tlačové i obrazové dokumenty z revolučných bojov na Slovensku (fotografie, časopisy, plagáty, letáky, revolučné piesne atď.); pamäti priamych aktívnych účastníkov významných revolučných udalostí na Slovensku (počas prevratu, v decembrovom generálnom štrajku, počas Maďarskej republiky rád, vo veľkých štrajkových bojoch); dokumenty o perzekúcii revolučného hnutia na Slovensku (rozsudky, správy, štatistiky); dokumenty o odbúraní priemyslu na Slovensku (fotografie zatvorených závodov, štatistické údaje o výrobe a zamestnanosti); listy emigrovaných Slovákov, jednak z Francúzska, Kanady a USA, jednak zo ZSSR, kam sa dostali s družstvom Interhelpe. Tento zaujímavý pokus síce nevyšiel, ale z jeho návrhu vidieť nový prístup k histórii, v ktorej sa akcentovalo revolučné robotnícke hnutie i ekonomická a sociálna stránka dejinného vývoja - teda to, čo programovo začala prebojovať profesionálna marxistická historiografia koncom štyridsiatych rokov.

Rozvoj marxistických názorov na dejiny v slovenskom prostredí ovplyvňoval aj subjektívny faktor: v komunistickej strane na Slovensku i mimo nej vyrástli a práve v tridsiatych rokoch dozreli osobnosti, ktoré s primeranou dávkou erudície a politickej rozhladenosti vedeli pohotovo reagovať nielen na aktuálne politické udalosti, ale vedeli sa ako rovnocenní partneri zapojiť do spoločenskovedných diskusií, v rámci čoho presne formulovali svoje marxistické alebo marxizmu blízke stanoviská.⁶³ Tieto svoje názory vedeli aj náležite obhájiť a spropagovať. Mali zväčša za sebou už prechodnú etapu „detskej nemoci“ superkriticismu a radikalizmu. Ich argumentácia sa stávala presvedčivejšia a efektívnejšia. To však vôbec neznamená, že sa vzdali kritických postojov k idealistickému, buržoáznemu výkladu dejín. Táto kritika sa oproti dvadsiatym rokom stávala však fundovanejšou a komplexnejšou, aj keď na povrchu mala ešte stále dosť ostré formy.

Ladislav Novomeský kritizoval pozitivistických buržoázných historikov, že sa „opierajú len o historickú pravdu súdobých pergamenov a kroník a zliepajú bez jednotiacej a kritickéj idey zaujímavé a nezaujímavé epizódy minulosti“.⁶⁴ A. Matuška zasa poukazoval na fakt, že na Slovensku sa „*dejiny netvorí* (t. j. neskúmajú – I. K.), *dejiny sa ospevujú... nevieme si vážiť nič* (v minulosti – I. K.) *s výhradami, takisto ako si nevieme ctiť človeka,*

⁶² DAV, 4, 1931, č. 4. V tom čase sa v DAV-e propagovala monografia P. Reimanna, *Dejiny Komunistickej strany Československa*.

⁶³ V oblasti marxistickej filozofie to boli najmä práce L. Szántoa. Pozri poznámku č. 1.

⁶⁴ *Slovenské smery*, 3, 1935-1936, č. 7-8. Referát L. Novomeského na I. kongrese slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach v roku 1936.

i keď s ním nesúhlasíme“.⁶⁵ Pokrokoví publicisti si všimali, kriticky a konkrétne recenzovali aj odborné práce skromne sa rozvíjajúcej slovenskej profesionálnej historiografie, z ktorej sami aj čerpali. Omnoho ostrejšie a polemickejšie boli ich postoje voči odborným i memoárovým prácam z pera aktívnych predstaviteľov buržoázneho politického života – nech už boli autonomistickej alebo čechoslovakistickej ideovej orientácie (spomienky a práce V. Šrobára, I. Déreera, F. Jurigu, M. Hodžu, K. Sidora a i.).⁶⁶ Zároveň sledovali a anotovali aj niektoré významné práce súdobej sovietskej historiografie (napríklad Dejiny Ruska od M. Pokrovského, projekt Dejín sveta). Na týchto prácach ich popri vlastnej faktografii zaujala najmä „použitá marxistická metóda“.⁶⁷ „*Netvorila sa vo vzduchu visiace idealistické teórie, ale vychádza sa z dejinnej skutočnosti, skúma sa výrobný systém, systém hospodársky, právny a na základe takéhoto podrobného štúdia obsiahleho faktického materiálu sa robia patričné vývody*“.⁶⁸

V tejto súvislosti treba poukázať ešte na jeden dôležitý fakt: Slovenskí publicisti, ktorí sa z marxistických pozícií zaoberali historickými témami, boli v tridsiatych rokoch viditeľne ovplyvnení – ako celá pokroková slovenská kultúra – českou kultúrnou a vedeckou avantgardou. V českom prostredí, ktoré malo oveľa bohatšie historické tradície a historiografické zázemie ako Slovensko sa takisto objavovali historické práce písané z marxistických pozícií, alebo sa približujúce k materialistickému ponímaniu dejín. Ich autori (B. Šmeral, K. Konrad, P. Reimann, Z. Kalandra, J. Šverma, Z. Nejedlý, V. Husa) neboli tiež na rovnakej ideovej a odbornej úrovni, no koncepcne i tematicky sa viac či menej odklňali od českých historických buržoáznych škôl a postupne vytvárali nový smer v českej historiografii, na ktorý po vojne nadviazalo české marxistické dejepisectvo.⁶⁹

Viaceré zo spomínaných českých osobností mali priamy vplyv aj na slovenskú marxistickú historickú tvorbu – tak z aspektu výberu tém, ako aj – a to predovšetkým – z hľadiska celkovej koncepcie. Vari najmarkantnejšie sa to prejavovalo u Z. Nejedlého, ktorého už v medzivojnovom období sa formujúca a roku 1946 vyslovená koncepcia (komunisti sú dedičmi najpokrokovějších tradícií národných dejín) našla svoj pozitívny ohlas na Slovensku a jeho tlmočníkom bol v prvom rade L. Novomeský: „*Náš pomer k minulosti sa neobmedzuje na vyhľadávanie istých sociálnorevolučných motívov, ktoré sú významné, časové a príkladné z hľadiska dnešných úsilí sociálnej pokročilosti a revolučnosti Slovenska... Minulosť je pre nás oveľa väčším zdrojom bohatstva*“.⁷⁰ „*Socializmus má najvrelejší a najužší vzťah ku všetkým progresívnym snahám minulosti, pokladá sa za dediča všetkých úsilí o sociálnu spravodlivosť, svoju koncepciu budúceho spoločenského zriadenia, i spôsob, ktorým ho chce dosiahnuť buduje na skúsenostiach, na chybách i na výhodách obdobných úsilí v minulosti*“;⁷¹ lebo „*komunizmus obracia stránku dejín, ale ich netrhá*“.⁷²

⁶⁵ Matuška, A.: *Pre a proti*. Bratislava 1977, s. 18.

⁶⁶ DAV, 7, 1935, č. 6; DAV, 8, 1936, č. 7; DAV, 9, 1937, č. 4.

⁶⁷ DAV, 4, 1931, č. 2.

⁶⁸ *Slovenské zvesti*, 10. septembra 1937.

⁶⁹ Bližšie: Kutnar, F.: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, II., Praha 1977, s. 469-473.

⁷⁰ *Slovenské smery*, 3, 1935-1936, č. 9-10.

⁷¹ DAV, 6, 1937, č. 2.

⁷² DAV, 8, 1936, č. 6.

S podobnými úvahami vystúpil aj V. Clementis: „Ak na jednej strane odhalujeme úbohosť historických úvah nacionalistov, už či slovenských alebo československých, neznamená to, že by sme nemali vôbec žiadny vzťah k minulosti... Ved' je to práve marxizmus, použitý na ľudské dejiny, teda historický materializmus, ktorý do popletených a ľubovoľných úvah meštiackych dejepiscov vniesol jasnosť a zákonitosť, ukazujúc na hybné historické sily. Preto je samozrejmým príkazom pre každého marxistu, aby bedlivo skúmal predovšetkým dejiny vlastného kolektívu a preto sme sa aj my, marxisti, zaoberali hodnotením historických javov a vývojových etáp slovenského národa. Pravda, nerobili sme to s prázdnyim hurhajom a opakovaním naučených fráz, ale hľadali sme v tejto tradícii poučenie pre prítomnosť, hľadali sme tie prvky v dejinách a kultúre slovenského národa, ktoré nie sú pomíjajúce, ale ktoré sú prínosom aj pre budúci vývoj... A preto aj k sporom o slovenskú tradíciu, o slovenské dejiny, pristupujeme z tohto hľadiska. Vieme, že nositeľom budúcnosti slovenského národa je pracujúci ľud.“⁷³ Uvedené citáty osvetľujú lepšie než akýkoľvek komentár, z akých pozícií pristupovali slovenskí marxisti v tridsiatych rokoch k slovenským dejinám. Skutočne možno hovoriť už aj o programových a koncepcných prvkoch budúcej slovenskej marxistickej historiografie. Ved' viaceré citované myšlienky, týkajúce sa chápania dejín ako východiska pre prítomnosť a budúcnosť, akcentovanie revolučných a pokrokových tradícií i chápanie dejepisectva ako dôležitého nástroja ideologického boja a politicko-výchovnej práce – to všetko nestratilo svoju aktuálnosť podnes. Skôr naopak.

Neboli to iba komunisti Clementis a Novomeský, ktorí programovo formulovali zásady nového a spoločensky angažovaného prístupu k dejinám. Napríklad A. Matuška o tomto probléme písal: „Minulosť je na to, aby bola súdená, na to, aby sa z nej vybralo to, čo napomáha životu, a vyhodilo, čo ten život hatí... Vbíjalo a vbíja sa nám do hlavy, že všetky možnosti sú už vyčerpané, že našou povinnosťou nie je dotváranie a pretváranie, ale bezvýhradný obdiv k minulému.“⁷⁴ Popredný predstaviteľ ľavicového študentského hnutia G. Husák zasa upozorňoval, že „v škole sa skresľuje a falšuje história... všetko v prospech národa“ – t. j. buržoázie.⁷⁵

Tematický záber slovenskej marxistickej historickej publicistiky sa v tridsiatych rokoch oproti predchádzajúcemu desaťročiu čiastočne rozšíril, no najmä prehĺbil v zmysle diferencovanejšieho a kvalifikovanejšieho pohľadu na národnú minulosť. Postupne sa prekonávali predchádzajúce nesprávne názory o absencii výraznejšieho robotníckeho hnutia a samostatných politických prejavov jednotlivých skupín slovenskej spoločnosti v predprevratovom období. Zo širšieho hľadiska tu išlo aj o zápas proti snahám časti československej i zahraničnej historiografie s tendenčným, neraz otvorene šovinistickým zameraním ukázať bezdejinnosť slovenskej minulosti. Revoluční publicisti dokazovali, že „život národov na Slovensku nie je bohatý iba sociálnym utrpením a politickým útlakom, nie len poníženosťou pred panstvom..., ale už dávno je bohatý aj veľkými politickými a sociálnymi zápasmi..., veľkým úsilím o národné a sociálne oslobodenie.“⁷⁶ Hlbšie pohľady boli aj na slovenskú buržoáziu, na jej vývoj, čiastočnú vnútornú hete-

⁷³ Slovenské zvesti, 20. mája 1936.

⁷⁴ Matuška, A.: Pre a proti. Bratislava 1977, s. 25.

⁷⁵ DAV, 6, 1934, č. 5.

⁷⁶ DAV, 6, 1934, č. 6.

roγένnosť, na jej celkový zástoj v slovenských dejinách: „*Slovenská buržoázia sa rodila nielen v triednom boji proti feudalizmu, ale aj v národnostnom boji proti buržoázii druhého národa, s ktorým bola ona spútaná zväzkami, vzniknuvšími ešte za feudalizmu.*“⁷⁷ Nerozvinuté triedne rozdiely jej však dovoľovali v určitých dejinných situáciách pod nacionálnym rúškom reprezentovať vôľu roľníctva a drobného remeselníctva.

Téma revolučných rokov 1848 – 1849 bola v strede záujmu celej slovenskej historiografie a logicky priťahovala pozornosť aj marxistických publicistov. Tí však k nej pristupovali úplne novým, netradičným spôsobom, ktorý sa diametrálne líšil od dovtedajších metodologických i ideových prístupov, a preto vyvolal na Slovensku aj veľkú pozornosť. Prvým odvážnym a v daných podmienkach spoločensky riskantným krokom bola práca Ladislava Novomeského *Marx a slovenský národ*, ktorá bola pôvodne publikovaná v DAV-e pod názvom *Karol Marx reviduje históriu Slovákov*.⁷⁸ Práca nebola dôležitá z hľadiska svojho faktografického prínosu. Práve naopak, tu boli jej relatívne najväčšie slabiny. Autor sa opieral o veľmi úzku pramennú základňu – v podstate iba o *Históriu povstaňia slovenskeho* z roku 1848 od M. Dohnányho. Na druhej strane autor v nej čerpal z hodnotení Marxa a Engelsa revolučných udalostí v Uhorsku, v ktorých sa prísne posudzovala úloha slovanských národov v revolúcii. Ich kritický tón výrazne poznačil aj ideové zameranie Novomeského state, ktorá dokazovala, že úsilie slovenskej politickej reprezentácie o vydobytie národných slobôd bolo síce oprávnené, ale v konečných dôsledkoch – z triednych aspektov revolúcie – pomýlené, lebo sa opieralo o kontrarevolučné a reakčné sily viedenského dvora. Autor ďalej poukázal na to, že „*politika bozkávania cisársko-kráľovských papúč, politika nádejí v blahosklonnosť Habsburgov vlečie sa potom celými dejinami slovenského meštianstva*“. Novomeský „*proti všetkým, hoci nedostatočne pripravený v šírke znalosti historického materiálu chcel ukázať uprostred rastúceho autonomistického nacionalizmu, ktorý zneužíval tradície, že s vystúpením štúrovského politického pohybu v r. 1848 – 1849 nie je všetko v poriadku*“.⁷⁹ Komunistickí publicisti viackrát poukazovali na to, už aj pred vyjdením spomínanej práce, že zo strany „*našich nacionalistov sa v poslednej dobe prejavuje snaha zaradiť dnešný svoj nacionalizmus do historického rámca, nadviazať na štúrovský nacionalizmus, ktorý sa však rodil v úplne iných podmienkach ako dnes*“.⁸⁰

Novomeský nepochybne poznal aj odborné historické práce k tejto problematike, ktoré síce dávali „svojim autorom dobrú kvalifikáciu archivársku“, no ich závery „*sú naďalej prízemné..., lebo nepripustili na zástoj slovenského nacionálneho meštianstva ani tieň podozrenia z kontrarevolučného konania*“. Okrem toho upozorňoval, že aj v slovenskom revolučnom tábore boli roku 1848 sily, ktoré sa usilovali o to, aby sa „*i slovenské národné hnutie postavilo po bok revolúcie, proti nemeckému feudalizmu, absolutizmu viedenského dvora i ruského cára*“. Na druhej strane však Novomeský podcenil národnostné

⁷⁷ DAV, 5, 1932, č. 4.

⁷⁸ DAV, 6, 1933, č. 2. V tom istom čase, pri príležitosti päťdesiateho úmrtia K. Marxa, vydal v Čechách prácu obdobného charakteru J. Šverma pod názvom *Karel Marx a český národ – Tvorba* 8, 1933, č. 11.

⁷⁹ K. Rosenbaum v *Kultúrnom živote*, 18, 26. decembra 1966.

⁸⁰ DAV, 5, 1932, č. 11.

aspekty revolučných udalostí, demokratické požiadavky slovenskej politickej reprezentácie i triednu obmedzenosť hegemóna maďarskej revolúcie – strednej šľachty.⁸¹ Takáto interpretácia historických udalostí 1848-1849 vyvolala na Slovensku rozruch a kritika ich označila za „komunistický útok na slovenské povstanie rokov 1848 – 1849“.⁸² Novomeského prístup k skúmanej problematike bránil, no najmä vysvetľoval v úvode vlastnej práce V. Clementis.⁸³ poukázal na to, že autor použil historický materializmus ako marxistickú metódu chápania dejín. Upozornil aj na politickú angažovanosť Novomeského štúdie: „Práca táto je dnes tým aktuálnejšia, že – i keď nepriamo – vysporadúva sa s oboma tábormi slovenského meštiactva, ktoré zvädzajú o Štúra boj. S táborom tzv. čechoslovákov a s táborom slovensko-nacionalistickým. Každá trieda v dejinách ľudstva, ktorá sa dostala na prechodný čas k moci, opriadla svoje začiatky legendou... Našou úlohou je tieto legendy pomocou jasného videnia marxistickej metódy rozbiť a ukázať ich pravé korene a ich pravú podstatu. A preto poukazujeme na protirečivú (podčiarknuté v origináli – I. K.) povahu politiky štúrovcov v revolučných rokoch štyridsiatych ôsmich, na príčiny tejto povahy a na jej dôsledky. Preto i autor (Novomeský – I. K.) vyzdvihol tie spoločenské sily, za dejstvomania ktorých sa zápas štúrovcov odohrával.“

Marxistickí publicisti postupne prenikali hlbšie do problematiky revolučných udalostí v monarchii a na Slovensku zvlášť. Korigovali niektoré svoje jednostranné hodnotenia, no marxistické stanovisko neopustili - tým viac, že problematika meruôsmych rokov v súhre politických udalostí v druhej polovici tridsiatych rokov nadobúdala stále väčší ideovo-spoločenský význam. Tohto problému sa dotkol V. Clementis aj vo svojej poslaneckej reči v parlamente 29. apríla 1936,⁸⁴ ktorej výťah priniesla komunistická tlač pod charakteristickým názvom *Omyl z roku 1848 je zločin v roku 1936*⁸⁵ Autor tu hodnotil Štúra ako veľkú osobnosť slovenských dejín, ktorá sa však dopustila tragického omylu svojou politikou v rokoch 1848 – 1849. „Dnes stojí slovenský národ pred tou istou osudovou otázkou, či sa má spojiť s reakčnými silami vo svete – ako ich prívesok a neskoršia obeť, alebo sa pripojiť k pokrokovým silám, ktoré znamenajú ďalší plný kultúrny a sociálny rozvoj. Ak sidorovci odpovedajú na túto otázku ešte horším omylom ako Štúr, je zrejmé, že ich politika je katastrofálna, môže viesť do horšej situácie než Štúrova politika 1848.“

Z hľadiska ďalšieho vývinu sú tieto Clementisove slová priam klasickým príkladom ako marxistické hodnotenie dejinných udalostí umožňuje robiť správne závery pre politickú prax. K týmto súvislostiam a poučeniam sa vrátil krátko po „anšluse“ ešte raz aj Novomeský: „Národ ťažko doplatil na pomoc svojich predstaviteľov feudálnej reakcii, ktorá vtedy – myslíme tým rok osemaštyridsiaty – mala svoje centrum vo Viedni, ako dnes tam má jej fašistický dedič svoje miestodržiteľstvo... a hitlerovský fašizmus – tak ako kedysi

⁸¹ Novomeský tieto svoje neúplné hodnotenia revolučných udalostí rokov 1848 – 1849 postupne prekonával a vo svojich neskorších prácach korigoval. Bližšie pozri poznámku č. 3.

⁸² *Slovenská politika*, 13. augusta 1933.

⁸³ Clementis, V.: *Vzduch našich čias*, II. Na vydanie pripravila Z. Holotíková. Bratislava 1967, s. 422-428.

⁸⁴ Tamže, s. 151-162.

⁸⁵ *Ludový denník*, 5. mája 1936.

*habsburská reakcia – odmeňuje sa svojim pomáhačom tým, čím svojich odporcov tresce.*⁸⁶ Novomeský tu oživil, už v práci Karol Marx a slovenský národ vyslovené upozornenie na adresu slovenskej buržoázie: „*Slovenské mešťanstvo svojím konaním (v rokoch 1848-1849 – I. K.) podtálo konár, na ktorom samo sedelo. Pomohlo poraziť revolúciu a porazilo i seba.*“⁸⁷

Problematike revolučných rokov, štúrovskému a vôbec slovenskému národno-obrodeneckému hnutiu sa pokroková publicistika venovala so zvýšenou pozornosťou r. 1935, pri príležitosti 120. výročia narodenia Ľudovíta Štúra. Štúrov odkaz si chceli prisojiť – svojvoľným deformovaním a tendenčnou interpretáciou jeho postojov a historických faktov vôbec – slovenskí nacionálni autonomisti, v prvom rade ľudáci, stále viac sa približujúci k fašistickej politickej platforme. To bol vari najvýznamnejší dôvod, prečo revoluční publicisti venovali Ľ. Štúrovi toľko pozornosti. Ich interpretácia z r. 1935 sa odlišovala od všetkých dovtedajších hodnotení (i vlastných) snahou o komplexnosť, triezvosť a stále prítomným triednym pohľadom. Postava Štúra sa neidealizovala, ani jednostranne neodsudzovala. Veľmi presne sa rozlišovali jednotlivé stránky Štúrovej činnosti: jazykovo-kodifikačná, organizačná, všeobecne kultúrna, filozofická i politická. Marxistická metóda umožňovala odhaľovať spoločenskú a filozofickú genézu protirečivej Štúrovej politiky v revolučných rokoch, ktorá bola predmetom najväčších sporov. V tomto smere sa spomedzi komunistických publicistov najviac angažoval J. Šefránek, ktorý uverejnil tri samostatné historické state: *Štúr a komunizmus*,⁸⁸ *Štúr svedčí proti slovenskej reakcii*,⁸⁹ *Štúr ako téma*.⁹⁰

Autor uvedených článkov (ich nadpisy už čiastočne naznačujú aj obsah) z marxistických pozícií a odborne vcelku dobre pripravený pristúpil ku komplexnému hodnoteniu Štúrovej osobnosti. Skúmal jeho triedne, nacionálne a spoločenské zaradenie, poukázal na veľký vplyv Heglovej filozofie a najmä na to, ako Štúr Heglovo učenie preberal, interpretoval a pretavené aplikoval vo svojej filozofii i praktickej činnosti na Slovensku. „*Štúr bol synom nevyvinutej krpčiarскеj slovenskej buržoázie..., učil sa od Hegla, ktorého filozofiu mechanicky prenášal na Slovensko. Štúr – na rozdiel od Marxa – Heglovu dialektiku nerozvíjal, ale pristrihol slovenským farským obzorom.*“ Autor však dodáva, že napriek všetkému Štúr svojim intelektuálnym rozhľadom ďaleko predbehol nielen svoju dobu a súčasníkov, ale aj tých, ktorí sa samozvane vydávajú na Slovensku za jeho následníkov a jediných pravoverných vykladačov. „*Štúr prekonal slovenský provincializmus... Chcel život slovenskej spoločnosti koordinovať so svetovým vývojom. Namiesto toho v dobe európskeho kvasu (1848 – 1849 – I. K.) ho koordinoval s vtedajšou svetovou reakciou... To zavinili zvláštne podmienky vtedajšieho slovenského života, menovite života vtedajšej nerozvinutej slovenskej buržoázie... Štúrova myšlienka, že slovenský národ sa nemá spokojovať s úlohou „popolušky“, že má držať krok s veľkým svetom, znamenala pre Slovensko sama*

⁸⁶ Novomeský, L.: *Čestná povinnosť*. Výber z politických statí a článkov 1933 – 1944. Na vydanie pripravil Rosenbaum, K. Bratislava 1970, s. 391.

⁸⁷ DAV, 6, 1933, č. 2.

⁸⁸ *Ľudový denník*, 27. októbra 1935.

⁸⁹ *Ľudový denník*, 24. októbra 1935; *Ľudový denník*, 25. októbra 1935.

⁹⁰ DAV, 8, 1936, č. 6.

osebe epochu. Ale nestačila. Celkový, reakčný smer, ktorým štúrovi viedli slovenský národ (opäť sa tu myslia r. 1848-1849, ktoré sa trochu generalizujú – I. K.), maril v tomto smere najlepšie podujatia.“

Šefránek vo svojich článkoch vysoko vyzdvihol a hodnotil Štúrovu činnosť v oblasti kultúrneho života a najmä jeho jazykovo-kodifikačnú prácu, hoci „*národ, aj keď má svoju reč, ešte nemá všetko*“. V závere svojich zaujímavých úvah sa Šefránek zaoberal politickým odkazom Štúra a tým, ako sa ho jednotlivé politické smery v slovenských dejinách zmocňovali a využívali ho (od martinských národnárov, cez hlasistov, prúdistov, čechoslováckych centralistov, nacionálnych autonomistov, až po socialistov a komunistov). „*Odkaz Štúra hovorí proti dnešným slovenským reakcionárom nie tou alebo onou vetou, ktorá by sa dala citovať, ale celým svojím historickým zmyslom. Aj dnes môžu priviesť veľké možnosti slovenského života, ktoré sú ešte z väčšej časti skryté, k úplnému rozvitku len revolučné pokrokové sily spoločnosti. A naopak, primknúť sa k dnešnej svetovej reakcii, k dnešnému medzinárodnému fašizmu – ako si to želajú hlinkovskí páni - to by mohlo znamenať snáď len neznesiteľný národný a politický útlak, snáď len národné a sociálne živorenie, ale snáď aj národnú smrť. Štúrov odkaz varuje zreteľne!*“ Aj v tomto prípade možno poukázať na to, ako blízko boli závery vyplývajúce z marxistickej interpretácie slovenských národných dejín k politickej realite. Pritom Šefránek si sám uvedomoval, že jeho práce o Štúrovi sú v prvom rade zamerané aktuálne politicky a celú tému z hľadiska historického nevyčerpávajú: „*Štúrovska téma je ešte stále nespracovaná, nedoštudovaná. Téma, ktorá ešte len čaká na svojich autorov.*“

K Štúrovi a jeho dielu sa ešte raz vrátil aj V. Clementis – tentokrát už v emigrácii, v rámci svojej kultúrno-politickej práce v Londýne, počas druhej svetovej vojny. Clementis priznal, že „*v priebehu nedávnej minulosti prichodilo nám neraz korigovať si názor na niektoré zjavy našej národnej minulosti.*“⁹¹ (Medzi týmito zjavmi spomína aj L. Štúra.) Vo vtedajších hodnoteniach vyzdvihol reálnosť Štúrovho programu „*počínajúc spisovnou slovenčinou, končiac slovenským povstaním 1848-1849 a jeho politickým obsahom*“. Upriamil svoju pozornosť najmä na protifeudálne a demokratizačné stránky štúrovského programu. Okrem toho zdôraznil, že „*Štúr a štúrovci stáli u kolísky zrodu, formulovania a dovŕšenia slovenského národného uvedomenia, a majú tým trvalé miesto nielen v duchovnej tradícii slovenskej, ale i československej... No práve draho zaplatené skúsenosti rokov „samostatnosti“ (slovenského štátu – I. K.) pomôžu ku kritickému prekonaniu niektorých Štúrových názorov a zásad z oblasti slovenskej národnej filozofie, ktoré sa akosi mumifikovali v slovenskej duchovnej tradícii, lebo osud nedoprial, aby boli prekonané osobným vývojom.*“⁹² Na záver svojej úvahy vyslovil aj V. Clementis presvedčenie, že definitívne slovo o Štúrovom diele a osobnosti „*povie nám až slobodná (autor mal nepochybne na mysl marxistickú – I. K.) československá veda v slobodnom Československu.*“⁹³

Z podobných – teda z politických pohnútok, ako o Štúrovi písal J. Šefránek aj o Antoni Bernolákovi,⁹⁴ ktorého odkaz a národnobuditeľskú a kultúrnu prácu chceli pre

⁹¹ Clementis, V.: *Odkazy z Londýna*. Bratislava 1947, s. 433.

⁹² Tamže, s. 454.

⁹³ Tamže.

⁹⁴ *Slovenské zvesti*, 17. októbra 1937.

seba opäť zneužiť reakčné politické sily z radov ľudáckych autonomistov. Autor zaradil Bernoláka do celkového spoločensko-politického vývoja v Uhorsku v druhej polovici 18. stor. Pozitívne hodnotil jeho jazykovo-kodifikačnú činnosť, ale ho neidealizoval. Bránil Bernoláka pred takou historickou interpretáciou, ktorá mu chcela imputovať separatistické, protičeské, resp. protičeskoslovenské politické zameranie. V tejto súvislosti je zaujímavé, že Šefránek argumentoval aj výsledkami diskusie historikov zo začiatku tridsiatych rokov o nacionálnom profile Bernoláka.⁹⁵ V úvode článku autor pripomenul kritériá marxistického prístupu k významným osobnostiam slovenských dejín: „*Dejateľom slovenskej minulosti treba nielen stavať pomníky, ale ich aj oživiť, oživiť v ich diele to, čo je v ňom hodnotného, kladného, nehynúceho.*“ Z tohto uhla pohľadu J. Šefránek písal aj svoj ďalší historický článok *Samo Chalúпка v polskej revolúcii*.⁹⁶ Aj v tomto prípade historická téma slúžila ako určitá analógia k súdobej politickej situácii. Tak ako S. Chalupka bojoval roku 1831 za slobodu Poľska proti cárskemu samoderžaviu, tak bojujú slovenskí dobrovoľníci za slobodu Španielska proti fašistickému útočníkovi. Ináč občianska vojna v Španielsku vyvolala aj záujem o dejiny tejto krajiny. V monotematickom čísle DAV-u, venovanom problematike Španielska, bola uverejnená aj stať *Po stopách španielskej histórie*,⁹⁷ v ktorej sa okrem základného stručného faktografického dejepisného prehľadu kládol dôraz na triedne boje španielskeho ľudu.

Nebezpečie fašizmu, ohrozenie jednoty a celistvosti Československej republiky – to boli dva komponenty prítomné takmer vo všetkých historických článkoch komunistických publicistov v druhej polovici tridsiatych rokov, lepšie povedané: priamo určovali ich tematickú náplň.⁹⁸

Marxistickí autori v rámci svojho dôsledného triedneho prístupu k slovenským dejinám sa snažili očistiť ich interpretáciu od konfesionálnych predsudkov, nánosov, maličerných i vulgárnych náboženských sporov, no aj od nacionálnej precitlivenosti. Práve preto píšu články o úlohe slovenského protestantizmu v dejinách,⁹⁹ o genéze postavenia židovského obyvateľstva v slovenskej spoločnosti¹⁰⁰ a o úlohe náboženstva vôbec.¹⁰¹ Pri príležitosti 30. výročia černovskej tragédie Slovenské zvesti poukázali nielen na jej nacionálne a náboženské, ale aj sociálne príčiny. Zároveň upozornili, že jeden z hlavných aktérov černovských udalostí - A. Hlinka sa „*nemá práva hlásiť k Černovej a jej obeťiam, lebo jeho strana sa spája s duchovnými i fyzickými dedičmi černovských vrahov.*“¹⁰²

⁹⁵ Išlo tu najmä o štúdiu D. Rapanta, *Maďarónstvo Bernolákovo*. In: *Slovenské diela*, I. 1929/1930. Bratislava 1930. Problém okolo nacionálneho profilu A. Bernoláka sa v „modernejšej“ podobe objavil o tridsať rokov neskôr (opäť za prispenia D. Rapanta). Historický časopis z rokov 1968-1969.

⁹⁶ *Slovenské zvesti*, 15. decembra 1936.

⁹⁷ DAV, 8, 1936, č. 10. Na túto „španielsku tému“ v tom čase písal aj český komunistický autor K. Konrad.

⁹⁸ Podobná situácia bola aj v českej marxistickej publicistike. Pozri napríklad Šmeralove práce, *Palacký a naša doba, Vývoj a ciele rasistického fašizmu*. Šmeral, B.: *Historické práce*. Praha 1961, s. 240-285.

⁹⁹ DAV, 8, 1936, č. 9.

¹⁰⁰ DAV, 9, 1937, č. 4.

¹⁰¹ DAV, 9, 1937, č. 2.

¹⁰² *Slovenské zvesti*, 1. novembra 1937.

Do popredia pozornosti sa dostávajú u lavicových publicistov aj česko-slovenské styky v dejinách oboch národov. Komunistickí autori aj v historickej publicistike stáli, prirodzene, na pozíciách národnostnej politiky KSČ: odmietali fikciu nacionálneho čechoslovakizmu so všetkými jeho hospodársko-sociálnymi, politicko-nacionálnymi i kultúrnymi dôsledkami a bránili samobytnosť slovenského národa, čo dokumentovali aj na historických faktoch. Zároveň však rozhodne zavrhovali aj prejavy slovenského buržoázneho nacionalizmu, ktorého hlásatelia hľadali spojencov v nepriateľskom fašistickom zahraničí. Poukazovali na to, že mnohí z nich „až po prevrate objavili pojem samobytnej existencie slovenského národa, keď predtým boli lahostajní nielen k slovenským národným osudom, ale priamo aktívne maďarizovali Slovensko.“¹⁰³

V súvislosti so skúmaním česko-slovenských vzťahov sa v marxistickej historickej publicistike objavovali viac-menej sporadické zmienky o husitskom hnutí, o pôsobení Jána Jiskru z Brandýsa a bratříkov na Slovensku a pod. Najviac pozornosti sa však venovalo problematike slovenských hlasistov. Upustilo sa od ich predchádzajúceho superkritického hodnotenia.¹⁰⁴ V hlasizme sa hľadali v prvom rade pozitíva alternatívy predvojnovy česko-slovenskej spolupráce. Tento aspekt sa vyzdvihol aj pri príležitosti úmrtia prezidenta T. G. Masaryka, ktorý sa považoval za duchovného otca slovenského hlasizmu.¹⁰⁵ V tomto čase považovali marxisti hlasizmus „pre jeho pražskú tzv. československú orientáciu za významný, nadmieru zdravý prúd pre slovenskú spoločnosť a kultúrny organizmus. Nie pre tézu o jednote československého národa, ktorá z celej slávy hlasizmu ostala jediná pre jeho dnešných odchovancov, ale pre obsah, ktorý pod týmto rúškom prichádzal do polofeudálnej, zaostalej slovenskej idyly.“¹⁰⁶ Treba povedať, že tu došlo tiež k určitému zveličeniu – tentokrát k preceneniu hlasistov, čo bolo priamo ovplyvnené bojom za upevnenie myšlienky česko-slovenskej štátnej jednoty, v ktorom sa slovenskí komunisti angažovali.

Priamo úmerne so stupňujúcim sa napätím a ohrozením republiky dochádzalo v komunistickej historickej publicistike k dôležitému obratu pri hodnotení vzniku československého štátu roku 1918. Išlo vlastne o určité návraty – pravdaže na vyššej poznávacej a faktografickej úrovni – k hodnoteniam, ktoré komunisti sformulovali už na začiatku dvadsiatych rokov. Vznik republiky sa hodnotil ako vysoko pozitívny revolučný čin – napriek tomu, že sa komunisti nevzdali zásadných výhrad voči jej triednemu charakteru a z neho plynúcej protiludovej politiky. Marxistické hodnotenie vzniku československého štátu však, pravdaže, neprešlo na pozície buržoázneho legendarizujúceho výkladu. Práve naopak, v boji proti tomuto výkladu postavilo a historickými faktami zargumentovalo proletársku koncepciu, ktorá akcentovala nové revolučné faktory – zahraničnej i domácej proveniencie – vplývajúce na zrodenie prvého moderného spoločného štátu Čechov a Slovákov. Zo zahraničných komponentov to boli revolučné pohyby v československých légiách i vzbury českých a slovenských vojakov v rakúsko-

¹⁰³ Novomeský, L.: *Čestná povinnosť. Výber z politických statí a článkov 1933 – 1944*. Na vydanie pripravil Rosenbaum, K. Bratislava 1969, s. 159.

¹⁰⁴ *DAV*, 5, 1932, č. 4.

¹⁰⁵ *Slovenské zvesti*, 19. septembra 1937.

¹⁰⁶ L. Novomeský v *Slovenských zvestiach*, 14. januára 1938.

uhorskej armáde, no najmä vplyv februárovej a októbrovej revolúcie v Rusku: „Je dobré si pripomenúť, že povalenie ruského cárizmu a kapitalizmu bolo prvou silnou ranou do rakúsko-uhorskej monarchie...“¹⁰⁷ „Októbrová revolúcia hovorila rečou medzinárodnou a každému zrozumiteľnou, stavala veľmi konkrétne a pre pracujúcich rukolapné ciele: mier, pôda, práca, sociálna spravodlivosť... vyorala úrodnú brázdnu aj na roli slovenskej.“¹⁰⁸

Hlavné príčiny rozbitia habsburského žalára národov a vzniku samostatného štátu videli komunistickí publicisti v revolučných zápasoch širokých vrstiev českej a slovenskej spoločnosti, ktoré nemali iba národnostné, ale aj veľmi konkrétne sociálno-triedne ciele: „Bol tu veľkolepý odboj... Bolo tu obrovské hnutie, ktoré vlastne povalilo trón, skončilo vojnu, rozbilo Rakúsko... Medzníky tohto odboja sú vzbury na frontoch, početné štrajky a potom všetky tie úsilie, čo vyvrcholili na veľkých demonštráciách 14. októbra 1918... Domácom odbojom bolo úsilie za socialistickú republiku. Pravda, na toto úsilie sa nikto z dnešných oficiálnych historikov odvolávať nebude.“¹⁰⁹ V tejto súvislosti sa veľmi pozitívne hodnotila aj prvomájová akcia liptovského proletariátu z roku 1918. Mikulášska rezolúcia sa označovala za „základňu, z ktorej vyšiel prvý slovenský hlas proti monarchii, za slobodu utláčaných národov a za spoločnú republiku českého a slovenského národa. Májová tradícia socialistického proletariátu stála pri kolíske tejto republiky.“¹¹⁰

Pri príležitosti 19. výročia vzniku Československa uverejnili Slovenské zvesti článok pod názvom Slováci v októbri 1918,¹¹¹ v ktorom sa, jednak kvalifikovane polemizovalo s buržoáznym výkladom utvorenia československého štátu, jednak sa vysvetľovalo marxistické chápanie tejto dejinnej udalosti. Autor článku (E. Friš) upozorňoval, že pojem oslobodenia si ináč vykladal K. Kramář, M. Hodža, A. Hlinka a ináč kladnianský robotník, myjavský kopaničiar či mikulášsky robotník. „Bol to práve front kladnianskych robotníkov, mikulášskych robotníkov a myjavských kopaničiarov, ktorý dával protihabsburskému a protimaďarskému odboju... ráz revolučne sociálny a tvoril tak pevnú osnovu a hybnú silu národnooslobodzovacieho boja... Bolo to obdobie, keď išlo nielen o zvrhnutie cudzieho jarma, ale už aj o strach vládnucich tried pred ďalekosiahlymi ašpiráciami ľudových vrstiev vlastného národa... ešte pred 28. októbrom a 30. októbrom slovenským.“ V článku sa upozorňuje, že v prvých rokoch mladého štátu buržoáziou propagovaná idea potreby národnej jednoty pred vonkajším nebezpečenstvom pomohla „v odzbrojovaní socialistického nástupu českého robotníctva a sociálnorevolučného pohybu slovenského ľudu“. Z uvedeného vidno k akým, na svoju dobu priekopníckym a správnym záverom pri hodnotení vzniku ČSR dospeli komunistickí publicisti vo svojich historických exkurzoch už pred druhou svetovou vojnou, keď síce nemali k dispozícii základné pramenné dokumenty, no ich hlavnou poznávacou a študijnou zbraňou bola metóda historického materializmu. Vytvorili tak ľudovú – socialistickú tradíciu vzniku Československej republiky, ktorú rozpracovala a historickými faktmi plne dokumentovala profesionálna marxistická historiografia.

¹⁰⁷ J. Šefránek v *Slovenských zvestiach*, 17. januára 1937.

¹⁰⁸ *Slovenské zvesti*, 7. novembra 1937.

¹⁰⁹ Novomeský, L.: *Čestná povinnosť...* s. 159.

¹¹⁰ L. Novomeský v *Slovenských zvestiach*, 14. apríla 1938.

¹¹¹ *Slovenské zvesti*, 28. októbra 1937. Autorom článku bol príslušník mladej ľavicovo orientovanej „šípistickej“ generácie E. Friš.

Koncom tridsiatych rokov Ján Poničan napísal dve historické práce, ktoré mali akýsi syntetizujúci charakter a výchovno-osvetárske zameranie. Boli adresované širokému okruhu čitateľstva, najmä proletárskym vrstvám.¹¹² Jedna z nich ostala iba v rukopise pod bizarným názvom *Výchre dujú, kam sa uchýliť*. O jej obsahu sa možno dozvedieť iba nepriamo.¹¹³ Jej základnou myšlienkou bola známa a v komunistickej historickej publicistike mnohokrát zdôrazňovaná téza, že Slováci v dejinách vždy doplatili, keď sa spojila ich politická reprezentácia s medzinárodnou reakciou. Druhú Poničanovu historickú prácu pod názvom *Z dejín Slovákov* sa podarilo ešte uverejniť v komunistickej Ročenke slovenského ľudu na rok 1939, ktorá vyšla už v čase tzv. druhej Česko-slovenskej republiky a bola preto už silno cenzurovaná.¹¹⁴

Táto stať má jednoznačne náučno-výchovný charakter. Z hľadiska predchádzajúcich odborných a interpretačných výdobytkov marxistického výkladu slovenských dejín nie je veľkým prínosom, aj keď podáva ich syntetizujúci chronologický prehľad. Autor načrtol v troch kapitolách (*Pravek Slovenska; Veľká Morava; Slováci za Uhorska*) stručný, niekde trochu naivný i zjednodušený obraz histórie slovenského národa, neraz poplatný (najmä v partiách zo starších dejín) romantizujúcim záverom staršej slovenskej historiografie, čomu zodpovedá často aj patetizujúci štýl podania. Autorovým cieľom bolo „Slovákov poučiť o ich minulosti. O živote, práci a bojoch ich predkov. Aby vedeli z akých koreňov vyrastá ich dnešný život. Aby si uvedomili, že život je boj, v ktorom sa nikdy nevie kto zvíťazí, ale ktorý musí podstúpiť každý človek a národ, ak chce žiť“. Už z tohto úvodu vidno, že Poničanova historická práca bola koncipovaná v politicky chmúrnych a tragických dobách Československej republiky roku 1938. Jej hodnota a význam nespočíva v poznávacej či objavnej, ale v politickej funkcii. Základnou tendenciou práce je obrana Slovákov v dejinách proti nemeckému a maďarskému útlaku, resp. užitočnosť spolupráce slovenského národa s Čechmi. Poničan vo svojej stati napríklad tvrdí, že už za doby Karola Veľkého „začínajú boje s Germánmi, ktoré sa potom dejinami Slovákov tiahnu ako červená niť stále a stále prelievanej krvi“. Na inom mieste sa zasa hovorí, že Slováci pričlenení k Uhorsku „prestali byť politickým národom a stali sa ním len r. 1918, keď si spolu s Čechmi vytvorili Československú republiku... Sloboda sa vybojovala po boku Veľkej Dohody v boji proti Nemcom a Maďarom.“ Z takého pohľadu mala Poničanova práca – napriek jej faktografickým i terminologickým nepresnostiam – adresné politické zameranie v zmysle protifašistického, protinacistického a pročeskoslovenského boja, ktorý sa začal práve v čase vzniku vlastnej práce rozvíjať do nových foriem. V Poničanovej stati však neabsentuje ani marxistický prístup k dejinám. Autor chápal slovenskú históriu v prvom rade ako dejiny slovenského ľudu, ktoré „dosiaľ nenašli svojich dejepiscov“, ako dejiny triednych bojov: „Sú to vlastne dejiny chudobného ľudu, ktorý sa po celý tok svojich dejín boril s nadvládou svojich i cudzích pánov.“ Hodnotenie revolučných rokov 1848-1849 vychádza už z predchádzajúcich marxistických postulátov, no Poničan išiel

¹¹² Okrem týchto dvoch prác J. Poničan písal o dejinách Bratislavského hradu (*Slovenské zvesti*, 1. januára 1938) a recenzoval prvý zväzok diela D. Rapanta, *Slovenské povstanie 1848 – 1849 (Slovenské zvesti*, 24. mája 1938).

¹¹³ Poničan, J.: *Búrlivá mladosť*. Bratislava 1975, s. 342.

¹¹⁴ Ročenka slovenského ľudu na rok 1939. Bratislava 1938.

o niečo ďalej, keď odhaľuje aj jednu z príčin chybnej orientácie vtedajšej slovenskej politickej reprezentácie: nacionálnu a triednu obmedzenosť oficiálnych predstaviteľov maďarskej revolúcie a neskôr uhorského štátu, ktorí „*chceli národnosti násilne vteliť do sústavy maďarskej národnej myšlienky, čo pre Slovákov malo znamenať národnú smrť... Slovenský ľud však odolal, lebo prichádzala pomoc z Čiech.*“ V závere štúdie Poničan konštatoval, že „*dejiny Slovákov poučili o tom, že ľud, ktorý chce lepšie žiť, musí za ten lepší život bojovať urputne a neústupne.*“ Tento výsledok vyslovený na prelome rokov 1938/1939 možno považovať - aj vzhľadom na celkové politické zameranie práce - za výzvu do protifašistického boja. V tom bola aj najväčšia aktuálnosť, politická angažovanosť a prínosnosť Poničanovej práce.

Doterajší výklad ukázal, že v pohľadoch slovenskej marxistickej publicistiky na dejiny prevládala faktor politicko-výchovný nad faktorom poznávacím, hoci ani ten nebol celkom zanedbateľný. Bolo by však zjednodušovaním faktov, keby sme sa na začiatky slovenskej marxistickej historiografie dívali len cez filter jej bezprostrednej politickej zaangažovanosti v prospech dobových potrieb revolučného komunistického hnutia. Dôkazom jej potenciálnej poznávacej schopnosti bola práca Alexandra Markuša *Sedliacke povstanie v Zemplíne r. 1831*,¹¹⁵ ktorá vznikla roku 1936 v historickom seminári Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a autor ju roku 1938 po prepracovaní poslal na súbeh do Matice slovenskej. Je to vlastne prvá a v mezivojnovom období jediná, podľa bežných odborných zásad komponovaná marxistická historická práca na Slovensku. Štúdia vznikla pod ideovým vplyvom českého historika V. Husu, ktorému ju A. Markuš aj venoval. V. Husa bol jeden z vedúcich predstaviteľov tzv. historickej skupiny (vznikla roku 1936), ktorá vystúpila s kritikou českého pozitivistického dejepisectva a s obhajobou marxistického pojatia dejín.¹¹⁶ Roku 1937 V. Husa publikoval v časopise *Dějiny a přítomnost* základný metodologický článok *Třídní boje – tabu československého dějepisectví*.¹¹⁷ Táto stať zrejme ovplyvnila a inšpirovala aj A. Markuša, ktorý s časopisom *Dějiny a přítomnost* spolupracoval a publikoval tu recenziu, dotýkajúcu sa odbornej maďarskej historickej literatúry.

Markušova štúdia o roľníckom „cholerovom“ povstaní na východnom Slovensku je na svoju dobu solídnu historickou prácou, postavenou na pôvodnom pramennom materiáli a kritickom zhodnotení dovtedajšej odbornej slovenskej i zahraničnej literatúry. Autor už v úvode odmietol tvrdenia maďarských buržoáznych historikov, že „*hlavnou príčinou povstania bola cholerová epidémia a hlúposť slovenských poddaných.*“ Dokazoval, že príčinou roľníckej revolúcie roku 1831 bolo „*hrozné hospodárske a sociálne postavenie slovenského poddaného ľudu v Uhorsku.*“ Z tohto dôvodu autor, prv než pristúpil k opisu vlastného priebehu povstania, sa zaoberal všeobecným hospodárskym a sociálnym stavom poddaných v Uhorsku na začiatku 19. stor. Takýto netradičný postup svedčil o materialistickom prístupe autora k dejinám, bol v slovenskom dejepisectve nový a v plnej miere ho začala uplatňovať v päťdesiatych rokoch až profesionálna marxistická historiografia. Okrem toho A. Markuš sa díval na roľnícke povstanie zo širšieho hľadiska

¹¹⁵ Pozri poznámku č. 4.

¹¹⁶ Pozri poznámku č. 69, s. 473.

¹¹⁷ *Dějiny a přítomnost*, 1, 1937, s. 39-47.

všeobecných slovenských dejín. Konštatoval, že triedne boje „majú nemalý význam pre utváranie národného a sociálneho uvedomenia slovenského sedliactva a koniec-koncov viedli k rozhodnému vystúpeniu zástupcov slovenského národa v 20. storočí v samostatnom určení svojho štátoprávneho postavenia“. Autor zároveň upozornil, že „tieto pohyby slovenského sedliactva sú väčšinou neznáme a neprebádané“ a preto vyslovil presvedčenie, že „mladá slovenská historiografia bude musieť tieto živé dejiny Slovákov vyniesť z archívov a urobiť z nich obecný majetok národa“. Z uvedeného vidno triedny marxistický prístup autora k spracovanej téme i fakt, že Markuš nepovažoval vlastnú historickú prácu za samoučelnú, ale priznával jej aj nezastupiteľnú ideovo-politickú a výchovnú úlohu.

Markušov odkaz o „vynesení živých dejín Slovákov z archívov“ začala plniť koncom štyridsiatych rokov – a dodnes plní – slovenská marxistická historiografia. Žiaľ, sám A. Markuš, ktorý sa po absolvovaní filozofickej fakulty stal stredoškolským profesorom dejepisu na gymnáziu v Bardejove, sa na tejto úlohe už nemohol podieľať. V rokoch fašistickej vlády sa zapojil do práce ilegálnej KSS, roku 1942 bol zatknutý a vo februári 1945 zahynul pri tragickom bombardovaní pri Melku, na ceste do koncentračného tábora v Mauthausene. Prejavy jeho profesionálneho historického myslenia sa ešte sporadicky objavujú v ilegálnej komunistickej tlači¹¹⁸ a najmä v jeho súkromnom denníku z tragických pomníkovských dní.¹¹⁹ Markušov denník je vlastne zaujímavý historický opis prebiehajúcich udalostí – z hľadiska marxistického historika, politicky angažovaného komunistu. V rámci svojich poznámok hodnotil medzinárodnú situáciu v Európe po Mníchove a v nej špeciálne postavenie Československej republiky i autonómneho Slovenska. Zaoberal sa históriou buržoáznej republiky – najmä z hľadiska jej chýb a nevyriešených základných problémov. Komentoval Benešovu abdikáciu z prezidentského úradu a jeho odchod do emigrácie, priebeh a dôsledky prvej Viedenskej arbitráže a okupácie južného Slovenska horthyovským Maďarskom, priebeh občianskej vojny v Španielsku, no najmä vnútropolitický vývoj v druhej republike a osobitne na ľudáckom autonómnom Slovensku. Všetky tieto Markušove postrehy majú nielen vlastnú dokumentačnú hodnotu, ale sú zaujímavé aj z pohľadu historika – súčasníka. Tento široký záber, bystré postrehy, úsudky, teoretické myslenie i prekvapujúco zrelé závery naznačujú nielen predpoklady a talent samého autora, ale aj potenciálne možnosti rozvoja slovenskej marxistickej historiografie, ktoré boli pretrhnuté vojnovými udalosťami. Okrem toho A. Markuš vo väzení bratislavského Krajského súdu zozbieral do 12 zošitov materiál pre historický slovník, ktorý mal slúžiť študentom histórie na vysokých školách.¹²⁰

* * *

Vo svojom pohľade, ktorý nie je kompletný a vyčerpávajúci, niekde možno aj zjednodušujúci, som chcel poukázať na jednu menej známu stránku ideologickej a politickej

¹¹⁸ Zprávy komunistickej tlačovej kancelárie, č. 15, 31. marca 1942.

¹¹⁹ Z kroniky pomníkovských dní. (Z denníka A. Markuša). Na vydanie pripravil Lipták, L. In: *Historický časopis*, 18, 1970, č. 3, s. 379-405.

¹²⁰ Dubnický, J.: *Predslov k Markušovej práci, Sedliacke povstanie v Zemplíne roku 1831*. Bratislava 1951, s. 8.

kovýchovnej práce komunistické strany na Slovensku v medzivojnovom období. Vtedajšia marxistická historická publicistika zohrávala mnohostrannú úlohu: bola vážnym a často používaným nástrojom ideologického zápasu; pomáhala komunistickej strane hľadať a formulovať závery k aktuálnym politickým a spoločenským otázkam; podieľala sa na vytváraní historického vedomia proletariátu i ďalších vrstiev slovenskej spoločnosti; vytvárala ideové, metodologické a interpretačné predpoklady formovania sa slovenskej marxistickej historiografie; dokumentovala prinajmenšom rovnocennú úlohu výchovného a poznávacieho poslania historiografie ako spoločenskej vedy. Pre všetky uvedené dôvody by sa slovenská marxistická historiografia mala k nej vracieť, čerpať z nej podnety (najmä z aspektu smelého formulovania novátorských záverov, spoločenskej angažovanosti i vlastnej politickej zodpovednosti, a považovať ju za integrálnu súčasť svojich ideových, interpretačných i teoretických koreňov a východísk.

1981

DRUHÁ KAPITOLA

SLOVENSKÉ, ČESKÉ A ČESKOSLOVENSKÉ DEJINY:
PROBLÉM, ČI PSEUDOPROBLÉM?

Problematika vymedzenia identity, resp. vzťahov medzi slovenskými, českými a československými dejinami sa podľa môjho názoru pohybuje v niekoľkých rovinách. Zdá sa, že nie je to ani tak otázka koncepcná, teoretická – vychádzajúca z vnútornej potreby jednotlivých národných historiografií, ale problém terminologický, ktorý má korene nie vo vedeckej, ale v prvom rade v spoločenskej a najmä politickej sfére. Sám vnútorný vývoj vyspelejšej a rozvinutejšej českej, no ani rodiacej sa, viac-menej ambiciózne slovenskej historiografie, nech sa už vyvíjali v rozdielnych, alebo podobných, v priaznivých, či neprajných podmienkach, túto otázku nejako viditeľne nenastoloval. Ona sa totiž vždy vynárala z iných, než vnútorných vedeckých potrieb (aj keď ju často prezentovali a zdôvodňovali profesionálni historici), čo samo osebe nie je pre žiadnu vednú disciplínu spravidla prínosom, lebo jej hrozí reglementácia a ideologické usmerňovanie zo strany autoritatívnej osobnosti, politickej moci, štátu, resp. samovládnucej štátostrany.

Na slovenskej strane v podmienkach zväčša neprofesionálneho dejepisectva sa pred tretím decéniom nášho storočia nevyskytujú, myslím, žiadne zmienky ani polemiky o termíne slovenské, resp. československé dejiny. Podobne to bolo predtým – i keď asi v trochu inej polohe – aj so vzťahom fenoménov uhorské a slovenské dejiny. Obdobná situácia bola aj na českej strane, ktorá nemala tiež v danej dobe k takýmto teoretickým úvahám žiadny dôvod. Prvýkrát termín „československé dejiny“ ako označenie syntetickej interpretácie dejín Čechov a Slovákov, použil F. Kulhánek vo svojich *Ludových dejinách československých*, ktoré vyšli ako osvetová či školská príručka už roku 1920 a plnili veľmi jasné ideové poslanie v novovzniknutom štáte.¹ Na Slovensku tento fakt nesúvisel len so spomínanou už kádrovou slabosťou a inštitucionálnou nerozvinutosťou slovenskej historiografie, ale najmä so spoločenskými a štátoprávnymi podmienkami, v ktorých sa ona rozvíjala a ktoré pred historikov (zväčša ešte stále na amatérskej báze) kladli iné otázky a úlohy. V prvom rade museli zaujať postoj k uhorským dejinám, vrátane ich romantizujúceho či šovinistického výkladu, hľadať v nich podiel, resp. špecifiká slovenského dejinného vývoja. Pred rokom 1918 slovenské dejepisectvo totiž často suplovalo absentujúcu slovenskú politiku najmä pri jej národno-emancipačných zápasoch. Túto úlohu si, napokon, ponechalo aj neskôr v čase svojej profesionalizácie. Bolo by totiž popretím jeho vlastných úloh, keby sa v ňom prejavili čo len pochybnosti o svojej národnej identite a z toho vyplývajúcej orientácie. Práve naopak, slovenská historiografia úporne hľadala svoje miesto a najmä vymedzenie v rámci dejín Uhorska, resp. v rámci habsburskej monarchie, zdôrazňujúc (hoci nie vždy najadekvátnejšími argumentmi a dôkazmi) svoju národnú samobytnosť.

¹ Marsina, R.: *Slovenské dejiny. (K otázke ich pomenovania)*. In: *Historický časopis*, 28, 1990, s. 625-637. Štúdia R. Marsinu sa k otázkam vymedzenia identity slovenských dejín, najmä ich vzťahu voči československým dejinám, kvalifikovane vracia po takmer polstoročnej odmlke. Autor v nej nadväzuje na teoretické úvahy D. Rapanta.

Je pritom určitým paradoxom, že slovenská nerozvinutá a personálne slabá historiografia musela hneď od začiatku riešiť aj náročné teoretické, lepšie povedané koncepčné otázky svojho vývoja, ak sa nemala stať obeťou silnejších partnerov, ak nemala stratiť svoju vlastnú podstatu. „Hybnou silou národa, ktorý nemá svoju vlastnú štátnosť je totiž akákoľvek snaha, úmysel, smerovanie k samostatnosti alebo aspoň akýkoľvek špecifický znak, ktorý historický vývoj národa odlišuje od ostatných národov, patriacich k existujúcemu (cudzemu) štátu.“² V rámci spomínaného úsilia je možné pozorovať viacero variantov výkladov, presnejšie povedané dvoch koncepcií slovenských dejín. Najprv to bol princíp teritoriálny (jeho zástancom bol F. V. Sasinek 1830 – 1914). Vychádzalo sa tu z predpokladu, že územie, na ktorom Slováci a ich slovanskí predkovia žijú už od 6. storočia, tvorí od začiatku ich dejinného vývoja homogénny autonómny celok. Sasinkova teória sa však opierala nielen o princíp teritoriálny, ale v druhom slede aj o princíp národný. Inú – nacionálnu koncepciu poňatia slovenských dejín nastolil Július Botto (1849 – 1928), ktorý ich považoval za výlučné dejiny Slovákov, dejiny slovenského národa. Tomu prispôbil aj ich interpretáciu, ktorá si všímala v prvom rade obdobie veľkomoravské a potom ich sledoval až od poslednej tretiny 18. stor., teda od počiatkov prvej fázy slovenského národného obrodenia. V Bottovej koncepcii už absentuje princíp teritoriálny a dominuje princíp národnej odlišnosti a špecifčnosti. Obe spomínané koncepcie a z nich vychádzajúce princípy sa vyvíjali nielen z vnútorných potrieb rodiacej sa slovenskej historiografie (stále ešte na neprofesionálnej úrovni), ale aj z jej obranných úloh, ktoré musela plniť v čase nacionálneho útlaku a asimilačných snáh, ktorým bola slovenská spoločnosť vystavená v monarchii a v Uhorsku zvlášť takmer poldruha storočia pred rokom 1918.

Po vzniku ČSR sa slovenské dejepisectvo dostáva do kvalitatívne úplne nových štátoprávnych a spoločensko-politických podmienok prinášajúcich nielen impulzy, ale aj niektoré staronové problémy. Na jednej strane dochádza k jeho čiastočnej profesionalizácii, na strane druhej – podobne ako celá východná časť nového štátu – sa opäť ocitá v úlohe slabšieho, nerovnocenného partnera, ktorý musí stále niečo dobiehať, musí dokazovať svoju existenciu a životaschopnosť. Celá táto situácia v slovenskom, no vari ešte viac aj v českom dejepisectve bola výrazne poznačená oficiálnou ideológiou čechoslovakizmu, osobitne jej štátoprávnu a nacionálnou stránkou. Nacionálny čechoslovakizmus, zakotvený aj v preambule československej ústavy z februára 1920 sa veľmi rýchlo premieta aj do akademickej českej historiografie – ani nie tak z aspektu obsahového, ako terminologického. Veď nebolo možné naraz meniť pojem a obsah českých dejín, no pod určitým spoločenským tlakom, lepšie povedané na konkrétnu spoločenskú objednávku, ich bolo možné premenovať na dejiny československé. Táto terminologická úprava nebola ani tak určená českej historickej obci, ale širšej verejnosti na Slovensku, osobitne tunajšej výučke dejepisu. Isto nie je náhodné, že už roku 1921 vyšla prvá gymnaziálna učebnica československých dejín od J. Pekařa a takmer súčasne s ňou práca V. Novotného *Z dejín československých*, určená pre kurzy profesorov deje-

² Avenarius, A.: *Dejiny Slovenska v uhorskom kontexte. (Slovenské dejiny ako problém koncepcie)*. Rukopis štúdie, s. 3. Za láskavé zapožičanie štúdie ďakujem jej autorovi.

pisu na Slovensku. Obe spomínané práce – už vzhľadom na svoje poslanie, sa nezaoberali nejakými teoretickými úvahami dotýkajúcimi sa problému a vzájomného vzťahu českých, slovenských, resp. československých dejín. Apriórne vychádzali totiž z predpokladu existencie jednotného československého národa. Teoretické zdôvodnenie tohto termínu a jeho obsahovej náplne sa pokúšal objasniť roku 1922 V. Chaloupecký, v tom čase už profesor na katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Pripúšťal síce možnosť spochybnenia termínu československé dejiny, no aj on vychádzal pri jeho zdôvodnení z predpokladu jednotného národa.³ Teda hneď od začiatku výskytu používania termínu československé dejiny sa celá táto problematika dostáva z teoretickej, vedeckej sféry do roviny politickej s výrazným emocionálnym zafarbením. Preto bola aj vcelku logická „bumerangová“ ozvena v slovenskej kultúrnej obci a postupne vo veľkej časti slovenskej verejnosti, pokiaľ si táto všímala (akože si aj všímala!) otázky interpretácie národných dejín.

Je jasné, že nový a oficiálne presadzovaný termín československé dejiny, sa dostal do nesúladu so spomínanými dvoma princípmi interpretácie slovenských dejín (teritoriálnym a národným) – a nielen z hľadiska terminologického (čo v danom prípade bol problém vedľajší), ale aj – a najmä – z hľadiska obsahového. V priaznivých podmienkach demokratického režimu rozbiehajúca sa slovenská veda (zďaleka nielen historiografia, ale aj literárna história, jazykoveda, etnografia) nemohla prijať zdôvodnenie o jednotnosti slovenských a českých dejín, ktoré vychádzalo z nacionálnej fikcie československého národa. Jej jednoznačne odmietavé stanovisko vidno jednak v literárnohistorických a jazykovedných prácach, glosách a článkoch napr. J. Škultétyho, L. Nováka, Š. Krčméryho, jednak v prvých teoretických prácach D. Rapanta, ktorý sa už v dvadsiatych rokoch začína profilovať na vedúcu osobnosť rodiačeho sa slovenského profesionálneho dejepisectva. Vtedy mladý historik, inak nadšený prívrženc a všestranne úzkej česko-slovenskej spolupráce, najmä na kultúrnom a vedeckom poli („*Slovensko poslovenčímelen s bratskou pomocou českou a len v znamení pokroku.*“⁴) musel zaujať postoj aj k problematike vzťahu v trojuholníku české – slovenské – československé dejiny. Jeho vyjadrenia sú oprostene od akéhokoľvek ideologizovania a vychádzali nielen z exaktných vedeckých pozícií, ale aj z prirodzeného stavu dvoch samostatných národov (českého a slovenského), ktoré prechádzali svojimi autonómnymi dejinami, aj keď sa k sebe viackrát politicky či kultúrne priblížili a napokon po štátoprávnej stránke sa aj spojili. Rapant v podstate ďalej rozvíjal spomínanú už Bottovu národnú koncepciu slovenských dejín, profesionálne ju dopĺňajúc nielen novými faktmi, ale aj novým rozmerom. Ak na jednej strane pripúšťa príbuznosť slovenských a českých dejín, odmieta ich umelú, neživotnú ahistorickú jednotu. Autonómnosť slovenských dejín nedeklaruje len voči českým, ale aj uhorským dejinám⁵, hoci Slováci žili v uhorskom štáte 1000 rokov, zatiaľ čo v spoločnom štáte československom iba dačo vyše jedno desaťročie. Vcelku sa možno stotožniť so slovami historika L. Liptáka, že všetky vtedajšie, no aj neskoršie koncepcie slovenských dejín „*aspoň prokla-*

³ Marsina, R.: c. d., s. 627.

⁴ Rapant, D.: *Asimilácia odrodilých Slovákov*. In: Slovenská otázka v 20. storočí. (Zostavil Chmel, R.). Bratislava 1997, s. 38.

⁵ Marsina, R.: c. d., s. 628.

mované, nie vždy a všade rovnako dodržiavané, boli istou kombináciou národno-teritoriálneho prístupu k dejinám, čo má odôvodnenie nielen v národnej skladbe Slovenska, ale aj v jeho štátnej histórii. Z oboch komponentov – národného a teritoriálneho – prevažoval v rôznych epochách jeden či druhý, avšak s celkovou tendenciou akcentovať princíp národný. V tom je isté, aj keď asi oprávnené doznievanie obrodeneckého prístupu k dejinám, konzervovaného neúmerne dlhým, možno povedať, že v európskych podmienkach unikátnym predlžovaním epochy národno-oslobodzovacieho boja... čiastočným oslabením alebo posunom tohto obranného aspektu bude trochu nadobúdať na váhe princíp teritoriálny, možno aj s istou príchutou tzv. etatistického prístupu k dejinám.“⁶ Tento dlhší citát bol vyslovený koncom šesťdesiatych rokov, keď sa slovenská i česká spoločnosť a ich národné historiografie nachádzali už oproti pomerom v prvej ČSR v úplne zmenených, takpovediac rovnoprávnejších podmienkach. L. Lipták vcelku presne vystihol nielen predchádzajúci vzájomný vzťah oboch národných historiografií, ale priam futurologicky aj vývoj ich ďalšieho vzájomného pomeru.

Rapantove názory, ktoré autor tlmočil vo svojich dvoch obsiahlych statiach pod rovnakým názvom *Československé dejiny*,⁷ vyvolali na strane českých historikov zväčša polemickú odozvu (J. Prokeš, F. Kuttnar, K. Krofta, J. Opočenský)⁸, v ktorej sa odrážali ani nie tak názory vedeckých pracovníkov, ako skôr historikov, ktorých Š. Krčméry označil za politikov vo vede.⁹ Českí diskutéri stáli na pozíciách jednotného národa a vedecký spor s Rapantom trochu neadekvátne označili len za ideový zápas medzi programom československej nacionálnej jednoty a slovenskej svojskosti. V týchto diskusiách, ktoré by samy o sebe vyžadovali podrobnejší rozbor, sa dostávali do popredia aj niektoré terminologické problémy. Tak napríklad Rapant nastolil otázku pomenovania katedry histórie na FF UK, ktorá sa nazývala katedra československých dejín, a požadoval jej premenovanie na katedru slovenských dejín. Došlo k tomu až po roku 1938 hoci sám Rapant na tejto katedre prednášal ešte pred jej premenovaním a jeho povestný štvorročný prednáškový, resp. seminárny cyklus sa týkal slovenských dejín. Spor o náplň a vzťah slovenských, českých a československých dejín sa preniesol (aj keď azda v skrytej, menej postrehnuteľnej podobe) i do terminologického aparátu používaného nielen v odbornej literatúre, ale aj v bežnej politickej či osvetovej komunikácii a v publicistike. V nej sa totiž západná časť štátu označovala za „historické krajiny“, z čoho logicky vyplynulo, že východná časť republiky je „nehistorická“. Tieto termíny, ktoré sa občas objavujú – nevedno či mimochodom alebo úmyselne – ešte aj dnes, paradoxne nabúravadajú nielen už stále menej obhájitelnú tézu o jednotnosti československých dejín, ale trochu paternalisticky či ignorantsky reflektujú aj dejinný vývoj na Slovensku.

Rozvoj a profesionalizácia slovenskej historiografie – a nielen to! – viedli na Slovensku k postupnému odumieraniu fikcie o jednotnom československom národe – tak v politických, ako aj vo vedeckých kruhoch, aj keď to neznamenalo vyriešenie teraz už

⁶ Lipták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava 1999, s. 63. Referát na VI. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v Martine, v júli 1968.

⁷ In: *Od pravěku k dnešku*. Sborník prací z dějin československých. K 60. narozeninám Josefa Pekaře, II. Praha 1930, s. 531-536; *Průdy*, 18, 1934, s. 400-408.

⁸ Marsina, R.: c.d., s. 628 a -629

⁹ *Slovenské pohľady*, 43, 1927, č. 5, s. 327

viac terminologického, než obsahového sporu o československé dejiny. Zástancovia tohto termínu dostali, pravdaže, silný impulz po vytvorení Československej republiky. Existencia spoločného moderného štátu totiž nabádala hovoriť o spoločných dejinách – najmä vtedy, keď sa tento štát ocitol v akútnom zahraničnopolitickom ohrození, teda v prvých dvoch-troch rokoch svojej existencie, no najmä v druhej polovici tridsiatych rokov. Výstižne to dokumentoval aj referát B. Varsíka, prednesený na I. zjazde československých historikov roku 1937 v Brne, pod charakteristickým názvom *O jednotnosti československých dejín*.¹⁰ Autor sa v ňom snažil dokázať existenciu jednotných československých dejín. Je však príznačné, že tento svoj argument už nepodkladá fikciou jednotného československého národa, (Varsík v referáte dôsledne hovorí o existencii samobytného slovenského národa!), ale v dejinách úporné hľadá, no aj umelo preceňuje spoločné znaky a styčné body českých a slovenských dejín, od príchodu slovanských kmeňov na naše územie, až po vytvorenie moderného česko-slovenského štátu. Bol to viditeľný posun (aspoň zo slovenskej strany) v nazeraní na daný problém, no zároveň aj tento článok len ďalej dokumentoval, že problematika slovenských, českých a československých dejín nevyrastá z výsledkov pokračujúcej profesionalizácie a vedeckého výskumu slovenskej historiografie, ale je determinovaná aktuálnymi politickými a spoločenskými požiadavkami či potrebami.

Vcelku však koncepcia spoločných československých dejín (pokiaľ sa netýkala výskumu medzivojnového spoločného štátu, ktorý sa však ešte veľmi nerobil) nemala v slovenskom dejepisectve ani v slovenskej verejnosti nejaké zázemie a myšlienkovú oporu, aj keď sa termín československé dejiny ďalej používal. Bol to akýsi prežitok, resp. vedecký alebo spoločenský resentment. Dokonca sa vyskytli hlasy (svojím tónom nie vždy úctivé k adekvátne jestvujúcej situácii), ktoré upozorňovali na nebezpečie choroby z historizmu, ktorou mala trpieť nielen dobová slovenská politika, ale aj celá spoločnosť. Nositeľom týchto, vo verejnosti nevelmi populárnych názorov bol mladý literárny historik a kritik A. Matuška, ktorý nemal absolútne žiadne pochybnosti o autenticite či samostatnosti slovenských dejín, resp. slovenskej literatúry a jazyka. Vo svojich nešetrných výpadoch vytykal svojim vrstovníkom „*preúctivosť k otcom*“, t. j. k minulosti, ktorú však odlišuje od dejín a potreby ich kritického reflektovania. „*My by sme bez minulosti nemohli žiť; úloha robiť dejiny by potom pripadla nám.. naša trochárska povaha nemohla byť krutejšia postihnutá historizmom... Tradícia, ako sa chápe u nás, je kladením kvočky na záprdky. Je to ženská, ktorej sa páčite, len ak máte kopy starootcovských titulov.*“¹¹

V čase druhej svetovej vojny a existencie slovenského štátu sa otázka slovenských, československých a českých dejín, ich vzájomného vzťahu nestala a vlastne sa ani nemohla stať predmetom nejakých úvah. Ani na jednej strane nebola vôľa ani potreba o tejto otázke diskutovať. Syntéza F. Hrušovského *Slovenské dejiny*¹², logicky vychádzajúca zo striktného národného princípu, no zároveň na jednej strane nesúca mierne protičeské prvky, na druhej strane umelo preceňujúca slovensko-nemecké styky v dejinách, potvr-

¹⁰ *Revue Bratislava*, 11, 1937s. 3-15.

¹¹ *Prítomnosť*, 7, 1930, č. 46. Bližšie : Kamenec, I.: *Vzťah historiografie k historickým tradíciám*. In: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 13-23.

¹² Hrušovský, F.: *Slovenské dejiny*. Turčiansky Svätý Martin, 1939 a 1940.

dzovala autonómnosť slovenského historického vývinu. Pritom samostatné české, resp. slovenské dejiny sa stali v čase nemeckej mocensko-politickej dominácie v strednej Európe – aj keď často v inej polohe a v inej funkcii – určitou oporou prežívania oboch národných spoločenstiev. Na slovenskej strane – hoci to znie paradoxne – bola historiografia opäť zaháňaná do obranných pozícií, konfrontovaná s pragmatickými politickými objednávkami, smerujúcimi tentokrát k umelému hľadaniu slovensko-nemeckej spolupráce a priateľstva v dejinách, čo viedlo niekedy až k tragikomickým záverom a výrokom politikov, ktorí sa ako mnohokrát predtým, no ešte viac potom nekvalifikovane, nešťastne vyjadrovali a podnes vyjadrujú k otázkam slovenských dejín. (Napríklad A. Mach tvrdil, že L. Štúr bol slovenským Hitlerom 19. stor., označiac pritom viaceré osobnosti slovenských dejín od konca 18. stor. za duchovných prívržencov nacionálneho socializmu). Podobné excesy však nezabránili – podobne ako po nastolení komunistickej totality – ďalšiemu vnútornému vyzrievaniu a profesionálnemu rastu historiografie na Slovensku.

Ukázalo sa to po skončení vojny a obnovení ČSR, keď sa otázka pomeru slovenských a českých dejín, no najmä inštitucionálneho pomeru medzi českou a slovenskou historiografiou stala opäť aktuálnou. Hlavným tlmočníkom slovenských postojov bol znova D. Rapant, ktorý mal s ľudáckym režimom odborné i osobné konflikty a ktorý v roku 1946 inicioval vznik Slovenskej historickej spoločnosti. Tento fakt nemal iba svoju vonkajšiu organizačnú, resp. inštitucionálnu stránku, ale bol aj výrazom chápania autonómnosti slovenských dejín a ich bádateľov.¹³ Na českej strane pretrvávali najmä u vekovo starších historikov akési recidívy nielen chápania československých dejín, ale aj nedocenenia národno-emancipačného procesu slovenského národa za posledné desaťročia. Čiastočne sa to ukázalo na II. zjazde československých historikov, na ktorom sa zúčastnili zo Slovenska iba niekoľkí profesionálni dejepisci.¹⁴ Chýbal tam však Rapant nielen ako prirodzený líder ešte stále skromnej slovenskej historickej obce, ale v prvom rade ako oponent teórie o jednotnosti celých československých dejín.

Politické udalosti a ich celospoločenské dôsledky po februári 1948 nadhlo ukončili akékoľvek diskusie o terminologických i obsahových otázkach vzťahu českých, slovenských a československých dejín. Tak Rapant, ako aj jeho českí profesionálni kolegovia boli na kratší-dlhší čas nielen odstránení zo svojich pracovísk, ale prakticky boli umlčaní – prinajmenšom čo sa týka vyjadrovania sa ku koncepčným, teoretickým otázkam. (Je pritom paradoxom, že D. Rapant práve v tomto slobodnom bádaniu nežičlivom čase dokončil a vydal svoje monumentálne viacväzkové dielo *Slovenské povstanie, 1848 – 1849, Dejiny a dokumenty*). Vcelku však dané obdobie znamenalo nielen koniec diskusií o termíne československé dejiny, ale aj viditeľnú stagnáciu historickej vedy v oboch častiach štátu.

Pri štátostranou usmerňovanej historiografii sa uplatnil – ako vo všetkých sférach verejného života – prísny centralisticky princíp, ktorý – pri formálnom rešpektovaní samobytnosti oboch národov – autoritatívne presadil v terminologickej a metodologickej

¹³ Marsina, R.: c. d., s. 630, 631.

¹⁴ Ústredný archív Slovenskej akadémie vied Bratislava, fond Slovenská historická spoločnosť, bez čísla, kartón č. 1.

(menej už v obsahovej) oblasti pojem československé dejiny. To sa prejavilo, nielen v opätovnom premenovaní katedier histórie na slovenských i českých školách, ale i v názve syntetického diela – štvorzväzkovej makety *Přehled československých dějin*, ktorá sa nadhlo stala aj vysokoškolskou učebnicou. Slovenské dejiny sa v nich stali niekedy viac, niekedy menej akými špecifickým prívěskom českých dejín. Bolo to v čase búrlivého kvantitatívneho inštitucionálneho i kádrového rozvoja slovenskej profesionálnej historiografie. Tento trend znova nastolil otázku autonómnosti samostatných slovenských národných dejín, čo sa neprejavilo iba v nedokončenej (dvojzväzkovej) syntéze *Dejiny Slovenska*, ale najmä v produkcii slovenských dejepiscov v šesťdesiatych rokoch, keď sa historiografia čiastočne vymaňuje z ideologického panciera, prekračuje „dovolené limity“. Svojím výskumom dokazuje kontinuitu vlastných slovenských dejín – vo všetkých predchádzajúcich štátoprávnych zoskupeniach a na podklade prác týkajúcich sa napr. oboch etáp slovenského národného obrodenia, Slovenského národného povstania a pod. zohráva aj významnú spoločenskú úlohu v ďalšej fáze národnoemancipačného, tentokrát už aj demokratizačného procesu. Do teoretických diskusií sa v šesťdesiatych rokoch znova zapája aj D. Rapant, no nie v odborných historických, ale skôr v literárnych časopisoch. Diskusie sa však už nevedú o existencii či neexistencii autonómnych slovenských dejín, ale o ich mieste v danom geopolitickom priestore, o ich pomere nielen voči českým, ale prinajmenšom stredoeurópskym dejinám, o kritickej sebareflexii a pod.¹⁵ Súčasníkom - tvorivým historikom sa oprávnene mohlo zdať, že ide o definitívne vymalenie sa nielen z brutálnych ideologických a politických tlakov, ale aj o prekročenie už tradičných hraníc provincializmu, pohodlnej odbornej i nacionálnej, resp. triednej izolovanosti.

Prichádza však opäť rozčarovanie a (nielen na Slovensku) doba „odtátnych rúk“ jednej z ďalších generácií slovenskej inteligencie, na čo doplatili najmä najtvorivejší príslušníci slovenskej historickej obce, ktorí nielen zbierali fakty a robili z nich mozaiku, ale boli schopní robiť z nich aj zovšeobecňujúce, trvalejšie závery. Historiografiu ani históriu nepovažovali za učiteľku života, ale za súčasť často bolestného procesu poznávania a hlavne sebapoznávania. Znova sa vracia model centrálného stranického riadenia historiografie so všetkými metodologickými, údajne marxistickými východiskami. Problematika vzájomného vzťahu českých a slovenských dejín sa prekrýva viac frázami než serióznou analýzou. Historici v oboch častiach federalizovaného štátu už nepíšu prehľad československých dejín, ale prehľad dejín Československa, uplatniac tak navonok teritoriálny princíp. Pod týmto povrchom však ostávajú nedoriešené terminologické a teoretické problémy, ktoré sa ventilujú veľmi nesmelou, neraz i nekvalifikovane – na Slovensku aj z pera nehistorikov (napríklad L. Kováč, V. Mináč)¹⁶. Je zaujímavé, že práve tieto pokusy akoby galvanizovali ospalé diskusie pro-

¹⁵ Príkladom spomínaných trendov bola aj diskusia českých a slovenských historikov o čechoslovakizme a autonomizme, ktorá v roku 1967 prebiehala na stránkach týždenníka *Kultúrny život*, resp. v *Historickom časopise*. Bližšie pozri aj práce, *Slováci a ich národný vývin*. Bratislava 1966; Lipták, L.: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 1968; Lipták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava 1999.

¹⁶ Mináč, V.: *Tu žije národ; Dúchanie do pahrieb; Zbrané spory* J.M.Hurbana. In: Súvislosti. Bratislava 1976. Kováč, L.: *Premýšľanie o vede a našich dejinách*. In: *Slovenské pohľady*, 105, 1989, č. 3.

fesionálnych slovenských historikov. Zamlčované a neriešené problémy sa kumulujú a pripravujú pôdu k myšlienkovému, často živelnému výbuchu.

Je pochopiteľné, že po roku 1989 sa slovenská historiografia, ktorá predchádzajúcich 20 rokov nemala, až na jednu výnimku, neoficiálne štruktúry, vracia do ako-tak normálnych pomerov i do štandardných odborných diskusií. Do nich však stále citeľnejšie zasahujú aj neuveriteľne sebedovomý laici a niektorí až príliš militantní príslušníci slovenského exilového dejepisectva, ktorí efektívne využívajú predchádzajúce deformácie domáceho slovenského profesionálneho dejepisectva a prísne kádrujú jeho reprezentantov – najmä pokiaľ sa títo zaoberajú modernými dejinami. Pritom často vylamujú otvorené dvere poznania, vracajúc sa už k prekonaným, úzko nacionálnym no aj xenofobickým, v podstate izolacionistickým koncepciám slovenských dejín. Kvalifikované posúdenie tohto trendu však už ďaleko presahuje obsahovú náplň môjho príspevku.

Je to téma pre ďalšie bádanie nielen historikov, ale aj politológov, sociológov alebo aj psychologov. Iba jedno upozornenie na trpký fakt, s ktorým sa každý aktívny a najmä píšuci historik na Slovensku musel za ostatných desať rokov v nejakej podobe stretnúť: Ak pred rokom 1989 bolo pre neho najťažšie obvinenie z „nemarxistickej“ interpretácie dejín, teraz je to presne naopak: najobľúbenejším argumentom proti oponentovi je jeho označenie za „marxistického historika“. Ešte ťažším hriechom je „čechoslovakizmus“ alebo pestrá škála odtieňov „antinárodnej, protislovenskej“ orientácie príslušného autora. Všetky uvedené termíny boli a sú však vždy amorfné a preto sa nedá s ich tlmočníkmi ani polemizovať, ba ani diskutovať, prípadne ich vysvetľovať alebo odmietat.

Preto nakoniec aspoň jeden skeptický citát z pozoruhodných úvah historika Ľ. Liptáka: „Jedným z obľúbených sezónnych zamestnaní na Slovensku, tak ako poľovačka, alebo varenie lekváru, je hľadanie vlastných dejín. V pravidelných etapách sa vykopávajú, odklínajú, prehodnocujú, uvádzajú na pravú mieru. Málokedy sa dopĺňajú, zväčša sa vymieňajú. V medziobdobiach i počas celonárodných hľadacích akcií vlastnej minulosti sa permanentne plače, že dejiny nepoznáme, neuznávame, nevieme, že treba historické povedomie viac pestovať, lepšie rozvíjať, prehĺbiť, zvýšiť, narovnať, aktivizovať, petrifikovať, oduhorčiť, odčistiť, odsovietizovať, odetatizovať, zetatizovať, poslovenčiť, zinternacionalizovať, sfederalizovať, odregionalizovať, odkonfesionalizovať, pokreštančiť, zvedečtiť, spopularizovať, zhumanizovať atď., atď. V istých chvíľach sa zdá, že dejiny, ak by neboli, museli by sme si ich vymyslieť. Ak sa to už stalo, tak nejako inak.“¹⁷

A namiesto záveru jeden subjektívny poznatok: domnievam sa, že problém slovenských, českých a československých dejín je z hľadiska súčasného vedeckého poznania v slovenskej a myslím aj v českej historiografii dnes už pseudoprotblémom.

2000

¹⁷ Lipták, Ľ.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava 1999, s. 59.

TRETIA KAPITOLA

**ČESKÁ A SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA
V ŠEŠŤDESIATYCH ROKOCH
(TRENDY, VÝBOJE, NÁDEJE A SKLAMANIA)**

Fenomén politického, spoločenského a duchovného kvasu v šesťdesiatych rokoch minulého storočia nemohol obísť ani české a slovenské dejepisectvo. Historik, ktorý sa pokúša rekonštruovať tento relatívne krátky, no o to dramatickejší úsek dejín vlastnej profesionálnej disciplíny, sa stretáva s viacerými nielen odbornými, ale aj etickými problémami, ktoré nie je vždy schopný uspokojivo a dôveryhodne vysvetliť. Nie je to však len preto, že ešte stále žijú a tvoria aktívni účastníci či aspoň priami svedkovia trendov, výbojov, nádejí a sklamaní opisovaných udalostí, ktorí majú za sebou protirečivé, z osobnej i profesionálnej stránky neraz veľmi pohnuté osudy, ale aj pre mnohé iné príčiny a peripetie.

Po odstupe viac ako štyroch desaťročí hrozí historikovi určitý prézentistický prístup k danej téme a navyše u dnešného čitateľa (odborníka i laika) môže problematika vývoja československej historiografie v šesťdesiatych rokoch niekedy azda vyvolať (a sme toho v súčasnosti neraz svedkami tak na českej i slovenskej strane) ironizujúci prístup, útrpný úsmev alebo aj povýšenecké či paternalistické odsúdenie. Podľa mňa k tomu zväzda najmä používaná dobová terminológia, rozdielne neskoršie osudy aktérov udalostí, doslovný vpád politiky a politikov do historiografie, alebo naopak, dejepisectva do politiky. Okrem toho do úvahy treba brať aj limity vtedajšieho poznania, ale aj stále pretrvávajúce, i keď dočasne oslabené pocity strachu a opatrnosti. Napokon si treba prinajmenšom uvedomiť, že aj v niekedy až príliš idealizovaných šesťdesiatych rokoch, napriek všeobecnej liberalizácii politického, spoločenského a kultúrneho života v Československej socialistickej republike, stále existoval totalitný režim so všetkými svojimi známymi mocenskými a ideologickými pákami. Historiografia, podobne ako ďalšie spoločenskovedné disciplíny a umelecké oblasti, skúmala terén a bdelosť „ideopolície“, skúšala aké sú medzery a trhliny stále viac „deravej totality“. Skúsenosti zo šesťdesiatych rokov vzbudzovali v tomto smere isté nádeje, no o to väčšie a pochopiteľnejšie muselo byť nasledujúce sklamanie a dezilúzia. Preto možno čiastočne prijať strohý skeptický postreh Milana Lasicu, vyslovený s odstupom štyroch decénií: „*šesťdesiate roky boli iba lepšie ako roky päťdesiate a lepšie aj ako roky sedemdesiate*“.¹

Napriek tomu česká a slovenská historiografia zo šesťdesiatych rokov minulého storočia zanechala v rámci svojho profesionálneho okruhu, no aj v rámci celospoločenskom a kultúrnom vôbec, výraznú stopu, ktorej význam ďaleko prekračuje hranice tohto decénia. Podľa môjho, pravdaže subjektívneho a čiastočne aj generačne ovplyvneného názoru, niektoré jej výsledky nie sú doteraz prekonané, resp. sú stále inšpirujúce a aktuálne i pre „ponovembrové“ československé dejepisectvo, aj keď to mnohí mladší dejepisci, no hlavne vševedúco sa tváriaci publicisti trochu povýšenecky odmie-

¹ S – *Magazín*, júl 2007, s. 47.

tajú. S troškou pátosu možno konštatovať, že to boli zweigovské „hviezdne roky“ českej a slovenskej historiografie, kedy, povedané slovami Rudolfa Chmela, „*spisovatelia a intelektuáli rozhýbali vedomie a svedomie spoločnosti*“.²

Pravdaže, nemali by sme sa dať zlákať ani generačne precitlivelou nostalgickou či sentimentálnou idealizáciou šesťdesiatych rokov a neprimeraným precenením úlohy intelektuálov vrátane historikov v nich. Tí však vedeli efektívne využiť pre nich trochu nečakanú situáciu a naskytnuvšiu sa príležitosť. Približne od prelomu rokov 1962 – 1963 prežíval komunistický systém v Československu jednu zo svojich krízových etáp, čo bolo ovplyvnené tak medzinárodnými udalosťami (napr. pokračovanie ťaženia proti Stalinovmu kultu osobnosti, no tiež faktická sovietska porážka v tzv. kubánskej kríze), ako aj – a hlavne – vnútropolitickým vývojom (úplný hospodársky krach nereálneho, no o to viac propagovaného tretieho päťročného plánu, čo vzápätí spôsobilo stagnáciu, resp. zníženie životnej úrovne širokých vrstiev obyvateľstva). Totalitný režim bol v krízovej situácii chtiac-nechtiac nútený urobiť drobné ústupky, snažiac sa čiastočne ventilovať nespokojnosť občanov. Najpohotovejšie vedela na to zareagovať kultúrna, umelecká a vedecká sféra, v ktorej sa popri rehabilitovanej sociológii a filozofii asi najviditeľnejšie presadzovala historiografia, hoci podľa môjho názoru, nebola vždy na to náležite pripravená.

Prirodzene, v jednej príležitostnej stati sa nedá kvalifikovane analyzovať stav a vývoj československej historiografie v šesťdesiatych rokoch minulého storočia. Treba tu počítať s istým stupňom zjednodušenia celej problematiky, s jej (v mojom konkrétnom prípade) nezvládnutou tematickou šírkou a protirečivosťou, s jej personálnymi determinantami a v neposlednom rade aj s obmedzenými znalosťami, resp. subjektívnymi názormi samotného autora tohto článku.

Pri svojich glosujúcich poznámkach o československej historiografii šesťdesiatych rokov nevychádzam z archívnych prameňov, ale sa opieram hlavne o obsah niekoľkých odborných, resp. popularizačných periodík (*Československý časopis historický*, *Historický časopis*, *Odboj a revoluce*, *Dějiny a současnost*). Uvedomujem si pritom, že mimo môjho záberu ostali také dôležité profilujúce odborné historické periodiká ako *Historie a vojenství*, *Příspěvky k dějinám KSČ* (v roku 1968 premenované na *Revue dějin socializmu*), *Slovanský přehled*, *Slovanské štúdie* a ďalšie múzejné, archívne či univerzitné periodiká, v ktorých sa tiež odrážal myšlienkový pohyb českých a slovenských historikov v danom období. Sporadicky som využil aj materiály z kultúrnych, hlavne literárnych týždenníkov a mesačníkov, ktoré však v týchto rokoch poskytovali až prekvapujúco veľký priestor historickým témam a ich autorom (*Literární noviny*, *Kulturní tvorba*, *Plamen*, *Kulturní život*, *Slovenské pohľady*, *Slovenská literatúra*, *Predvoj*, premenovaný na *Nové slovo*, *Host do domu*, *Červený květ* a i.).

Napriek takto zúženej pramennej základni sa pokúsím aspoň veľmi stručne charakterizovať hlavné vývojové trendy československej historiografie v danom období, ktoré mali z aspektu českých a slovenských historikov, jednak mnohé spoločné črty, jednak sa čiastočne odlišovali prioritami pri výbere tém, ako aj stupňom ich rozpracovania. Záro-

2 Luby, Štefan: *Moji intelektuáli III*. Bratislava 2007, s. 72.

veň možno konštatovať, že v šesťdesiatych rokoch 20. storočia medzi českými historikmi výrazne vzrástol záujem o slovenskú tematiku, najmä z najnovšieho obdobia (dejiny protifašistickej rezistencie a zvlášť Slovenského národného povstania, problematika štátoprávneho, resp. nacionálneho riešenia slovenskej otázky v spoločnom československom štáte a pod.). Tento záujem neniesol znaky predchádzajúceho paternalizmu a nevyplýval len z čisto profesionálnych pohnútok, ale aj z faktu, že najnovšie dejiny, ktoré boli v päťdesiatych rokoch najviac deformované, sa stávali arénou odborných, no hlavne ideových zápasov o vedeckú slobodu a o aspoň čiastočné zmeny v zmysle liberalizácie systému a celého života spoločnosti. Akousi zaklínacou, niekedy až alibisticky vyznievajúcou formulkou historikov (a nielen ich!) v úsilí o nápravu predchádzajúcich deformácií dejín, bol boj proti *kultu osobnosti*. Ťažko dnes identifikovať, či tento pojem bol len akýmsi zastieracím manévrom, ezopovským jazykom alebo vyjadroval skutočné presvedčenie väčšiny historikov, ktorí ho pri každej vhodnej i menej vhodnej príležitosti používali.³ Tvrdili alebo aspoň naznačovali, že všetko zlo a deformácie, vrátane vlastných profesionálnych i morálnych zlyhaní, treba hľadať vždy a jedine v systéme tzv. kultu osobnosti. Neodvážujem sa v tomto smere vyslovovať nejaké kategorické závery. Možno iba konštatovať, že nebolo to v našich dejinách prvý a, žiaľ, ani posledný raz, keď historici, podobne ako mnohí ďalší príslušníci vedeckého a umeleckého frontu, neboli iba obeťou totalitného systému, ale aj jeho spolutvorcami, podporovateľmi a propagátormi. Bola to trauma, z ktorej historici (a opäť nielen oni) hľadali východisko – raz úprimne, bolestne, inokedy viac pragmaticky či konjunkturalisticky.

V tomto procese sa rysovali dve základné roviny, cesty, resp. na seba nadväzujúce etapy: 1/ kritická sebareflexia vlastných profesionálnych omylov a morálnych zlyhaní; 2/ vlastná odborná tvorba vymykajúca sa diktátu ideológie a vedomému skresľovaniu historických faktov. Oba tieto trendy – ak mali viesť ku konštruktívnym výsledkom – boli súbežné a navzájom sa museli prelínať, ovplyvňovať, dopĺňať. Sledovali kontinuitu výskumu českých a slovenských dejín pri zachovávaní dôsledného profesionálneho prístupu k nim, vrátane akceptovania výsledkov nemarxistickej domácej i zahraničnej historiografie a nadväzovania kontaktov s ňou. Súčasne prebiehal akýsi rehabilitačný proces, ktorý sa týkal jednotlivých tém, osobností a tiež samotných historikov. Posledne spomínaná úloha bola v šesťdesiatych rokoch, hlavne v ich prvej polovici, najviac pertraktovaná, priam populárna, spoločensky žiadaná a z hľadiska čitateľského záujmu nesporne najvdčačnejšia. Prinášala však isté úskalia v tom zmysle, že neraz sa jej ujímali, ako to v takýchto prípadoch obyčajne býva, konjunkturálni publicisti, laici, občas aj šarlatáni bez patričných odborných znalostí, no s o to väčším sebavedomím. To však neznamená, že neškolení historici – v tomto prípade sa to týka hlavne Slovenka – nezohrali v triezvom poznávaní vlastných národných a štátnych dejín významnú, niekedy priam nezastupiteľnú úlohu.

Vývoj slovenskej a českej historiografie v šesťdesiatych rokoch minulého storočia bol mnohostranný, mnohohrstený, niekedy prinášal so sebou paradoxné situácie. Jeho

³ *Kult osobnosti a Červená armáda*, In: *Dějiny a současnost* (DaS), V, 1963, č. 2; *Kult osobnosti a historiografia*, DaS, V, 1963, č. 7; *Historiografia a kult osobnosti*, DaS, V, 1933, č. 8.

komplexné sledovanie sa vymyká z rámca tohto príspevku. Preto sa v ňom sústredím – pri nevyhnutnej dávke zjednodušenia – len na niektoré dôležité trendy a udalosti, ktoré sa odohrávali v danom období.

Pravdaže, dejepisectvo bolo a nemohlo nebyť aj v šesťdesiatych rokoch ovplyvňované spoločenskou a politickou klímou. Malo však aj svoj vnútorný autonómny vývin, ktorý vyplynul z jeho predchádzajúceho kvalitatívneho i kvantitatívneho inštitucionálneho a personálneho budovania. To malo v českých krajinách prinajmenšom niekoľkodesaťročný náskok pred Slovenskom. Asi preto bola česká historiografia v šesťdesiatych rokoch dynamickejšia, sebavedomejšia, proeurópsky otvorenejšia a nedala sa už vo svojich kvalitatívnych špičkách veľmi ideologicky spútať. Výrazne sa to ukázalo bezprostredne po auguste 1968 vydaním pramennej edície *Sedm pražských dnů* (tzv. *Čierna kniha*) a najmä v období tzv. normalizácie, keď jej príslušníci vytvorili silnú undergrandovú skupinu nekonformných historikov, aj keď za to museli veľmi draho platiť vo svojom profesionálnom i osobnom živote. Okrem toho v rokoch 1964 – 1965 prebehla na stránkach *Československého časopisu historického* a *DaS-u* veľmi živá diskusia o problematike všeobecných, teda svetových dejín, kde jej účastníci prejavovali ambície tematicky i metodologicky prekračovať rámec národnej historiografie. V slovenskej historickej obci boli po roku 1963 takéto prípady veľmi vzácnou výnimkou a navyše ich produkty nepochádzali vždy len od profesionálnych historikov, ale aj od literátov, filozofov, sociológov. Slovenská historiografia bola viac zahľadená do seba, do vnútorných problémov slovenských dejín a súčasnosti, kde stále dominovala myšlienka národnej emancipácie a štátoprávneho postavenia Slovenska. Pôsobivý opis historických procesov, udalostí a osobností totiž bol a dodnes ostal jedným z najúčinnějších prostriedkov ovplyvňovania verejnosti a jej zainteresovania na riešení politických problémov štátu a spoločnosti.

S týmito ambíciami sa netajili českí a slovenskí historici ani v šesťdesiatych rokoch. Robili to s étosom, no veľmi úzkostlivo dbali na to, aby aspoň z verbálnej stránky neprekročili limity, ktoré pre nich a pre celú spoločnosť určoval totalitný režim. Svoje výzvy, predsavzatia a plány vždy zaodeli marxistickou terminológiou, volajúc po autentickom, v politickej praxi uplatňovanom socialistickom ideále.⁴ Z dnešného hľadiska sa nám to môže zdať naivným archaizmom. V šesťdesiatych rokoch to však malo pre historickú obec mobilizujúci účinok a prinášalo nové tvorivé podnety. Znova tu stojíme pred nezodpovedanou otázkou, či spomínaná terminológia, dovolávanie a doslovné zaklínanie sa marxizmom vychádzali z úprimného presvedčenia svojich autorov, alebo boli nevyhnutným ezopovským jazykom. Zdá sa, že obe tieto alternatívy sa navzájom prekrývali a dopĺňali. Z hľadiska vlastného rozvoja historickej vedy však vo svojej dobe prinášali nesporne pozitívne výdobytky. V odborných i popularizačných periodikách sa objavovali články, recenzie, anotácie a správy, ktoré reflektovali aj iné, nemarxistické, v dobovej terminológii „buržoázne“ historické školy, názory a ich poznávacie výsledky. Tie sa už nehodnotili apriórne negativisticky, konfrontačne, ale konštruktívne. Okrem

⁴ Macek, Josef: *Naléhavé problémy historické vědy. Nová mysl*, 1963, č. 9; Prečan, V.: *História a kult. Pravda*, 6. júna 1963.

toho sa objavovali state a úvahy, ktoré mali akési provokujúce nielen názvy, ale medzi riadkami v nich mohol pozornejší čitateľ nájsť aj prinajmenšom nekonformné názory: *Je marxizmus humanizmom?*⁵; *Zostarla Marxova periodizace dějin?*; *Je Marxova schéma periodizace závaznou?*⁶; *Marx očami dneška.*⁷ V roku 1965 Milan Hübl recenzoval západonemecké vydanie korešpondencie Marxa s Engelsom, kde otvorene, na svoju dobu priam kacírsky, konštatoval, že klasici vedeckého komunizmu sa „v niektorých konkrétnych historických otázkach mylili a vývoj vyvrátil ich názory“ a navyše na adresu slovan-ských národov vyslovovali jednoznačne negatívne, niekde doslovne vulgárne a urážlivé hodnotenia (napr. „zbojnická banda, svinský ľud“).⁸

Československé dejepisectvo a jeho reprezentanti sa nesmelu, ale predsa len postupne dostávali do kontextu európskej historiografie, čo sa prejavilo na takých významných medzinárodných akciách, akými boli napríklad konferencie o európskej protifašistickej rezistencii v Miláne roku 1961 a v Karlových Varoch roku 1963, na svetovom kongrese historikov vo Viedni roku 1965, na medzinárodnej konferencii k stému výročiu rakúsko-uhorského vyrovnania v Bratislave roku 1967. Podobné akcie vyvolávali prirodzenú reťazovú reakciu vzájomného osobného kolegiálneho poznávania, výmenných študijných pobytov, štipendií, prednášok, iniciovali vznik bilaterálnych historických komisií atď.

Nesporne najbolestnejším, najkomplikovanejším problémom českého a slovenského dejepisectva v šesťdesiatych rokoch (podobne ako po roku 1989) bol proces vyrovnávania sa s vlastnými profesionálnymi deformáciami a s ľudskými zlyhaniami. Nesporným impulzom tu bolo vytvorenie tzv. barnabitskej komisie, ktorá na podnet najvyšších straníckych orgánov robila v roku 1963 výskum v dovtedy prísne utajovaných a neprístupných archívnych materiáloch z činnosti najvyšších komunistických grémií v päťdesiatych rokoch. Pramene obsahovali doslovne šokujúce materiály nielen o neludských vyšetrovacích metódach Štátnej bezpečnosti pri príprave politických procesov, ale aj dôkazy manipulácie s nimi zo strany najvyšších komunistických orgánov, čo sa vzápätí stávalo záväznou normou aj pre historikov rekonštruujúcich najnovšie dejiny Československa, no hlavne dejiny Komunistickej strany Československa a jej vedúcich osobností. Barnabitská komisia otvárala takpovediac trinástu komnatu poznania. Jej výsledky sa vymkli z rúk jej politických iniciátorov. Historici z komisie využili v nej získané poznatky na vlastnú prácu a väčšina z nich musela asi utrpieť aj psychologický šok. Možno konštatovať, že komisia, napriek nevôli a sklamaniam dogmatických špičiek vo vedení KSČ, resp. Komunistickej strany Slovenska, významne ovplyvnila vývoj československej historiografie v šesťdesiatych rokoch.

Vyrovňovanie sa s vlastnou minulosťou sa robilo, raz viac, inokedy menej úprimne na zjazdoch, resp. valných zhromaždeniach Československej historickej spoločnosti a vari ešte viac Slovenskej historickej spoločnosti. Odznievali na nich, jednak viac-menej oficiálne sebakritické, niekedy veľmi dramatické, citovo preexponované prejavy, jednak

⁵ *Dějiny a současnost*, IX, 1967, č. 10.

⁶ *Dějiny a současnost*, VII, 1965, č. 11.

⁷ *Dějiny a současnost*, VI., 1964, č. 6.

⁸ *Československý časopis historický*, XIII, 1965, č. 5, s. 717.

obviňovania. Taká bola aj atmosféra na valnom zhromaždení SHS v Bratislave, v júni 1963, na ktorom sa zúčastnil i Gustáv Husák, ktorý ponúkol historikom pomoc pri rehabilitácii a pravdivom objasňovaní dejín SNP.⁹ Tento príklad tiež ukazuje, s akými paradoxnými situáciami a zvratmi – z hľadiska ďalšieho politického vývinu – sa historici v danom čase stretávali. Na zhromaždeniach historických spoločností, resp. na stretnutiach pracovníkov vrcholných vedeckých akademických i univerzitných pracovísk odznievali nielen sebakritické hodnotenia, ale aj požiadavky na slobodný rozvoj bádania, na otvorené diskusie a polemiky, na nadviazanie výsledkov predchádzajúcej, teda nemarxistickej historiografie, na intenzívnejšie zapojenie sa do kontextu celoeurópskej historiografie. Istým hendikepom – viac morálnym, než odborným – bol fakt, že vyššie spomenuté požiadavky prednášali i vedúci pracovníci výskumných ústavov, ktorí ich viedli aj v päťdesiatych rokoch. Personálna kontinuita vo väčšine prípadov tu, až na malé výnimky, zostávala. Túto traumou drasticky vyriešil samovraždou riaditeľ Ústavu dejín KSC Jindřich Veselý, ktorý, mimochodom, prišiel na historické pracovisko z bezpečnostného aparátu štátustrany, čo bol inak jeden z príznačných znakov kontroly historikov najnovších dejín zo strany vládnej moci. Tieto javy môžeme dnes konštatovať, no nemali by sme ich prezentisticky súdiť.

Netrúfam si po viac ako štyroch desaťročiach klasifikovať jednotlivé dobové kritické analýzy stavu československej historiografie. Napriek tomu chcem upozorniť aspoň na jeden materiál, ktorý bol prednesený na VI. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v Martine v júli 1968.¹⁰ Podľa môjho názoru, jeho autor Ľubomír Lipták v ňom prekročil dobovú problematiku slovenskej historiografie a neobyčajne presne, výstižne (vari aj pre budúcnosť) identifikoval viaceré profesionálne, no nakoniec aj morálne a psychologické problémy slovenského, no z časti aj celého československého dejepisectva. Jeho referát, ktorý vyznieval triezvo, neemocionálne, nebol iba bezprostredným plodom spoločenskej eufórie prvej polovice roka 1968, ale aj istým syntetizujúcim koncentrátom myšlienkových výbojov slovenských i českých historikov v niekoľkých predchádzajúcich rokoch. Jeho poznávacia inšpiratívna hodnota prerástla svoju dobu a pri jeho dnešnom opätovnom čítaní sa ukazuje ešte stále v mnohých smeroch jeho aktuálnosť a podnetnosť. Je to jeden z pozitívnych odkazov československej historiografie šesťdesiatych rokov. Vcelku možno zhrnúť (opäť trochu zjednodušene) úlohy „*marxistického historika na jeho ceste od subjektivismu a dogmatizmu k slobodnej tvorivej práci*“ do troch bodov, ako ich sformuloval český historik Karel Pichlík: 1/ cez vlastný výskum sa zapojiť do spoločenského diania; 2/ odstrániť zvyšky minulej praxe, ktoré doteraz bránia úspešnému slobodnému rozvoju historiografie; 3/ historici musia sami seba oslobodiť od názorov, ktoré hlásali a ktorým pomáhali k životu.¹¹

Prirodzene, podobne znejúce požiadavky sa ľahšie formulovali, než sa napĺňali. Okrem vlastnej tvorivej výskumnej práce, ktorá veľmi skoro začala prinášať v oboch častiach republiky prekvapujúco bohaté výsledky (na ich stručné vymenovanie tu nie je ani priestor, ani čas), sa však vyššie uvedené postuláty napĺňali v rámci pomerne

⁹ *Kultúrny život*, 20. júna 1963.

¹⁰ *Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti*. Historický časopis XVII, 1969, č. 1.

¹¹ *DaS*, V, 1963, č. 8.

bohatých diskusií a polemík. Okrem už spomínanej diskusie o svetových dejinách prebehla bohatá diskusia o učebniciach dejepisu a o vyučovaní dejepisu vôbec, o vydávaní pramenných edícií historických dokumentov, kde sa už vtedy vyhranili akési dve koncepcie: Jednu predstavoval Václav Král so svojím dogmatickým „straníckym, triednym prístupom“ ktorý dovoľoval manipuláciu s uverejnenými dokumentmi¹²; druhú reprezentovali vysoko profesionálne edície, ktoré pripravovali Vilém Prečan, Libuša Otáhalová, Milada Červínková a ďalší editori.¹³

Veľmi zaujímavou a podnetnou bola diskusia, ktorú viedli na stránkach *Československého časopisu historického* Milan Hübl a V. Prečan.¹⁴ Jej autori sa dotkli vtedy veľmi aktuálnej a mimoriadne citlivej témy: morálnej zodpovednosti historika za svoje tvrdenia, omyly a poblúdenia. Aktéri diskusie sa zamýšľali, či má historik právo písať pravdy platné jeden týždeň, čo o rok-dva roky bude len polopravda alebo úplná nepravda. Zaujímavé boli názory na to, či sa historici dopúšťali a dopúšťajú omylov a deformácií úmyselne alebo sú k nim privedení celkovou politickou a spoločenskou situáciou, ktorej sú organickou súčasťou. Diskusia mala trochu aj osobné zahrotenie, no neprekročila hranice korektnosti, tolerancie a poctivého hľadania konštruktívnych východísk. Jej viaceré myšlienky nestratili platnosť podnes, aj keď jej môžeme prezentisticky, teda ahistoricky vytykať isté terminologické stereotypy.

Omnoho ostrejšie vyznela diskusia, ktorú vyvolal V. Král vo februári 1966, keď v straníckom týždenníku *Kulturní tvorba* uverejnil – zrejme na priamu objednávku najvyšších straníckych miest – oneskorenú recenziu Husákovho *Svedectva o Slovenskom národnom povstaní*.¹⁵ V recenzii nešlo ani tak o Husákov memoáre, ale o nepriamy politický zásah proti stále smelším a prínosnejším výsledkom celej československej historiografie, osobitne sa dotýkajúcim problematiky najnovších dejín. Práve preto sa proti Královi na strane slovenských i českých historikov zdvihla rozhorčená polemická vlna. Jej nositelia konštatovali odborné medzery Husákovkej knihy, no zároveň upozorňovali, že Královej recenzii nešlo o vyvolanie konštruktívnej diskusie a kritického ovzdušia, ale o útok na v bojoch s dogmatizmom vybojované koncepcie, o útok na českých a slovenských historikov, ktorí objektívne skúmajú nielen dejiny SNP, ale aj ďalšie udalosti z najnovších dejín.¹⁶ Kauza rýchlo prerástla z odbornej do politickej roviny. *Kulturní tvorba* na pokyn straníckych miest sa snažila zastaviť diskusiu, no už to nešlo. Tá pokračovala v odborných časopisoch i v tlači a jej výsledky, ktoré *Kulturní tvorba* už odmietla uverejniť, prinieslo periodikum *Odboj a revoluce*, ktoré vydával Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja.¹⁷

Pri tejto inštitúcii sa treba zastaviť, lebo zohrala v šesťdesiatych rokoch veľmi dôležitú úlohu. Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja vznikol v roku 1961,

¹² *Cesta k Únoru*. Praha 1963.

¹³ *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava 1965; *Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae. Dokumenty z histórie československej politiky*. Praha 1966.

¹⁴ Cs.ČH, XI, 1963, č. 4; ČsČH, XII, 19, č. 1 a č. 2.

¹⁵ *Kulturní tvorba* 8. februára 1966.

¹⁶ *Historický časopis* XIV. 1966, č. 3 a č. 4.

¹⁷ O kauze bližšie Jablonický, Jozef: *Samizdat o odboji*. Štúdie a články, zv. 2. Bratislava 2006, s. 167-168.

zrejme aj z podnetu už spomínaného kongresu historikov v Miláne venovanému európskej protifašistickej rezistencii. Dakedy v roku 1963 vznikol aj Slovenský výbor pre dejiny protifašistického odboja. Obe tieto inštitúcie úzko spolupracovali po tematickej, organizačnej, metodickej i personálnej stránke. Vytvorili okolo seba široký okruh spolupracovníkov, používali vo výskume nové metódy (vrátane orálnej histórie, hoci vtedy sa to ešte tak nemenovalo), boli otvorené všetkým, odborne podloženým názorom, snažili sa skúmať všetky stránky a osobnosti protifašistického odboja – bez ohľadu na ich dobové politické či ideologické zameranie, vytvárali širokú pramennú bázu, otvárali zanedbané alebo dlho tabuizované témy domáceho i zahraničného odboja, organizovali časté odborné diskusie i stretnutia s pamätníkmi, resp. so širšou verejnosťou atď. Najbližším konkrétnym cieľom bola príprava trojdielnej syntézy o protifašistickom odboji v Československu v rokoch 1938 – 1945. Z tohto ambiciózneho a veľmi seriózne pripravovaného plánu sa však, žiaľ, podarilo realizovať iba maketu.¹⁸ Okrem toho v rokoch 1963 – 1969 výbory vydávali cyklostylované periodikum *Odboj a revoluce*, v ktorom sa nachádzali dielčie výsledky z výskumu a z diskusií, spomienky, dokumenty i bibliografia. Periodikum patrí k významnej, hoci podľa mňa trochu zanedbávanej, zabudnutej, pramennej základni pre historikov odboja.

A opäť tu treba upozorniť na jeden z paradoxov, ktoré sprevádzali vývoj československej historiografie v šesťdesiatych rokoch. Spomínané výbory boli z organizačnej, koordinačnej a čiastočne aj finančnej stránky pod záštitou Ústavu dejín KSČ, resp. Ústavu dejín KSS, teda pracovísk, ktoré boli súčasťou ústredných výborov KSČ a KSS. V tejto situácii by sa dal vysloviť známy bonmot, že pod lampou býva najväčšia tma. Situácia bola však preda len trochu komplikovanejšia. Historici odboja museli na jednej strane permanentne bojovať so skostnatenými predstavami mnohých straníckych funkcionárov a s ich dogmatickými názormi na dejiny a na históriu odboja zvlášť. Na druhej strane, členovia výborov už mali dosť sebavedomia a profesionálnej autority, aby obhajovali svoje názory, k čomu im vari trochu pomáhali aj niektorí funkcionári tzv. progresívneho krídla vo vedení KSČ, resp. KSS.. Táto ilúzia však netrvala dlho. V roku 1970 nastupujúca normalizačná politická moc pracovné kolektívy historikov v rámci výborov rozohnala a ich výsledky doslovne rozmetala. Veľa ich popredných členov sa vzápätí stalo obeťou profesionálnej diskriminácie a občianskej perzekúcie. Boli to však práve oni, ktorí tvorili najpočetnejšiu a najtvorivejšiu súčasť nekonformnej historiografie, ktorej výsledky sa publikovali iba v samizdatoch, resp. v zahraničí. Možno sa iba domýšľať, či najväčšou traumou bol pre nich fakt, že na čele normalizácie bol práve G. Husák, ktorý bol sám v šesťdesiatych rokoch aktívnym členom Slovenského výboru pre dejiny protifašistického odboja a aj z tejto pozície mal s mnohými českými i slovenskými historikmi prinajmenšom dobré vzťahy, aj keď sa už vo viacerých odborných názoroch stále viditeľnejšie rozchádzali. Zatiaľ čo seriózny vedecký výskum šiel nezadržateľne ďalej a krokom za krokom už prekonával „rehabilitačnú“ etapu, ambiciózny politik G. Husák, netrpezlivo čakajúci na svoju príležitosť, sa nechcel a asi ani nebol schopný vzdať svojich prekonaných názorov, ktoré sa stávali postupne záväznou dogmou.

¹⁸ *Odboj a revoluce 1938 – 1945*. Praha 1965.

Slovenská historiografia v šesťdesiatych rokoch z aspektu tematického záujmu stále viac presúvala pozornosť na otázky nacionálneho vývinu slovenského národa a na štátoprávnu problematiku. To korešpondovalo aj s celospoločenskými záujmami, ktorých sa dotýkali staršie i oživované tézy o buržoáznom, no aj neburžoáznom nacionalizme na Slovensku i zle maskované recidívy nacionálneho čechoslovakizmu (pod rúškom zblížovania českého a slovenského národa). Tieto tendencie sa odrazili aj v ústave z roku 1960, ktorá výrazne obmedzila právomoci slovenských národných orgánov, čo vyvolalo nevôľu nielen v slovenských kultúrnych elitách, ale aj v celej spoločnosti. Reflektovala to aj slovenská historiografia zo šesťdesiatych rokov, kde sa programovo presadzujú témy o etnogenéze Slovákov, o národných obranách z obdobia neskorého feudalizmu, o prvej etape slovenského národného obrodzenia koncom 18. stor., o úlohe slovenskej politickej reprezentácie v revolučných rokoch 1848 – 1849, o Ľudovítovi Štúrovi a iných lídroch slovenského národného a politického hnutia, o Matici slovenskej, o slovenskom podiele na vzniku ČSR v roku 1918, o Slovenskom národnom povstaní z roku 1944, o peripetiách slovenského vývoja z rokov 1945 – 1948, atď. V roku 1965 sa hlavnou témou V. zjazdu Slovenskej historickej spoločnosti v Banskej Bystrici stala otázka slovenského národného vývinu v celom priereze dejín. Z materiálov bol zostavený zborník¹⁹, ktorý v tom čase získal v čitateľskej verejnosti pomerne veľkú popularitu a preto zakrátko vyšlo aj jeho druhé vydanie.

V roku 1963 upútala pozornosť veľkej časti inteligencie a vari aj širšej verejnosti stať slovenského historika Miloša Gosiorovského, ktorá sa venovala dejinám i súčasnému štátoprávnemu postaveniu Slovenska v spoločnej republike. Po zásahu najvyšších politických miest, ktorým autor kópie svojho rukopisu poslal, štúdiá sa nesmela zverejniť (bola publikovaná až v roku 1968.)²⁰ Autor M. Gosiorovský, sám značne kontroverzný historik, v stati nepriamo dokazoval, že optimálnym riešením štátoprávneho postavenia Slovenska v Československej socialistickej republike je federatívne usporiadanie štátu. Pritom sa odvolával – zrejme z pochopiteľnej opatrnosti či alibizmu – na príklad sovietskej federácie, ktorá však bola tiež iba jednou zo známych „potemkinovských dedín“ sovietskeho štátneho systému. Napokon, z veľkej miery sa na to isté zmenila aj česko-slovenská federácia, vyhlásená na jeseň 1968 už v tieni okupačných sovietskych armád a navyše po necelých dvoch rokoch aj právne značne oklieštená a zdeformovaná. Žiadny totalitný systém nemôže totiž realizovať a akceptovať princíp skutočnej federácie.

Gosiorovského elaborát šírený v mnohých rukopisných exemplároch vyvolával však stále väčšiu pozornosť, jednak pre vlastnú tému, jednak preto, že bol zakázaný, čo bola v totalitnom režime asi najlepšia, aj keď nechcená propagácia príslušného materiálu. Názory v štúdiu sa výrazne odlišovali od autoritatívne presadzovanej vládnej politiky v štátoprávnej oblasti, a preto mali v atmosfére šesťdesiatych rokov istý mobilizujúci

¹⁹ *Slováci a ich národný vývin*. Bratislava 1966. Titul knihy nápadne pripomínal nadpis práce J. Botu, *Slováci a vývin ich národného povedomia*. Táto kniha, ktorá vyšla v prvom decénií 20. storočia, bola akousi prvou modernou koncepciou slovenských dejín, na ktorú čiastočne nadviazala aj najvýznamnejšia postava slovenskej profesionálnej historiografie Daniel Rapant.

²⁰ *K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa*. In: *Historický časopis XVI.*, 1968, č. 3.

vplyv. Prinajmenšom v intelektuálnych kruhoch slovenskej spoločnosti, no aj v tunajších politických kruhoch vyvolávali oficiálne i neoficiálne polemické diskusie. V rokoch 1966 a 1967 prebehla na stránkach *Kultúrneho života* a čiastočne (v roku 1967) aj v *Historickom časopise* diskusia o čechoslovakizme, centralizme, ľudáctve, autonomizme a česko-slovenských vzťahoch. Zúčastnili sa jej nielen českí a slovenskí historici, ale aj mnohí príslušníci slovenských kultúrnych, resp. vedeckých elít. Diskusia sa neformálne zakončila v internom kruhu dvanástich slovenských a deviatich českých historikov – na pôde vtedajšieho Ústavu dejín KSS v Bratislave. Z celej diskusie možno urobiť jeden hypotetický záver: Českí historici, napriek viacerým prirodzeným odlišnostiam so slovenskými pohľadmi, mali v rámci českých intelektuálnych elít vari najbližšie k chápaniu a k racionálnemu porozumeniu štátoprávnych emancipačných potrieb Slovenska. Možno práve preto, že nepozerali na slovenský problém len cez utilitárne politické záujmy a tradičné stereotypy, ale najmä cez prizmu dôvernejšieho poznania moderných slovenských dejín.

Šesťdesiate roky v československej historiografii priniesli aj značné rozšírenie tém, ktoré sa dovtedy vôbec nespracúvali, alebo boli z najrôznejších príčin tabuizované. Ich taxatívne vymenovanie by presahovalo náplň tohto článku. Preto len niekoľko príkladov: problematika starších cirkevných dejín, problematika vládnucich vrstiev (šľachty, meštianstva), problematika tunajších národností (ešte stále však okrem nemeckej), sondy do dejín židovskej komunity – vrátane holokaustu, odbúranie čierneho-bieleho schematickeho pohľadu na jednotlivé moderné politické strany a osobnosti 19., resp. 20. storočia (T. G. Masaryka, E. Beneša, M. R. Štefánika), na západný československý odboj v čase druhej svetovej vojny, atď., atď. Takisto sa neodvážim menovať konkrétne interpretačné výsledky českej a slovenskej historiografie, ktoré vznikli v šesťdesiatych rokoch. Zo slovenskej strany však uvediem aspoň dve monografie, ktoré podľa môjho názoru ani za uplynulých štyridsať rokov od svojho publikovania nič nestratili zo svojej poznávacej hodnoty a myšlienkovvej priebornosti: Mám tu na mysli Liptákovo *Slovensko v 20. storočí* a Jablonického knihu *Z ilegality do povstania*. Spomínané práce vyšli v rokoch 1968, resp. 1969, no dozrievajú už skôr v pozitívnej a prajnej atmosfére šesťdesiatych rokov, sú akýmsi dietatom, produktom myšlienkových výbojov i občianskej odvahy historikov v tejto dobe. Prirodzene, bolo by možno menovať veľa ďalších prác historikov zo 60. rokov, no dva spomínané príklady som vybral preto, že podľa môjho názoru, v nich vyslovené interpretácie nestratili svoju platnosť ani po štyridsiatich rokoch a neboli zatiaľ prekonané. To je, podľa môjho názoru jedno z kritérií kvality vedeckovýskumnej práce dejepisca.

V českej historiografii šesťdesiatych rokov isto nájdeme tiež viacero podobných publikácií z autorských dielní Františka Grausa, J. Macka, Ottu a Zdenka Urbana, Roberta Kvačka, Jana Křena, V. Prečana, Václava Kurala. M. Hübla, Jana Tesařa, Tomáša Pasáka, Františka Janáčka, K. Pichlíka a mnohých ďalších. Takéto vypočítavanie však už skutočne nepatrí do tohto predkladaného prehľadu. Ten sa pokúsil iba niečo naznačiť, nie zložitú tému o vývoji československej historiografie dôkladne analyzovať.

ŠTVRTÁ KAPITOLA

**SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA A HISTORICKÉ VEDOMIE
PO ROKU 1989**

Zatiaľ čo slovenskú historiografiu po roku 1989 z kvantitatívnej a čiastočne i kvalitatívnej stránky z aspektu jej výsledkov, smerovaní, úspechov i zlyhaní možno vcelku čitateľne rekonštruovať, sumarizovať a hodnotiť, pri identifikovaní historického vedomia slovenskej spoločnosti v danom období to zďaleka nie je také jednoznačné a jednoduché. Podľa môjho názoru to má prinajmenšom dve závažné príčiny: 1/ nevieme zatiaľ presne definovať, čo sa vlastne pod fenomén historické vedomie dá zahrnúť, čo máme pod ním rozumieť; 2/ pokiaľ by sme aj vedeli tento pojem konkrétnejšie určiť, doteraz nemáme celkom spoľahlivé prostriedky a vierohodné výskumy, ktoré by nám skutočný stav historického vedomia nejakým spôsobom identifikovali alebo ho aspoň priblížili. Zatiaľ sa musíme spoliehať na kvalifikované výskumy sociológov, resp. etnológov alebo na príležitostné ankety, ktoré síce prinášajú isté poznatky, no sú až príliš ovplyvnené momentálnymi celospoločenskými, resp. politickými náladami, v ktorých sa uskutočňujú. Vnútorňý obsah odpovedí respondentov sa rýchlo mení, strieda a u tých istých subjektov si často po uplynutí relatívne krátkej doby nečakane protirečí.

Pritom je zaujímavé, no aj príznačné, že výraz „historické vedomie spoločnosti“ sa veľmi často vo verejnosti spomína. Volá sa po jeho zvýšení, skvalitnení, preformovaní, dobudovaní, oživení, napravení, atď. Pri bližšom skúmaní pôvodu podobných apelov prideme k prekvapujúcemu záveru: Pomerne málo takýchto plamenných výziev počť zo strany profesionálnych historikov, resp. pracovníkov z iných spoločenskovedných disciplín (napríklad od etnológov, sociológov, politológov, či filozofov), no o to viac a s veľkou obľubou ich účelovo používajú publicisti, propagandisti a politici, v zmysle svojich aktuálnych ideologických potrieb alebo samospasiteľných predstáv. Treba iba dodať, že uvedený jav sa netýka iba situácie po roku 1989, ale bol v slovenskom a pravdepodobne aj v českom verejnom živote prítomný a viditeľný v celých našich moderných dejinách, prinajmenšom odvtedy, keď sa začalo hovoriť o úlohe historického vedomia pri formovaní sa moderného národa, jeho štátoprávných ambícií a dosiahnutých výsledkov.

Permanentným, priam systematickým zjednodušovaním výkladu pojmu historické vedomie je aj skutočnosť, že sa jeho stav zamieňa, resp. stotožňuje s historickým vedomím, teda s úrovňou poznania alebo na druhom póle aj s neznalosťou základnej faktografie z národných, resp. všeobecných dejín vôbec. Pritom však nemožno spochybniť fakt, že určitá suma alebo absencia historických vedomostí v spoločnosti je nevyhnutným predpokladom, aby sme mohli v konkrétnom prípade a na vytipovanom objekte skúmať stav historického vedomia, no zďaleka to nie je jeho jediným a vari ani rozhodujúcim identifikačným znakom. Navyše možno konštatovať, že historické vedomie sa viac formuje na báze emocionálnej, než racionálnej. Najlepšie sa to dá vari pozorovať na úlohe tradícií, ktoré síce historiografia pomáha vytvárať, no na druhej strane sa

citovo determinované tradície (v podobe mýtov a legend) neraz dostávajú do konfliktu s racionálnymi výsledkami historického bádania. Je všeobecne známe, že jeden z atribútov samostatného národa bola a je jeho história, ktorá sa stala (a vlastne podnes ostáva) dôležitým nástrojom politických zápasov. Aj z tohto dôvodu sa historické vedomie často stotožňuje s národným vedomím. Prirodzene, nacionálny prvok vždy bol, je a asi aj bude dôležitou súčasťou historického vedomia, ktoré je práve v tejto oblasti najviac tvárne, no na druhej strane aj najmenej odolné voči deformáciám s prekvapujúco dlhou životnosťou. V strednej Európe (a zďaleka nielen tu!) máme na to množstvo príkladov, dosvedčujú to bohaté poznatky a skúsenosti. Aj v slovenských podmienkach, v záujme národno-empipačných potrieb a cieľov, reflektovanie dejín intenzívne prenikalo do filozofie, umeleckej tvorby a politiky. Vedome sa vytvárali predpoklady na formovanie historického vedomia v modernej slovenskej spoločnosti.

Bez nároku na všeobecnú platnosť, no pre vlastnú pracovnú potrebu, treba sa pokúsiť o určenie aspoň akejsi pomocnej definície, lepšie povedané približnej charakteristiky fenoménu, o ktorom chcem hovoriť: Pod historickým vedomím teda rozumiem vzťah konkrétneho spoločenského subjektu – napríklad národa, určitej sociálnej, profesnej či vzdelanostnej vrstvy obyvateľstva, náboženskej, národnostnej, politickej alebo inak identifikovateľnej skupiny občanov, ako aj jednotlivca k vlastným národným, štátnym alebo všeobecným dejinám. Už z tejto pomocnej charakteristiky vidno, že historické vedomie nemôže byť jednotné a jednoliate. Nie je to statický stav, ale viac alebo menej dynamický, nikdy nekončiaci proces, reagujúci na najrôznejšie vonkajšie podnety a vplyvy, veľmi málo závislé od vnútorného vývoja a výsledkov samej historiografie. Historické vedomie teda nemá ustálené hranice, tvorí sa na najrôznejšie vonkajšie podnety, ktorým sa spoločnosť otvára v procese svojho vývoja. Jeho nositeľom je množstvo subjektov s rozdielnymi, často protirečivými záujmami, s nerovnakými vedomosťami i s bezprostrednými či sprostredkovanými osobnými skúsenosťami, ktoré vari najviac obsah historického vedomia naplňujú. Táto heterogénnosť však neznamená, že historické vedomie viacerých, vyššie spomenutých subjektov nemá aj istú integrujúcu základňu, ktorá vyviera jednak z uvedomenia si kontinuity historického vývinu, jednak z rovnakých, resp. podobných záujmov konkrétnych zložiek spoločnosti. Najzávažnejšiu zjednocujúcu úlohu tu asi zohráva myšlienka jednotného národa, no určite aj uvedomenie si náboženskej, stavovskej či generáčnej spolupatričnosti. Na záver tejto časti možno naše úvahy zhrnúť do konštatovania, lepšie povedané do hypotézy, že formovanie historického vedomia má nekonečne veľa rôznorodých prvkov i množín, ktoré sa neustále menia. Nie sme ich schopní v hocijakom konkrétnom momente ani ustáliť, ani presne rozpoznať a už vôbec nie regulovať, hoci sa to od historikov sústavne, no márne požaduje. Autori takýchto „objednávok“ buď chcú vrchnostensky reglementovať úlohy a najmä budúce výsledky dejepisectva alebo v naivnej (možno i v dobrej) viere sú úprimne presvedčení, že historici majú v rukách akýsi zaručený prostriedok, čarovný prútik na riešenie práve aktuálnych spoločenských problémov – najmä v oblasti vlasteneckej výchovy dorastajúcich generácií, prebúdzania národnej, resp. štátnej hrdosti

a pod. Zďaleka to vřak neznamená, že popieram dôležitú a nezastupiteľnú funkciu dejepisectva pri vytváraní historického vedomia.

Pokúsím sa ju aspoň zhruba naznačiť vo všeobecnej rovine, s osobitným prihliadnutím na vývoj slovenskej spoločnosti po roku 1989. Opakujem vřak: treba sa vzdať ilúzie, že dejepisectvo na úrovni školskej výučby, osvety (múzejné expozície, výstavy, prednášky) alebo vo svojej „akademickej podobe“ je najdôležitejším formovateľom historického vedomia spoločnosti. Tento zložitý proces je totiž omnoho viac ovplyvňovaný tradíciami, historickými stereotypmi, rodinnou, náboženskou či školskou výchovou, účelovou politickou propagandou a ako som už konštatoval, aj osobnými skúsenosťami. Veľmi silnou a často nami zabúdanou či obchádzanou zložkou pri formovaní historického vedomia je umelecká tvorba – hlavne literatúra, film a divadlo, no aj výtvarné umenie. Umenie v najširšom zmysle slova, spolu s viacžánrovou dokumentaristickou tvorbou sa vďaka stále prehľbujúcemu vplyvu masovokomunikačných médií, akými sú hlavne rozhlas a televízia, stáva niekedy priam dominantnou zložkou formovania (aj keď svojou skutočnou platnosťou niekedy veľmi krátkodochého) historického vedomia. Celý tento zložitý proces prebieha na pozadí všeobecných spoločenských premien systémovo-politického, resp. štátoprávneho charakteru. Slovensko vo svojich dejinách od začiatku 20. storočia podnes zažilo viac ako desať zásadných politických a štátoprávnych premien i revolučných (pseudorevolučných) ruptúr, ktoré sa nesporne podpísali na procese formovania historického vedomia a výrazne determinujú aj jeho súčasný stav. Ich medzníky tvoria známe udalosti z rokov 1914, 1918, 1938, 1939, 1944, 1945, 1948, 1968, 1989, 1993. To vřak vôbec neznamená, že z procesu formovania historického vedomia spoločnosti možno celkom vytesniť odbornú historickú spisbu, vrátane jej laických, neraz doslovne šarlatánskych produktov. Historiografia totiž priamo alebo nepriamo, chtiac–nechtiac dodáva argumentačnú muníciu školskej výučbe, domácej i náboženskej výchove, publicistike, ideologickej a politickej propagande, dokumentaristike i umeleckej tvorbe s historickými námetmi. Prirodzene, ide o to, čo si tvorcovia z tohto argumentačného materiálu sami vyberú, čo použijú a čo odmietnu. Na to historici už priamy vplyv nemajú.

Po tomto azda trochu príliš všeobecnom úvode, niekoľko poznámok k vlastnej téme o vzťahu slovenskej historiografie a historického vedomia po roku 1989. Ak prijmeme myšlienku, že tvorba historického vedomia je dlhodobý proces, tak šesťnásť rokov života, práce i bádateľských výbojov dejepiscov v postkomunistickom demokratickom politickom systéme nemohlo spôsobiť až také radikálne a prevratné zmeny v historickom vedomí spoločnosti, aké sa – podobne ako po každom politickom či štátoprávnom zvrate – požadovali a očakávali. Historikom sú adresované – raz viac, inokedy menej oprávnené – výčitky, že sú zodpovední za nízku úroveň historického vedomia spoločnosti, že nevedeli a nevedia ho pozdvihnúť, skvalitniť, a odstrániť z neho predchádzajúce deformácie, že nevedia zadefinovať pevnú a nemennú filozofiu slovenských národných dejín, čo vraj spôsobuje, že Slovenská republika nemá ani po viac ako desaťročí samostatnej existencie ustálenú svoju štátnu doktrínu. Podľa týchto, zväčša nekvalifikovaných no o to viac sebavedomých a prísnych kritikov, historici „nemajú pre seba,

ani pre verejnosť vyjasnené ani len základné metafory a štát, ktorý ich platí nemá teda od nich dodnes zásadné myšlienkové línie pre estetiku štátu (!), ktorá by ho priblížila jednak masovo emigrujúcej mládeži, jednak zahraničiu...lebo niet štátnej myšlienky bez filozofie dejín.¹ (Pojem filozofia dejín, podobne ako pojem historické vedomie, sa tiež veľmi často, priam devalvujúco spomína bez toho, aby sa naplnil jeho konkrétny obsah. Stáva sa skôr ideologicko-politickou, propagandistickou frázou, floskulou).

Proces formovania historického vedomia bol od konca osemdesiatych rokov minulého storočia viac ako samotnou historiografiou determinovaný v prvom rade dvoma závažnými celospoločenskými udalosťami, ktoré musíme najviac zohľadniť a vždy akceptovať. Od nich sa totiž odvíjajú všetky komponenty, ktoré nejakým spôsobom ovplyvňovali a ovplyvňujú formovanie historického vedomia súčasnej slovenskej spoločnosti. V prvom rade to bol pád totalitného komunistického systému, ktorý sa viac ako štyridsať rokov snažil vrchnostensky a takmer výlučne ideologickými zbraňami, no aj za viac či menej vynútenej pomoci dejepisectva, formovať historické vedomie „nového socialistického človeka“. Zdá sa, že nie veľmi sa mu to darilo podľa jeho pôvodných plánov a predstáv. Avšak vo viacerých smeroch, napríklad pri zdôrazňovaní plebejského, resp. apologetického prvku národných dejín, pri vytyčovaní úloh na dobiehanie a predbiehanie susedných štátov a národov Európy, pri presakovaní pocitu strachu a ohrozenia pred umelo vykonštruovaným nepriateľom a pri hľadaní opory u susednej „slovenskej a proletárskej veľmoci“, sa mu to vcelku podarilo. Vyššie spomínané tendencie spravidla v slovenskej spoločnosti nielen nachádzali dobre pripravenú pôdu, ale vcelku úspešne nadväzovali na predchádzajúce komponenty historického vedomia, ktoré však prebaľovali alebo maskovali novými ideologickými argumentmi a východiskami, no predovšetkým novou terminológiou.

Druhým a vari ešte citelnejším impulzom na formovanie „ponovembrového“ historického vedomia spoločnosti bolo rozdelenie česko-slovenského štátu a vznik Slovenskej republiky na prelome rokov 1992 – 1993. Vo viacerých historických prácach, no vari ešte viac v publicistike a v oficiálnych i príležitostných prejavoch politikov sa problém štátnosti začal presadzovať ako ústredná myšlienka slovenských dejín. Táto tendencia sa jednoznačne odrazila aj v preambule Ústavy Slovenskej republiky, kde sa hovorí o „stáročných skúsenostiach zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť v zmysle cyrilo-metodského duchovného dedičstva a historického odkazu Veľkej Moravy“.² Z aspektu dobových politických potrieb takáto interpretácia je síce pochopiteľná, ale zďaleka nevychádza len z racionálneho historického poznania. Je to inak typická ukážka, keď politika – bez ohľadu na totalitný, resp. demokratický režim – históriu účelovo využíva a zneužíva, od dejepiscov žiada iba potvrdenie, teda legitimizáciu vlastných krokov, navyše zaodetú do vznešených slov a bombastických fráz. Nejde tu však iba o úsilie politických elít, lebo takéto zjednodušujúce vysvetlenia sú aj pre bežného občana vo všeobecnosti vcelku príjemné a akceptovateľné. V tejto súvislosti sa stále častejšie začali ozývať hlasy laikov, no aj profesionálov o „poslovenčení“, slovenského dejepisectva, ktoré vraj trpí na

¹ Ferko, A.: *Filozofia dejín a štátna myšlienka*. In: *Literárny týždenník*, r. XVIII, č. 13-14, 6. apríla 2005.

² *Ústava Slovenskej republiky*. Bratislava 1992.

nízke národné uvedomenie. Historik A. Hrnko po ôsmich rokoch existencie Slovenskej republiky svojich kolegov nabáda: „*Je veľmi potrebné, aby slovenská historická veda mala svojich národných historikov, ktorí sa vedia pozrieť na okolitý svet národnými očami. Len takáto historická veda môže byť pre národ a cez národ pre celé ľudstvo osožná.*“³ Navonok je to vcelku prirodzená a legitímna požiadavka, no len potiaľ, pokiaľ by sme vedeli identifikovať, kto je to národný historik, aké sú pre takúto definíciu kritéria a kto ich určuje. Pravdaže, arbitri na určovanie stupňa národnosti, „nenárodnosti“, či dokonca protinárodnosti jednotlivých profesionálnych slovenských historikov, resp. celých inštitúcií sú vždy k dispozícii a pohotovo kádrujú svojich kolegov alebo aj celé vedecké ústavy. Nie sú to vždy iba jednotlivci s nenaplnenými osobnými vedeckými ambíciami, resp. laici a šarlatáni v historickej vede, ale v príhodnej chvíli a pre nich priaznivej dobe, občas aj vládne inštitúcie. V polovici roku 1995 sa v oficiálnom programovom dokumente Ministerstva kultúry Slovenskej republiky celkom vážne tvrdilo, že na Slovensku sú vlastne dve kultúry: národná a nenárodná, ktorá má viesť k oslabeniu slovenského národného subjektu. Autori dokumentu hneď aj označili konkrétnych nositeľov týchto škodlivých a nebezpečných tendencií: „*Nemožno ďalej trpieť, že spoločenskovedné ústavy SAV sú semeniskami protislovenských síl.*“⁴ Uvedený citát je priam ukážkovým príkladom, ako sa vládna moc pokúša reglementovať historické a vôbec všeobecné vedomie spoločnosti. Program vedenia vtedajšieho ministerstva kultúry sa síce nenaplnil, no jeho požiadavky sa s väčšou – menšou pravidelnosťou opakujú, vyvolávajúc voči výsledkom slovenskej profesionálnej historiografie nedôveru, čo určite zanecháva stopy aj v historickom vedomí (bližšie nekvantifikovanej) časti slovenskej spoločnosti.

Preto vyslovovať jednoznačné závery a hodnotenia o ponovembrovom stave historického vedomia slovenskej spoločnosti by bolo pri terajšom stupni nášho poznania danej problematiky prinajmenšom trúfalosťou. Ako som už na začiatku spomenul, chýba nám nielen všeobecne platná definícia tohto pojmu, ale aj rozsiahlejšie kvalifikované a dôveryhodné výsledky poznania skúmaného fenoménu. Môžeme sa však opierať o určité produkty anketových výskumov, ktoré robili etnológovia, sociológovia a v ostatnom čase aj politológovia a historici v spolupráci s Odborom mediálneho výskumu Slovenského rozhlasu, v rámci štátneho programu výskumu a vývoja pod názvom *Ideové línie a zdroje slovenskej politiky*.⁵ Respondenti sa v nich vyjadrovali k najvýznamnejším, respektíve k najznámejším udalostiam, procesom a osobnostiam slovenských dejín od roku 1848, hodnotili jednotlivé ich obdobia a politické systémy. Čiastočne podobný, no nie tak metodicky prepracovaný výskum uskutočnila ešte v prvej polovici deväťdesiatych rokov aj Nadácia Milana Šimečku. Jej projekt sa orientoval na slovensko-české vzťahy od roku 1918 až po rozdelenie spoločného štátu, Česko-Slovenskej federatívnej republiky v roku 1993.⁶ Všetky podobné akcie sa zameriavali v podstate na novšie dejiny. Vzťah k starším dejinám sa veľmi neskúmal. Táto oblasť ostáva – nie po stránke fakto-

³ *Literárny týždenník XIV*, č. 4, 26. januára 2001.

⁴ *Slovenská republika*, 14. júna 1995.

⁵ Šutajová, J.: *Historické vedomie slovenskej spoločnosti*. In: *Správy Slovenskej akadémie vied*. 2004, č. 4, s. 14.

⁶ Radičová, I. a kol.: *Malé dejiny česko-slovenských vzťahov*. I.-VI. Bratislava 1994 – 1996.

grafickej a výsledkov bádania, ale z aspektu historického vedomia – zväčša v zajatí tradičných, neraz naivných heroizujúcich či demonizujúcich legiend týkajúcich sa hlavne veľkomoravskej a predveľkomoravskej éry, no aj obdobia stredoveku. Jeden ilustračný príklad : pri aktualizáčnej ankete medzi slovenskými občanmi na tému prijatia Turecka do Európskej únie viacero oslovených ľudí svoje negatívne stanovisko odôvodňovalo 150-ročným tureckým panstvom na Slovensku v 16. a v 17. storočí. Na druhej strane pri reflektovaní starších dejín širšou verejnosťou treba upozorniť na pozitívnu úlohu, ktorú zohráva, jednak odborná regionalistika, jednak a hlavne populárnovedecká historická dokumentaristika sprostredkovaná najmä cez televízne a rozhlasové programy. Tu je vhodné upozorniť hlavne na dlhodobú systematickú vedeckopopularizačnú prácu Pavla Dvořáka.

Vo svojom referáte však nemám ambície vyhodnocovať spomínané anketové akcie, ani výsledky výskumu jednotlivých bádateľských tímov. Chcem iba poukázať, ako sa práve mimo nich kryštalizoval a menil vzťah spoločnosti k vlastným dejinám cez prizmu jej spontánnych alebo do nej indoktrinovaných postojov voči profesionálnej historiografii.

Politický zvrat v roku 1989 priniesol nielen známe spoločenské premeny, ale ako vždy pri podobných revolučných udalostiach vyvolal isté ilúzie, že všetko sa začína znova a dejiny sa musia tiež úplne nanovo prepísať a interpretovať. Ako poznamenal L. Lipták práve pri takýchto príležitostiach „*sa dejiny vykopávajú, odklínajú, prehodnocujú, uvádzajú na pravú mieru. Málokedy sa dopĺňajú, zväčša iba vymieňajú*“. Týka sa to aj historického vedomia, ktoré treba „*viac pestovať, lepšie rozvíjať, prehĺbiť, zvýšiť, narovnať, aktivizovať, petrifikovať, oduhorčiť, odčeštiť, odsovietizovať, odetatizovať alebo zetatizovať, zinternacionalizovať alebo poslovenčiť, sfederalizovať, odregionalizovať, odkonfesionalizovať alebo pokresťančiť, zvedečtiť, spopularizovať, zhumanizovať, atď.*“⁷ S niektorými spomínanými požiadavkami boli po roku 1989 konfrontované a ovplyvnené tak slovenské dejepisectvo, ako aj historické vedomie, lepšie povedané očakávania spoločnosti na adresu historikov. Slovenská historiografia ako celok si do novej situácie priniesla zaťažujúce dedičstvo svojej podriadenosti totalitnej politickej moci. Otázkou ostáva, ako sme sa vedeli za šesťnásť rokov s touto morálnou hypotékou vyrovnáť. Pravdaže, ani tu sa nedá zovšeobecňovať, treba diferencovať tak konkrétne poblúdenia a profesionálne či morálne zlyhania, ako aj ich kritickú sebareflexiu – na inštitucionálnej, no najmä na individuálnej úrovni. Navyše, na Slovensku – na rozdiel od českých krajín – až na jednu vzácnu výnimku (J. Jablonický) neexistovala neoficiálna nekonformná profesionálna historiografia, ani samizdatové vydania jej produktov. Aj tento viditeľný a známy hendikep spôsobil, že slovenská historiografia ako celok sa po novembri 1989 stala objektom neobvyčajne kritických, úplne legitímnych, aj keď nie vždy kvalifikovaných a len z odborných či etických pohnútok vedených výhrad zo strany verejnosti, smerujúcich najmä voči interpretácii nových a najnovších dejín. Do vedomia spoločnosti stále intenzívnejšie prenikalo presvedčenie, že všetko bolo inak, ako sa to vykladalo vo vedeckých i popularizačných publikáciách či v školských učebniciach

⁷ Lipták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava 1999, s. 159.

dejepisu. Toto presvedčenie má na Slovensku (isto nielen tu) dlhú tradíciu. Pravidelne sa objavovalo pri zlomových politických udalostiach po rokoch 1918, 1938, 1948, keď sa očakávalo, že historici vyslovia „konečné pravdy“. Po nežnej revolúcii historici boli vďačným objektom paušálnej kritiky. V novinách často málo informovaní autori „vylamovali otvorené dvere“, volali po odstránení bielych miest zo slovenských dejín a vlastnú nevedomosť či neinformovanosť považovali za kritérium celkovej úrovne poznania. Verejnosť vášnivo presviedčali, že práve dejepisectvo je tá oblasť vedeckého spoločenského života, ktorá je najviac zaplavená primitívmi, nedoukami a cynickými falšovateľmi dejín. Zjednodušujúce vyjadrenia na adresu dejepiscov boli často deklarované ambicióznymi publicistami, laikmi, šarlatánmi alebo aj pohotovými prebehlíkmi z domácej slovenskej historickej obce, ktorí kritickú sebareflexiu často nahrádzajú obvineniami na adresu svojich kolegov. Z podobných superkritických pozícií si chcú zrejme vybudovať štartovaciu dráhu k svojej novej vedeckej, no vari ešte viac k politickej kariére. Znepokojujúce je, že pri tejto kritike a polemike sa menej používajú racionálne argumenty, no o to viac sa opäť šermuje s ideologickými nálepkami. Ak pred rokom 1990 sa za najťažší hriech považoval fakt, keď niekto bol obvinený, alebo upodozrievaný z nemarxistických postupov a interpretácií, po politickom zvrate sa iba zmenilo znamienko a obvinenie z marxizmu, no aj z čechoslovakizmu, kozmopolitizmu, sionizmu, liberalizmu atď. malo stačiť na vedeckú i spoločenskú degradáciu kritizovaného historického diela a jeho autora. Je to vcelku častý a pohodlný postup, no asi veľmi neposilní naštrbenú autoritu historickej obce a historiografie vôbec v spoločnosti. S troškou zlomyselného sarkazmu sa na margo podobných javov dajú aplikovať slová A. Matušku spred viac ako sedemdesiatich rokov: „Každý, komu sa u nás nechce nič robiť, začne v niečo silne veriť.“⁸

A je tu ešte jeden špecifický jav (na Slovensku špecifiká milujeme!), ktorý po roku 1989 výrazne ovplyvňuje slovenskú historiografiu a hlavne sa snaží ovplyvniť historické vedomie slovenskej spoločnosti. Týka sa návratu niekoľkých exilových slovenských historikov do kontextu domáceho slovenského dejepisectva. Táto exilová skupina, využívajúca fakt, že niektorí z jej príslušníkov prišli zo zahraničných univerzít, zohrala diametrálne odlišnú úlohu, než napríklad návrat (lepšie povedané legálne zaradenie sa) českých exilových, resp. „samizdatových“ historikov do kontextu českej historiografie. Nechcem tu teraz spomínať vcelku známe veci o vyhranene nacionálno-radikálnej ideologickej orientácii spomínanej skupiny slovenských dejepiscov, ktorí za vrchol celých doterajších slovenských dejín považujú satelitný vojnový slovenský štát a jeho najvyšších reprezentantov. Zaujímavé skôr je, s akými predstavami sa títo kolegovia vrátili na Slovensko. Boli zrejme presvedčení, že slovenská historická obec (týka sa to najmä bádateľov z novších dejín) je svojou predchádzajúcou činnosťou nielen morálne úplne skompromitovaná, ale aj profesionálne nepripravená, takže zlyhala i odborne. Slovenskej verejnosti už nemá čo ponúknuť a povedať. Musí buď odísť do ústrania, alebo sa prispôbiť novým požiadavkám, ktoré ukážu, že „všetko bolo inak“. Viacerí exiloví navrátilci boli úprimne presvedčení o svojej „viero-zvestovskej úlohe“, čakajúc že

⁸ Matuška, A.: *Za a proti*. Bratislava 1975, s. 24.

v štruktúrach slovenskej historickej obce (na ústavoch a univerzitách) zaujmú rozhodujúce postavenie – nie ani tak svojou odbornou prácou, ale svojimi exilovými zásluhami a skúsenosťami, a hlavne úplne novým poňatím spracovania a interpretácie slovenských dejín. Keď sa ich predstavy a ambície nenaplnili, mali pohotovité vysvetlenie: zapríčinili to marxistickí a čechoslovakistickí historici, ktorí sa nechcú vzdať svojich pozícií a ďalej ovládajú nielen vedecké pracoviská, ale aj sústavne deformujú historické myslenie a vedomie spoločnosti v snahe vedome škodiť slovenskému národu a jeho štátu. Vari najotvorenejšie to vyslovil exilový historik F. Vnuk, identifikujúci v slovenskej historickej obci „jednotlivcov i skupiny(...)smutné obete ideologickej ľži a nenávisťi, ktorým sa dosiaľ neotvorili oči. Alebo sú to cudzinci – a tí sú najkriklavejší –, ktorí s dušou tohto národa nikdy nezrástli a ktorým je aj dnešná Slovenská republika trňom v oku. Opovážlivosť týchto ľudí je ohromujúca.“⁹

Treba povedať, že spočiatku dochádzalo k istej kooperácii domácich a exilových historikov. Boli to navonok akési idylické mesiace slovenskej historiografie, ktorá v rokoch 1990 – 1992 dostávala materiálnu i morálnu podporu aj od vedenia vtedajšej Slovenskej národnej rady. Tá napríklad iniciovala vytvorenie akejsi všetkým názorom otvorenej komisie historikov, ktorá usporadúvala vedecké konferencie k niektorým kľúčovým alebo citlivým a kontroverzným témam z moderných slovenských dejín. Vzápätí materiály z týchto podujatí vychádzali v odborných zborníkoch, ktorých poznávací prínos trvá podnes. Treba pripomenúť, že na týchto nesporne prínosných a inšpirujúcich akciách sa okrem zahraničných účastníkov výdatne podieľali aj kolegovia z českých vedeckých ústavov a univerzít. Už na týchto pracovných stretnutiach však vcelku logicky prebiehali ostré polemické diskusie, ktoré neraz presiahli odbornú rovinu a chtiac-nechtiac stále viditeľnejšie prerastali do politickej a ideologickej oblasti. Zdá sa (nevylučujem, že je to iba môj subjektívny dojem), že v týchto polemikách z hľadiska používaných racionálnych argumentov exiloví kolegovia sa dostali do viditeľnej defenzívy. Pokiaľ narazili na protiargumenty a kritiku svojich, mierne povedané, romantizujúcich koncepcií slovenských dejín, automaticky to označili za prejavy a prežitky marxistickej, resp. čechoslovakistickej historiografie. Treba konštatovať, že v slovenskej domácej historickej obci našli aj viacerých snaživých a usilovných epigónov, ktorí vo verbálnom radikalizme a vulgarizme neraz predstihujú prejavy, na ktoré bola slovenská historická publicistika v minulosti, žiaľ, dosť bohatá. Niektorí z nich si tak zrejme riešia komplexu nedocenenosti alebo sa chcú vykúpiť zo svojich predchádzajúcich odborných i morálnych zlyhaní. Citujúc W. Shakespeara: „Svedomie robí zbabelcov z nás všetkých.“¹⁰

Pravdaže, ani uvedená charakteristika nie je všeobecne platná, lebo koncepcie exilových kolegov prijali viacerí historici aj zo svojho hlbokého presvedčenia. Okrem toho sa v slovenskej profesionálnej historickej obci postupne presadzuje mladá nová generácia odborníkov, ktorí nie sú zaťažení bremenom vlastnej zodpovednosti za prednovembrovú odbornú historickú produkciu. Tejto garnitúre asi pripadne aj konštruktívne

⁹ Vnuk, F.: *Komentár k politickej zodpovednosti Dr. J. Tisu v rokoch 1939 – 1945*. In: *Dr. Jozef Tiso*. Bratislava 2002, s. 61.

¹⁰ Shakespeare, W.: *Hamlet*. In: *Múdrosť géniova*. Z hier Wiliama Shakespeara. Vybral a preložil J. Boor. Liptovský Mikuláš 1996, s. 83.

„riešiť“ vyššie spomínaný spor nielen o koncepciu slovenských dejín, ale aj o presadzovanie jej výsledkov do vedomia spoločnosti, čo je z aspektu zamerania tohto príspevku najzaujímavejšie.

Ak hovoríme o historickom vedomí spoločnosti, tak tu zďaleka nejde iba o odborné profesionálne záležitosti, ale predovšetkým o každodenné ovplyvňovanie myslenia a vedomia verejnosti, čo má aj veľmi konkrétne, spravidla politické súvislosti a ideologické pozadie. Dokumentačný materiál tu netreba hľadať len v odbornej spisbe, či v spomínaných už anketách a sociologických výskumoch, ale podľa mňa v prvom rade v dobovej tlači vychádzajúcej v deväťdesiatych rokoch minulého storočia, vo vtedajšej v televíznej, resp. rozhlasovej publicistike i v umeleckej tvorbe najrôznejšej kvality. Pre budúceho historika týchto udalostí – aj z hľadiska poznávania zdrojov, ktoré mali ambíciu ovplyvňovať historické vedomie spoločnosti – to bude vari najzreteľnejší a najinšpiratívnejší pramenný materiál. Súviselo to nielen s vtedajšou celospoločenskou eufóriou zo vzniku samostatnej Slovenskej republiky, ale aj s aktuálnym rozložením politických síl na Slovensku. Vtedy sa totiž dostali do popredia, do vládnych, resp. zákonodarných štruktúr politické subjekty viac alebo menej otvorene sa hlásiace nielen k vyhranenému nacionalizmu, ale aj tendujúce k autoritatívnemu spôsobu vlády. Opäť sa opakovala dobre známa skúsenosť, že dejiny národa a štátu, lepšie povedané ich účelová interpretácia, sa stávajú v rukách politikov a ich propagandy dôležitým nástrojom na ovplyvňovanie, teda ovládanie spoločnosti a jej myslenia. Práve k tomuto obdobiu sa viaže vydávanie značného množstva publikácií a článkov, ktoré hrali na citlivú plebejskú a hlavne apologetickú strunu výkladu slovenských dejín. Vtedy došlo aj k nedôstojným – v podstate mimoodborným – sporom o vydanie učebníc dejepisu pre základné školy. Prehľbujúca sa názorová polarizácia spoločnosti sa svojím spôsobom premietla aj do historickej obce. Politická moc sa začala prikláňať k predstave, že treba eliminovať alebo priamo zlikvidovať tie spoločenskovedné inštitúcie, ktoré podľa jej názoru boli málo národné. Medzi ne vždy patril aj Historický ústav SAV. Prvý pokus, lepšie povedané výzva na jeho likvidáciu zaznela priamo od vládnej koalícnej politickej strany (Kresťanskodemokratického hnutia) už v roku 1991.

Je trápne, že do tejto kampane v mene údajného hľadania a odhalovania „zamlčaných právd“ sa razantne zapojilo aj vedenie Maticy slovenskej, ktoré sa v polovici deväťdesiatych rokov snažilo anektovať niektoré spoločenskovedné pracoviská SAV. Medzi nimi bol na prvom mieste opäť vyhladený Historický ústav. Podpredseda MS v tejto súvislosti apeloval na verejnosť a jej vnímanie histórie takými argumentmi: *„Bolo a je viac pokusov, za ktorými sa skrýva snaha verejne a vytrvalo diskreditovať slovenské štátne dejiny(...) pretože takmer dve slovenské generácie nepoznajú pocit štátnej identity, národnej hrdosti a národného sebavedomia(...) nie všetci sme vysporiadaní s definíciami, ktorými stále vládnu slovenské historiografické poučky(...)suverénny štát má nielen právo, ale i povinnosť sa voči svojim dejinám správať suverénne a priamo. Aj naše dejiny sú dejinami bolesti, ako dejiny každého malého a zaznávaného národa(...)Píšme si teda dejiny sami, nenechajme ich*

*napospas akademickej ekvilibristike.*¹¹ Tento dlhší citát vcelku verne charakterizuje predstavu a pozadie zápasu o ovplyvňovanie historického vedomia slovenskej spoločnosti po roku 1989. Treba ešte upozorniť, že veľká časť podobných vyjadrení sa odohrávala na pozadí polemík okolo historickej interpretácie dejín vojnového slovenského štátu. Po jeho všestrannej prednovembrovej demonizácii sa znamienka obrátili. Do vedomia spoločnosti sa pokúša preniknúť jeho heroizácia, naivná legendarizácia a všestranná idealizácia. Sám tento problém by si však asi vyžadoval osobitnú analýzu.

Skúmanie stavu historického vedomia slovenskej spoločnosti sa, prirodzene, netýka iba tematiky prvej Slovenskej republiky. V tejto problematike sú však spomínané polemiky a snahy o ovládnutie vedomia slovenskej spoločnosti navonok vari najostrejšie a teda aj najviditeľnejšie. Priťahujú pozornosť asi aj tých občanov, ktorí sa o dejiny veľmi nezauímajú. Na začiatku som konštatoval, že formovanie historického vedomia je dlhodobý a zložitý proces, ovplyvňovaný početnými vonkajšími komponentmi. Medzi nimi zohráva úlohu aj osobná skúsenosť občana, jeho prirodzený sentiment za svojou mladosťou, za „dobrými starými časmi“. Preto sa možno tak často objavuje aj nostalgia za predchádzajúcim komunistickým režimom, keď bolo akosi všetko jednoduchšie, jasnejšie, priamočiarejšie, bez povinnosti samorozhodovania a uvedomenia si vlastnej zodpovednosti. *„A k tomu treba prirátať aj náš slovenský zvyk – málo čítať, ale veľa kritizovať, čo sa prejavuje volaním po spracovaní takých tém, ktoré sú už dávno hotové, publikované, len ich nemá kto z tristo – štyristo strán prežúť do rozmerov, nášmu intelektuálovi stráviteľných.*“¹²

Napriek všetkej skepse voči schopnosti profesionálnej historiografie ovplyvňovať historické vedomie spoločnosti, možno aspoň naznačiť, ktoré dejepiscami spracúvané témy (okrem tých večne zelených, akými je problematika Veľkomoravskej ríše, národného obrodenia, vzniku a existencie československého, resp. slovenského štátu a podobne), majú reálne ambície ovplyvňovať historické vedomie slovenskej spoločnosti. Pravdaže, ich taxatívne vymenovanie bude vždy nekompletné a bude mať iba hypotetický charakter, lebo v súčasnosti nevieme identifikovať ich dopad a vplyv. Medzi tieto témy možno zaradiť napríklad viac-menej systematický výskum cirkevných dejín, deanonymizáciu slovenských dejín, čo sa prejavilo v množstve samostatných historických biografíí, resp. biografických zborníkov, no aj prác encyklopedického charakteru. Mimo chodom, historické biografie sú pre verejnosť vítaným prostriedkom bližšieho, akéhosi intímnejšieho poznávania dejín vo všeobecnosti. Bez nároku na celkové hodnotenie tejto časti produkcie ponovembrovej slovenskej historiografie len jedna kritická poznámka na adresu autorov: Skúmaná osoba sa niekedy až naivne idealizuje, historicky sploštuje, a neraz aj za prispenia oficiálnych politických miest sa okolo nej vytvára u nás tak dobre známy mýtus absolútnej dokonalosti či dokonca martýrstva.

Značný vplyv na vedomie spoločnosti má aj výskum, spracúvanie a interpretácia dejín Slovenska po roku 1948, čo je navyše konfrontované s osobnými skúsenosťami a názormi veľkej časti populácie. Preto najväčší ohlas a záujem vzbudzujú témy dotý-

¹¹ Bajaník, St. : *Prvá Slovenská republika*. In: Zamlčaná pravda o Slovensku. Partizánske 1996, s. 165-166.

¹² Lipták, L.: c. d., s. 54.

kajúce sa rozsiahlych perzekučných opatrení komunistického totalitného režimu proti jednotlivým profesným, sociálnym, národnostným, náboženským a iným skupinám obyvateľstva, prípadne jednotlivcom. Takisto kritickú sebareflexiu vo vedomí spoločnosti vyvoláva aj zvyšujúci sa záujem historikov a vari aj širšej verejnosti o problematiku holokaustu. Vo všetkých spomínaných oblastiach vplýva na historické vedomie aj časté umelecké stvárnenie týchto nesporne atraktívnych tém. Svoje oprávnené ambície tu má aj historická publicistika a dokumentaristika. Ukazuje sa však, že aj v danom prípade hrozí nebezpečie, že týchto príťažlivých tém sa neraz zmocňujú konjunkturalisti, laici i celé inštitúcie, ktoré síce majú dobré predsavzatia a ušľachtilé ciele, no pri ich napĺňaní prinajmenšom podceňujú náročnosť systematického, na čas i metodiku nesmierne náročného historického výskumu. Výsledky ich snaženia môžu tak potom mať aj kontraproduktívny efekt, nielen z aspektu poznania vlastnej problematiky, ale aj z hľadiska jej reflektovania vo vedomí spoločnosti.

* * *

Cielavedomé formovanie a ovplyvňovanie historického vedomia spoločnosti je neobyčajne dlhý a zložitý proces, ktorého najefektívnejšie páky a všeobecne akceptovateľné výsledky nie sme asi schopní nikdy celkom spoznať. Môžeme sa utešovať iba jeho čiastkovými, no vždy len prechodnými úspechmi, po ktorých však obyčajne prichádza vytriezvenie. Čím skôr sa však zbavíme ilúzií, že historiografia – v hocijakej podobe – je schopná rozhodujúcou mierou trvalo formovať a ovplyvňovať vedomie spoločnosti, tým lepšie. Je to skutočne beh na veľmi dlhú trať, na ktorej vlastne nikdy nemôže byť cieľová páska. Preto snahy o ovplyvnenie historického vedomia spoločnosti budú ďalej pokračovať práve tak, ako budú pokračovať zápasy o kritickú reflexiu slovenských národných a štátnych dejín. Otázkou ostáva, aké miesto v týchto procesoch bude aktívne zohrávať profesionálna slovenská historiografia vo všetkých svojich tematických oblastiach, štruktúrach, inštitúciách a názorových rovinách.

2006

PIATA KAPITOLA ÚNAVA Z HISTORIZMU?

Koniec 20. storočia zastihol Európu v štádiu intenzívneho pohybu, zásadných spoločenských, respektíve politických zvrátov, ktoré v strednej a východnej časti kontinentu prinášajú štátoprávne zmeny, no aj ozbrojené konflikty s temnými perspektívami. Výrazným sprievodným znakom tohto spoločenského kvasu je fenomén historizmu, ktorý akoby prežíval svoju renesanciu v akejsi obrodeneckej, romantizujúcej, no aj agresívnej podobe. Zdá sa, že jednotlivé, najmä novo vznikajúce štáty a ich národy či národnosti sú „choré historizmom“ a spoločnosť začína byť z tohto fenoménu unavená. Nositelmi tejto choroby nie sú iba historici či profesionálna historiografia, ale predovšetkým politici a im slúžiaca publicistika - bez ohľadu na rozdielnosť ideovej orientácie.

Pragmatická politika totiž vždy hľadá v dejinách argumenty a zdôvodnenia pre vlastnú ideológiu, pre vlastné konanie. Každé politické hnutie, strana, sociálna, nacionálna či náboženská skupina i jednotlivci, ktorí sa usilujú o moc alebo sa na nej už nejakým spôsobom podielajú, obracajú sa k histórii, aby si z nej vybrali udalosti a osobnosti. Nechcú ich racionálne poznávať. Chcú si ich prisvojiť alebo naopak - urobiť z nich terč vlastných politických atakov, dodatočne z nich vyrobiť protivníkov, ktorých treba sústavne porážať. Najvýraznejšie sa to prejavuje v prostredí totalitných politických systémov, keď hodnotenia dejín zo strany politikov, respektíve panujúcej ideológie boli záväzné, takpovediac chránené zákonom. Proti podobným tendenciám však nie je imúnny ani systém parlamentnej demokracie a pluralitná spoločnosť. Aj tu sa bojuje politickými a propagandistickými zbraňami o „privlastnenie si dejín“, o ich účelové selektovanie.

Prelínanie sa praktickej politiky s interpretáciou dejín vystupuje do popredia v revolučných, prelomových obdobiach, pri zásadných spoločenských alebo štátoprávnych premenách, na ktoré bola stredná Európa v ostatných ôsmich desaťročiach až príliš bohatá. Časté a zďaleka nie vždy iba pozitívne zmeny aj na Slovensku – okrem iného – mali za následok ustavičné „prehodnocovanie“ histórie podľa aktuálneho politického, respektíve štátoprávneho modelu, nevyhnutne viedli k degradácii historiografie ako vednej disciplíny, historikov neraz stavali do morálne bezvýhodiskovej pozície, deformovali ich profesionálny i etický profil. Dejeπισectvo strácalo v spoločnosti kredit, čím sa otváralo pole pre málo kvalifikovaných (niekedy doslovne šarlatánsku) publicistiku, ktorá sa aj v súčasnosti agresívne presadzuje v masovokomunikačných prostriedkoch.

Zápas o dejiny úzko súvisí aj s pojmom historického vedomia. Sústavne sa vraví o jeho nedobrom stave, deformovaní, o jeho absencii alebo skreslených prejavoch, no najmä sa hľadajú cesty a prostriedky na jeho účelové formovanie. Za jeho zlý stav sú obviňovaní nielen historici, ale aj oficiálna školská či rodinná výchova. Paradoxom je, že napriek veľkej frekvencii máme na obsah pojmu historické vedomie veľmi rozdielne názory. Ani mne nejde o sformulovanie jeho definície (tá nikdy nemôže byť celkom vyčerpávajúca), ale pokúsím sa ho charakterizovať. Historickým vedomím rozumiem

vzťah konkrétneho spoločenského subjektu – národa, určitej sociálnej, vekovej, vzdelanostnej vrstvy, náboženskej, národnostnej, politickej alebo inej skupiny občanov, ako aj jednotlivca – k vlastným dejinám.

Historické vedomie teda nie je a ani nemôže byť jednotné a jednoliate, ako to od neho očakávajú práve jeho najhorlivejší architekti. Nemá pevné hranice, jeho nositeľmi sú rozdielne subjekty s protichodnými záujmami, s nerovnakým vzdelaním, rozličného veku, náboženstva, politickej orientácie, rozdielnej národnosti atď. Všetky uvedené, no aj ďalšie faktory sa priamo či nepriamo podieľajú na formovaní historického vedomia, nehľadiac na to, že tento proces je sám osebe dlhodobý a nie je priamočiary. Nepochopenie jeho zložitosti a s tým spojená netrzeplivosť, resp. úsilie o rýchle a násilné formovanie historického vedomia spoločnosti vedie vždy ku krachu a k dezilúzii. Manipulovanie s myslením občana bez ohľadu na to, či sa to robí pod rúškom úzko chápaných nacionálnych alebo internacionálnych, náboženských alebo ateistických, triednych, stavovských, rovnostárskych alebo akýchkoľvek iných skupinových záujmov, prináša iba dočasné, aj keď nesporne i škodlivé výsledky.

Úsilie o formovanie historického vedomia, ktoré sa často stotožňuje s národným vedomím, má v slovenských moderných dejinách dlhú tradíciu. Bolo a podnes je bezprostredne spojené s politickými zápasmi, v rámci ktorých sa musela takmer dve storočia dokazovať sama existencia slovenského národa. Jeden z atribútov jestvovania národa bola jeho vlastná história a tá sa dlho, no nesprávne spájala iba s existenciou vlastného štátu. Práve dejepisectvo sa stávalo v rukách dobových vládnych predstaviteľov argumentom a „dôkazovým materiálom“ o údajnom jestvovaní iba jednotného uhorského, alebo neskôr iba jednotného československého národa. Proti týmto účelovým, no mylným tézám, sprevádzaným navyše masívnymi politickými tlakmi sa dobové slovenské politické reprezentácie bránili v podstate tými istými zbraňami: hľadaním a nachádzaním historických dôkazov, potvrdzujúcich existenciu, svojbytnosť a vlastné dejiny národa. Tento aspekt hneď od začiatku poznačil charakter najprv amatérskeho a neskôr profesionálneho slovenského dejepisectva, ktoré sa nechtiac dostalo na jednoznačne obranárske pozície, kde ostáva do určitej miery podnes, aj keď si to azda niekedy ani neuvedomujeme. Apologetická pozícia a z nej vyplývajúce tendencie sa logicky preniesli aj do historického vedomia jednotlivých vrstiev a všetkých generácií slovenskej spoločnosti, kde sa často prejavovali ešte výraznejšie. Všetky pokusy o prekonanie tohto obranárskeho postoja, ktorý prináša logicky so sebou nové mýty a deformácie, sa spravidla stretávali i stretávajú s otvoreným odmietnutím, tvrdou kritikou alebo prinajmenšom s nedôverou, ktorá je motivovaná ani nie tak odbornými a profesionálnymi kritériami, ale skôr aktuálnymi spoločenskými tendenciami.

Presila historizmu, ktorá je v súčasnosti citelná nielen na Slovensku, ale aj v ďalších, najmä v novovytvorených štátoch strednej a východnej Európy, nevyplýva teda z nejakého mimoriadneho rozvoja dejepisectva alebo dokonca z jeho privilegovaného postavenia, ale zo sústavného prelínania sa dejín a pragmatickej politiky. Je prirodzené, že po páde totalitného komunistického systému v spomínaných európskych krajinách u tamojších občanov, napriek rastúcim sociálnym problémom, enormne stúpol záujem

o veci verejné a politické, čo nevyhnutne viedlo aj k prehĺbeniu ich záujmu o historickú problematiku, najmä o dramatické udalosti v 20. storočí, s ktorými ich navyše spájajú dobré či zlé osobné zážitky, citové i racionálne väzby. Práve pre túto situáciu sú neobyčajne priliehavé slová P. Valéryho: *„Dejiny sú najnebezpečnejším produktom vypracovaným v laboratóriách nášho rozumu. Pobádajú k snom, opíjajú národy, prebúdzajú v nich falošné spomienky, zveličujú ich reflexy, rozjatrujú ich staré rany, zbavujú ich pokoja a uvrhujú ich do mánie veľikášstva alebo do stihomamu.“*

Je až fascinujúce, ako sa model vzťahu medzi každodennou politikou, resp. skutočnými či iba umelo vytvorenými potrebami spoločnosti, a hľadaním zmyslu dejín opakuje v našej novodobej histórii. Nie je to, pravdaže, iba slovenské špecifikum. Tento jav nachádzame najmä tam, kde prirodzená kontinuita vývoja bola príliš často spopretáhaná najrozličnejšími zvratmi, revolučnými či pseudorevolučnými premenami, nastolením a existenciou totalitných systémov, ktoré sú obzvlášť vynaliezavé a dôsledné pri účelovom spájaní záujmov politiky a histórie. Priam klasický obraz uvedeného stavu je vykreslený v známom románe G. Orwella, *1984*. Mimochodom, Orwellova pesimistická vízia, no aj bližšie poznanie našich moderných dejín evokujú znepokojujúcu myšlienku o úlohe strachu – kolektívneho i individuálneho pri modelovaní konkrétnych situácií v dejinách, ako aj pri reakciách jednotlivých skupín spoločnosti a občanov na ne.

Pri rastúcom vplyve historizmu v slovenskej spoločnosti sa vynára jeden paradox v postavení historiografie a historikov: na jednej strane je profesionálna historiografia a jej výsledky, najmä z oblasti najnovších dejín, vystavená viac či menej oprávnenej kritike, ktorá však niekedy hraničí s plošným odmietaním všetkých jej záverov, na druhej strane sa od jej „obrodeneckej podoby“ požadujú rýchle riešenia nielen odborných, ale aj závažných spoločenských problémov. Od dejepiscov sa očakáva rozhodujúci príspevok pri formovaní „*nového historického vedomia*“, zaplnenie „*bielych miest*“, povedanie „*konečnej a jedinej pravdy*“ o udalostiach, procesoch a osobnostiach z minulosti. Pri takejto eufórii sa opäť oživuje antická poučka o histórii ako učiteľke života, ktorá však v kontexte reálneho poznania vývoja ľudstva ostáva iba zastaranou rekvizitou. Prítom je príznačné, že práve politici a rozliční propagandisti, ktorí sa na túto poučku a na príklady z dejín vo svojich verejných prejavoch najviac odvolávajú, preukazujú úplnú neschopnosť sa v niečom z histórie poučiť. Im stačí, ak si z nej účelovo vyberajú fakty, ktoré sa dajú propagandisticky použiť pri zdôvodňovaní vlastných politických krokov a koncepcií. Ak sa majú jasne vyjadriť k niektorým kontroverzným obdobiam a problémom z moderných slovenských dejín, ktoré sa bezprostredne týkajú súčasnej spoločenskej situácie (zvlášť zreteľne sa to prejavuje pri interpretácii problematiky vojnového slovenského štátu, resp. protifašistického odboja), tak sa utiekajú k alibistickým výhovorkám tvrdiac, že dané obdobie nie je ešte spracované a treba počkať na odbornú interpretáciu historikov. Vlastnú neznalosť doterajšej domácej i zahraničnej odbornej literatúry vydávajú za všeobecný stav poznania a sami sa chystajú robiť korektúry. Z ich iniciatívy sa vytvárajú osobitné tímy a komisie, ktoré majú urobiť rýchlu a účinnú

nápravu. Podobné skúsenosti z predchádzajúcich režimov ukazujú, že takéto postupy sa vždy skončili neúspešne a s dezilúziou.

Spomínané tendencie sa viditeľne vezú na vzostupnej vlne historizmu, ktorú umelo živia. Parazitujú na nej aj početní publicisti, laici i šarlatáni, ktorí nielenže neovládajú základy odborného historického výskumu, ale nepoznajú ani príslušnú odbornú literatúru. Pokladajú sa však pritom za jediných vierozvestov historickej pravdy. Je zaujímavé, no aj typické, že podobnému druhu literatúry sa omnoho ľahšie otvárajú možnosti publikovania než výsledkom serióznej historickej práce. Akoby sa potvrdzovala trpká sentencia, že ľudia začínajú zaujímať minulosť až vtedy, keď sa história mení na klebety.

Je otázne, či presila historizmu v našom súčasnom verejnom a politickom živote je javom prechodným, alebo bude mať dlhodobější charakter, či historiografia bude v budúcnosti plniť svoju prvoradú, to jest poznávaciu úlohu a nebude preferovať „výchovné“ ciele, ktoré spravidla vedú k jej deformácii a celkovému úpadku. Niet pochyb, že politici inštinktívne alebo i vedome uplatňujú známu Orwellovu poučku - aj keď ju nemusia priamo poznať -, že kto ovláda minulosť, ovláda budúcnosť a kto ovláda prítomnosť, ovláda minulosť. Na druhej strane, ak dejepisectvo nechce sklznúť do nudnej pozície profesionálneho fotografa minulosti, nemôže byť „apolitické“, nezainterosované na prebiehajúcich spoločenských procesoch v prítomnosti. Veď ako upozorňoval B. Croce, „celá história je vlastne históriou súčasnosti“, čo však neznamená, že prítomnosť možno mechanicky modelovať podľa vybraných príkladov z minulosti. Dvakrát sa nedá vstúpiť do tej istej rieky.

Terajšiu presilu historizmu a vari už aj únavu z neho treba akceptovať ako typický jav v stredoeurópskom regióne, lebo vyjadruje určitý krízový stav spoločnosti v tunajších postkomunistických štátoch. Tieto krajiny úporné skúmajú nové cesty a východiská pre ďalší vývoj, upierajúc pritom zrak na vlastné dejiny, v ktorých hľadajú posilu pre svoje optimistické predsavzatia a plány. Aká je však úloha historika v tejto pre neho navonok priaznivej dobe? Ako zabrániť tomu, aby sa znova nestal iba jej smutným hrdinom a prevodnou propagandistickou pákou mocensko-politických manipulácií? Bez ambícií dať na uvedené otázky vyčerpávajúcu odpoveď sa domnievam, že historik by mal klásť súčasníkom znepokojujúce otázky, búrať ich ilúzie o vlastných národných či štátnych dejinách, kultivovať ich vedomie bez toho, že by ich chcel poučať. Svoju občiansku zaangažovanosť môže vyjadriť vari najlepšie tým, že sa bude pokúšať formulovať triezve paralely medzi udalosťami i osobnosťami v dejinách a v prítomnosti. Nie je to vždy vítaná, ale dôležitá úloha dejepisectva. Jej plnenie vari neoslabí historické vedomie spoločnosti, ale ho zracionalizuje tak, aby historické legendy či antilegendy netraumatizovali spoločnosť, aby ju „neuvrhli do mánie veľikášstva alebo stihomamu“.

ŠIESTA KAPITOLA

EXISTUJE GENERAČNÝ PROBLÉM V SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFII?

V piatom čísle časopisu *História revue o dejinách spoločnosti* z roku 2006, som uverejnil krátku úvahu pod názvom *Je generačný problém v súčasnej slovenskej historiografii problémom?* Článok som chápal ako istý (ako sa ukázalo nie celkom vydarený!) podnet na začatie diskusie o danej otázke. Vyššie sformulovanú otázku nevnímam ako nejaký teoretický problém, ale sa s ňou stretávam – a určite nielen ja – pri sledovaní produkcie súčasného slovenského dejepisectva a pri úvahách o jeho úlohe, poslaní, možnostiach, no aj o jeho limitoch. Alebo je to len iba nejaká umelá konštrukcia vyplývajúca z môjho subjektívneho pohľadu? Asi trochu naivne som sa domnieval, že môj článok vyvolá nejakú polemickú odozvu najmä z radov strednej a mladšej generácie historikov, ktorí sa postupne a celkom prirodzenou cestou stávajú – bez ohľadu na svoje rozdielne občianske, resp. politické postoje – hlavným prúdom a najdôležitejším nositeľom rozvoja profesionálnej historiografie na Slovensku. To nie je ani chvála na ich adresu, ani alibizmus, ale suché konštatovanie skutočnosti. Odozva však doteraz neprišla a preto svoju, možno trochu provokatívnu úvahu (v mierne pozmenenej podobe) ponúkam na stránky internetového časopisu.

Hneď na začiatku chcem povedať, že pri hodnotení odborných produktov slovenskej profesionálnej historiografie nepovažujem za hlavné kritérium vekovú príslušnosť konkrétnych autorov, ale v prvom rade poznávací prínos ich prác. Fenomén generačnej príslušnosti neabsolutizujem, ale vnímam ho ako prirodzený jav, ktorý čiastočne ovplyvňuje všetky oblasti vývoja spoločnosti. Každá nová, do verejného života vstupujúca generácia si prináša so sebou nielen zvýšený stupeň kriticizmu a sebavedomia, ale aj svoje výzvy, predstavy, ilúzie, ktorými sa viac alebo menej vedome odlišuje od istých stereotypov a najmä každodennej praxe „otcov a dedov“. Je to úplne legitímne. Týmto procesom prechádzala a prechádza aj slovenská historiografia, prinajmenšom od čias, keď sa profesionalizovala – teda už takmer deväťdesiat rokov. Spomínaný generačný faktor na Slovensku (ako takmer vo všetkých krajinách strednej Európy) bol však výrazne ovplyvnený aj častými politickými, resp. štátoprávnymi ruptúrami, ktoré sa časovo prekrývali s nástupom nových generácií historikov. Tí pri svojom vstupe do svojho odboru – raz s s nadšením a úprimným presvedčením, inokedy iba z konjunktúrnych príčin či zo strachu o svoju profesionálnu existenciu, formulovali až prekvapujúco razantné a superkritické postuláty k vlastnej vednej disciplíne v slovenskom, no niekedy aj v širšom európskom priestore. Spoločným menovateľom týchto tendencií bolo spravidla paušálne odmietanie výsledkov predchádzajúcej historiografickej tvorby, v lepšom prípade jej tvrdá kritika. Negatívnym znakom týchto, inak zväčša oprávnených tendencií bolo, že sa tu nerešpektovala kontinuita. Odrazilo sa to – a podnes sa to odráža – aj v používanom terminologickom stereotypy: dejepisectvo sa striedavo odhungarizovalo, čecholovakizovalo, odčešťovalo, nacionalizovalo, odludáčťovalo, zbavovalo sa

buržoázných a kozmopolitných nánosov, ktoré sa vzápätí nahrádzali triednym či internacionalným pohľadom, potom sa z neho odstraňovali marxistické koncepcie, slovakizovalo sa atď. Treba konštatovať, že tento trend, ktorý pokračuje aj v súčasnosti, bol a je obyčajne spojený aj s nástupom nových generácií historikov či pracovníkov z iných spoločenskovedných disciplín.

Zdá sa, že pri spomínaných spoločenských, resp. štátoprávnych zmenách slovenskí historici – až na vzácné výnimky – boli skôr pasívnymi pozorovateľmi, v lepšom prípade sympatizantmi, alebo tichými odporcami prebiehajúcich udalostí. Vzápätí sa však viac či menej dobrovoľne prispôbovali novým pomerom, čo sa nie vždy v pozitívnom smere odrazilo v obsahovej, no hlavne v interpretačnej a terminologickej stránke ich prác. V zdanlivej výhode sa tu spravidla ocitla nastupujúca generácia historikov, ktorá nebola zaťažená ideologickými „hriechmi“ predchádzajúceho obdobia a navyše si so sebou prinášala nielen dravé ambície a sebavedomie, ale možno aj ilúzie o svojom vlastnom poznaní, či dokonca dokonalosti, neomylnosti. Podobným procesom – od nadšenia, cez vytriezvenie, trpké sklamanie, až po zdravú skepsu – prechádzala a prechádza väčšina slovenských historikov, aj keď si to nie vždy pripúšťame.

Aký je stav v súčasnosti? Terajšia mladá generácia historikov (mám tu na mysli kolegyné a kolegov, ktorí na profesionálnu dráhu nastupujú približne od polovice deväťdesiatych rokov minulého storočia) podobné problémy ešte nemá, lebo nepôsobí v podmienkach totalitného režimu, kde bola prípustná len jedna ideológia a z nej vyplývajúca interpretácia historických udalostí. (Osobitne sa to týka, pravdaže, moderných dejín). Na rozdiel od svojich starších kolegov táto generácia neťahá za sebou nepríjemné, zaťažujúce dedičstvo vlastných odborných i občianskych zlyhaní, vedomých či nevedomých omylov. (K tým sa bude „musieť“ ešte len dakedy v budúcnosti prepracovať.)

Na adresu vzťahov nastupujúcej generácie k svojim predchodcom, no ešte stále súčasníkom – kolegom, chcem vysloviť niekoľko subjektívnych postrehov, pravdaže bez nároku na ich všeobecnú platnosť či nekorigovateľnosť. Nastupujúcej garnitúre profesionálnych historikov môže asi oprávnene prekážať na predchodcoch nielen ich zotrúvanie na zaužívaných výskumných, terminologických a interpretačných stereotypoch, ale aj na nevhodnej kritikej sebareflexie. Azda ešte viac ich môže iritovať (alebo ich to aj pobaví?), keď sa stretávajú s postojmi u svojich starších kolegov, ktorí sa samozvane vydávajú buď za dodatočných martýrov a zároveň neohrozených „bojovníkov“ proti marxistickej historiografii už v rokoch jej neobmedzenej dominácie. Akoby sa spoliehali, že mladí kolegovia nepoznajú ich práce a postoje pred novembrom 1989. Nejde mi tu však o nejaké rekriminácie, ani obviňovanie „tých druhých“ či nejaký sadomasochizmus. Túto stránku vlastnej profesionálnej orientácie a s tým spojených občianskych postojov si každý historik musí vysporiadať sám so sebou. Na prvý pohľad sa môže zdať, že „ponovembrová“ generácia historikov nebude stáť pred podobnými dilemami. Nie je to celkom tak, lebo historik nie je len viac či menej dobrý odborník. Veď nikdy nie je a nemôže byť úplne nezávislý, absolútne objektívny. Je vždy determinovaný aj svojimi subjektívnymi občianskymi názormi, ktoré sú každodenne konfrontované s aktuálnymi politickými a spoločenskými udalosťami vo vlastnej krajine alebo v zahraničí.

Napriek tomu sa domnievam a zároveň závidím, že nastupujúca generácia dejepiscov má v mnohých smeroch priaznivejšie podmienky k vlastnej nezávislej profesionálnej práci, než ich predchodcovia. Lepšia prístupnosť zahraničných archívov (o domácich sa to – paradoxne – nedá celkom povedať), neobmedzené možnosti pri výbere výskumných tém, otváranie sa zahraničnej spolupráci, neporovnateľne vyššia jazyková vybavenosť, využívanie technických vymožeností, no najmä absencia ideologických či politických tlakov. Sympatickou črtou mladých kolegyň a kolegov je, že netrpia prehnaným a neodôvodneným rešpektom pred svojimi skôr narodenými spolupracovníkmi, hoci sa zdá, že na spoločných vedeckých podujatiach niekedy príliš nesmelé prezentujú svoje názory, resp. razantnejšie neponúkajú svoje podnety. Zväčša sú nepomerne tolerantnejší, než napríklad nastupujúca generácia historikov z päťdesiatych rokov minulého storočia, ktorá však za to musela zaplatiť vysokú daň v podobe trpkého sklamaní, resp. vo forme hrubej odbornej i občianskej diskriminácie.

Pravdaže – a našťastie! – ani „ponovembrová“ garnitúra slovenských historikov nie je názorovo homogénna. Väčšina jej príslušníkov si razí vlastnú cestu pri rešpektovaní a kritickom prekonávaní predchádzajúcich bádateľských výsledkov. Niektorí z nich sa však napodiv stávajú až príliš ľahko epigónmi zastaraných, resp. romantizujúcich koncepcií národných či štátnych dejín, ktoré sa často prezentujú ako „zamlčané pravdy“, bez akejkoľvek schopnosti konštruktívnej diskusie a polemiky. Tu niekde sú už vari začiatky problémov, ktoré bude musieť riešiť o dvadsať – tridsať rokov nová generácia slovenských historikov. Tí budú celkom legitímne zasa klásť (možno nepríjemné) otázky svojim predchodcom – teda dnešným „mladým“ dejepiscom.

Moja úvaha je, pravdaže, písaná z aspektu dnes už pomaly odchádzajúcej generácie historikov. Má hypotetický charakter a stojí zrejme na „tenkom futurologickom“ ľade. Napriek tomu, alebo práve preto, jej autor by sa rád dočkal razantných, polemických a konštruktívnych odpovedí, ktoré by reprezentovali názory mladších kolegov.

2007

IV. OSOBNOSTI V DEJINÁCH, DEJINY V OSOBNOSTIACH

PRVÁ KAPITOLA
**OSOBNOSŤ ĽUDOVÍTA ŠTÚRA V SLOVENSKOM
 POLITICKOM A SPOLOČENSKOM ŽIVOTE
 V ROKOCH 1918 – 1948**

Osobnosť a dielo Ľ. Štúra svojou mnohorozmernosťou a významom nie je a nikdy nebolo len objektom vedeckého výskumu, ale za posledných 150 rokov bolo vždy prítomné aj v politickom a verejnom živote slovenskej spoločnosti. Všetky výrazné osobnosti a k takým patrí aj Ľ. Štúr svojím významom ďaleko presahujú horizonty svojej vlastnej fyzickej existencie. Majú akési dva životy: jeden skutočný a druhý pomyselný, ktorého obraz modelujú ich prívrženci, žiaci, no aj ideoví protivníci, politická moc, resp. historici. Politické hnutia a strany, no aj vládnuce režimy si ich raz viac, inokedy menej oprávnené prisvojujú, dodatočne robia z nich svojich duchovných prívržencov, interpretujú ich život a dielo v zmysle vlastných prezentistických potrieb. Silné osobnosti však môžu zároveň na seba sústreďovať aj dodatočnú kritiku, môžu personifikovať opozičný ideový a politický smer. Všetkými týmito metamorfózami prešla aj postava Ľ. Štúra, pričom v priebehu troch desaťročí – v dobe od roku 1918 – do roku 1948, kedy naša spoločnosť zažila až štyri zásadné politické zvraty, došlo v nazeraní na Ľ. Štúra k dosť kontroverzným stanoviskám. Pritom treba prinajmenšom upozorniť, že k širšiemu a komplexnejšiemu poznávaniu Štúrovho diela dochádzalo veľmi pomaly a nedostatočne, pokiaľ neberieme do úvahy prácu nemnohých zainteresovaných odborníkov z oblasti histórie, jazykovedy, literárnej histórie, resp. filozofie (D. Rapant, K. Goláň, J. Škultéty, J. Vlček, A. Pražák, Š. S. Osuský, F. Kleischnitzová, Š. Bujnák, Š. Krčméry, V. Szatmáry-Vlčková, S. Mečiar, A. Mráz, Ľ. Novák atď.). Práce uvedených autorov mali síce vedecký ráz, no nevyhnutne boli chtiac-nechtiac zapojené aj do „sporov“ o Štúra, ktoré mali veľmi reálne pozadie v súdobých politických zápasoch. Preto o Štúrovi veľmi často písali aj historizujúci politici a žurnalisti. Štúr je a ostal dodnes večnou, nevyčerpatelnou témou. Pritom však zaráža jedna vec: v období rokov 1918 – 1948 a vlastne ani do súčasnosti nebolo vydané kompletne dielo tejto osobnosti. Táto skutočnosť nebola a nie je spôsobená len u nás už tradičnými finančnými, materiálными či technickými problémami, ale aj tým, že Štúrovo písomné dielo vo svojej komplexnosti nie je homogénne, ale neraz protirečivé, ako bol aj vývin tejto osobnosti, ktorú sme boli ochotní zväčša prijímať a interpretovať len v jej akejsi pomníčkovej podobe. Jednotlivé režimy, ktoré sa vždy vehementne hlásili k Štúrovej osobnosti, nepovažovali za potrebné vydať celé Štúrovo dielo, lebo ich ideológovia v ňom prezentisticky nachádzali vždy nejaké pasáže, (raz príliš proslovenské, inokedy prorakúske, proslovenské, proruské či protikomunistické atď.), ktoré nekondenovali práve panujúcemu politickému systému a jeho oficiálnej ideológii.

V Československu úporné spory o Štúra začali už krátko po vytvorení republiky. Podnietila ich známa práca popredného slovenského politika M. Hodžu *Československý rozkol* (vydaná roku 1920), v ktorej autor negatívne hodnotil jazykovo-kodifikačnú

Štúrovu prácu, označiac ju za politickú chybu a nazval ju *Politicum Hungaricum*. Túto Hodžovu nesporne viac politologickú, než jazykovednú tézu podrobnejšie rozviedli vo svojich vedeckých statiach A. Pražák a V. Vážny a čiastočne aj V. Chaloupecký – teda českí pracovníci FF UK, resp. MS. S Hodžovou konštrukciou možno súhlasiť iba pokiaľ hovorí o uzákonení slovenčiny aj ako o významnom politickom akte. Sám tento akt však nebol škodlivý, ale vysoko pozitívny v zmysle vytvárania slovenskej národnej identity, ktorá však narážala na falošnú, no oficiálnu a v ústave prvej republiky zakotvenú fikciu o existencii jednotného čs. národa. V takejto interpretácii sa Štúrov jazykovodifikračný počin kvalifikoval ako protičeský, resp. protičeskoslovenský, vzápätí aj ako protidemokratický a vo svojich dôsledkoch provinčný, kultúrno-izolačný. Treba konštatovať, že takýto vstup štúrovskej problematiky do slovenského spoločenského života bol veľmi málo šťastným príspevkom do vienka nového československého štátu.

Prirodzene, že Hodžov Čs. rozkol, ako aj práce Pražáka, Chaloupeckého, či Vážneho narazili na slovenskej strane takmer na jednotný nesúhlas a ostré polemické odozvy. Oponenti veľmi rýchlo postrehli, že práve v odmietaní Štúrovej jazykovej a politickej koncepcie v súčasnosti je zakódovaná snaha oficiálneho nacionálneho čechoslovakizmu. J. Škultéty v SP 1924 trpkoko konštatuje, že „dnes z akejsi veľkej mýlky, štúrovský duch u nás je pokladaný za čosi nedobrého... ale v československých pomeroch sa báť Štúrovho ducha je veľká mýlka“. Škultéty rozhodne vyvrátil podozrenie, že Štúr sa chcel odtrhnúť uzákonením slovenčiny od Čechov, s ktorými mal „vždy bratský pomer“. Takisto vyvracia podozrenie, že Štúr slúžil viedenskému dvoru, lebo bol „presvedčený protivník Austrie“ a vedel, že vo „Viedni nezmysľajú so Slováckmi dobre“, čo po roku 1849 aj na vlastnej koži pocítil. O dva roky neskôr ten istý autor sa opäť vrátil k Štúrovi a dokazoval, že práve Štúrov jazykový a teda aj národnopolitický počin zachránil národnú identitu Slovákov a umožnil tak, aby sa po roku 1918 stalo Slovensko súčasťou Čs. republiky.

Aj jazykovedec L. Novák si sťažoval roku 1936 v SP, že oponenti Štúrových politických koncepcií preniesli svoju kritiku aj na jeho jazykovednú prácu, o ktorú sa môže „teória dnešnej slovenskej jazykovej kultúry vo svojich zásadách smelo opierať“. Okrem toho Novák Štúra – myslím, že oprávnene – považuje za „zakladateľa moderného slovenského nacionalizmu“. Aj historik D. Rapant sa pustil do vehementnej polemiky s Hodžovým *Rozkolom*, resp. s čechoslovakistickými výkladmi svojich kolegov (Chaloupeckého, Pražáka). Rapant priznáva, že Štúrov jazykovedný počin mal aj jednoznačne politické zameranie, no nebolo to *Politicum Hungaricum*, ale *Politicum Slovenicum*. Štúrove snahy považuje Rapant za „potrebu obrodenej národnej identity slovenského nájsť nástroj, ktorým by bolo možné rozhybať dovtedy stojaté vody slovenského národnej identity a prebudiť k národnej povedomiu a obrannej boju proti maďarizácii slovenský ľud“. V takomto chápaní Štúra videl Rapant nie oslabenie, ale posilnenie čs. štátnej jednoty a čs. kultúrospoločenského kontextu.

Úlohu L. Štúra pri formovaní československého kontextu v 19. stor. i v rámci spoločného štátu vyzdvihol 1. júna 1924 v *Národných novinách* aj Š. Krčméry, ktorý konštatoval, že to, „čo sa zdalo roztržkou stalo sa efektívnym čínorodým zárodokom zdravého zjednotenia, lebo prítomnosť ukazuje a budúcnosť stvrdí, že Slovensko do jednoty čsl. (nie

nacionálnej, ale etatickej! I. K.) *vrásť môže len svojím vlastným životom... duch L. Štúra nedokonal ešte svoju úlohu. Pokračovať v nej bude v myšliach slovenských i českých pokolení.*“ Š. Krčméry videl (azda trochu naivne) v existujúcich kritických výhradách voči Štúrovi boj medzi duchom a dominujúcim hmotárskym duchom republiky. Nešlo tu však o boj duchovný, ale o veľmi prozaické, pragmatické mocensko-politické záujmy.

Zanietená obrana Štúrových jazykovedných a politických koncepcií pred aprioristickou čechoslovakistickou kritikou viedla logicky k určitej idealizácii tejto významnej osobnosti, k jej mytologizujúcej nedotknuteľnosti. Myšlienky Štúrovho diela sa začínajú mechanicky spájať so slovenským odbojom v čase prvej svetovej vojny, s činnosťou M.R. Štefánika a pod. Štúrova osobnosť sa stále viac stáva používaným nástrojom v prebiehajúcich politických zápasoch na Slovensku. Napríklad J. Maliarik v *Kultúre* z roku 1927 tvrdil, že Štúrom „*nie my od Čechov, ale Česi od nás sa oddelili tým, že jazykovo podliezali a podliehali Nemcom... a takúto ponemčenú gebuzinu nechcelo sa slovenským spisovateľom nadobúdať*“. V tridsiatych rokoch v čase zostrojúcich sa vnútropolitických zápasov na Slovensku medzi čechoslovakistickým, autonomistickým a ľavicovým krídlom sa Štúrovo meno čoraz viac používa v politických polemikách a argumentoch. Ľudácki, resp. autonomistickí publicisti a politici čím ďalej, tým viac hodnotia Štúrov národno-emancipačný počin, ako vedomý odklon od spolupráce s Čechmi a od československého kontextu. Je to určitý paradox, no takýmto interpretovaním Štúra sa chtiac-nechtiac dostávajú títo autori na argumentačné pozície Hodžovho spomínaného už Čs. *rozkoľu*, resp. čechoslovakisticky orientovaných autorov – proti ktorým sa väčšina príslušníkov slovenského kultúrneho frontu tak vehementne a oprávnene postavila. Hodnotenie Štúrovej politickej i vedeckej práce ako vedomého protičeského, resp. protičeskoslovenského aktu malo, prirodzene úzku súvislosť s každodennými politickými zápasmi o autonómiu Slovenska, resp. neskôr o jeho separáciu a nadobudlo oficiálny ráz v prvej polovici 40. rokov, v čase existencie slovenského štátu.

Štúrova osobnosť sa napr. stala argumentom aj v polemikách okolo uzavretia čs.-sovietskej spojeneckej zmluvy z roku 1935. Ak odporcovia zmluvy (ľudácki poslanci sa odvolávali na Štúrove ostré výhrady proti myšlienke komunizmu, – prívrženci zmluvy napr. poslanci I. Hrušovský, J. Ursíny – argumentovali jeho známymi proruskými a proslovenskými stanoviskami. V 30. rokoch do štúrovskej problematiky, resp. do jej aktualizácie politickej transformácie začali veľmi výrazne, no nie vždy šťastne zasahovať predstavitelia ľavicového, resp. komunistického prúdu na Slovensku. V tejto súvislosti dosť šokujúco pôsobila štúdia L. Novomeského, *Marx a slovenský národ* (Marx reviduje históriu Slovákov), kde autor z odborného hľadiska málo pripravený sa pokúsil aplikovať známe odmietavé stanoviská K. Marxa, resp. F. Engelsa k úlohe slovanských národov v revolúcii 1848 – 1849 aj na slovenský národný pohyb meruôsmych rokov, kedy hral Štúr významnú úlohu. L. Novomeský, ktorý sa vo svojej publicistike relatívne často zaoberal historickými témami tu ako disciplinovaný člen KSČ podriadil svoj pohľad ideologickým kritériám, ktoré vyplynuli z nesprávnych hodnotení zo strany zakladateľov teórie socializmu. Vystúpenie slovenskej reprezentácie v rokoch 1848 – 1849 hodnotil veľmi kriticky, označiac ho za tragický omyl, pričom však poukázal aj na

príčiny tohto omylu: na nedemokratickú a intolerantnú nacionalistickú politiku hegemóna revolúcie v Uhorsku: maďarskej strednej šľachty a buržoázie. Takéto netradičné a v slovenských pomeroch skutočné obrazoborecké hodnotenie vyvolalo jednoznačne odmietavú odozvu („komunistický útok na slovenské povstanie roku 1848 – 1949“ A. Kostolný v *Slovenskej politike* 13. augusta 1933) V druhej polovici 30. rokov ľavicoví autori čiastočne revidovali svoje stanoviská, no nevzdali sa kritických výhrad voči postupu slovenskej reprezentácie v meruôsmych rokoch. Pri týchto hodnoteniach však nešlo zďaleka o nejaké historické pohľady, ale o výsostne aktuálne politické aspekty a potreby, súvisiace s vonkajším ohrozením Československa a so zostrovaním vnútropolitickéj situácie na Slovensku. Práve preto ľavicoví autori (najmä L. Novomeský a V. Clementis) poukazovali na zhubné dôsledky proviedenskej (pronemeckej) orientácie slovenskej politiky v revolúcii, pričom vystríhali pred jej opakovaním v súčasnosti. Preto Clementis tiež ostro formuloval svoj úsudok: „Omyl z roku 1848 je zločin v roku 1936... dnes stojí slovenský národ pred tou istou osudovou otázkou, či sa má spojiť s reakčnými silami vo svete (s fašistami – I. K.) – ako ich príspevok a neskoršia obeť... ak sidorovci (ľudáci) odpovedajú ešte horším omylom ako Štúr, je zrejme, že ich politika je katastrofálna, môže viesť do horšej situácie, než Štúrova politika roku 1848.“ Po anšluse Rakúska v marci 1938 L. Novomeský varoval: „Národ ťažko doplatil na pomoc svojich predstaviteľov feudálnej reakcii, ktorá vtedy – myslíme tým rok osemaštyridsiaty – mala svoje centrum vo Viedni, ako dnes tam má jej fašistický dedič svoje miestodržiteľstvo... Hitlerovský fašizmus – tak ako kedysi habsburská reakcia – odmeňuje sa svojim pomáhačom tým, čím svojich odporcov tresce.“

Isteže máme dnes výhrady proti príliš preideologizovaným hodnoteniam Štúra zo strany ľavicových žurnalistov, no vyššie citované slová boli veľmi výstižné na súdobú politickú situáciu a, žiaľ, vcelku presne anticipovali budúci vývoj. Inak ľavicová publicistika sa najmä v jubilejných štúrovských rokoch (1935, 1936) hlbšie zaoberala Štúrovou osobnosťou. Neidealizovala ju, no ani jednostranne neodsudzovala. Snažila sa osobitne hodnotiť jednotlivé stránky Štúrovej činnosti: jazykovo-kodifikačnú, vedeckú, organizačnú, novinársku, literárnu, filozofickú, politickú a všeobecne kultúrnu. Pri týchto interpretáciách sa ľavicoví žurnalisti dostávali do polemík nielen s prívržencami autonomistického, ale aj čechoslovakistického krídla, ktorí stále videli v Štúrovi rozbíjača čs. jednoty. J. Šefránek vo svojom seriáli článkov o L. Štúrovi z rokov 1935 – 1936 skúmal Štúrovu filozofiu ovplyvnenú Heglovým učením, ktoré „pristrihol slovenským farským obzorom a z toho vyplývali aj jeho námietky voči komunizmu“. Šefránek však konštatuje, že Štúr svojím rozhladom a intelektom predbehol nielen dobu a svojich súčasníkov, ale aj tých, ktorí sa v súčasnosti samozvane vydávajú na Slovensku za jeho nasledovníkov a jediných pravoverných vykladačov: „Štúr prekonal slovenský provincializmus. Chcel život slovenskej spoločnosti koordinovať so svetovým vývojom, no v dobe európskeho kvasu (1848 – 1949) ho koordinoval so svetovou reakciou“, čo bolo spôsobené faktom, že „vodcovia maďarskej revolúcie nemali šľachetné úmysly so slovenským národom a ich maďarizačné úsilie už vtedy začali vystrkovať rožky“.

Osobnosť L. Štúra, resp. jej odkaz ostal prítomný v politickom a verejnom živote na Slovensku aj po dramatických štátoprávnych a politických zmenách, ktoré prebehli

na prelome rokov 1938 – 1939. Na jednej strane stále prebiehal skutočný vedecký výskum činnosti L. Štúra, na druhej strane sa jeho meno ďalej využívalo i zneužívalo pri presadzovaní konkrétnych politických cieľov. Predseda slovenskej autonómnej vlády J. Tiso už v novembri 1938, po násilnom zjednotení politických strán na Slovensku (resp. po rozpustení tých strán, ktoré zo zjednotenia boli vylúčené, alebo sa nechceli zjednotiť) vyhlásil, že táto zjednocovacia, teda totalitná akcia sa deje v mene Štúra a ďalších slovenských významných politikov z minulosti. Celá politika ľudáckej vlády sa s obľubou odvolávala na Štúra, často sa citovali jeho heslá – najmä *Naspäť cesta nemožná, napred sa ísť musí*, hoci politická prax režimu a štátu bola neraz veľmi vzdialená Štúrovmu demokratizmu i jeho, takpovediac, zahraničnej orientácii – v pomere k Čechom, Rusom a Slovanom vôbec. V dobovej propagande sa zdôrazňovali najmä nemecké vplyvy na Štúra. dochádzalo však, žiaľ, aj až k trápnyim interpretáciám Štúra a jeho politickej činnosti – najmä potom, čo do slovenskej vnútornej politiky po júli 1940 (salzburské rokovania) sa začala umelo presadzovať idea radikálneho fašizmu – tzv. slovenského nacionálneho socializmu. Jeden z jeho ideológov A. Mach pohotovo vyhlásil L. Štúra za prvého ideológa slovenského nacionálneho socializmu, o čom vraj svedčí celé jeho dielo, ktoré by si mal preto preštudovať každý gardista. Ten istý autor (A. Mach) ešte vyhlásil, že Štúr bol vlastne slovenským Hitlerom minulého storočia. Štúr bol už všelijako hodnotený, no väčšmi zhanobený nebol nikdy a nikým, ako to urobili títo jeho údajní prívrženci a nasledovatelia.

Slovenský protifašistický odboj doma i v zahraničí vo svojej propagandistickej sfére tiež hojne a veľmi účelovo využíval odkaz Štúrovej osobnosti. V prvom rade odmietal, aby sa k Štúrovi hlásil ľudácky režim, ktorý svojou totalitnou podstatou i jednoznačne protislovenskou a osobitne protiruskou politikou popiera zásadné ciele Štúrových národnopolitických snažení. Štúrovo dielo vcelku veľmi trpezlivo a z rozdielnych, už nie tak preideologizovaných pozícií rozoberal vo viacerých prednáškach, resp. článkoch vo svojom londýnskom exile V. Clementis. Tuná, no aj v ilegálnych materiáloch domácich odbojových zložiek, ako aj v materiáloch, ktoré vychádzali v povstaleckej tlači vidno značný – opäť politickými potrebami podmienený posun hodnotenia Štúrovej osobnosti, najmä z hľadiska jeho činnosti v rokoch 1848 – 1849. Už sa zďaleka tak nezdôrazňuje a neodsudzuje jeho príklon k reakčnému viedenskému dvoru, poukazuje sa skôr na protimaďarské zameranie slovenskej akcie, na jej demokratické ciele i na to, že ruské vojská sa stali nakoniec nepriamym spojencom slovenských dobrovoľníkov. Takéto konštrukcie mali jednoznačne pragmatický politický charakter.

Aj po oslobodení a obnovení Čs. republiky štúrovska problematika ostáva predmetom tak vedeckého výskumu, ako aj ideových zápasov. V. Clementis už v londýnskom exile vyslovuje, že „definitívne slovo o Štúrovom diele povie nám až slobodná čs. veda v slobodnom Československu.“ Pritom je jasné, že „definitívne slovo“ skutočná veda nikdy a nikde nemôže vysloviť. Nesplnili sa ani pochopiteľné, no opäť iluzórne predstavy z roku 1945 (K. Rosenbaum v *Slovenských pohľadoch*), že nastala doba pre skutočné vedecké, nezaújaté hodnotenie Štúra, ktoré „nebude zakrývané nejakými postrannými politickými cieľmi a úmyslami“. Súčasťou tohto programu malo byť aj kompletne vydanie Štúrových prác,

čo ako je známe, sa tiež nezrealizovalo. Rosenbaum ešte upozornil na stálu aktuálnosť Štúrovho diela. Túto aktuálnosť si uvedomovala aj oficiálna slovenská politika v tomto smere reprezentovaná, tentokrát šťastne, no žiaľ len krátkodobo – L. Novomeským, vtedajším povereníkom školstva a národnej osvety. Sám autor sa k Štúrovej osobnosti vo svojej bohatej publicistickej činnosti neustále vracal a zdá sa, akoby chcel korigovať svoje príkre a málo odborné sudy zo spomínanej brožúry z roku 1933. Novomeský pri svojich novších hodnoteniach u Štúra vyzdvihoval jeho demokratický a sociálny program vymáhajúci zrušenie poddanstva, ktorý bol zmyslu revolúcie oveľa bližšie „ako skrytý, neskôršie však i zjavný zámer maďarskej veľkostatkárskej šľachty – zachovať spoločenské pomery pri starých poriadkoch“.

Pri príležitosti 100. výročia známej Štúrovej reči na uhorskom sneme v decembri 1847 vystúpil L. Novomeský s referátom, ktorý bol publikovaný pod príznačným názvom: Štúrov program na našich zástavách., lebo „jestvuje úzka zviazanosť medzi národnými a sociálnymi túžbami vtedy (v čase štúrovských politických pohybov v revolúcii 1848/1849) a našimi národnými a sociálnymi túžbami dnes... akoby na jednu niť navliekali dejiny slávu i veľkosť roku 1848, roku 1918 a roku 1944“ Tu je opäť vidieť jednoznačnú snahu zapojiť Štúrovu osobnosť a jej veľkú autoritu do súdobých politických udalostí. Treba však dodať, že Novomeský z titulu svojej poverenickej funkcie i ako usilovný organizátor vtedajšieho kultúrneho života na Slovensku v rámci chystaných osláv storočnice slovenského povstania sa pokúšal zorganizovať na Slovensku rozsiahly cyklus medzinárodných prednášok a seminárov a z jeho podnetu sa vypracoval aj projekt 50-zväzkových *Prameňov doby štúrovej*. Tieto plány sa však nerealizovali – vlastne ani dodnes. Vo februári 1948 došlo opäť k politickému zvratu, ktorý nakoniec znamenal nastolenie intolerantného politického režimu. Ten negatívne ovplyvnil nielen osudy Novomeského, ale spočiatku to znamenalo aj vrátenie sa k dogmatickému hodnoteniu L. Štúra, v zmysle mechanického prenášania Marxových a Engelsových výrokov do našej historiografie a najmä publicistiky. Pritom sa aj nový režim hlásil ďalej k osobnosti L. Štúra, no zväčša opatrne, s výhradami a s rozpakmi. Sama osobnosť L. Štúra vo svojej nelegendarizovanej veľkosti sa však nedá natrvalo deformovať, ani neoprávnené prisvojovať konjunkturálnym politickým potrebám. O to sa nemalou mierou pričínala aj slovenská historiografia, ktorá napriek všetkým prekážkam a deformačným tlakom podala práve po roku 1948 veľmi hodnoverný obraz L. Štúra, jeho práce a doby.

DRUHÁ KAPITOLA

**OSOBNOSŤ EDVARDA BENEŠA V HISTORICKEJ
PUBLICISTIKE NA SLOVENSKU**

Dovoľte mi zopakovať jednu svoju hypotézu, o úkaze, ktorý sa cyklicky znova a znova vynára a hypotézu potvrdzuje: Okolo každej pozoruhodnejšej osobnosti verejného, osobitne politického a kultúrneho života sa postupne vytvárajú akési dva životopisy. Jeden skutočný, nikdy však celkom nepoznaný, druhý pomyselný, ktorý konštruujú súčasníci, nasledovníci, prívrženci a sympatizanti, ale aj odporcovia príslušnej postavy. Na vytváraní tohto druhého životopisu sa výdatne podieľa aj politická moc a jej ideológia, propaganda, publicistika a v neposlednom rade aj historiografia. Metamorfózami svojho obrazu prechádzala a dodnes prechádza aj osobnosť druhého čs. prezidenta E. Beneša. Ak by diametrálne rozdielne hodnotenia jeho politického životopisu čítal celkom nezainteresovaný a navyše úplne neinformovaný človek niekde z „druhej strany zemegule“, tak by sa asi domnieval, že tu ide prinajmenšom o dvoch, ak nie viacerých ľudí. Toto ambivalentné videnie vychádza nielen zo zložitosti samej Benešovej osoby a neraz z rozporuplnosti jeho politických aktivít, resp. činov, ale ešte viac z aktuálnych súdobých či neskorších pragmatických ideologických pohnútok. Zidealizovaný vzor sa oslavuje, legendarizuje, takisto ako politický protivník sa dodatočne poráža, démonizuje. Historiografia medzi týmito krajnými pólmi si veľmi ťažko hľadá svoju profesionálnu pozíciu a navyše sa vystavuje obvineniam z nepochopenia národných, štátnych, triednych, náboženských potrieb a záujmov. Napokon spory o Beneša sa nevedú iba v slovenskom dejepisectve a publicistike, ale aj a predovšetkým v českej historiografii a v českej verejnosti, o čom presvedčajú aj súčasné búrlivé diskusie (vrátane pôdy senátu českého parlamentu), vyvolané práve aktuálnym 120. výročím jeho narodenia.

Nechcem však hovoriť o obraze Beneša v odbornej historickej literatúre, ale v historickej i nehistorickej publicistike na Slovensku. E. Beneš bol a je pre tento žáner literatúry veľmi vďačným objektom. Isto nie je žiadnym objavom konštatovanie, že Benešova takmer 40-ročná politická činnosť vyvoláva na Slovensku rozdielne, zväčša kritické odozvy, ktoré pramenia najmä z toho, že druhý čs. prezident až do konca svojho života odmietal uznať slovenskú národnú identitu, teda bol nacionálnym čechoslovakistom, čo sa stalo v publicistike jednou z najhorších nadávok – mieriachich zďaleka nie iba na jeho osobu. Možno konštatovať, že v jednej z kardinálnych otázok česko-slovenského pomeru, dejiny nedali Benešovi za pravdu a usvedčili ho z omylu. Žiaľ, veľmi málo sa skúmajú dôvody tohto Benešovho stanoviska. Miesto toho prevažujú apriórne negatívne súdy. Vytvárajú sa tak stereotypy o Benešovej vedomej slovakofóbii, na ktorú sa umelo nalepujú najrôznejšie obvinenia, no aj lži a zvlášť nebezpečné polopравdy, ktoré vytvárajú z neho úhlavného nepriateľa Slovákov a obviňujú ho z tých najabsurdnejších vecí a najťažších hriechov. Takýto uhol pohľadu zastiera objektívny obraz Beneša i jeho zásluhy na vytvorení, resp. obnovení ČSR, na budovaní jej parlamentného demokra-

tického režimu, kritizuje a neguje sa celá jeho zahraničná politika, démonizuje sa jeho skutočný ideový, politický a nakoniec aj ľudský profil, ako aj jeho rozporuplný pomer voči Slovensku, pričom sa útočí na emócie menej informovaných občanov. Pri sledovaní rôznych úvah o Benešovi čo len trochu nezaujatý čitateľ musí však protirečivé hodnotenia nutne vnímať nie ako triezve analýzy, ale ako prokurátorské obvinenia, vášnivé obhajoby, resp. vynášanie neodvolateľných rozsudkov. A ešte jedno poznanie: Čím menej historických faktov a súvislostí nositeľa vyššie spomínaných tendencií poznajú, tým viac sú ich hodnotenia prísnejšie a autoritatívnejšie. Vlastnú nevedomosť a neinformovanosť seabedome pokladajú za všeobecnú úroveň poznania.

V publicistike sa Benešova osobnosť hodnotila už v období prvej ČSR. Kritika či pozitíva sa týkali jeho činnosti v prvom zahraničnom odboji (vrátane spolupráce i sporov s M. R. Štefánikom), pri vzniku ČSR, na Versaillskej konferencii ako ministra zahraničných vecí. Mnohé problémy prešli do vtedajšej slovenskej publicistiky z českých diskusií a polemík, vrátane ironizujúcej a na Slovensku najmä v období druhej svetovej vojny posmešnej prezývky „Ben Ešeda“. Kritika na jeho adresu sa čiastočne zmiernila po decembri 1935, keď bol Beneš aj za pomoci väčšiny slovenských poslancov zvolený za prezidenta republiky. Mandát prezidentskej funkcie bol rešpektovaný. Najväčšími kritikmi boli komunisti, ľudáci a extrémne pravicové sily. Po diplomatickom uznaní ZSSR a následnej československo-sovietskej zmluve sa kritika zo strany ľudákov výrazne zostrila, a naopak zo strany komunistov zmiernila, resp. ho bránila pred útokmi extrémnej pravice. Treba však povedať, že aj tá najtvrďšia kritika neprekročila medze základnej slušnosti, ochrany osobnosti a bežnej politickej polemiky. M. Černák napísal sympatizujúci článok *Beneš a Štúr*, *Slovenský denník* oceňoval Benešov negatívny vzťah k boľševizmu, *Slovenské zvesti* zase oceňovali Benešove úsilia v boji za obranu integrity republiky, písalo sa o Benešovom pomere k slovenskému regionalizmu, o jeho vzťahu k židovskej otázke a k židovským občanom atď. Prirodzene, viaceré články boli rutinnou – obvyklou idealizáciou prezidentskej funkcie.

Od konca 30. rokov, v čase tzv. druhej ČSR sa situácia viditeľne zostrila nielen na Slovensku, ale aj v Čechách, kde došlo k obviňovaniu Beneša za katastrofu štátu. Na Slovensku stúpila kritika po tom, čo Beneš začal rozvíjať svoje zahraničné aktivity smerujúce k obnoveniu ČSR, čím sa, prirodzene, cítil vážne ohrozený novovzniknutý slovenský štát. V týchto súvislostiach sa Beneš začína prvýkrát vykresľovať ako úhlavný nepriateľ nielen slovenského štátu, ale aj slovenského národa. Prejavuje sa to najmä v oficiálnej propagande vrátane humoristického časopisu *Kocúr*, kde sa opäť objavuje prezývka „Ben Ešeda“, „Edáček“, politický skrachovanec, ironizujúce porovnanie s albánskym kráľom Zogu či s etiópskym panovníkom Haile Selasie. Beneš sa tu vykresľuje ako poskok Churchilla, neskôr Stalina, ako intrigán v rámci čs. politického exilu. Začína sa vyťahovať „evergreen“ antibenešovských kritik, t j. priame i nepriame obvinenia z vraždy M. R. Štefánika. Prirodzene, Benešovi a jeho ľuďom sa pripísala aj hlavná vina za slovenský protifašistický odboj a Slovenské národné povstanie. V samotnej historickej publicistike však kritika Beneša buď absentovala, alebo sa vyskytovala len zriedka a bola vcelku racionálna, aj keď veľmi často politicky účelová (K. Čulen)

Veľmi chúlостivou otázkou bol pomer slovenskej antifašistickej rezistencie k exilovému prezidentovi. Ak jedna časť domácich odbojových síl bez výhrad uznávala jeho autoritu a všetky jeho politické koncepcie či plány, hlavný domáci rezistentný prúd (ilegálna Slovenská národná rada) síce uznávala jeho domácu i zahraničnopolitickú politickú pozíciu, ale nestotožňovala sa s jeho dobovými politickými i povojnovými koncepciami v otázke identity slovenského národa, centralistického riadenia republiky a budúcich štátoprávnych pomerov v nej. Viackrát naliehavo upozorňovala prezidenta a jeho okolie, že skostnatené názory na štátoprávne usporiadanie obnovujúcej sa republiky a identity slovenského národa, veľmi vážne poškodzujú odboj a nahrávajú ľudáckej propagande. K málo úspešnému pokusu o zblíženie stanovísk alebo aspoň k dosiahnutiu istého kompromisu prišlo na jeseň 1944 pri rokovaní delegácie povstaleckej SNR v Londýne. V slovenskej otázke Beneš bránil vlastné stanovisko odvolávajúc sa na svoje vedecké presvedčenie o existencii jedného, t. j. čs. národa s dvoma vetvami. E. Beneš ako prezident zjavne ignoroval fakt, že tu nejde o akademické vedecké debaty, ale o veľmi vážne politické problémy a podmienky obnovujúceho sa československého štátu.

V rokoch 1945 – 1948 sa otvorená kritika Beneša v publicistike veľmi neobjavuje, no o to výraznejšie vystupuje do popredia po nastolení komunistickej totality, ktorá otvára druhú etapu démonizácie Benešovej osobnosti. Bývalý prezident je obviňovaný z nepriateľstva voči pracujúcemu ľudu, voči Sovietskemu zväzu a voči všetkému pokrokovému. Objavujú sa nadávky ako zradca, imperialistický agent. Tieto kritiky odznievali v súvislosti s cieľným ideologickým ťažením proti tzv. masarykovskej, resp. štefánikovskej legende a proti demokratickej podstate prvej ČSR. Po prvej, tej najprimitívnejšej vlne antibenešovskej (zároveň antimasarykovskej, resp. antištefánikovskej) propagandy, v 60. rokoch prichádza k istému zmierneniu, no v 70. rokoch k opätovnému vystupňovaniu ideológiou podmienenej kritiky. Prvej zv. *Encyklopédie Slovenska z roku 1977 hodnotí Beneša nasledovne: „V boji o vznik ČSR nepočítal s ľudovými masami, základnými črtami jeho politiky boli antisovietizmus, protiludovosť a čechoslovakizmus. Orientoval sa na Anglicko a Francúzsko, až keď hrozil hitlerizmus sa z donútenia obrátil aj na ZSSR, ale odmietol jeho pomoc v r. 1938, zohral významnú úlohu pri príprave protiludového puču (!) vo februári 1948...“* atď.

Dobová historická publicistika i odborná dejepisná literatúra na Slovensku bola k Benešovi objektívnejšia, aj keď si zachovávala kritický tón – najmä k jeho postojom voči slovenskej otázke a k slovenskému protifašistickému odboju. Do historických diskusií vstúpili najrazantnejšie – ako obyčajne – nehistorici. Napríklad V. Mináč obvinil Beneša zo zrady ľudu roku 1938 a tvrdil, že „ničomu sa nepoučil, nič nezabudol, nechcel vnímať prevratné udalosti vo svete a na Slovensku, kde sa jeho odbojoví spolupracovníci údajne scvrkli na niekoľkých Ingrových spravodajských dôstojníkov“. V podobných zjednodušujúcich hodnoteniach sa objavuje téza, ktorá naznačuje, že akoby na rovnakými nepriateľmi odbojových síl bol ľudácky režim, nacistická supremácia, resp. okupácia a Benešove politické koncepcie.

Je prinajmenšom prekvapujúce, že tretia etapa superkritických výhrad na adresu Beneša a démonizácie jeho osoby prichádza po roku 1989. V niektorých smeroch,

akoby sa kritické výhrady voči nemu otočili o 180 stupňov. Zatiaľ, čo komunistická kritika vyčítala Benešovi jeho protikomunistickú a protisovietskú činnosť, obvinenia z 90. rokov mu vyčítajú podliezanie komunistom, zapredanie republiky soviетom (v zmluve z roku 1943), čo vraj viedlo ku komunizácii nielen ČSR, ale celej strednej a východnej Európy. Príznačné je, že interpretmi tohto obratu sú často tí istí autori. Tvrdú antibenešovskú líniu do slovenskej publicistiky priniesli aj exiloví historici a publicisti, ktorí našli na Slovensku nielen veľa usilovných epigónov, ale aj poslucháčov. Okrem vyššie spomenutých obvinení sa Benešovi vyčíta jeho zúrivá nenávisť voči slovenskému národu a štátu, čo vyvrcholilo tým, že vraj on vyvolal povstanie, po vojne dal uväzniť a popraviť J. Tisu či iných prominentov SR. Opäť sa vytiahli staré obvinenia o jeho podiele na smrti M. R. Štefánika či iných politických partnerov, resp. odporcov. Beneš sa viní aj zo zlyhania v čs. kríze roku 1948, čo bolo vraj tiež spojené s jeho zapredanectvom Sovietskom. Jeden z exilových autorov ho označil za moderného stredo európskeho Machiavelliho.

Akýmsi koncentrátom priam psychopatických antibenešovských útokov bol seriál A. Ferku pod názvom *Správa o pražskom kolonializme*, uverejnený v *Slovenských pohľadoch*, resp. v knihe *O historickom bezvedomí*. Tento pamflet, ktorý sa zrodil v polovici 90. rokov, v čase „mečiarovskej normalizácie“ z obsahovej i výrazovej stránky prekonáva tie najprimitívnejšie antibenešovské útoky z obdobia ľudáckej, resp. komunistickej totality. Autor tu prirovnáva Beneša k Hitlerovi a Stalinovi, označuje ho za kolonizátora a masového vraha, za rasistu, za prvého českého skinheda usilujúceho o „Biele Čechy“, za cynického politického i ľudského manipulátora, za človeka patologicky nenávidiaceho Nečechov atď. Autor – nehistorik (fyzik) sám seba zrejme považuje za najkompetentnejšieho znalca nielen Beneša, ale celých moderných dejín Slovenska, primitívne a hrubo napáda profesionálnych historikov i publicistov, ktorí majú síce kritický vzťah k viacerým stránkam Benešovej politiky, no napriek tomu ostávajú „čechoslovakisti a protinárodne, protislovensky zmýšľajúci“. Nenávisťná kritika smeruje aj k T. G. Masarykovi, k P. Pitthartovi, k J. Patočkovi a ďalším osobám verejného života, ktoré sa prokurátorskému autorovi znevideli. Tu už však skutočne nejde len o osobu Beneša a jeho hodnotenia.

Serióznou ponovembrová slovenská historická publicistika si voči Benešovi (podobne ako k ďalším popredným osobnostiam moderných dejín) zachováva kritický, no objektívny tón. Pravdaže, Benešova osobnosť sa bude naďalej objavovať v pozornosti historiografie a publicistiky i pri riešení viacerých aktuálnych politických problémov. Teraz sú to najmä tzv. Benešove dekréty, na ktorých dosah sú citliví najmä politickí lídri tunajšej maďarskej národnej menšiny. Predseda Strany maďarskej koalície B. Bugár označil vo svojej knihe *V takej krajine žijem* E. Beneša za tvrdého nacionalistu. Podobné, alebo aj úplne opačné politické označenia budú zrejme pokračovať ďalej. Historiografia by sa však nemala dať nimi pomýliť, ale pokúšať sa o objektívnu, nie legendarizujúcu ani démonizujúcu rekonštrukciu života a politickej činnosti Beneša (ako aj ďalších osobností moderných dejín). Myslím si, že v českej historiografii je na to už dosť dobrých a nasledovaniachodných príkladov. Mám tu na mysli práce A. Klimeka, T. Broda, Zd.

Kárnika, R. Kvačka, J. Opata, J. Dejmeke či ďalších autorov. S ich závermi síce nemusíme vždy súhlasiť, ale vidíme v nich poctivé hľadanie objektívnej pravdy a nastoľovanie otázok, na ktoré dá odpoveď budúci výskum.

2004

TRETIA KAPITOLA
**ZAČIATKY VEREJNOPOLITICKEJ ČINNOSTI
 JOZEFA LETTRICHA**

Medzivojnové obdobie dospelého života Jozefa Lettricha bolo v znamení jeho študentských, spolkových, novinárskych, no už aj prvých politických aktivít. Širšej verejnosti, no i historickej obci je toto obdobie Lettrichovho života pomerne málo známe a za súčasného stavu nášho poznania i dosť ťažko rekonštruovateľné. Historik či každý iný bádateľ si musí dávať pozor, aby v prirodzenej eufórii, ktorá spravidla sprevádza väčšinu biografických prác, neupadol do pokušenia idealizácie a násilnej heroizácie mladých rokov opisovanej osobnosti. Toto pokušenie je tým väčšie, že sa týka významnej osobnosti, ktorej život a politické aktivity sa štyri desaťročia buď prekrývali mlčaním alebo sa hodnotili apriórne negativisticky. Akékoľvek prikrášľovanie nie je potrebné. Nezodpovedalo by známym historickým faktom a navyše by bolo v rozpore s racionalitou a kritickým duchom samotného Lettricha.

Pri pokuse o zachytenie základných črt verejnej činnosti J. Lettricha som sa opieral o skromné záznamy v archívnych materiáloch,¹ o jeho dostupné, no zrejme nie kompletné novinové a časopisecké články. Lettrich bol totiž nielen autorom, ale aj redaktorom či vydavateľom viacerých časopisov do ktorých prispieval (*LUK, Jednota, Mladé Slovensko, Roľnícka osveta, Politika*). Z tohto titulu sú niektoré jeho články anonymné, nepodpísané. Opieral som sa aj o historické práce, ktoré sa zaoberajú v širších súvislostiach politickým vývojom na Slovensku v období prvej ČSR. Mám tu na mysli najmä niektoré štúdie Vladimíra Zuberca venované ideológii, praktickej politike agrárnej strany na Slovensku a jej vedúcim predstaviteľom.²

Najprv však niekoľko základných životopisných údajov: Jozef Lettrich sa narodil 17. júna 1905 v obci Diviaky, ktorá dnes administratívne patrí do Turčianskych Teplíc. Jeho otec Juraj bol horár. Matka Judita, rodená Bizíková, viedla domácnosť. Aj keď sa to zdá v našich pomeroch už otrepaná fráza, Lettrich skutočne vyrastal a spočiatku žil v sociálne slabých pomeroch, o čom azda svedčí fakt, že mu boli ako nemajetnému poslucháčovi odpustené bežné poplatky počas jeho štúdia na Právnickej fakulte Univerzity Komenského. Platil až za rigoróza a vyhotovenie odpisov vysokoškolského diplomu.³ Pre historika by bolo lákavé vysloviť hypotézu, že malebná turčianska príroda a romantické prostredie horárne nejako významne ovplyvnili mladého Lettricha a jeho neskoršiu verejnú činnosť v prostredí mladých slovenských agrárnikov. Možné to je, no nie sú na to žiadne dôkazy. Je tu azda jediný symbolický náznak: vo svojej bohatej publicistickej činnosti niekedy používal pseudonym Jozef Jedľovský.

¹ Archív Univerzity Komenského (AUK), fond Rektorát Univerzity Komenského (f. RUK).

² Zuberec, V.: *Čechoslovakizmus agrárnej strany na Slovensku v rokoch 1919 – 1938*. In: *Historický časopis*, 27, 1979, s. 515-532; Zuberec, V.: *Milan Hodža* ((1. februára 1878 - 27. júna 1944)). In: *Historický časopis*, 38, 1990, s. 760-786; Zuberec, V.: *Republikánska strana zemeľského a maloroľníckeho ľudu*. In: *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Zostavil Lipták, Ľ. Bratislava 1992, s. 133-145.

³ AUK, fond Právnická fakulta UK, bez čísla.

Do ľudovej školy začal J. Lettrich chodiť ako sedemročný roku 1912 v Turčianskych Tepliaciach, kde sa zrejme počas šiestich rokov naučil aj maďarský jazyk. V rokoch 1918 – 1921 navštevoval meštiansku školu v Turčianskom Svätom Martine, kde v roku 1921 prestúpil na tamojšie československé štátne reformné reálne gymnázium. Tu 15. júna 1925 úspešne zmaturoval.⁴ Opäť sa tu ponúkajú niektoré domnienky o tom, ako dané prostredie vplývalo na myšlienkové formovanie dospelujúceho študenta. Stredoškolské štúdium absolvoval Lettrich v období oslobodeneckej eufórie, počas doslovnej erupcie politického a spolkového života na Slovensku. Na škole sa zrejme stretával aj s českými profesormi, no študoval v prostredí rýdzo slovenskom, v centre slovenského kultúrneho (donesávajúc aj politického) života a jeho inštitúcií. Martin v tom čase ašpiroval na funkciu hlavného mesta Slovenska a o tomto probléme sa viedli v dobovej domácej tlači vášnivé diskusie. Všetky spomínané fakty a udalosti zrejme J. Lettrich priamo či nepriamo vnímal a asi ho aj nejakým ovplyvňovali, možno, že sa k nim aj vyjadroval. Na vyslovenie nejakých konkrétnych záverov o vtedajších Lettrichových postojoch však nie sú žiadne pozoruhodnejšie podklady a dôkazy. Možno, že ich raz nájde a predloží budúci Lettrichov životopisec.

Konkrétnejšie obrisy Lettrichovho životopisu z hľadiska jeho verejnej činnosti sa začínajú vynárať od jesene 1925, keď sa zapisuje za riadneho poslucháča Právnickej fakulty UK v Bratislave. Tu bol 15. decembra 1925 imatrikulovaný. Imatrikulácia sa vtedy pokladala za vážny úradný a asi aj spoločenský akt každého vysokoškolača, ktorý bol zaznamenaný aj pri vydávaní diplomu. Podľa oficiálneho dokumentu „*fakulty právnickej*“ Jozef Lettrich obdržal absolútorium 7. júna 1929 a „*prísne doktorské skúšky*“ (t. j. rigoróza) zložil 24. júna a 21. novembra 1929, resp. 27. marca 1930. Piateho apríla 1930 bol slávnostne promován na Doctoris Iuris – JUDr. Jeho promótorom bol R. Horna, diplom podpísali dekan A. Milota a rektor K. Hynek.⁵ J. Lettrich patril zrejme k vynikajúcim i ambicióznym študentom. Právnickú fakultu absolvoval v riadnom čase, za štyri roky, čo medzi vysokoškolskými adeptmi práva nebolo vtedy až takým bežným javom. Štátne rigorózne skúšky zložil s prospechom dobrým a dostatočným, čo boli vtedy dve najvyššie známky. O jeho odborných kvalitách však asi najlepšie svedčí fakt, že v časopise *Právny obzor*, ktorý si nesporne potrpel na svoju odbornú stavovskú úroveň, uverejnil J. Lettrich ako študent 4. ročníka fakulty na dve pokračovania odbornú štúdiu *O Quadrivartitum*.⁶ Práca vznikla v seminári stredoeurópskeho práva, ktorý viedol profesor R. Rauscher. Dvadsaťštyriročný autor v nej preukázal nielen primeranú odbornú úroveň, ale aj dobré štylistické a jazykové schopnosti pre vedeckú prácu v oblasti dejín práva. Jeho ďalšie smerovanie a záujmy sa však uberali iným, takpovediac praktickejším smerom. Tendoval k verejnej a politickej činnosti.

J. Lettrich prišiel na vysokoškolské štúdiá v čase, keď sa Bratislava búrlivo slovakizovala, bola už centrom slovenského politického, hospodárskeho a čiastočne aj kultúrneho života. Zároveň si však zachovávala charakter kozmopolitného stredoeurópskeho

⁴ Základné životopisné údaje čerpám zo Slovenského biografického slovníka, 3. zväzok. Martin, 1989, s. 393-394.

⁵ AUK, Rigorózne spisy, 1929/1930, č. 108.

⁶ *Právny obzor*, 12, 1929, s. 641-647 a 678-684.

mesta, kde pulzoval čulý spoločenský život. Popri politických stranách a najrôznejších politických i nepolitických organizáciách sa tu veľmi intenzívne rozvíjal aj spolkový život. Okrem toho v Bratislave mali svoje redakcie desiatky novín a časopisov. Sídliť tu postupne až sedemnaásť diplomatických konzulátov cudzích štátov, ktoré, okrem iného, sprostredkúvali návštevy mnohých zahraničných osobností, poriadajúcich v Bratislave prednášky, kultúrne akcie atď. V tomto búrlivom a prajnom prostredí sa vtedy formovali osobnosti najrôznejšieho politického, ideového a profesijného zamerania, ktoré v neskorších rokoch zanechali viditeľnú stopu v slovenskom verejnom živote, aj keď ich osobné osudy boli zväčša tristné až tragické. Spolková činnosť sa veľmi intenzívne dotkla aj bratislavských vysokoškolákov, tešiacich sa neobmedzeným akademickým slobodám. Študentské vysokoškolské spolky vyvíjali nielen organizačno-stavovskú, ale aj kultúrno-osvetovú, zábavnú (plesy) a športovú činnosť. Členili sa na základe profesijnom (podľa troch existujúcich fakúlt na Univerzite Komenského), na princípe náboženskom, regionálnom, no aj na základe politickom.⁷ Najvýznamnejšie politické strany si zakladali medzi študentmi svoje akademické spolky. Jednotiacou základňou všetkých spomínaných organizácií bol Zväz slovenských študentov, ktorý vznikol roku 1921.

Jozef Lettrich sa s vervou vrhol do práce vo viacerých akademických spolkoch. Vyvíjal v nich zrejme veľkú aktivitu, lebo po dvoch – troch rokoch od svojho príchodu na vysokú školu bol zvolený do ich výborov.⁸ Na jeseň 1927 sa stal podpredsedom Právnik – spolku poslucháčov práva v Bratislave. Tento spolok mal podľa svojich stanov nepolitický a nekonfesijný charakter. Jeho členovia vydávali spolu so svojimi českými kolegami časopis *Všehrd*, na stránkach ktorého J. Lettrich uverejnil roku 1928 svoj prvý článok – recenziu prvého dielu práce D. Rapanta *K počiatkom maďarizácie*⁹. Recenzent hodnotil prácu veľmi pozitívne, vyzdvihujúc, že ide o jeden z prvých pokusov slovenskej historiografie postihnúť jazykový vývoj v Uhorsku. Už tu sa prejavila jedna príznačná črta Lettrichovej publikačnej činnosti: jeho seriózny a vlastne trvalý záujem o dejiny. K historickej problematike sa pravidelne vracal tak v prvej etape svojej verejnej činnosti, ako aj neskôr, v čase svojich vysokých politických funkcií (práca *O Slovenskej národnej rade*¹⁰), alebo už ako exponovaný politický exulant (*History of Modern Slovakia*¹¹).

Ešte ako študent uverejnil roku 1930 v časopise *LUK*, ktorého bol v tom čase aj spoluredaktorom, veľmi kritickú recenziu na prácu Juraja Šujana *Milan Rastislav Štefánik, vek mladosti*.¹² V nej Lettrich smelo postuloval niektoré princípy objektívneho historického postupu pri výskume a interpretácii života významných osobností. Podľa neho treba „preosiatať jestvujúcu látku, vymiesť kombinácie, posvietiť na polopravdy a načas odložiť i gloriolu bohatierstva, aby tým pravdivejšie vynikol Štefánik - človek, vedec, hrdina.“

⁷ Bližšie pozri Čierna – Lantayová, D.: *Pokrokové študentské hnutie na Slovensku 1918 – 1938*. Bratislava 1974.

⁸ AUK, f. RUK, bez čísla, kartóny 122, 124, 125, 128.

⁹ *Všehrd*, 9, 1928, s. 225-226.

¹⁰ *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava 1945.

¹¹ Kniha vyšla v roku 1955 v anglickom jazyku v New Yorku. V slovenčine bola publikovaná až po roku 1989, pod názvom *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava 1993.

¹² *LUK*, 1, 1930, s. 15-16.

Recenzent vytkol Šujanovi nielen viaceré faktografické chyby, ale aj absenciu psychologického prístupu, ktorý je „nahradený naivnými epizódami o mamičke, nohavičkách a mliečku bez akejkoľvek psychologickéj ceny... snahou za každú cenu hľadať v Štefánikovi diplomata a génia tam, kde ním nebol, ani nemohol byť.“ V tejto recenzii sa Lettrich vari prvýkrát verejne dotkol česko-slovenskej problematiky. Táto téma sa potom ako červená niť tiahne celou jeho ďalšou verejnou, politickou a publicistickou činnosťou. Ako je známe, J. Šujan bol nekompromisným, tvrdohlavým zástancam československej národnej jednoty a z toho vyplývajúceho dôsledného centralistického usporiadania štátu. Recenzent vytyka autorovi, že jeho „*názorové balansovanie sa prejavuje najmä pri otázke česko-slovenskej, ktorú rieši so zrejmovou tendenciou: pohľadit verných a napáliť odporcov. Koniec-koncov vypadne (vyjde – I. K.) z toho naduté pozérstvo.*“

J. Lettrich ako študent vstúpil aj do Kuzmányho kruhu evanjelických akademikov a v rokoch 1927 – 1928 bol členom jeho výboru, kde zastával funkciu sociálneho referenta.¹³ Na podujatiach spolku často prednášali významní cirkevní i laickí predstavitelia evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku (M. Ivanka, S. Š. Osuský a ďalší). Sám Lettrich však nebol náboženský fundamentalista. Uvedomoval si určité napätie v slovenskej spoločnosti medzi politickými predstaviteľmi oboch hlavných tunajších konfesií. Verejne sa k tomu vyjadril v roku 1937 na stránkach *Politiky* v článku *Katolíci a evanjelici*¹⁴. Aj v ňom na základe historickej argumentácie triezvo skúma pomer oboch týchto konfesií v dejinách a v prítomnosti na Slovensku. Upozorňuje, že „*dnešný stav je dôsledkom národného a politického vývoja pred prevratom. Ten sa z rôznych príčin viac opieral o protestantov, ako by bolo úmerné ich kvantitatívnej sile. Povojnový stav radikálne koriguje tento nepomer v prospech katolíkov.*“ Hlavným cieľom tohto článku bola polemika proti „*nevážnemu počínaniu tých, ktorí zbytočne zanášajú spor do nášho verejného života... Národnej veci nič nemôže viac škodiť, ako nezodpovedné delenie štátnej moci podľa náboženského kľúča. Menovite v demokracii, kde panuje voľná súťaž kvality práce a síl, nemá miesto absurdná požiadavka, aby sa národ parceloval podľa konfesií.*“

Cez prácu v rôznych vysokoškolských študentských spolkoch sa J. Lettrich stále viac a vedome približuje k politickému daniu. V rámci členstva v Združení slovenských agrárnych akademikov (Slovenský agrárny akademický klub),¹⁵ ktorého členovia boli potenciálnou intelektuálnou elitou agrárnej strany na Slovensku, sa už jasne formuje Lettrichova budúca politická orientácia i jeho verejná činnosť v tridsiatych rokoch. V čase vysokoškolských štúdií sa však najviac angažoval v Zväze slovenského študentstva. Táto organizácia v druhej polovici tridsiatych rokov pracovala pod taktovkou nesocialistických študentov. (Lavičiarski akademici mali svoj hlavný stan na pražských vysokých školách.) Vo výbore Zväzu slovenského študentstva (ZSŠ), ktorý sa volil každý rok, mali prevahu študenti Právnickej fakulty. Lettrich v ňom v rokoch 1927 a 1928 zastával funkciu vedúceho sociálnej komisie¹⁶. Popri predsedníckej, resp. tajomníckej funkcii to bola vari najdôležitejšia a pracovne najvyťaženejšia miesto vo výbore.

¹³ AUK, f. RUK, bez čísla, kartón 25.

¹⁴ *Politika*, 7, 1937, 15. apríla 1937.

¹⁵ AUK, f. RUK, bez čísla, kartón 125.

¹⁶ Tamže.

Sociálny referent musel totiž sledovať, nastoľovať a riešiť každodenné problémy študentov spojené s ich internátnym či súkromným ubytovaním, stravovaním, so štipendiami, so zdravotnou starostlivosťou atď. Lettrich ako predseda sociálnej komisie koncipoval text rezolúcie prijatej na valnom zhromaždení ZSS vo februári 1928. V dokumente sa požadovala urýchlená výstavba vysokoškolského internátu v Bratislave (La Franconi, ktorého základný kameň sa položil v lete 1927), reorganizácia sociálnej starostlivosti o študentov, zvýšenie subvencie pre Zdravotný študentský ústav v Bratislave, subvencia na výstavbu rekreačného študentského domova v Banskej Bystrici pre chorých a podvyživených vysokoškolákov.¹⁷

Na valnom zhromaždení ZSS vo februári 1928 sa znova veľmi dôrazne nastolila aj otázka založenia vysokej školy technickej na Slovensku, resp. dobudovania Univerzity Komenského o prírodovedeckú fakultu. Najmä vo veci technickej univerzity sa angažoval osobne aj J. Lettrich. Nielenže zredigoval brožúru *Chceme slovenskú techniku*, ktorá vyšla v Bratislave roku 1930, ale v tom istom roku uverejnil v *Slovenskom denníku* aj dva články týkajúce sa daného problému: *Desaťročné úsilie za slovenskú techniku a Socialisti a slovenská technika*.¹⁸ Jeho state boli súčasťou dobovej tlačovej kampane, do ktorej sa zapojili nielen akademici, ale aj viaceré významné osobnosti slovenského verejného života - napr. Kornel Stodola. Lettrich vo svojich vystúpeniach plédoval nielen za slovenskú techniku, ale aj za prírodovedeckú fakultu. Argumentoval dôvodmi národohospodárskymi, štátopolitickými i kultúrnymi. Podal stručný prehľad úsilí slovenských politikov, národohospodárov a vysokoškolských učiteľov o založenie techniky od roku 1919. Upozornil, že návrhy na Slovenskú techniku, jej umiestnenie, vnútornú štruktúru i finančné zabezpečenie sú už vypracované, vedúci činitelia štátu s nimi verbálne súhlasia, no zatiaľ sa ešte z nepochopiteľných príčin nepristúpilo k ich schváleniu na pôde Národného zhromaždenia. J. Lettrich trpkó konštatoval, že slovenská technika sa opäť nedostala do štátneho rozpočtu na rok 1931, pričom v ňom figurujú položky na dve tunajšie nemecké vysoké školy technické.

Vo svojich úvahách Lettrich razantne obhajoval návrh M. Hodžu z roku 1928, ktorý presadzoval založenie vysokej školy technickej v Košiciach. Podľa neho by to malo osobitný štátnopolitický význam, lebo „*Košice by sa odizolovali od západného Slovenska.*“ K izolácii vraj došlo po nastolení krajinského zriadenia a vytvorení Krajinského úradu v Bratislave. Okrem toho Košice s touto školou mali plniť úlohu akéhosi mosta medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou, odkiaľ by „*študenti vďačne prišli študovať do Košíc a Podkarpatská Rus by potom nebočila od Slovenska ako doteraz.*“¹⁹ Tu zrejme Lettrich nepriamo narážal aj na vážny problém urýchleného poslovenčenia Košíc, resp. na eliminovanie alebo aspoň oslabenie maďarského vplyvu na Podkarpatskej Rusi.

V rámci boja za slovenskú techniku sa J. Lettrich asi prvýkrát výraznejšie angažoval aj politicky – v službách agrárnej strany, lepšie povedané jej slovenského lídra M. Hodžu. V polemike so sociálnymi demokratmi, ktorí mali výhrady voči založeniu technickej vysokej školy v Košiciach, označiac to za propagandistický ťah Hodžu a agrárnikov,

¹⁷ Tamže.

¹⁸ *Slovenský denník*, 21. septembra 1930; *Slovenský denník*, 8. októbra 1930.

¹⁹ *Chceme slovenskú techniku*. Bratislava 1930.

obvinil socialistov, že „nekultúrnymi výčinmi brzdia duševný rozvoj Slovenska“. Vyzval ich, aby do pätnásťročného vysokoškolského plánu vsunuli aj požiadavku slovenskej techniky – tým skôr, že ministrom školstva bol vtedy práve slovenský sociálny demokrat Ivan Dérer. Lettrich dôrazne odmietol argument, že vec sa uspokojivo vyrieši zvýšením štipendií pre slovenských študentov na Českom vysokom učení technickom v Prahe. Svoju razantnú polemiku zakončil výzvou: „Apelujeme na slovenských zákonodarných činiteľov, aby boli pamätliví hlasu celého Slovenska za techniku, bez ohľadu na politickú hystériu ktorejkoľvek politickej skupiny.“²⁰ J. Lettrich bol v tomto čase už asi citelne ovplyvnený (podobne ako mnohí z jeho generačných druhov) výraznou postavou M. Hodžu. Osobne sa s ním stretol a prvýkrát asi aj priamo hovoril v septembri 1928, keď ZSŠ usporiadal v Banskej Bystrici, pri príležitosti desiateho výročia vzniku ČSR, študentské slávnosti. Akcia prebehla pod záštitou M. Hodžu, ktorý na nej predniesol slávnostný prejav. Na oslavách vystúpil aj J. Lettrich s prednáškou *Stála študentská ozdravovňa v Banskej Bystrici*.²¹ V rámci spoločenských akcií na slávnostiach sa Lettrich a jeho kolegovia stretli s autoritatívnym Hodžom. Pravdaže, vzťah tu nebol celkom rovnocenný. Na jednej strane učiteľ, minister, ostrielaný politik – na druhej strane študent, ideový žiak, nádejný kandidát vstupu do verejného a politického života.

Tento vzťah sa priamo či nepriamo prejavil v ďalšej politickej činnosti Lettricha v tridsiatych rokoch. Po promócií bol krátky čas súdnym úradníkom v Bratislave, v rokoch 1931 – 1935 advokátskym koncipientom vo Zvolene, 1935 – 1937 právnym referentom Slovenskej všeobecnej úverovej banky a od roku 1937 pracoval ako vedúci oddelenia na Zväze roľníckych vzájomných pokladníc. Okrem toho externe redaktorčil vo viacerých, už spomínaných časopisoch. Ideovo i intelektuálne mal asi najbližšie k revue *Politika*, teda k tzv. regionalistickému prúdu v slovenskom verejnom živote. Bol členom prinajmenšom jednej zo stavovských organizácií právnikov na Slovensku: Zväzu advokátov alebo Právnickej jednoty.

J. Lettrich patril ku garnitúre osobností, ktorá sa začala na Slovensku politicky formovať a čiastočne už aj presadzovať v prvej polovici tridsiatych rokov. Bola to vekovo i politicky mladá generácia rôzneho ideového zamerania a svetonázoru. Jej príslušníkov však spájala nezataženosť s predchádzajúcimi bojmi, často malichernými osobnými spormi, konexiami, neúspechmi, aférami. Ešte viac ich zblížoval prirodzený kritický odstup od „otcov a dedov“, ako aj vedomie nevyhnutnosti očakávaných zmien v celom spoločenskom živote Slovenska. Tie sa týkali najmä bytostnej súvislosti medzi riešením ťaživých hospodárskych, resp. sociálnych problémov Slovenska a riešením slovenskej otázky v štátoprávnej či nacionálnej rovine. Uvedené snahy sa výrazne prejavili na známom zjazde mladej slovenskej generácie v júni 1932 v Trenčianskych Tepliciach. J. Lettrich sa na ňom zúčastnil, no nie je žiadny záznam (o zjazde najpodrobnejšie referovala *Politika*), že vystúpil medzi tridsiatimi diskutujúcimi, čo trochu prekvapuje. Vcelku však mladí agrárnici boli na zjazde dosť pasívni a možno povedať, že tu utrpeli fiasko,²² čo

²⁰ *Slovenský denník*, 8. októbra 1930.

²¹ AUK, f. RUK, bez čísla, kartóny 122 a 123.

²² Zuberec, V.: *Čechoslovakizmus agrárnej strany na Slovensku v rokoch 1919-1938*. In: *Historický časopis*, 27, 1979, s. 524.

slovenská tlač výstižne komentovala: „Slovenská agrárna mládež snáď nikdy nepocítila tak intenzívne, že niečo zmeškala, jasne videla, že súčasné československé otázky nemožno odkladať.“²³

Mladí agrárnici sa však pomerne rýchlo spamätali. Pod vplyvom M. Hodžu, ktorý sa po svojej afére vracia opäť do veľkej politiky, usporiadali v máji roku 1933 vo Zvolene Zjazd agrárnej mládeže Slovenska, ktorého cieľom bolo konštruktívne a pružne reagovať na páľčivé otázky slovenského verejného života. Medzi najaktívnejšími organizátormi zjazdu nachádzame aj J. Lettricha, ktorý mal v tom čase vo Zvolene aj stále zamestnanie. Okrem toho Lettrich stál na čele jednej z troch zjazdových komisií ideovo-kultúrnej, ktorá vypracovala a účastníkom konferencie predložila na schválenie politicky najdôležitejšiu programovú rezolúciu, v podstate hlavný referát.²⁴ Predniesol ho sám Lettrich, ktorý sa asi najväčšou mierou podieľal na jeho koncipovaní. V tomto dokumente sa okrem iného hovorilo: „Za východisko každého spoločenského podnikania považujeme národ. V národnej otázke sme za slovenský aktivizmus. Zhodnocujúc dnešný stav konštatujeme, že je tu český a slovenský nacionalizmus, slovenský a český národ, ktorých ciele sa nevyučujú, ale tvoria cesty k najužšej spolupráci, sú podmienené citom a duchovnou jednotou. Slovenský nacionalizmus znamená pre nás tvorivú prácu v znamení československého vlastenectva.“²⁵ Citované slová sa viditeľne odlišovali od postojov oficiálneho vedenia agrárnej strany v Prahe k česko-slovenskému vzťahu. Nesporne sa v nich prejavil aj vplyv vtedajšej Hodžovej národnopolitickej koncepcie. Lettrichov referát reflektoval aj druhý neuralgický bod slovenskej spoločnosti – jej sociálny a hospodársky problém. Chcel ho riešiť odstránením triednej nenávisťi a revolučnosti, ktoré sú iba „extrémnymi krajnosťami.“ Lettrichove myšlienky prednesené vo Zvolene v máji 1933 sú dôležité nielen z hľadiska zjazdu mladých agrárikov, ale aj – a najmä preto, že predznamenávali jeho politické stanoviská, ktorých sa dôsledne pridržiaval do konca existencie prvej ČSR a s väčšími-menšími modifikáciami aj v nasledujúcom desaťročí, keď sa už dostával do epicentra slovenskej politiky.

Možno teda konštatovať, že zvolenský Zjazd agrárnej mládeže Slovenska bol akýmsi vyvrcholením a programovým zavŕšením Lettrichových politických aktivít v medzivojnovom období. Vo svojej ďalšej publicistickej, redaktorskej, prednáškovej a spolkovovej činnosti už „iba“ ďalej rozvíjal a dopĺňal vo Zvolene sformulované tézy. Názorovo mal zrejme bližšie k „strednému“ regionalistickému prúdu než k „zemistickému“ krídlu slovenských agrárikov, ktoré sa sformovalo okolo dvojtyždenníka *Zem*. Voči zemistom prejavoval isté sympatie, lebo spolu s nimi márne usiloval o určitú organizačnú autonómiu a myšlienkovú nezávislosť agrárnej strany na Slovensku voči pražskému ústrediu. Jeho názory na česko-slovenský problém a najmä na jeho budúce riešenie sa od zemistov však dosť výrazne odlišovali. Vedúce osobnosti zemistov (V. Moravčík, V. Lednár) sa viditeľne približovali k názorovej platforme ľudovej strany, zatiaľ čo Lettrich zaujímal voči ľudákovi stále ostrejšie kritické stanoviská. Napriek tomu však prekvapuje, že

²³ *Politika*, 3, 1933, 1. septembra 1933.

²⁴ Pozri poznámku č. 22.

²⁵ *Slovenský denník*, 2. mája 1933.

v časopise *Zem*, ktorý vychádzal v rokoch 1935 – 1938, sa nenachádza ani jeden jeho článok, aspoň nie taký, ktorý by aj podpísal svojím menom.

Z redaktorsko-publicistickej činnosti Lettricha v druhej polovici tridsiatych rokov treba spomenúť aspoň redigovanie útlej knihy *Slováci a Rumuni*,²⁶ ako aj jubilejný článok *Ludovít Štúr – slovenský buditeľ*, v ktorom pre českého čitateľa v *Mladom venkove* triezvo a historicky verne hodnotí tohto slovenského politika a jazykového kodifikátora.²⁷ Najviac pozornosti však venoval česko-slovenskému pomeru a úvahám o jeho konštruktívnom riešení v spoločnom štáte. J. Lettrich, podobne ako mnohí jeho druhovia a názoroví súputníci, sa tu zmietať v určitých neistotách terminologického a politického charakteru. Bol odporcom tradičného, už viditeľne anachronického a pre praktickú politiku stále viac škodlivého nacionálneho čechoslovakizmu. Vyznával však čechoslovakizmus etatický, a preto odmietal myšlienku autonomizmu, bojac sa jeho praktických foriem a nositeľov, ako ich vtedy reprezentovala stále radikálnejšia Hlinkova slovenská ľudová strana. S jej predstaviteľmi permanentne viedol verejné polemické diskusie, čo čiastočne anticipovalo Lettrichov postoj k režimu nastolenému na Slovensku po 6. októbri 1938. So zlou predtuchou varoval, aby „verejný život bol ušetrený od nadmerného spolitizovania a náboženského triedenia: Ved' je to našou chválou, že medzi základnými ľudskými právami, ústavou zabezpečenými, je zásada, že pred zákonom sme si všetci rovní. Kto to nechápe, ten by mal dať verejnému životu pokoj.“²⁸ (Práve preto adresáti takýchto výziev v oboch neskorších totalitných režimoch logicky zaujali k ich autorovi nepriateľské stanovisko).

Publicisticky najplodnejší bol J. Lettrich v hektickom roku 1938. Vtedy publikoval dva články o Pittsburskej dohode²⁹ (jeden z nich vyšiel ako samostatná brožúra), v ktorých urobil historický rozbor v tom čase toľkokrát spomínaného a diskutovaného štátoprávneho dokumentu. Tieto Lettrichove články boli v podstate polemikou s Čulenovou prácou o Pittsburskej dohode a najmä s dobovou ľudáckou propagandou. Autor varoval pred politickým zneužívaním a manipulovaním s historickými dokumentmi. Poukazoval na to, ako bola Martinská deklarácia z októbra 1918 o desať rokov neskôr politicky zneužitá v interpretácii V. Tuku, ktorý vyfabrikoval jej „tajnú klauzulu“, čo vyvolalo na Slovensku znepokojenie a vzápätí politický škandál a súdny proces. V polemike s ľudovou stranou pokračoval aj vo svojom článku *O čechoslovenskom národe, rok 1908 a 1938*,³⁰ keď porovnáva (niekedy trocha násilne) obsahovú a terminologickú dikciu maďarónskej tlače z roku 1908 a aktuálnej ľudáckej propagandy v ich negatívnom postoji voči česko-slovenskej spolupráci, resp. voči termínu politický čechoslovenský národ. Autor pritom upozorňuje, že radikálnych autonomistov nechce dávať „do jedného vreca“ s predprevratovými maďarónmi, no odporúča im „dobré sa pozrieť do tohto zrkadla, lebo sa tam uvidia... rovnaký názor má maďarónsky plátok a tlačový orgán najslovenskejšej strany na oslobodenom Slovensku.“

²⁶ *Slováci a Rumuni*. Bratislava 1935.

²⁷ *Mladý venkov*, 1936, č. 18.

²⁸ *Politika*, 7, 1937, 15. apríla 1937.

²⁹ *Jednota*, 2, 1938, s. 53-54.

J. Lettrich adresoval svoje články o česko-slovenskom vzťahu nielen slovenskej, ale aj českej čitateľskej verejnosti. V januári 1938 uverejnil v českom agrárnom týždenníku *Brázda stať Česi a Slováci*,³⁰ ktorá bola písaná už v tieni narastajúceho ohrozenia Československej republiky zo strany jej neprajných susedov, čo sa čiastočne odrazilo aj v terminológii článku. Autor najprv – už tradične v duchu svojej metódy – podáva stručný historický prierez česko-slovenských vzťahov a vzájomnej spolupráce, čo „*vyvrcholilo do vzniku a jestvovania nášho národného štátu.*“ Podľa neho Československá republika má pred sebou veľmi významné poslanie: vychovať a vytvoriť uvedomelých nositeľov myšlienky väčšinového československého štátneho národa. „*Politická sloboda a zjednotenie všade predchádzali zjednoteniu národných pováh, mysle vôle. I u nás k tomu musí dôjsť. Nový československý človek bude odlišný od predprevratového Čecha i Slováka.*“ J. Lettrich spolu s prejavmi štátno-nacionálneho separatizmu odmieta a odsudzuje aj „*prejavy národnej rečovej a národnej unifikácie.*“ Postrehol, že oba tieto krajné fenomény sa potrebujú a navzájom sa živia. Pripomínal aj fakt, že po roku 1918 sa na českej strane voči Slovensku vyskytli „*vážne prípady nedostatku dôvery a ohľaduplnosti, porozumenia pre odchylné slovenské pomery, čo spôsobilo nežiaducu reakciu. Koľko zbytočných mrzutostí vznikalo len pre neuznávanie prirodzeného rozvoja slovenčiny, pre malý záujem o jej uplatnenie v niektorých inštitúciách... tak došlo k sústavným útokom na Čechov a k znevažovaniu ich práce, k demonstráciám.*“ Autor videl riešenie tohto obojstranne citlivého problému v „*preorganizácii hospodárskeho života na Slovensku, v odstránení každej povýšenosti, supremácie na jednej strane, podráždenosti a tvrdohlavosti na strane druhej.*“ Potom, vydávajúc svoje želanie za skutočnosť, vyslovil presvedčenie, že načrtnutému ideálnemu riešeniu česko-slovenského pomeru v spoločnom štáte prispeje mladá slovenská i česká, teda československá generácia.

Jozef Lettrich, napriek svojej nespornej rozhladenosti a pribúdajúcim politickým skúsenostiam, nebol neomylný. Mnohé jeho predstavy ďalší vývin nepotvrdil. On sám ich však vedel racionálne korigovať, vyvodit' z nich pre seba a pre svoje ďalšie politické aktivity konštruktívne závery. To ho už o niekoľko rokov neskôr priviedlo do čela slovenskej demokratickej politiky, vedúcej nerovný zápas s dvoma totalitnými systémami na Slovensku.

2000

³⁰ *Brázda*, 1938, č. 1, s.5-7.

ŠTVRTÁ KAPITOLA

DANIEL RAPANT – JUBILEJNÝ A SÚČASNÝ

Sté výročie narodenia zakladateľa slovenskej profesionálnej historiografie je príležitosťou na opätovné sumarizovanie, no najmä hodnotenie monumentálneho dejepisného diela Daniela Rapanta. Robí sa to na viacerých vedeckých podujatiach. K Rapantovi sa v podstate hlási celá historická obec na Slovensku, a to aj tie jej časti, resp. jednotlivci, ktorí sa s ním často dostali do odborných, no aj ideových a koncepčných polemík. Hlásenie sa k dielu a odkazu jednej z najvýraznejších osobností slovenského kultúrneho a spoločenského života 20. storočia by však nemalo byť iba prejavom povinnej jubilejnej úcty a piety. Jeho práce – tentoraz mám na mysli v prvom rade jeho teoretické state, kritiky, početné polemiky a glosy – ponúkajú totiž neobyčajne veľa podnetov, ktoré ďaleko presahujú historiografický rámec. Pritom Rapantove texty sú veľmi náročné, neraz komplikované nielen pre bežného konzumenta, ale aj pre profesionálneho historika. Pri ich pozornom čítaní sú však na mnohých miestach až prekvapujúco aktuálne; akoby sa Rapantov kritický a polemický duch zapájal do našich súčasných sporov (viac citových než racionálnych, viac ideologických než odborných) o výklad slovenských dejín, o smerovanie slovenskej spoločnosti a jej štátu.

Pred tridsiatimi rokmi, pri príležitosti historikovej sedemdesiatky jadrne charakterizoval Rapantovu osobnosť akýsi jeho pendant v oblasti literárnej histórie a kritiky Alexander Matuška *„Je to vedec, ktorému historická veda bola osudom i dobrým démonom... nebol len človek pilný, ale i múdry a prenikavý, pretože pod popolom faktov iskrivý... Daniel Rapant, to nie sú članočky a prácičky, to je dielo, ktoré sa organicky začleňuje do tej línie našej národnej kultúry, čo si vyšla za poznaním a sebazpoznaním... je to veda o tom, že tento národ nielen fyzicky žil, ale sa i duchom hýbal, že mu nešlo len o život, ale aj o kvalitu života.“* K Matuškovkej charakteristike ťažko niečo dodať, azda ju len doplniť o niektoré ilustračné príklady, ktorých Rapantovo dielo, no takisto aj jeho občianske postoje ponúkajú dostatok.

D. Rapant si svoju profesionálnu nezávislosť ochraňoval neobyčajne starostlivo i dôrazne. Bol typom tzv. kabinetného vedca, no to neznamená, že ako skutočný intelektuál nezaujal jasné stanovisko k spoločenským a ideovo-politickým problémom tak v oblasti historiografie, ako aj vo verejnom živote. Asi nebola náhoda, že prvá jeho monografická práca *K počiatkom maďarizácie* (1927) vychádza v čase, keď v zahraničí vypukla tzv. rothermeriáda, spochybňujúca slovensko-maďarské hranice a územnú integritu ČSR vôbec. Na problém nacionálneho čechoslovakizmu reagoval roku 1930 Rapant rozsiahlou teoretickou staťou *Československé dejiny*, v ktorej racionálne, bez zvyčajného nacionálneho krčca skúma z terminologickej i obsahovej stránky náplň pojmov československé, resp. slovenské dejiny, ich vzájomný vzťah, dobovú oprávnenosť alebo problematickosť. Táto otázka spojená s hľadaním tzv. zmyslu či filozofie slovenských dejín sa permanentne tiahne Rapantovým dielom. Publikuje k nej štúdie *Národ a československá otázka*, *Slovenské dejiny*, *Slováci v dejinách a iné*, ktoré zväčša uverejňuje

nie v odborných historických časopisoch, ale najmä v *Prúdoch*, *Slovenských pohľadoch*, majúcej širšiu čitateľskú obec.

Daniel Rapant bol neobyčajne náročný na vlastnú výskumnú prácu, no vari ešte prísnejší a až nepríjemne kritický bol voči svojim študentom a najmä domácim i zahraničným historikom. Treba však povedať, že nikdy neskĺzol do nacionálnych či konfesijných excesov. Kritériom mu bola odbornosť a argumentačná schopnosť vychádzajúca z predchádzajúceho štúdia: „*Úlohou histórie nie je predsa len mŕtve, exaktné zistenie faktov, ale aj ich pochopenie, vysvetlenie, rekonštruovanie... Niet historika, ktorý by sa obíšiel bez sociológie, práve tak ako niet historika, ktorý by sa vedel obísť bez znalostí ľudskej duše, teda bez psychológie.*“ Priam nemilosrdný bol Rapant voči prejavom povrchnosti a akejkolvek ideologickej predpojatosti v historickej vede. Neznášal v nej povrchnosť, nekvalifikovaných, no o to sebavedomejších amatérov a šarlatánov, skrývajúcich sa za politické frázy či zásluhy. Tieto neduhy verejne pomenúval, bičoval ich sarkastickými a ironickými poznámkami či komentármi. Uvedené postoje mu, pravdaže, neprinesli veľa popularity a v dvoch totalitných režimoch musel za ne draho zaplatiť. Stálo mu to však za to.

Vo svojom výskumnom zábere pojal vlastne celé obdobie slovenských dejín, hoci, žiaľ, nikdy nenapísal ich syntézu, aj keď sa na ňu pravdepodobne pripravoval. Jeho doménou bolo však obdobie slovenského národného obrodovania až po matičné roky. Lahko si preto možno predstaviť, ako na neho asi mohli pôsobiť „historické“ postrehy jedného z čelných predstaviteľov vojnového slovenského štátu A. Macha, ktorý okrem iného vyhlasoval: „*Ludovít Štúr bol vlastne Hitlerom minulého storočia... Štefánik dnes, iste by bol slovenským Hitlerom... Túto priamu dejinnú čiaru (nacionálno-socialistickej orientácie a slovensko-nemeckej spolupráce – I. K.) reprezentujú mená, počnúc Pribinom, Svätoplukom: Bernolák, Holly, Štúr, Moyses, Kuzmány, Hlinka, Rázus, Tiso.*“ Už od konca roku 1938 Rapant prejavoval svoj nesúhlas i pohrdanie s tzv. nacionalizáciou Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity a v roku 1940 sa ako jej jediný profesor odmietol zúčastniť slávnostnej inaugurácie predsedu vlády V. Tuku za rektora univerzity. Nebol to iba prejav vlastného politického postoja k danej osobe, ale aj protest proti ohrozeniu akademických slobôd, proti vpádu ideológie a politickej moci do vedeckého života. Rapant síce stratil nejaké funkcie, vrátane vedenia katedry histórie, no jeho vedecká autorita ohrozená nebola, skôr naopak.

Po vojne, ako už jednoznačne rešpektovaná vedúca osobnosť slovenskej profesionálnej historiografie sa v rámci svojich teoretických statí a recenzií (niektoré z nich mohli byť uverejnené až od roku 1945) vyjadroval k aktuálnym otázkam dejepisectva i súdobej spoločnosti. Polemizoval s romantizujúcimi predstavami o slovenských dejinách, so snahami „objavovať“ prvky a prejavy slovenskej štátnosti či národnej identity tam, kde evidentne neboli, s pokusmi zanášať opäť nacionalistické a konfesijné kritériá do slovenskej historiografie, kritizoval jej prezentistické prejavy.

Z hľadiska dnešných (často umelo vyvolávaných) diskusií je zaujímavé a príznačné, že Rapant veľmi pozitívne hodnotil povstanie z roku 1944, no zároveň varoval pred jeho glorifikáciou či politickým zneužitím. Na druhej strane ostro kritizoval vojnový

slovenský štát a jeho režim, no odmietol jeho paušálne posudzovanie či démonizovanie. Konštatoval, že jeho „*protičeský a protislovenský smer*“ sa protivil základným národným tradíciám slovenským, čo nemohlo byť vyvážené ani zdanlivou samostatnosťou štátnou. Aj tu však presadzoval zásadu historikovej nezávislosti, lebo „*ideologické a politické poryvy, či s nimi súhlasíme alebo nie, sú súčasťou slovenskej minulosti*“. D. Rapant bol prívlemlí vzdelaný historik a všestranne rozhladený intelektuál, aby nezbadal nebezpečenstvo približujúcej sa novej totality. Už roku v 1946 znepokojene upozorňoval: „*Snahy o zostraničtenie kultúry, pokusy o zosimplifikovanie národnej výchovy pod titulom zle chápaného a ešte horšie vykonávaného jej zjednotenia... sú ďalšími nežiaducimi zjavmi našej prítomnosti.*“

Po nastolení komunistickej diktatúry v roku 1948 bol D. Rapant „vyakčnený“ z verejného života, vyhodенý z univerzity a čiastočne umlčaný. Nevzdal sa však svojich odborných ani občianskych postojov, čo ho priviedlo do „tichej“ opozície voči režimu. S hrôzou, no najmä so sarkazmom a iróniou pozoroval pokusy politickej moci privlastniť si dejiny, pretrhnúť ich kontinuitu. Pokiaľ to bolo možné, polemizoval s marxistickou koncepciou (lepšie povedané s jej vulgarizovanou podobou) slovenských dejín, s jednotlivými domácimi i zahraničnými historickými prácami, no najmä završoval vydávanie svojho rozsiahleho dejepisného diela. Jednoducho, nebolo ho možné vyradiť z kontextu slovenskej historiografie, v rámci ktorej zostal a dodnes zostáva jej hlavným, neprekonateľným pilierom.

Daniela Rapanta si celá historická obec prisvojuje, hlási sa k nemu, voláme ho za prísneho, aj keď často nepríjemného kritika našich prác a koncepcií. Sotva máme právo sa domnievať, že vždy stojí na „našej strane“. Určite však môžeme tvrdiť, že by opäť nemilosrdne bojoval proti nedoukom a šarlatánom, ktorí sa v súčasnosti stávajú pomaly priam masovým javom a nárokuje si na „jediný správny výklad dejín“. Asi by opäť bojoval proti ich raz rafinovanej, raz naivnej, no vždy škodlivej mytologizácii a heroizácii národných a štátnych dejín.

Zákony života sú neúprosné a je preto prirodzené, že Rapant v slovenskej historiografii chýba. Je tu však jeho mnohorozmerné dielo a najmä jeho myšlienkový odkaz. V jeho tvorivom využití sú asi aj naše šance.

1997

PIATA KAPITOLA
**LUBOMÍR LIPTÁK V SLOVENSKEJ A EURÓPSKEJ
 HISTORIOGRAFII**

Slovenská historiografia, najmä tá jej časť, ktorá sa venuje moderným dejinám, sa permanentne stáva terčom raz viac, inokedy menej oprávnenej, no často aj šarlatánskej či účelovo ideologickej kritiky za vedomé i nevedomé falšovanie či deformovanie našich národných, resp. štátnych dejín. V tomto zovšeobecňujúcom, no spravidla málo kvalifikovanom chóre, akoby sa pred verejnosťou strácali skutočne hodnotné, s európskym i svetovým dejepisectvom porovnateľné výsledky slovenskej historickej vedy v kontinuálnom procese jej poznávacích výdobytkov, v kladení znepokojujúcich otázok, v nastolovaní závažných problémov.

Uvedené, pre niekoho možno príliš sebavedomé, tvrdenie možno doložiť analýzou vedeckej práce, no aj osobných, pre slovenského intelektuála tak typických osudov a skúseností historika Lubomíra Liptáka, ktorý svojimi myšlienkovými výbojmi, občianskou odvahou i profesionálnou statočnosťou nielen predbehol svoju dobu, ale ďaleko prekročil aj slovenské hranice a stal sa v pravom zmysle slova historikom európskeho formátu. K takémuto konštatovaniu nás oprávňuje nielen rozsiahla Liptákova historiografická tvorba a iné jeho vedecké, resp. organizačné aktivity doma i v zahraničí od začiatku deväťdesiatych rokov, ale aj jeho, v dôsledku mocensko-politických zásahov dnes neraz nepoznaná či málo známa, produkcia zo šesťdesiatych rokov. V tejto súvislosti treba spomenúť, aspoň jeho skvelú monografiu – akúsi filozofiu moderných slovenských dejín – *Slovensko v 20. storočí*. Kniha ktorá vyšla v tragickú jeseň 1968 sa stala skutočným bestsellerom – nielen v historickej obci, ale aj v širšej čitateľskej verejnosti, aby už po niekoľkých mesiacoch svojho verejného pôsobenia narazila na nevlhu politickej moci. Vzápätí, v rámci tzv. normalizačného procesu sa stala terčom nevyberaných ideologických útokov, ktoré postihli nielen ju, ale najmä jej autora. Lipták, doslovne v najväčšom potenciálnom rozbehu tvorivých síl, musel opustiť svoje pracovisko v SAV a nesmel takmer dve desaťročia publikovať.

Spomínaná Liptákova kniha, ktorá po tridsiatich rokoch vyšla v nezmenenom znení v reedícii, sa stala opäť bestsellerom, lebo svojimi myšlienkovými podnetmi je stále aktuálna, podnetná a prínosná. Tu treba poznamenať, že táto práca z roku 1968 nebola v slovenskej historiografii nejakým náhodným samorastom, ale svojím spôsobom koncentrovaným výsledkom odborných i spoločenských výbojov dobového slovenského dejepisectva, najmä tej jeho časti, ktorá sa zaoberala dramatickými dejinami dvadsiateho storočia. Pravdaže, kniha niesla z obsahovej i formálnej stránky, výraznú pečať originality svojho autora, ktorý už v tom čase zreteľne prekračoval hranice slovenského, resp. československého dejepisectva a profiloval sa na historika európskeho formátu. Dokazovala to nielen monografia *Slovensko v 20. storočí*, ale aj jeho ďalšie početné práce, v ktorých mu šlo nielen o interpretáciu konkrétnych historických udalostí, osobností, procesov, ale aj o riešenie závažných teoretických, koncepčných, filozoficko-historic-

kých otázok. Túto svoju pozíciu prezentoval v referáte na VI. zjazde slovenských historikov v Martine, v júli 1968, ktorý svojich súčasníkov prekvapil myšlienkovou originalitou, no vari ešte viac občianskou statočnosťou autora a dodnes udivuje permanentnou aktuálnosťou jeho podnetov i záverov. Práve preto aj text referátu postihol osud zákazov a umelého zabúdania.

Pritom sám L. Lipták bol a je prinajmenšom skeptický voči apriórnym teoretickým projektom vytvárania koncepcií, či filozofie dejín. Je totiž presvedčený, že každá teoretická schéma sa môže vytvoriť a najmä overiť, len na spracovaní konkrétneho historického problému a materiálu. Ako poznamenal v spomínanom martinskom referáte *„Dielo armády historikov nezavrhuje lepič mozaík podľa predlohy, ale ten, kto má dost. odvahy, schopností i znalostí k zásadnej štrukturálnej prestavbe historického obrazu sveta, alebo jeho výseku na úrovni zodpovedajúcej dobe a jej potrebám.“* Sám autor tieto podmienky vrchovato naplňal a dodnes ich svojou bohatou vedeckou tvorbou prezentuje.

Po roku 1989 sa L. Lipták logicky vrátil nielen na svoje pôvodné pracovisko v Historickom ústave SAV, ale sa stáva aktívnym členom najrôznejších vedecko-organizačných grémií domácich i zahraničných vedeckých historických inštitúcií, opäť preniká do povedomia širšej verejnosti. Napriek tristným osobným skúsenostiam a dlhoročnej diskriminácii neprichádza späť zatrpknutý, či urazený, nevytĺka zo svojej osobnej a pracovnej krivdy martýrsky kapitál. Obohatený o nové poznatky získané z rozsiahleho základného výskumu, na ktorý nerezignoval ani v čase diskriminácie a násilného umlčania, sa zapája s jemu príznačnou vervou, systematickosťou, s originálnymi podnetmi do tvorivej práce, z čoho viditeľne profitoval nielen HÚ SAV či slovenské dejepisectvo, ale aj slovenská veda a kultúra v širšom zmysle slova. Je opäť jedným z najplodnejších, doma i v zahraničí najuznávanejších slovenských historikov, rozvíja, propaguje a vlastnými prácami dokumentuje svoje predstavy o poslaní historickej vedy. Jej úlohy vidí v prvom rade v poznávacom a až potom v tzv. výchovnom procese, presadzuje jej nezávislosť od znova sa objavujúcich dobových politických požiadaviek a tlakov, ktoré už toľkokrát historikov kompromitovali. Vo výskume i v interpretácii minulosti presadzuje zdravú vedeckú skepsu a pri poznávaní slovenských národných či štátnych dejín ich kritickú sebareflexiu. Obohacuje ich netradičnými témami a pohľadmi, hľadá pre ne novú metodiku výskumu i nové, doteraz nevyužívané pramene. V podstate rozvíja tie svoje myšlienkové postuláty, ktoré presadzoval už v druhej polovici šesťdesiatych rokov. V súčasnosti na nich nemusí nič podstatnejšieho meniť, nemusí ich umelo prispôbovať „novým požiadavkám“, iba ich ďalej tvorivo rozvíjať – a opäť, čo je navonok paradoxné, odrážať ideologické útoky na svoju osobu a svoje vedecké, popularizačné či organizačné aktivity. Tieto útoky prichádzajú zo strany „rýchlovykvasených národných historikov“, neraz laikov a šarlatánov v historickej obci, zo strany rôznych ideológov a propagandistov. Na prvý pohľad to znie absurdne, no pri bližšom poznaní situácie v slovenskej spoločnosti a v slovenskej historiografii to až také prekvapenie nie je.

Politická moc totiž od dejepisectva nepožaduje poznanie faktov a súvislostí, ale potvrdenie svojej legitimacy, odobrenie či dokonca zdôvodnenie svojich činov, dakedy i zločinov. Nepotrebuje kladenie často nepríjemných otázok, ale žiada kategorické odpovede

na problémy minulosti i prítomnosti, čo odôvodňuje raz záujmami pracujúceho ľudu, inokedy potrebami štátu, národa či inými „vyššími vznešenými ideálmi“. Pokiaľ historik nevyhovie, stáva sa prinajmenšom podozrivým individúom alebo aj otvoreným nepriateľom, ktorý za štátne peniaze robí protištátnu (protinárodnú, protisocialistickú, protináboženskú atď.) vedu. A Lipták nevyhovel, preto prešiel a do určitej miery dodnes prechádza svojimi osobnými a pracovnými peripetiami. Je príznačné (a zároveň vari aj tragikomické), že ideológovia a podenkoví propagandisti jednej totality označovali jeho najlepšie práce za nemarxistické či protimarxistické. Apologéti inej totality sa mu zasa snažili a snažia nasadiť psiu hlavu marxistického či dokonca protinárodného historika. Obidvom skupinám samozvaných prokurátorov a sudcov prekážala a prekáža Liptákovu skepsa, racionalita a nakoniec i európanstvo, ku ktorému sa programovo hlásil už viac ako pred tridsiatimi rokmi: „*Horlím za postupné prekonávanie úzkeho národno-obranného rázu našej historiografie, ktorý má nevyhnutne za dôsledok sklzávanie k nekritickej apologetike.*“ Lipták sa úporne snaží zachovať si nezávislosť profesionálneho historika (ak také niečo v našich spoločenských podmienkach vôbec existuje), tvrdohlavo idúc svojou cestou hľadania často trpkkej pravdy. So svojimi názormi chodí s „kožou na trh“, pred širokú verejnosť, vystavujúc ich kritike odborníkov, politikov, občanov a najmä prísnej skúške nemilosrdného času, v ktorej doteraz jeho vedecké, no aj početné popularizačné historiografické práce nadmieru dobre obstáli.

ŠIESTA KAPITOLA VILÉM PREČAN – HISTORIK A OBČAN

Český historik Vilém Prečan patrí k špičkovým a v zahraničí vysoko uznávaným odborníkom v kontexte európskej historiografie 20. stor. Túto pozíciu získal nielen vďaka svojej systematickej, viac ako štyridsaťročnej vedecko-výskumnej, resp. vedecko-organizačnej práci, ale aj pre svoje občianske postoje a aktivity. V. Prečan dokázal, že historiografia môže zohrať významnú úlohu nielen v procese poznávania, ale aj pri riešení aktuálnych spoločenských a politických problémov. Nie tým, že slúži existujúcej politickej moci, ale naopak – že sa jej vie vzoprieť a ostať nezávislou vedeckou disciplínou, čo jej umožňuje vplývať na vedomie spoločnosti, na vytváranie jej historického vedomia. Vilém Prečan veľmi pozitívne a podnetne zasiahol ako historik aj do vedeckej rekonštrukcie viacerých kľúčových otázok moderných slovenských dejín, ako aj do diskusií týkajúcich sa aktuálnych otázok štátoprávneho postavenia Slovenska v československom štáte.

Vilém Prečan (narodený 9. januára 1933 v Olomouci) začal svoju vedeckú kariéru ako odborný asistent na Univerzite Komenského v Bratislave. Od roku 1957 pracoval v Historickom ústave ČSAV, kde v roku 1962 získal vedeckú hodnosť. Výsledky jeho výskumu majú podobu odborných monografií a štúdií, ako aj esejí a publicistických článkov, v ktorých obhajoval nezávislosť historickej vedy od politických tlakov, odhaloval príčiny a prejavy ideologických deformácií v českom a slovenskom dejepisectve 20. storočia. Bolo vcelku zákonité, že už vtedy sa stretol s prejavmi nevôle totalitného režimu voči jeho vedeckým prácam i publicistickým aktivitám. Najvýznamnejšími výsledkami prvého obdobia jeho výskumnej činnosti v domáciach, ako aj v početných zahraničných archívoch boli viaceré základné pramenné edície k najnovším dejinám, v ktorých významné, priam prioritné miesto zaujíma tematika Slovenského národného povstania z roku 1944 a problémy moderných česko-slovenských dejín počas druhej svetovej vojny a udalosti po nej. Jeho rozsiahle edície vyznačujúce sa vysokou profesionálnou náročnosťou, získali zaslúžené uznanie v odborných kruhoch a dodnes sú sústavne exploatované domácimi i zahraničnými historikmi. Doteraz nie sú prekonané v českej ani slovenskej dejepisnej spisbe.

Vedecká práca z moderných slovenských dejín vcelku logicky priviedla V. Prečana k tomu, aby zaujal v českých i slovenských médiách kritické stanovisko k aktuálnym otázkam česko-slovenského pomeru v spoločnom štáte. Nie je na tomto mieste možné analyzovať všetky tieto jeho aktivity, no už významné a na svoju dobu azda aj trochu provokatívne názvy jednotlivých jeho statí naznačujú myšlienkové smerovanie Prečana, ktorý sa tu neprezentuje iba ako „kabinetný historik“, ale aj ako občan, ktorý vie chce hovoriť aj o širších, celospoločenských problémoch: *Kontinuita navzdory všetkému, Ani svätá pravda, ani svätá lož, Povinnosť klásť otázky, Je čas mlúvit o Slovensku* atď. Jeho články a eseje vyvolávali v odborných kruhoch i v širšej čitateľskej verejnosti živý

ohlas, no už aj dvíhanie varovných prstov zo strany stále existujúcej (aj v liberálnejších šesťdesiatych rokoch) totalitnej moci.

Udalosti z roku 1968 výrazne ovplyvnili ďalšie profesionálne i osobné osudy V. Prečana. Na okupáciu Československa reagoval s kolektívom spolupracovníkov z Historického ústavu ČSAV neobyčajne pohotovo a už na jeseň 1968 vydáva 500-stranovú pramennú edíciu, *Sedm pražských dnů, 21. – 27. srpen 1968 – Dokumentace*, ktorá zachytila materiály a dokumenty o reakcii obyvateľstva celej republiky na obsadenie Československa armádami piatich štátov Varšavskej zmluvy. Toto dielo, známe aj pod názvom *Čierna kniha* malo obrovský ohlas doma i v zahraničí, no zároveň sa stalo signálom pre tzv. normalizačnú politickú moc, aby umlčala autora a následne ho vystavila totálnej odbornej diskriminácii a vzápätí i občianskej perzekúcii. Ešte predtým v roku 1969 sa V. Prečanovi podarilo absolvovať viaceré študijné pobyty v zahraničných archívoch, resp. publikovať niekoľko zásadných vedeckých štúdií. V druhej polovici roka 1969 mu odobrali cestovný pas, zastavili publikovanie jeho ďalších vedeckých prác a nakoniec roku 1970 ho vyhodili z Historického ústavu ČSAV. Mal zákaz prístupu do archívov, publikovať a zamestnať sa na nejakom vedeckom či odbornom pracovisku. Zároveň sa stáva objektom vyšetrovania orgánov Štátnej bezpečnosti a čelí súdnym obvineniam z „*poburovania a podvracania republiky*“. Diskriminovaný a prenasledovaný Prečan sa však nedal umlčať. V prvej polovici 70. rokov koncipuje a v samizdatovej tlači publikuje state pod názvom *Společenské vědy ve svěráku konsolidace a Prohlášení k 5. výročí nástupu Husákova režimu*. Vrcholom týchto aktivít bol Prečanov „*Dopis účastníkům Světového kongresu historiků v San Francisku* spolu s brožúrou *Acta Persecutionis*. V týchto dokumentoch upozorňoval historickú obec v zahraničí na situáciu desiatok či stoviek perzekvovaných historikov, resp. ďalších vedeckých pracovníkov v Československu. Odpoveďou mu bolo ďalšie šikanovanie zo strany normalizačnej moci, ktorá ho napokon vyštvala z Československa. Vďaka solidarite a pomoci zahraničných kolegov V. Prečan od roku 1976 mohol pokračovať vo vedeckej činnosti v Spolkovej republike Nemecko. Tu sa ihneď po príchode zapojil nielen do výskumnej práce, ale aj do aktivít československého demokratického exilu. Počas pobytu v emigrácii, za pomoci štipendií rôznych svetových nadácií, študoval v európskych i zámorských archívoch k témam Československo na prahu studenej vojny, Vzťah medzi „malými“ a „veľkými“ spojencami. Výsledky svojho vedeckého výskumu publikoval v zahraničných odborných časopisoch a prezentoval na početných medzinárodných vedeckých podujatiach.

Hlavná vedecká a organizačná práca V. Prečana v exile bola však venovaná problematike českých a slovenských dejín v období normalizácie. V rokoch 1976 – s1989 pripravil 15 dokumentárnych publikácií o *Charte 77*, o porušovaní občianskych a ľudských práv, o občianskych aktivitách v Československu v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. stor. Tieto materiály publikované v svetových jazykoch pomáhali udržiavať pozornosť svetovej verejnosti o dianie v Československu a zároveň boli nespornou morálnou oporou pre disidentské sily doma, vrátane (žiaľ nemnohých) slovenských intelektuálov, ktorí sa vzopreli totalitnému režimu ako občania, vedeckí pracovníci či umeleckí tvorcovia. V polovici osemdesiatych rokov za pomoci americkej nadácie

The National Endowment for Democracy, resp. ďalších nadácií i jednotlivcov zakladá v Spolkovej republike Nemecko v Scheinfelde, na zámku Karla Schwarzenberga Československé dokumentačné stredisko. Táto inštitúcia zhromažďovala knižné i archívne materiály, ktoré vznikali v Československu od nekonformných, resp. diskriminovaných a perzekvovaných autorov, ako aj od demokratických československých exulantov. (Koncom deväťdesiatych rokov sa stredisko presťahovalo do Českej republiky). V. Prečan s pomocou svojej manželky Heleny v ňom vykonával všetky funkcie – od knihovníka, archivára, redaktora, nakladateľa až po účtovníka, šoféra atď. Najviac sa však venoval vedeckému spracúvaniu zhromaždených materiálov.

Po zrútení sa komunistického systému, sa V. Prečan začiatkom roka 1990 vrátil do Československa. Hoci mal na to veľa príčin i oprávnených dôvodov, netúžil po „vyrovnaní si účtov“ za osobné a profesné príkoria, ktoré mu spôsobila normalizačná moc a žiaľ aj niektorí jeho kolegovia. Nelákala ho ani možná politická kariéra. So svojou príslovečnou vervou a neutíchajúcou energiou sa vrhol do výskumnej a vedecko-organizačnej práce. Inicioval vytvorenie Ústavu soudobých dějin ČSAV (od roku 1993 AV Českej republiky), na čele ktorého stál v rokoch 1990 – 1998. V ňom i mimo neho vykonával obrovský kus vedeckej organizačnej práce. Bol pri kolíske vzniku časopisu *Soudobé dějiny*, ktorý je dodnes jedným z najvýznamnejších európskych periodík venujúcich sa problematike „Zeitgeschichte“ a pomáha návratu českej a slovenskej historiografie do európskeho kontextu. Tu treba povedať, že V. Prečan otvoril časopis aj slovenským autorom (žiaľ, nevieme túto veľkorysú možnosť vždy adekvátne využívať) a so slovenskou historiografiou sú spájané aj mnohé vedecké projekty Ústavu soudobých dějin. Okrem iného to dokazuje, že jeho práce o najnovších slovenských dejinách neboli v šesťdesiatych rokoch iba nejaká náhodná či konjunkturná epizóda, ani paternalistický prejav blahosklonnosti, ale výraz nikdy neprerušeného záujmu o modernú slovenskú históriu. A nikdy mu nešlo, iba o úzko špecifické odborné otázky, ale aj o hľadanie a skúmanie česko-slovenského pomeru (nie vždy iba optimálneho!) v spoločnom štáte, no aj mimo neho. Ako riaditeľ Ústavu soudobých dějin zorganizoval niekoľko veľkých medzinárodných vedeckých konferencií ku kľúčovým problémom českých a slovenských dejín v 20. storočí. Bol autorom, spoluautorom, resp. editorom množstva vedeckých publikácií a článkov, stal členom mnohých vedeckých českých i medzinárodných historických komisií, pracoval v redakčných radách viacerých domácich i zahraničných odborných časopisov, vystupoval s referátmi na vedeckých podujatiach, svetových kongresoch historikov. Prednášal na viacerých českých i zahraničných univerzitách atď. Ohlas jeho vedecko-výskumnej činnosti je neobyčajne veľký a trvalý, čo sa odráža doslovne v tisícach citácií v odborných prácach domácich a rovnakou mierou aj zahraničných autorov. Je členom a funkcionárom viacerých bilaterálnych komisií historikov.

Bolo celkom logické, že aj z jeho iniciatívy v roku 1994 vznikla Slovensko-česká (Česko-slovenská) komisia historikov, v ktorej zastáva funkciu predsedu jej českej časti. V rámci nej inicioval vznik *Česko-slovenskej historickej ročenky*, ktorá sa stala v ČR, v SR i v zahraničí uznávaným vedeckým periodikom. Podobne, ako v iných oblastiach svojej mnohostrannej činnosti, aj pri práci v Slovensko-českej komisii historikov uplatňuje

V. Prečan vysokú náročnosť, doslovne v nej hýri invenčnými nápadiami a pričínal sa o to, že práve táto komisia vyvíja v porovnaní s podobnými bilaterálnymi komisiami historikov asi najintenzívnejšiu činnosť, ktorá však nespočíva iba v kvantifikačných ukazovateľoch, ale aj v jej kvalitatívnych výsledkoch. Aj pre túto činnosť – no zďaleka nie len pre ňu, bola V. Prečanovi udelená Medzinárodná cena Slovenskej akadémie vied, nevraviac už o tom, že je nositeľom viacerých iných domácich i medzinárodných štátnych, rezortných a akademických vyznamenaní.

V súčasnosti, okrem mnohých výskumných a organizačných aktivít, je V. Prečan predsedom správnej rady Československého dokumentačného strediska v Prahe, ktoré sa sem presťahovalo z nemeckého Scheinfeldu, kde ho v osemdesiatych rokoch aj keď v prajných, no nie ľahkých exilových podmienkach sám zakladal.

Na zhodnotenie práce, vedeckého i osobného profilu Viléma Prečana však teraz nemáme dost priestoru ani vedomostí autora tohto príspevku. Našťastie, jeho činnosť ďalej pokračuje priam erupčivým tempom. Možno však už teraz konštatovať, že V. Prečan ako vedec i ako občan dokázal, že historiografia ako vedný odbor môže zohrávať významnú úlohu nielen vo vlastnom, nikdy sa nekončiacom procese poznávania, ale aj pri riešení aktuálnych spoločenských a politických problémov. Nie tým, že posluguje existujúcej politickej moci, ale práve naopak, že sa jej vie vzoprieť a ostať nezávislou vedeckou disciplínou, čo jej následne umožňuje vplývať na vedomie a konanie ľudí. Pravdaže, takúto úlohu môže dejepisectvo naplniť iba vtedy, keď sa v jeho radoch nachádzajú výrazné osobnosti nielen z hľadiska odborného, ale aj ľudského, ktoré akceptujú, že namáhavé a zďaleka nie vždy vďačné hľadanie pravdy (v tomto prípade pravdy o dejinách) prináša so sebou nielen úspechy, ocenenia, ale aj nepochopenie a často priam zatratenie zo strany spoločnosti či aktuálnej politickej moci. Vilém Prečan k takýmto osobnostiam nepochybne patrí, i keď sa k danému poznaniu nedostal ľahko. Musel sa k nemu prepracovať úpornou vedeckou prácou a svojimi občianskymi a ľudskými postojmi. Musel za to zaplatiť nemalú profesionálnu i osobnú cenu, ktorú nie každý je schopný a ochotný ponúknuť.

SIEDMA KAPITOLA
**NIEKOĽKO OSOBNÝCH REFLEXIÍ
 NA HERTU TKADLEČKOVÚ**

V čase, keď sa viacerí kolegovia historici z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, no aj mimo nej, podujali pripraviť zborník na počesť okrúhleho životného jubilea docentky Herty Tkadlečkovej, bol som oslovený ako potenciálny autor aj ja. Veľmi ochotne a z viacerých dôvodov (bude ešte o nich reč) som túto ponuku prijal, zároveň premýšľajúc o tom, akú tému príspevku zostavovateľom zborníka ponúknem. Do rozpakov som prišiel až vtedy, keď mi kolegovia oznámili, že by som mal napísať nie nejakú odbornú historickú stať, ale „voľačo osobného“, takpovediac človečenského, lebo spomedzi potenciálnych autorov pripravovaného zborníka patrí už, žiaľ, k tým starším a teda mám možnosť poznať docentku Tkadlečkovú relatívne dlho – aj z odbornej profesionálnej, ale aj z osobnej ľudskej stránky.

Ono sa to krásne povie a sľúbi, no ťažšie sa to už napísať napísaním patričného zmysluplného príspevku, ktorý by nemal byť ani formálny, ani lacno oslavný, ale pokiaľ je to trochu možné racionálny. Napriek mojej viac ako štyridsaťročnej známosti s H. Tkadlečkovou totiž stále k nej pociťujem vzťah študent – učiteľ a z toho vyplývajúci aj prirodzený rešpekt, úctu. Okrem toho, napriek svojmu veku, neviem dobre písať osobné spomienkové a už vôbec nie oslavné články. Utešuje a posmeluje ma však presvedčenie, že ani „oslávenkyňa“ – pokiaľ ju poznám ako človeka i ako profesionálneho historika – by sa veľmi nepotešila nejakým formálnym idealizujúcim frázam.

Vo svojom príspevku sa teda pokúsím o niekoľko osobných reflexií, ktoré budú nevyhnutne niesť znaky môjho subjektívneho pohľadu, s veľkou pravdepodobnosťou zjednodušenia či omylu. Vracajúc sa do minulosti je treba rešpektovať celkom prirodzenú skutočnosť, že pri takýchto príležitostiach začínajúci vysokoškolský študent si zafixuje vo vlastných spomienkach svojho učiteľa omnoho skôr, než sa zapíše on sám do pamäti svojho pedagóga. Pravdaže, výnimka môže nastať aj v takomto prípade, ale iba vtedy, ak študent niečím osobitne na seba upozorní – buď mimoriadnou usilovnosťou či nadaním alebo nejakou pozoruhodnou „vylomeninou“. Ani jedna z týchto eventualít sa ma však netýkala a tak som prinajmenšom dva-tri roky postupne spoznával Hertu Tkadlečkovú takpovediac zo študentskej anonymity. Práve pri tejto príležitosti môže až nepravdepodobne a dodatočne vymyslene vyznievať fakt, že som sa s ňou stretol hneď prvý deň, keď som sa ocitol na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, na prijímacích pohovoroch, dakedy v júni roku 1956. Po písomných testoch som sa ešte s niekoľkými adeptmi štúdia dosť bezradne motal po budove fakulty na Šafárikovom námestí, nieisto hľadajúc katedru histórie, kde sme mali absolvovať ústne skúšky. Bola to iste náhoda, že na správne miesto nás odprevadila práve H. Tkadlečková, ktorú som, pravdaže, vtedy nemohol poznať a netušil som, že pôsobí ako odborná asistentka na katedre histórie a bude mi neskôr aj prednášať.

Prvé dva roky môjho štúdia som ju poznával len z videnia a z rozprávania starších študentov, ktorým som vari aj trochu závidel, že sú s ňou, podobne ako s viacerými mladými asistentmi na katedre histórie, v kamarátskom vzťahu a dokonca si s niektorými aj tykajú, čo pre nás mladších bolo vtedy dosť nepochopiteľné. (Podotýkam, že v tom čase už na vysokých školách pominula doba tzv. študentokracie.) Pri počúvaní skúseností kolegov z vyšších ročníkov sa mi však už vtedy zafixovalo do pamäti, že „Hrozányička“ (v tom čase sa H. Tkadlečková menovala Hrozányi) pútavo prednáša a na vtedajšie pomery vedie zaujímavé a inšpiratívne semináre. Sám som si to potvrdil od tretieho ročníka, kedy som spoznával Tkadlečkovú už priamo aj ako pedagóga. Vyššie spomínané chýry a s tým súvisiace moje očakávania sa plne potvrdili. Bolo to v čase, keď som už bol na fakulte v akomsi „polomazáckom“ postavení, t. j. už som si trúfal (pravdaže, nie vždy adekvátne a už vôbec nie kvalifikovane) trochu kriticky posudzovať aj svojich vysokoškolských učiteľov – najmä z aspektu pútavosti alebo naopak – suchopárnosti ich prednášok či seminárov. Neprichodí mi teraz po štyridsiatich rokoch vynášať nejaké hodnotenia práce mojich pedagógov z katedry histórie, no napriek tomu chcem povedať, že prednášky a semináre s Hertou Tkadlečkovou mi v pamäti utkveli vari najviac tým, že priniesli pre mňa (no iste aj pre ďalších spolužiakov) akýsi nový tón, novú dimenziu. Nechcem teraz hodnotiť ich obsahovú stránku, ktorá bola – a nemohla byť! – poznamenaná úrovňou vtedajšieho poznania, no najmä dobovou terminológiou, cenzúrou a autocenzúrou. Pamätám si však na to, že prednášky a semináre H. Tkadlečkovej neboli zaťažené nejakým pedagogickým mentorstvom, aj keď boli poznačené sympatickou štipkou irónie a sarkazmu. Ich autorka doslovne provokovala poslucháčov k vytváraniu si vlastného názoru a požadovala od nich, aby tento názor aj vyslovovali a argumentmi ho obhajovali – či už v rámci oficiálneho vyučovacieho procesu, alebo pri príležitosti nsmelých, dakedy až príliš naivných autonómnych študentských aktivít, ktorých však v druhej polovici päťdesiatych rokov nebolo veľa. Isté však je, že H. Tkadlečková im „fandila“, osobne a rada sa na nich zúčastňovala a ich organizátorom niekedy „podržala chrbát“. Myslím, že jej úprimne záležalo na študentoch a chcela neformálne poznávať ich názory i problémy. To všetko bolo určitým nadštandardom a prekročením pedagogických povinností vtedajšieho vysokoškolského učiteľa. Pokiaľ som sa rozprával s neskoršími poslucháčmi, resp. absolventmi štúdia histórie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, tak mali s Hertou Tkadlečkovou tie isté dobré skúsenosti ako naša generácia.

Skúšky a konzultácie u nej boli síce dosť náročné (niekedy dokonca vyvolávali až prehnané obavy a fámy), no pritom boli zaujímavé, podnetné. Examinátorka a konzultantka totiž na nich vyžadovala a oceňovala v prvom rade samostatné myslenie, ktoré však muselo byť podoprené aj primeranými znalosťami faktografie. V záujme objektivity treba povedať aj to, že H. Tkadlečková vedela byť niekedy na skúške (no vari ešte viac pri iných príležitostiach) až príliš prísna či menej príjemná – najmä vtedy, ak z rôznych príčin popustila uzdu svojej irónii a sarkazmu. S touto „druhou stránkou“ jej osobnosti som sa už po absolvovaní fakulty občas a nesporne i vlastným pričinením stretol aj sám. Myslím však, že nikdy som to nevnímal od nej ako nejakú zlomyselnosť alebo

podraz. Ešte ako študent som sa potešil oznámeniu že H. Tkadlečková bude oponovať moju diplomovku. Obhajoby s ňou totiž prebiehali – pokiaľ som sa vtedy i neskôr na nich zúčastnil – nie v prísne pedagogickom, mentorskom tóne, ale vcelku v príjemnej partnerskej atmosfére, ktorá je pre študenta, spravidla predkladajúceho svoju prvú väčšiu písomnú prácu, veľmi dôležitá i povzbudzujúca. Tkadlečková na obhajobách diplomantov neskúšala, no ani ich blahosklonne neprehliadala, ale s nimi diskutovala o odborných problémoch, ktoré neraz presahovali aj tematický záber ich práce. Takýto neformálny prístup a metódy boli – aspoň pre mňa – niečím novým, zaujímavým a inšpiratívnym. Vždy som si na ne spomenul, keď som neskôr, v rámci svojich externých, resp. príležitostných prednášok predstupoval pred vysokoškolských študentov či pred iných poslucháčov a vo svojich skromných pedagogických aktivitách som sa snažil napodobňovať Hertu Tkadlečkovú. Nie vždy sa mi to darilo a darí.

Som presvedčený, že Herta Tkadlečková vyššie spomínaným prístupom ovplyvnila relatívne veľa adeptov histórie na bratislavskej filozofickej fakulte – najmä tých, ktorí neskôr navštevovali jej výberové prednášky a semináre z moderných európskych dejín, resp. zaoberali sa v diplomových prácach témami, ktoré im ona zadávala. Viacerých svojich študentov značne ovplyvňovala ešte aj v ich neskoršej tematicko-výskumnej orientácii. Ja som síce medzi nich už nepatril, no napriek tomu sa čiastočne cítim a pokladám za jej žiaka. Nepíšem to z nejakej formálnej či povinnej zdvorilosti, iba tlmočím vlastný subjektívny názor a pocit. Prirodzene, aj iní učitelia z katedry mali svojich „individuálnych žiakov“ a favoritov, no nazdávam sa, že Tkadlečková v tomto ovplyvňovaní študentov mala v čase svojho pedagogického účinkovania na vysokej škole asi najširší záber a najviditeľnejší vplyv. Ako by v jej pôsobení ešte nesmelo doznievať stará univerzitná tradícia, keď výrazné postavy pedagógov (medzi historikmi to bol naposledy profesor D. Rapant), vytvárali okolo seba a po sebe akési školy. Nie, nechcem zveličovať, idealizovať a tvrdiť, že H. Tkadlečková vytvorila nejakú školu, no podarilo sa jej ovplyvniť viacerých svojich poslucháčov – a to nielen vtedy, keď boli študentmi, ale aj v ich neskoršej, najmä vedecko-výskumnej i pedagogickej práci. Žiaľ, dodnes je to v našich slovenských pomeroch dosť vzácny jav medzi vysokoškolskými pedagógmi. To nie je nejaká dodatočná domýšľavá kritika, ale iba suché konštatovanie, ktoré možno vlastne plne aplikovať aj na pôdu spoločenskovedných akademických ústavov.

A teraz budem zasa trochu osobný. Po návrate z vojenskej prezenčnej služby som si ako začínajúci historik dosť zmätene a zároveň naivne hľadal nejaké profesionálne zakotvenie. Nemyslím tu teraz na zamestnanecké miesto, ale na „uchytenie“ sa v historickej obci na Slovensku, na hľadanie si témy, ktorá by ma popri mojich bežných pracovných povinnostiach (vtedy v Slovenskom národnom múzeu) vnútorne uspokojovala, no hlavne v dobrom zmysle slova provokovala. V tomto svojom hľadaní som mal v podstate šťastie na niektoré dobové okolnosti či náhody. V prvej polovici šesťdesiatych rokov v rámci celospoločenskej liberalizácie nastal viditeľný kvalitatívny rozvoj slovenskej historiografie, ktorá sa začala čiastočne zbavovať svojich ideologických obmedzení. Na početných vedeckých podujatiach, v štúdiách, monografiách a zborníkoch sa objavovali témy i názory, ktoré boli už takmer pätnásť rokov tabuizované, čo sa týkalo,

pravdaže, najmä problematiky moderných slovenských dejín. Práve v tomto čase začala moja séria neoficiálnych, takpovediac spontánnych priateľských konzultačných stretnutí s Hertou Tkadlečkovou v jej pracovni na Šafárikovom námestí. Pre mňa to boli veľmi príjemné stretnutia a inšpiratívne diskusie. Prirodzene, zďaleka sme nerozprávali len o odborných otázkach, ale sme si s chuťou poklebetili aj o krásnej literatúre, umení, každodennom živote, spoločenskom dianí, politike i o osobných problémoch. Bolo prirodzené, že v rámci týchto diskusií som viac bral, ako som vedel dávať. Spolubesedníčka mala so mnou v tomto smere veľkú trpezlivosť. Jediné, čo sa jej vôbec nepodarilo, bolo naučiť ma fajčiť, resp. piť čiernu kávu, hoci som bol na tieto neduhy od nej počas dlhých rozhovorov permanentne navádzaný. Snažil som sa, ale nezvykol som si.

Tieto naše spoločné a pre mňa veľmi podnetné, užitočné a inšpiratívne stretnutia trvali až do konca pôsobenia docentky Tkadlečkovej na filozofickej fakulte, aj keď ich pravidelnosť a časová intenzita trochu poklesla. Ich zaujímavosť nikdy. Chcem ešte pripomenúť, že prospernosť neoficiálnych „postgraduálnych individuálnych seminárov“ som nevyužíval iba ja, ale aj viacerí poslucháči, resp. absolventi štúdia histórie na Filozofickej fakulte UK, ktorí si našli cestu k Herte Tkadlečkovej a ona si našla cestu k nim. Nebolo to vždy jednoduché a priamočiare. Neskôr ma docentka Tkadlečková nenápadne pritiahla aj k externej spolupráci s katedrou, keď som posudzoval viaceré diplomové práce jej študentov a koncom osemdesiatych rokov som na jej podnet dostal ako externista aj výberovú prednášku.

Domnievam sa, že dôležitým impulzom pre moje konzultácie a stretnutia s ňou bol nesporne aj fakt, že som si práve v polovici šesťdesiatych rokov našiel svoju prvú „veľkú historickú tému“ – holokaust na Slovensku, čo Hertu Tkadlečkovú upútalo z pochopteľného osobného, no hlavne profesionálneho aspektu. Zhodou okolností približne práve v tom istom čase ona začínala – ako prvá na Slovensku – robiť dôkladný vedecký výskum teórie a praxe európskeho (najmä talianskeho) fašizmu v medzivojnovom období. Myslím, že sa stala – a asi podnes je – v slovenskej historiografii najdôvernejším znalcom tohto fenoménu moderných európskych dejín. V danej problematike našla aj ona svoju „veľkú historickú tému“, ktorá sa jej stala nielen objektom výskumu, ale aj „koníčkcom“ či priam vášňou a nakoniec aj osudom. Najmä vtedy, keď celkom zákonnite dospela k porovnávaniu fašistickej a komunistickej totality, čo ovplyvnilo jej ďalší profesionálny život. Aj keď to možno vyznieva kruto či cynicky, bolo vcelku logické, že v týchto súradniciach sa aj ona stala jednou z mnohých obetí tzv. normalizačného procesu, ktorý si na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, rovnako ako na iných inštitúciách spoločenskovedného charakteru, nelútostne, pragmaticky a priam s neomylnou istotou vyberal svoju daň práve medzi tými najinvenčnejšími pedagógmi či vedeckými pracovníkmi. Medzi prvými a „najnebezpečnejšími“ boli práve historici, ktorí sa snažili vymaniť zo skostnatelých dobových konvencií a najmä zo zvierajúceho ideologického panciera. Žiaľ, ako to už v našich končinách býva, na ich tristnom dvadsaťročnom osude sa neraz podpísala aj zbytočná „nadpráca“ niektorých menej schopných, no o to ambicióznejších spolupracovníkov.

Nová vlna kádrovania a následnej diskriminácie postihla Hertu Tkadlečkovú – podobne ako mnohých jej kolegov – práve v tej etape života, keď vyzretý historik spravidla vstupuje do svojho najproduktívnejšieho obdobia. Koncom šesťdesiatych rokov H. Tkadlečková sa síce ešte podrobila úspešnému habilitačnému pokračovaniu, keď obhájila svoju novátorskú prácu o talianskom fašizme, no oficiálna pedagogicko-akademická hodnosť docentky jej už z politických príčin nebola priznaná. Tento nezmyselný a hlúpy administratívny zákaz platil ďalších dvadsať rokov. Bolo isto krutou iróniou osudu, že sa to stalo človeku, ktorý mal veľmi dobrý, často nekonvenčný vzťah k študentom a k pedagogickej práci na vysokej škole vôbec. Našťastie, H. Tkadlečková mohla na katedre zostať a mohla aj učiť. Ľudsky a pracovne jej pomohli niektorí kolegovia a možno zavážil aj fakt, že v tom čase nebolo za ňu ani adekvátnej náhrady. Svoje osobné a pracovné peripetie prekonávala jednak vedeckou prácou – ďalšími analýzami európskych fašistických systémov, jednak pedagogickou činnosťou, v ktorej ďalej uplatňovala svoje vyššie už naznačené metódy a získavala si na svoju stranu spontánne sympatie i rešpekt študentov. Myslím si, že to bola pre ňu tá najlepšia satisfakcia, ktorá ju aj osobne posilňovala. Plného morálneho zadostučinenia sa dočkala koncom roka 1989, keď bola pre vtedajších študentov Filozofickej fakulty jedným z najdôveryhodnejších pedagógov.

Bolo sympatické, že napriek diskriminácii Herta Tkadlečková nebola zatrpknutá, urazená a ani po roku 1989 nevytĺkala zo svojho predchádzajúceho osudu pochybný „martýrsky“ kapitál, ako to bolo a podnes je bežné u niektorých dodatočných „hrdinov“ a protitotalitných „bojovníkov“. Svoju ľudskú a profesionálnu integritu si bránila a bráni pre ňu tradičnými prostriedkami: inteligenciou, iróniou a sarkazmom. Použila ich aj v polovici deväťdesiatych rokov, keď texty jej dejepisnej učebnice boli napadnuté nie odbornými argumentmi, ale opäť primitívnymi ideologickými a politickými výhradami – tentokrát zo strany samozvaných „národných“ historikov, ktorí už opäť kádrujú a vynášajú rozsudky. Tie však, našťastie, nemali a nemajú – aspoň zatiaľ nie – existenčné dôsledky pre kritizované osoby. V tomto prípade, možno je pre docentku Tkadlečkovú určitým zadostučinením, že sa ocitla na strane kritizovaných vo vcelku elitnej skupine slovenských historikov.

A ešte poslednýkrát niečo súkromného, čo ďalej upevňovalo moje styky s Hertou Tkadlečkovou. Na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov, keď sa sama ocitla vo veľmi nepríjemnej osobnej i profesionálnej situácii, si našla dosť času a trpezlivosti, aby si prečítala niektoré pasáže a nakoniec celý rukopis mojej dizertačnej práce z problematiky holokaustu na Slovensku. Dávala mi k nej viaceré vecné pripomienky i impulzy, ktoré čerpala z vlastného výskumu. Táto spolupráca mala pre mňa význam nielen z hľadiska odborného, ale aj osobného, psychologického. Ako každý, najmä začínajúci historik som túžil po tom, aby mi moju prácu odobril niekto, koho som si aj ja vážil a rešpektoval som jeho odborný i osobný názor. Herta Tkadlečková k tejto skupine ľudí vždy patrila a patrí. Preto aj teraz, keď som už nie začínajúci, ale skôr končiaci historik, som veľmi pyšný, keď prejaví záujem o moju prácu a vyjadrí sa k nej. Prirodzene, neboli a nie sú to vždy len pochvalné, ale aj kritické poznámky a podnety, ktoré

majú typickú „tkadlečkovskú“ formu, na ktorú som si veľmi rád začal zvykať už dakedy pred štyridsiatimi rokmi.

Na záver tejto svojej prchavej reflexie si nemôžem odpustiť jedno, vari trochu indiskrétne konštatovanie či otázku: Neviem si dobre vysvetliť, prečo po svojom odchode z Filozofickej fakulty UK v Bratislave tak invenčná a pohotová autorka ako je docentka Herta Tkadlečková sa takmer úplne odmlčala. Iste má na to svoje osobné (zdravotné), resp. iné vážne príčiny. Som však presvedčený, že by ešte mohla a mala zasiahnúť svojimi vyjadreniami do súčasnej slovenskej historiografickej tvorby – či už na poli striktno odbornom, alebo vo sfére historickej publicistiky a esejistiky. Pravdaže, písať sa nedá na rozkaz či na cudzie želanie – to Herta Tkadlečková nikdy nerobila. Napriek tomu jej početní bývalí poslucháči a terajší priami či nepriami kolegovia i priatelia by sa toho radi dočkali. Dúfam, že toto želanie som vyslovil aj v ich mene.

2001

ZHRNUTIE

Práca sa pokúša podať na pôdoryse dvadsiatich deviatich kapitol obraz vzájomne prepojených súvislostí medzi slovenskou spoločnosťou, jej politickými či kultúrnymi elitami, historiografiou a historickým vedomím v 20. storočí. Tieto vzťahy neboli statické, aj keď sa v rámci nich vytvárali určité stereotypy, ktoré pretrvávajú dodnes. Naopak, rozvíjali sa veľmi dynamicky, čo bolo rámcované viacerými štátoprávnymi a zásadnými politickými zmenami, ktorými slovenská spoločnosť v minulom storočí prechádzala. Tieto zmeny, neraz celoplošné spoločenské ruptúry, prinášali nielen pozitívne, ale aj – a zdá sa, že častejšie – negatívne dôsledky pre postavenie a život jednotlivých generácií tunajších občanov. Zároveň tiež determinovali kultúrny život spoločnosti v tom najširšom zmysle slova a vplývali aj na historiografiu – tak z hľadiska jej vnútorného vývinu, ako aj z aspektu jej skutočného dosahu na verejnosť.

Práca je rozdelená do štyroch tematických celkov. Prvý sa zaoberá priamym alebo nepriamym dosahom politických udalostí a rozhodnutí príslušných vládnych elít na život občanov, resp. jednotlivých skupín spoločnosti. Preto sa tu objavuje aj tragická problematika takzvaného sociálneho inžinierstva i holokaustu. Autor vychádza totiž z predpokladu, že diskriminácia a perzekúcia určitých skupín obyvateľstva identifikovaných podľa nacionálnej, náboženskej, rasovej či triednej príslušnosti, nepostihla iba vybrané obeť, ale bola v konečných dôsledkoch tragédiou celej spoločnosti. Nadlho zdevastovala jej morálne, kultúrne a náboženské hodnoty, jej právne vedomie.

Do týchto procesov bola vťahnutá aj oblasť kultúry. Kultúra a jej významní predstavitelia mali v slovenskom verejnom živote špecifické postavenie, lebo neraz nahrádzali absentujúcu „národnú politiku“, alebo sa v nej aktívne zúčastňovali – raz na strane všeobecne platných a nimi proklamovaných humanitných ideálov, no inokedy aj v tábore vládnych elít. Táto protirečivá angažovanosť a myšlienková rozdvajenosť bola príznačná najmä počas existencie nedemokratických, resp. totalitných režimov, ktoré poznačili väčšinu rokov slovenských dejín v 20. storočí. Následne a vcelku logicky to vzápätí prinášalo sklamanie a rozčarovanie kultúrnych elít, no zároveň aj stratu dôvery voči nim zo strany občana.

V podobnej situácii sa ocitla aj slovenská historiografia, ktorá sa vo svojej profesionálnej a inštitucionálnej podobe začala intenzívne rozvíjať až v podmienkach komunistickej totality, čo ju, prirodzene, tiež na dlhý čas poznamenalo. Slovenské profesionálne dejepisectvo muselo riešiť nielen svoje vnútorné odborné otázky, ale aj zvonka mu nanútené, resp. vplyvom vlastných výskumných výsledkov vybojované postavenie v spoločnosti. Na tejto svojej ceste prechádzalo nádejami, nenaplnenými ilúziami, sklamaniami, zahanbujúcimi morálnymi i odbornými zlyhaniami, no aj šťastnejšími etapami odborného vzostupu a občianskeho vzdoru proti existujúcej politickej moci. Najväčšiu ujmu utrpelo vo viacnásobnom prerušení prirodzenej kontinuity vlastného vývoja a vo viditeľnej strate dôvery občanov, o ktorú sa musí permanentne uchádzať. Treba však zároveň konštatovať, že slovenská profesionálna historiografia aj napriek nepriaznivým politickým a spoločenským podmienkam, v ktorých sa rozvíjala, dosiahla

pozoruhodné vedecké výsledky a práve vďaka nim sa jej podarilo zaradiť sa do celoeurópskeho odborného kontextu.

Štvrtú tematickú časť knihy tvoria čiastkové pohľady na niekoľko historických postáv, ktoré významne zasiahli do moderných slovenských dejín, resp. na historikov ktorí vo svojej práci a postojoch vedeli spojiť odbornú stránku so svojimi osobnými občianskymi postojmi i rizikami.

SUMMARY

The aim of the presented collection of 29 chapters and essays is to sketch a comprehensive picture of Slovak society, reflecting the interactions between its political and cultural elites, as well as the coherence of historiography and historical consciousness in the 20th century. It might be stressed that these relations weren't static, although in their frames, some resistant stereotypes arose which are still very popular in some parts of Slovak society. The stereotypes, auto-stereotypes and myths never failed to exist; just the contrary – they were going through a process of specific evolution, influenced by numerous fundamental, state-political and constitutional changes, that attended the life of Slovak society in the past century. These changes, or better, ruptures with global social impact had not only positive, but also – and this seems to be the majority of the cases – negative consequences for the situation of particular generations living in Slovakia. Simultaneously, they determined all spheres of cultural life of Slovak society, much like the Slovak historiography influencing both its internal development and its perception by the public.

The presented work is divided into four thematic parts. First of them is dealing with both the direct and the indirect impact of political events and decisions taken by the administration on citizens, i.e. particular parts of society. This is the reason, why the tragic issue of the so-called social engineering and Holocaust is also taken into consideration. The author is supposing, that the discrimination and persecution of certain groups of population defined by their nationality, religious, racial or class identity afflicted not only individual victims, but, taking into account its global impact, it was a tragedy for the whole society. In particular it devastated the moral, cultural and religious values of the society and its constitutional consciousness.

Culture also suffered by these socio-political processes. The culture and its prominent representatives enjoyed a specific position within the public life in Slovakia, since they were either substituting the absenting “national policy” or they were an active part of this policy – representing and defending universal ideals of humanity proclaimed by themselves or, in other cases, representing the political elites. This contradicted engagement and existing intellectual disunity were symptomatic especially during the existence of non-democratic, i.e. totalitarian political regimes, which afflicted the most part of the decades of Slovak history in the 20th century. As a logical consequence, it resulted not only in disappointment and frustration of Slovak cultural elites, but also in loss of confidence by the citizens in what they have represented.

The situation of the Slovak historiography that, as a professional scientific discipline and in its institutional form was going through a process of intensive development just in the frames of communist regime was some kind similar. Just as the culture, the Slovak historiography was also strongly influenced and eventually deformed by the political reality. Slovak professional historiography was facing two main challenges: on the one hand it had to reflect scientific problems and questions and, on the other hand, there was a necessity of defending its own social status and position within the social

hierarchy. This position only partly resulted from the scientific outputs of the Slovak historiography, since the role it had to play was strictly defined by the communist state. During that time, the Slovak historiography was going through a difficult development including hopes, unfulfilled illusions, disappointments, disgraceful moral and professional failures, but also happier stages such as significant achievements or civil resistance against the political regime and its leading figures. From today's perspective, taking into account these phenomena, the biggest detriment the Slovak historiography had to suffer seems to be the multiple interruption of natural continuity of its development and the visible lack of confidence on the side of citizens that it is permanently trying to regain. On the other hand it should be pointed out that in spite of unfavorable political and social conditions in the past the Slovak professional historiography achieved remarkable scientific results that allowed, after 1989, to be a part of European scientific community.

Fourth thematic part of the presented book is dedicated to chosen historical personalities playing significant role in the modern history of Slovakia. Also reflected are chosen historians, which in their professional career and work were able to harmonize their scientific abilities with their civic attitudes, regardless of the risks.

MENNÝ REGISTER

A

ALEXÝ, Janko 109
 ANGYAL, Gejza 110
 ARBÉT, Gašpar 109
 ARNULF 118
 AVENÁRIUS, Alexander 170

B

BAGAR, Andrej 109
 BAJANÍK, Stanislav 196
 BAKOŠ, Ján 103
 BARČ - IVAN, Július 108
 BARTEK, Henrich 105
 BÁRTEFAY, Július 110
 BARTOŠEK, Karel 7
 BARTOŠOVÁ, Helena 108
 BAŠŤOVANSKÝ, Štefan 147
 BAZOVSKÝ, Miloš, Alexander 109
 BELLA, Ján, Levoslav 108
 BELLUŠ, Emil 110
 BENAÚ, Dezider 27
 BENEŠ, Edvard 5, 15, 25, 31, 186, 215-218
 BENIAK, Valentín 55, 119, 138
 BENKA, Martin 110
 BERAN, Míla 109
 BERAN, Rudolf 26
 BERNOLÁK, Anton 191, 162, 232
 BIELIK, Paľo 110
 BLAHO, Janko 108
 BOOR, Ján 194
 BOREK, Edmund 143
 BORODÁČ, Janko 104, 109
 BORODÁČOVÁ - ORSZÁGHOVÁ, Oľga
 104, 109
 BOTTO, Július 170, 185
 BREŽNEV, Leonid, Iljič 75
 BROD, Toman 218
 BRUSILOV, A. A. 76
 BUDAY, Jozef 104
 BUDSKÝ, Jozef 109

BUGÁR, Béla 218
 BUJNÁK, Pavol 209

C

CINCÍK, Jozef 105
 CLEMENTIS, Vladimír 23, 28, 29, 33, 99,
 112, 139, 144, 147, 152, 153, 157, 159,
 161, 212, 213
 CROCE, Benedetto 202

Č

ČARNOGURSKÝ, Pavol 56
 ČÁRSKY, Konštantín 103
 ČATLOŠ, Ferdinand 56
 ČERNÁK, Matúš 216
 ČERNÁK, Vladimír 23
 ČERVÍNKOVÁ, Milada 183
 ČESÁNYIOVÁ, Margita 108
 ČIERNA - LANTAYOVÁ, Dagmar 223
 ČULEN, Konštantín 56, 137, 138, 216, 228

D

DANIHEL, Karol 49
 DANTE, Alighieri 64
 DAXNER, Milan 23
 DEDINSKÝ - MITTELMANN, Móric 144
 DEJMEK, Jindřich 219
 DÉRER, Ivan 20, 22, 104, 156, 226
 DJURAČKA, Anton 110
 DOHNÁNY, Mikuláš 158
 DRAŠAR, Antonín 108
 DRAXLER, Vladimír 112
 DUBNICKÝ, Jaroslav 144, 167
 ĎURIŠ, Július 28
 DVOŘÁK, Pavel 192

E

EGEM, Josef 104
 ENDRÓS, Anton 115

ENGELS, Fridrich 145 – 147, 152, 154, 158,
181, 211, 214

F

FALTUS, Jozef 13, 19
FERKO, Andrej 190, 218
FIGUŠ – BYSTRÝ, Viliam 108
FRANTIŠEK – FERDINAND 152
FRAUENFELD, Edmund 115
FREŠOVÁ, Zita 108
FREUD, Sigmund 119
FRIČ, Martin 110
FRIŠ, Eduard 144, 164
FULLA, Ludovít 104, 109, 112

G

GABAJOVÁ, Dita 108
GABČOVÁ, Janka 108
GALANDA, Mikuláš 104, 109, 112
GAŠPAR, Tido, Jozef 54, 112, 117, 118
GAŽÍK, Marko 24
GOLÁŇ, Karol 209
GOSIOROVSKÝ, Miloš 185
GOTTWALD, Klement 146
GRAUS, František 186
GREBÁČ – ORLOV, Ignác 99
GREGOR, Martin 109
GREGOROVÁ, Hana 107
GULYGA, A. 123
GWERK, Edmund 110

H

HÁLA, Jan 110
HALÁSZ – HRADIL, Elemír 110
HANULA, Jozef 110
HANZEL, Lev 147
HARMINC, Milan 110
HEGEL, Georg, Wilhelm 160
HAILE SELASIE 216
HENLEIN, Konrad 15
HEŘMANSKÝ, František 105
HIMMLER, Henrich 73, 120

HITLER, Adolf 118, 119, 134, 135, 174,
212, 213, 218, 232

HLINKA, Andrej 30, 31, 37, 104, 162, 164,
232

HODŽA, Milan 16, 20, 21, 23, 25, 26,
30 – 32, 38, 99, 103, 156, 164, 209,
210, 221, 225, 226, 227

HOLLÝ, Ján 232

HOLOTÍKOVÁ, Zdenka 112

HOMÉR 123

HORNA, Richard 222

HORVÁTH, Pavel 45

HOZA, Štefan 108

HRNKO, Anton 191

HRONEC, Jur 103

HRONSKÝ – CÍGER, Jozef 105, 112, 118

HRUŠOVSKÝ, František 118, 119, 134, 173

HRUŠOVSKÝ, Igor (mladší) 103

HRUŠOVSKÝ, Igor (starší) 31, 211

HÜBL, Milan 181, 183, 186

HURBAN, Jozef, Miloslav 175

HUS, Jan 148

HUSA, Václav 156, 166

HUSÁK, Gustáv 144, 157, 182 – 184

HÚSEK, Jan 105

HÚŠČAVA, Alexander 103

HVIEZDOSLAV – ORSZÁGH, Pavol 108

HYNEK, Kristián 103, 222

CH

CHALOUPECKÝ, Václav 103, 171, 210

CHALUPKA, Ján 108

CHALUPKA, Samo 151, 162

CHLUMECKÝ, Václav 144, 154

CHMEL, Rudolf 133, 171, 178

CHORVÁTH, Michal 144

CHURCHILL, Winston 216

CHVOJKA, Cyril 14

I

IHRISKÝ, Vojtech 109

ILEČKO, Jozef 109

IVANKA, Milan 104, 224

J

JABLONICKÝ Jozef 183, 186, 192

JAMNICKÁ, Vilma 109

JAMNICKÝ, Ján 109

JANÁČEK, František 186

JÁNOŠÍK, Juraj 148

JANŠÁK, Štefan 99

JASPERS, Karl 123

JÉGÉ – NÁDAŠI, Ladislav 107, 112

JELINEK, Yeshayahu, Andrej 36, 38

JEŘÁBEK, Bedřich 108

JESENSKÁ, Milena 40

JESENSKÝ, Janko 99, 107, 112, 123 – 127

JISKRA, Jan 163

JUDÁŠ, Iškariotský 134

JURÍČKOVÁ, Lea 109

JURIGA, Ferdinand 156

JURKOVIČ, Dušan 109

K

KAFENDA, Frico 104

KALANDRA, Závaš 156

KAMENCOVÁ, Zuzana 9

KAMENEC, Ivan 57, 92 – 94, 144, 173

KANTOR, K. 135

KARMASIN, Franz 120

KÁRNIK, Zdeněk 219

KAROL VELKÝ 165

KARVAŠ, Imrich 18, 19

KELLO, Jozef 109

KERN, Peter, Július 110

KILLINGER, Manfred 120, 137

KLEINSCHNITZOVÁ, Flora 209

KLIMEK, Antonín 218

KMEŤKO, Karol 57

KOMZALA, František 27

KONRAD, Karel 156, 162

KOREŇ, Ľudovít 144, 153, 154

KÖRPER, Karol 135

KOSTOLNÝ, Andrej 212

KOVÁČ, Ladislav 175

KRÁL, Václav 183

KRAMÁŘ, Karel 150, 164

KRASKO, Ivan 99

KREIBICH, Karel 153

KRČMÉRY, Štefan 100, 105, 106, 112, 124,
153, 171, 172, 209, 210

KRISTUS 146

KRÉN, Juraj 186

KROFTA, Kamil 172

KRŠIAK, Matej 144, 146

KULHÁNEK, František 169

KURAL, Václav 186

KUTNAR, František 156, 172

KUZMÁNY, Karol 232

KVAČEK, Robert 186, 218

L

LANG, Peter 91

LASICA, Milan 177

LEDNÁR, Vladimír 25, 227

LEHOCKÝ, Emanuel 104

LENIN, Vladimír, Iľjič 147

LETRICH, Jozef 221 – 229

LETRICH, Juraj 221

LETRICHOVÁ – BIZÍKOVÁ, Judita 221

LIEBKNECHT, Karl 147

LIPTÁK, Ľubomír 5, 8, 24, 41, 48, 91, 167,
172, 175, 176, 182, 186, 192, 196, 221,
235

LÖWENBEIN, Tibor 39

LUBY, Štefan 178

LUDIN, Hans, Elard 118

ĽUDOVÍT BONAPARTE 145, 152

LUKÁČ, Emil, Boleslav 31, 107

LUXEMBURGOVÁ, Róza 147

M

MACEK, Josef 180, 186

MACEK, Václav 119

MACH, Alexander 55, 135, 137, 174, 213,
232

- MACHIAVELLI, Niccolò 218
 MÁJEK, Jozef 16
 MAJERNÍK, Cyprián 110
 MALIARIK, Ján 211
 MALINOVSKIJ, Rodion, Jakovlevič 77
 MALLÝ, Gustáv 110
 MALYPETR, Jan 24
 MARKUŠ, Alexander 41, 144, 166, 197
 MARSINA, Richard 169, 171, 174
 MARX, Karl 143, 145 – 147, 152, 158, 160,
 181, 211, 214
 MASARYK, Tomáš, Garrigue 104, 150, 163,
 186, 218
 MASCAGNI, Pietro 108
 MATEJKA, Peter 110
 MATUŠKA, Alexander 51, 54, 59, 103, 104,
 121, 125, 131, 144, 153, 155 – 157,
 173, 193, 231
 MAZÁČ, Leopold 107
 MEČIAR, Stanislav 105, 134, 136, 137, 209
 MEDERLY, Karol 30, 48
 MEDVECKÝ, Karol, Anton 99
 MELIČKOVÁ, Hana 109
 MIČURA, Martin 22
 MILOTA, Albert 222
 MINÁČ, Vladimír 175, 217
 MITROVSKÝ – THOMKA, Milan 107, 110
 MONTESQUIEU, Charles, L. 7
 MORA, Ján 82
 MORAVČÍK Anton 46
 MORAVČÍK, Vladimír 25, 52, 227
 MOYSES, Štefan 232
 MOYZES, Alexander 104
 MRÁZ, Andrej 105, 116, 209
 MUDROCH, Ján 110
- N**
- NEDBAL, Oskar 108
 NEJEDLÝ, Zdeněk 156
 NOVÁK, Ľudovít 171, 209, 210
- NOVOMESKÝ, Ladislav 29, 1000, 107, 130,
 133, 144, 147, 150, 151, 155 – 160,
 163, 164
 NOVOTNÝ, Václav 170
- O**
- OBTULOVIČ, Ľudovít 144
 OKÁLI, Daniel 144, 151
 OPAT, Jaroslav 219
 OPOČENSKÝ, Jan 172
 ORMIS, Samuel 121
 ORWELL, George 201, 202
 OSUSKÝ, Samuel, Štefan 209, 224
 OTÁHALOVÁ, Libuše 183
- P**
- PALÁRIK, Ján 108
 PASÁK, Tomáš 186
 PAŠTÉKOVÁ, Jelena 119
 PATOČKA, Jan 218
 PAUČO, Jozef 23
 PAULÍNÝ – TÓTH, Ján 23
 PEKAŘ, Josef 170, 172
 PICHLÍK, Karel 182, 186
 PIŠŮT, Milan 103
 PITHART, Petr 218
 PLEVZA, Viliam 28, 32, 143
 PLEVZOVÁ, Vlasta 143
 PLICKA, Karel 104, 105, 110
 PODJAVORINSKÁ, Ľudmila 107
 POKROVKIJ, Michail 156
 POLAKOVIČ, Štefan 46, 116, 118, 134
 POLKORÁB, Štefan 109
 PONIČAN, Ján 144, 165, 166
 PORUBSKÁ, Ružena 109
 PRAŽÁK, Albert 103, 209, 210
 PREČAN, Vilém 5, 54, 57, 180, 183, 186,
 239 – 242
 PREČANOVÁ, Helena 241
 PRIBINA 232
 PROKEŠ, Jaroslav 172
 PRŮCHA, Jaroslav 13, 19

PRUŽINSKÝ, Mikuláš 53
 PURGAT, Juraj 24

Q

QUINET, Edgar 7

R

RADIČOVÁ, Iveta 191
 RAMBOUSKÁ, Ľudmila 110
 RAPANT, Daniel 5, 103, 162, 165, 169, 171,
 172, 174, 175, 185, 209, 210, 223,
 231 – 233. 245
 RÁTH, Augustín 103
 RAUSCHER, Rudolf 222
 RAVASZ, Štefan 24
 RAVASZ, Viktor 24
 RÁZUS, Martin 23, 99, 104, 107, 232
 REIMANN, Pavel 155, 156
 RIES – JAVOR, Viliam 138
 RICHTER, L. 118
 ROSENBAUM, Karol 100, 158, 160, 163,
 213, 214
 ROSSMANN, Zdeněk 104
 ROTH, Hugo 39
 ROY, Vladimír 107

S

SANTAYANA, George 88
 SASINEK, František, Vítazoslav 170
 SHAKESPEARE, Wiliam 194
 SCHLIEMANN, Heinrich 123
 SCHWARZENBERG, Karel 241
 SIAKEL, Daniel 110
 SIAKEL, Juraj 110
 SIDOR, Karol 24, 37, 38, 99, 156
 SIRÁCKY, Andrej 144
 SIVÁK, Jozef 138
 SKUTECKÝ, Dominik 110
 SMREK, Ján 107
 SNYCKERS, Hans 115
 SOKOL, Koloman 110, 112
 SOKOL, Martin 31

SPARTAKUS 146
 STALIN, Josif, Vissarionovič 216, 218
 STANISLAV, Ján 103
 STARINSKÝ, Peter 50
 STEIGEL, A. 115
 STODOLA, Ivan 107, 108
 STODOLA, Kornel 225
 STRAUSS, Richard 108
 SUCHOŇ, Eugen 104
 SUŠKO, Ladislav 115
 SVÄTOPLUK 232
 SVETLÍK, Karol 144, 148, 154
 SÝKORA, Ján 109
 SÝKOROVÁ, Oľga 109
 SZÁNTÓ, Ladislav 144, 155
 SZATMÁRY – VLČKOVÁ, Viera 209

Š

ŠALJAPIN, Fjodor 108
 ŠEFRÁNEK, Július 144, 147, 160 -162, 164,
 212
 ŠIROKÝ, Viliam 28
 ŠKORVÁNEK, Stanislav 57
 ŠKULTÉTY, Jozef 103, 105, 137, 153, 171,
 209, 210
 ŠMERAL, Bohumír 156, 162
 ŠROBÁR, Vavro 51, 99, 104, 156
 ŠTEFÁNEK, Anton 99
 ŠTEFÁNIK, Milan, Rastislav 150, 186, 211,
 216, 223, 232
 ŠTÚR, Ľudovít 5, 152, 159 – 161, 174, 185,
 209 – 214, 216, 218, 228, 232
 ŠUJAN, Juraj 223, 224
 ŠUTAJOVÁ, J. 191
 ŠVERMA, Jan 156, 158

T

TAJOVSKÝ – GREGOR, Jozef 99, 105, 108
 TESAŘ, Jan 186
 TIBENSKÝ, Ján 143
 TIMRAVA – SLANČÍKOVÁ, Božena 107

TISO, Jozef 41, 47, 63 – 65, 93, 127, 213,
218, 232
TKADLEČKOVÁ, Herta 5, 243
TRNAVSKÝ – SCHNEIDER, Mikuláš 120,
137
TRÖSTER, František 104
TUKA, Vojtech 31, 53, 116, 120, 127, 136,
228, 232
TURČEK, Teodor 53

U

URBAN, Milo 107, 112, 137
URBAN, Oto 186
URBAN, Zdeněk 186
URBÁNEK, Ferko 108
URSÍNY, Ján 51, 211
URX, Edvard 144

V

VALÉRY, Paul 7, 201
VÁMOŠ, Gejza 107
VARSÍK, Branislav 103, 173
VARTÍKOVÁ, Marta 54
VÁŽNÝ, Václav 104, 105, 210
VERČÍK, Július 144, 148, 153
VESELÝ, Jindřich 182
VESELÝ – KRIŠTOF, František 110
VLČEK, Jaroslav 105, 209
VLČKO, Ivan 23
VNUK, František 194
VODRÁŽKA, Jaroslav 110
VRBA, Rudolf 64
WEINER – KRÁL, Imrich 110
WETZLER, Alfréd 64
WISLICENY, Dieter 72

Z

ZAŤKO, Peter 19
ZIEGLER, Ferdinand 27
ZOGU, Ahmed 216
ZUBEREC, Vladimír 25, 211, 226
ZWEIG, Stefan 123

Ž

ŽABOTA, Ivan 110
ŽALOUDEK, Karel 95
ŽELENSKÁ, Milada 109
ŽELENSKÝ, Drahoš 109

